SOUDOBÉ DĚJINY

XXII / 3–4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

ÚSD

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:
Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křesťan, Françoise Mayerová, Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Robert Kvaček, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
František Svátek, Praha
Petr Šafařík, Praha

REDAKCE:
Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Vladimír Březina (1974)
vědecký pracovník brněnské pobočky Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., zabývá se československými dějinami po roce 1945 se zaměřením na zemědělskou politiku KSČ a kolektivizaci zemědělství, dále dějinami raného novověku a regionálními dějinami. Vydal publikace *Rytířský stav v Čechách a na Moravě v raném novověku: Rod Bukůvků z Bukůvky od středověku do 20. století* (České Budějovice 2008) a spolu s Jaroslavem Pospíšilem *Jankovice: Historie a současnost obce* (Brno 2011).

Marie Černá (1972)
socioložka, vědecká pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Věnuje se dějinám české společnosti v letech 1945 až 1989 se zaměřením na problematiku kádrování a personálních prověrek v komunistickém systému. Je spoluautorkou kolektivní monografie *Prověrky a jejich místo v komunistickém vládnutí: Československo 1948–1989* (s Jaroslavem Cuhrou a kol., Praha 2012). V posledních letech spolupracovala v rámci projektu „Československo 38–89“ na vytváření počítačových výukových simulací prezentujících mezníky českých a československých soudobých dějin.

Markéta Devátá (1968)
rusistka a historička, vědecká tajemnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Zabývá se ideologizací společenskovědních oborů v Československu po roce 1945, dějinami vysokých škol ve dvacátém století, historií ruských a ukrajinských vědeckých institucí v meziválečném Československu a místy paměti spjatými s komunistickou minulostí v současné České republice. Vydala publikaci *Marxismus jako projekt nové společnosti: Dvě studie ke společenským vědám (1945–1969)* (Praha 2014) a spolu s Doubravkou Olšákovou, Vítězslavem Sommerem a Peterem Dinušem práci *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Praha 2010).

Antonie Doležalová (1966)
docentka na Katedře institucionální ekonomie Národohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické v Praze, přednáší také na Katedře institucionální ekonomie Institutu ekonomických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Věnuje se dějinám hospodářské politiky v první polovině dvacátého století, konkrétně českému ekonomickému myšlení, fiskální a měnové politice, nacionalismu a politickému stranictví v hospodářské politice, altruismu a filantropii. Publikovala monografii *Rašín, Engliš a ti druzí: Československé státní rozpočty v letech 1918–1938* (Praha 2007) a práce *Ekonomie, filantropie, altruismus* (Praha 2008) a *Politické stranictví a ekonomický zájem* (Praha 2008).

Marek Fapšo (1988)
doktorand na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a učitel na základní škole, soustředí se na moderní dějiny, teorii a metodologii historických věd.

Adéla Gjuričová (1971)
vědecká pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, zabývá se především proměnami ideologického diskurzu české pravice po roce 1989 a jako vedoucí pracovní skupiny výzkumem československého parlamentarismu v období postkomunistické transformace. Spoluautorka čtvrtého svazku učebnice *České země v evropských dějinách*, zahrnujícího období od roku 1918 do roku 2004 (spolu s Jaroslavem Cuhrou, Jiřím Ellingerem a Vítem Smetanou, Praha – Litomyšl 2006) a kolektivní monografie *Rozděleni minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (spolu s Michalem Kopečkem, Petrem Roubalem, Jiřím Sukem a Tomášem Zahradníčkem, Praha 2011).

Miloš Havelka (1944)
sociolog a filozof, profesor filozofie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, přednáší také na Filozofické fakultě UK a pražském Institutu CEVRO. Byl dlouholetým šéfredaktorem *Sociologického časopisu* i jeho anglické verze *Czech Sociological Review.* Specializuje se na dějiny sociologie, filozofie a historiografie a na systematické problémy společenskovědního poznání. Je překladatelem a editorem děl Maxe Webera. Publikoval mimo jiné komentované antologie *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Praha 1995) a *Spor o smysl českých dějin*, sv. 2: *1938–1989. Posuny a akcenty české otázky* (Praha 2006) a monografii *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989* (Praha 2001). Soubor jeho studií vyšel pod názvem *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění* (Brno 2010).

Peter Heumos (1938)
německý historik, studoval na univerzitách v Göttingenu, Praze a Bochumi, do roku 2003 dlouhá léta působil v mnichovském Collegiu Carolinu, nyní v důchodu. Zabývá se především sociálním hnutím v českých zemích od 19. století, politickým systémem v Československu, československým exilem za druhé světové války a dějinami společnosti v komunistickém Československu, naposled zejména dělnictvem od konce druhé světové války do pražského jara 1968. Je mimo jiné autorem monografie *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938–1945* (Mnichov 1989), autorem řady studií a vydavatelem sborníků, česky vyšla jeho knižní studie *„Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!“ Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968* (Praha 2006).

Karel Hrubý (1923)
sociolog, v padesátých letech vězněn, od roku 1968 žije ve švýcarské Basileji. V letech 1983 až 1991 byl šéfredaktorem kulturně-politického čtvrtletníku Společnosti pro vědu a umění *Proměny*, vydávaného v New Yorku. Byl předním činitelem exilové sociální demokracie, v letech 1989 až 1993 jejím posledním předsedou. Zabývá se

sociologií změn politických systémů ve starší době (husitství) i v současnosti. Vydavatel sborníků, mimo jiné studií o Masarykovi *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (spolu s Milíčem Čapkem, Ann Arbor 1981), autor publikace *Solidární společenství: Socialistická internacionála 1951–1992* (Praha 1996).

Dušan Janák (1948)
docent v Ústavu středoevropských studií a děkan Fakulty veřejných politik Slezské univerzity v Opavě, působí i ve Slezském zemském muzeu v Opavě. Dlouhodobě se zaměřuje na výzkum českých a československých dějin ve dvacátém století v kontextu střední a východní Evropy, zejména na politický a ekonomický vývoj, dějiny Slezska a československo-polské vztahy po roce 1945 a na perzekuce obyvatelstva totalitními režimy. Je autorem či spoluautorem monografií *Sovětští poradci a ekonomický vývoj v ostravsko-karvinském revíru* (se Zdeňkem Jiráskem, Opava 1996), *Tábory nucené práce* (s Mečislavem Borákem, Opava 1996), *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955: Historické souvislosti, právní základy a politické aspekty* (Opava 2002), *Z historie československých vystěhovaleckých družstev v Sovětském svazu (1923–1939)* (se Zdeňkem Jiráskem, Opava 2014).

Jan Koura (1984)
odborný asistent v Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se nejnovějšími světovými dějinami se zaměřením na historii Spojených států amerických, americkou zahraniční politiku a transatlantické vztahy ve dvacátém století. Publikoval knižní studii *Zápas o východní Středomoří: Zahraniční politika Spojených států amerických vůči Řecku a Turecku v letech 1945–1953* (Praha 2013).

Jiří Křesťan (1957)
archivář a historik, vedoucí oddělení Národního archivu v Praze. Zabývá se dějinami komunismu a socialismu v českých zemích v širokých kulturních souvislostech, zejména pak osobností Zdeňka Nejedlého, jemuž věnoval práci *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého* (Praha 1996), a zvláště rozsáhlou historickou biografii *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění* (Praha 2012). Z jeho početných studií knižně vyšel *Případ Václava Talicha: K problému národní očisty a českého heroismu* (Praha 2014).

Michal Macháček (1986)
doktorand Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se komunistickým hnutím a česko-slovenskými vztahy ve dvacátém století, zvláště se zaměřuje na osobnost a veřejnou činnost Gustáva Husáka, jehož monografie je v tisku.

Petr Mareš (1953)
historik, diplomat a bývalý politik, aktuálně působí na Ministerstvu zahraničních věcí ČR jako velvyslanec se zvláštním posláním pro Východní partnerství. V osmdesátých a devadesátých letech pracoval jako historik a archivář, naposled jako vedoucí oddělení amerických studií při Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd

Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1998 až 2002 byl poslancem Parlamentu ČR, v letech 2002 až 2004 místopředsedou české vlády a zároveň předsedou Unie svobody. Poté působil v diplomatických službách, mimo jiné jako velvyslanec v Nizozemí. Jako historik se zabývá především dějinami americké zahraniční politiky, studené války a dějinami filmu. Vedle řady studií publikoval spolu s Jiřím Fidlerem *Dějiny NATO* (Praha 1997).

Jan Pelikán (1959)
docent Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na moderní dějiny Balkánu, především jihoslovanského prostoru. Vydal mimo jiné publikace *Jihoslovanská krize: Kořeny a souvislosti* (Praha 1996), *Jugoslávie a východní blok 1953–1958* (Praha 2001) a *Jugoslávie a Pražské jaro* (Praha 2008), kromě toho je spoluautorem *Dějin jihoslovanských zemí* (Praha 1998).

Martin Počátko (1990)
interní doktorand katedry historie Filozofické fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košicích. Orientuje se na československo-francouzské vztahy v letech 1945 až 1968, s přihlédnutím k politicko-diplomatické, hospodářské a kulturní oblasti.

Jan Randák (1977)
odborný asistent v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se českými dějinami v 19. a 20. století se zaměřením na revoluční léta 1848–1849, na konstrukci národních příběhů, historických mýtů a národních hrdinů z období komunismu.

Vít Smetana (1973)
vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dějinami mezinárodní politiky a diplomacie za druhé světové války a v první fázi války studené, zejména rolí Velké Británie a britsko-československými vztahy v tomto období. Publikoval monografii *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)* (Praha 2008) a spolu s Jaroslavem Hrbkem je hlavním spoluautorem dvousvazkové publikace *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa 1944–1945* (Praha 2009).

Markéta Šantrůčková (1980)
působí ve Výzkumném ústavu Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví, v. v. i., v Průhonicích. Zabývá se historickou geografií, především studiem změn, vývoje a hodnot historické kulturní krajiny a historických zahrad a parků. Je autorkou publikací *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína: Vznik a vývoj parků v Krásném Dvoře, Jemčině, Petrohradě a Chudenicích* (Praha 2014) a *Vývoj krajiny Novodvorska a Žehušicka ve středních Čechách* (spolu se Zdeňkem Lipským a Martinem Weberem, Praha 2011).

Marek Šmíd (1979)
odborný asistent v Historickém ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Věnuje se českým církevním dějinám v evropském kontextu ve dvacátém století. Je autorem monografie *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno 2011).

Petr Tolar (1990)
je zaměstnán v Ústředí Československé obce legionářské v Praze, kde se věnuje přednáškové a výstavní činnosti. Autorsky se zaměřuje na období druhé světové války, především na každodenní život v Protektorátu Čechy a Morava, odboj proti nacismu a události spojené s koncem okupace.

Oldřich Tůma (1950)
od roku 1998 ředitel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Původně byzantolog, od devadesátých let se zabývá především moderními českými a československými dějinami, zvláště obdobím let 1968 až 1989, dějinami středovýchodní Evropy a studené války. Vedle řady studií a editovaných sborníků je autorem či spoluautorem knižních publikací *Byzantská společnost* (s Věrou Hrochovou, Praha 1991), *Zítra zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén* (Praha 1994) a *České průšvihy aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1848–1989* (s Jiřím Kocianem a Jiřím Pernesem, Brno 2004).

Tomáš Vilímek (1976)
vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Věnuje se československým a východoněmeckým dějinám v období komunistického režimu a demokratických revolucí v komparativní perspektivě, metodickým otázkám soudobých dějin a problematice vyrovnávání s minulostí. Vedle řady studií vydal monografii *Solidarita napříč hranicemi: Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968* (Praha 2010), v tisku je jeho publikace *„Všichni komunisté do uren!“ Volby v Československu v letech 1971–1989 jako politický, společenský a státněbezpečnostní fenomén.*

Tomáš Zahradníček (1971)
vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., a Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, je spoluzakladatelem a ředitelem internetového Muzea České Sibiře. Věnuje se českým a středoevropským politickým a kulturním dějinám ve dvacátém století, mezinárodním vztahům v tomto regionu a dějinám politického myšlení. Knižně vydal studie *Jak vyhrát cizí válku: Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918* (Praha 2000) a *Polské poučení z pražského jara: Tři studie z politického myšlení (1968–1981)* (Praha 2011), je spoluautorem kolektivní monografie *Rozděleni minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (spolu s Adélou Gjuričovou, Michalem Kopečkem, Petrem Roubalem a Jiřím Sukem, Praha 2011).

Obsah

Studie a eseje

Petr Mareš — Americká politika, korejská válka a poučení z Mnichova (2. část) 259

Michal Macháček — Podivná jednota *Gustáv Husák a mocenskopolitické zápasy v KSČ na příkladu prezidentské otázky* 299

Adéla Gjuričová – Tomáš Zahradníček — Nevítaný pokus o emancipaci *Federální shromáždění v československé revoluci 1989* ... 348

Česká paměť komunismu

Oldřich Tůma — Pamětní místa na komunismus v České republice *Dokumentace a interpretace* 366

Markéta Devátá — Teror, selhání, odboj *Konfliktní paměť ozbrojených aktů protikomunistické rezistence* 398

Marie Černá — Okupace, přátelská pomoc, devastace *Sovětská armáda 1968–1991 v paměti české společnosti* 440

Tomáš Vilímek — Památník svobody a jednoty v Berlíně *Několik poznámek k debatě o potřebě „pozitivních památníků“ v Německu* 465

Diskuse

Miloš Havelka — Úspěchy a neúspěchy v nejednoznačných konstelacích *Pět biografií Václava Havla* 474

Tři hlasy k jedné knize

Petr Mareš — Historie ve službách příběhu *Nad knihou Igora Lukeše „Československo nad propastí“* 503

Vít Smetana — Na pomezí historického románu 524

Jan Koura — Selhání, nebo spíš změna amerických priorit? 540

Recenze

Antonie Doležalová — Jiný pohled na ekonomický přerod zemí východního bloku 547

Jan Randák – Marek Fapšo — O vědě ve službách lidu 553

Peter Heumos — Odborové rekreace korigují pohled na československý komunismus 561

Karel Hrubý — Role násilí v poslední fázi komunistické diktatury 564

Jiří Křesťan — O věži, království a zmizelé spisovatelce 572

Petr Tolar — Průvodce protektorátní módou 579

Vladimír Březina — Filmové obrazy zkolektivizovaného venkova 586

Jan Pelikán — Jugoslávští Židé v mlýnici „konečného řešení“ 589

Marek Šmíd — Jak se v posledním století volili papežové 593

Kronika

Dušan Janák — Životní jubileum profesora Mečislava Boráka 596

Martin Počátko — Českoslovenští interbrigadisti a španielska občianska vojna 605

Markéta Šantrůčková — Rekapitulace environmentálních dějin v České a Slovenské republice 610

Anotace 614

Abstracts 625

Americká politika, korejská válka a poučení z Mnichova (2. část)

Petr Mareš

Karta appeasementu v kongresových volbách

Není pochybnosti o tom, že diskuse o *appeasementu*,[1] které byly součástí procesu formulace zahraničněpolitické strategie Trumanovy administrativy, měly vliv na chování amerického prezidenta ve chvíli, kdy se dozvěděl o komunistické agresi na Korejském poloostrově. Stejně tak se na něm musela pojevit i jeho osobní zkušenost s politikou *appeasementu*. Byla to zkušenost diváka, svědka neúspěšných pokusů zachránit prostřednictvím této metody světový mír, zkušenost vnímavého čtenáře analýz příčin tohoto neúspěchu i zkušenost přímého účastníka politických diskusí, které krach *appeasementu* vyvolal. Z tohoto pohledu byla jeho reakce předvídatelná. Důvěryhodně působí známá pasáž z jeho *Pamětí*, ve které popisuje stav své mysli při letu z domovského Independence do Washingtonu v neděli 25. června 1950. Podle ní si nechával hlavou projít příklady ústupků, které učinily demokratické mocnosti svým totalitním protivníkům během třicátých let, a vycházel mu z toho jednoznačný závěr: pokud se Moskva rozhodla vydat stejnou cestou jako tehdy

1 První část této studie jsme uveřejnili v minulém dvojčísle časopisu *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 1–2 (2015), s. 9–29.

mocnosti Osy, nezbývá než se jí razantně postavit.[2] V tomto směru pak prezident argumentoval také na prvních schůzkách a poradách se svými spolupracovníky, na stejných argumentech založil i své vystoupení na prvním setkání s představiteli Kongresu. Nenechával přitom své posluchače na pochybách, že považuje konflikt v Koreji za historicky závažný a že tím, koho chce zastavit, není Severní Korea, ale Sovětský svaz. Když 26. června informoval o vzniklé krizi vedoucí představitele Kongresu, prohlásil důrazně: „...tento akt byl zcela zjevně inspirován Sovětským svazem. Pokud necháme Koreu padnout, budou Sověti pokračovat a spolykají Asii kousek po kousku. Někdy se jim postavit musíme. Pokud pustíme Asii, zhroutí se Blízký východ, a nechci říkat, co by se stalo v Evropě.“[3]

Atmosféra všeobecného souhlasu s prezidentovým rozhodnutím svědčí o tom, že poučení z chyb *appeasementu* bylo jednou z určujících součástí názoru na dění ve světě, sdílenou v tu dobu ve Spojených státech bez ohledu na politické sympatie a stranickou příslušnost. Dullesův vzkaz prezidentovi z neděle 25. června, citovaný v úvodu první části tohoto článku, obsahoval argumenty ve prospěch aktivního postupu proti agresi, které by klidně mohly zaznít z úst státního tajemníka (ministra zahraničí) Deana Achesona nebo samotného Harryho S. Trumana.[4] Přesvědčení, že mír není možné zachránit usmiřováním agresora, se stalo pravidlem, které nejen opravňovalo k podstoupení velkého rizika, ale jehož porušení bylo samo o sobě považováno za nejvyšší možné riziko. Když v polovině července vystoupil s veřejnou podporou Trumanova postupu i největší protivník politiky zadržování (*containment*) komunismu na americké levici, neúspěšný prezidentský kandidát z roku 1948 Henry A. Wallace, americká média to téměř nezaznamenala. Nejen proto, že bývalá hvězda liberálů byla již dávno za zenitem své popularity, ale především proto, že i podpora ze strany liberální levice byla považována za samozřejmou.[5]

Reakce Rady bezpečnosti OSN, která rychle přijala obě rezoluce předložené Spojenými státy v prvých dnech korejského konfliktu, stejně jako široká podpora

2 TRUMAN, Harry S.: *Memoirs*, sv. 2: *Years of Trial and Hope, 1946–1952.* New York, Doubleday & Co. 1956, s. 332 n.

3 *Harry S. Truman Library*, Independence (Missouri) (dále *HSTL*), Papers of George M. Elsey, záznam vojenského poradce George M. Elseyho z 27.6.1950 o schůzce s prezidentem Trumanem a státním tajemníkem Deanem Achesonem, informujících klíčové senátory a kongresmany o událostech v Koreji.

4 „Zůstat sedět, zatímco Korea se stane obětí nevyprovokovaného útoku, by nastartovalo ničivý řetězec událostí, které by s největší pravděpodobností vedly ke světové válce.“ (*Foreign Relations of the United States, 1950* (dále jen *FRUS* s příslušným vročením), sv. VII: *Korea.* Washington, DC, U.S. Government Printing Office 1976, s. 140 – telegram úřadujícího politického poradce v Japonsku Williama J. Sebalda státnímu tajemníkovi Achesonovi z 25.6.1950.)

5 Wallace Sides With U.S. and U.N. on Korea, Splitting With Progressive Party Leadership. In: *Washington Post* (16.6.1950), s. 10. V opozici proti Trumanovým krokům v tu dobu byly již jen velmi solitérní postavy americké politiky, jako například Vito Marcantio, kongresman z New Yorku za Americkou stranu práce (*American Labor Party*), republikánský senátor z Utahu a starší mormonské církve Arthur V. Watkins nebo Trumanův missourijský odpůrce za každou cenu, republikánský senátor James P. Kem.

Generál Douglas MacArthur jako vrchní velitel jednotek OSN v Koreji sleduje 15. září 1950 z paluby velitelské lodě Mount McKinley vylodění v přístavu Inčchon na jihu poloostrova. Vlevo MacArthurův pobočník, brigádní generál Courtney Whitney, vpravo major Edward M. Almond (foto en.wikipedia.org)

na domácí scéně potvrzovaly Trumanovi, že zvolený postup byl správný, a byly pro něj významným zdrojem sebevědomí. Plně se to projevilo v prvních dvou jeho velkých veřejných vystoupeních od počátku války, ve kterých 19. července informoval nejprve Kongres a poté americkou veřejnost o situaci v Koreji. Nedávno jmenovaný vrchní velitel ozbrojených sil Organizace spojených národů[6] generál Douglas MacArthur sice prezidenta právě ujistil, že šance severokorejských jednotek na obsazení celého poloostrova pominula, ale vojenská situace byla stále ještě kritická. Pro Trumana však v dané chvíli bylo nejdůležitější, že se Spojené státy a jejich spojenci, tedy drtivá většina členských států OSN, dokázali postavit agresi na odpor. Reakce Organizace spojených národů jasně prokázala, že svět se poučil z fatálních chyb *appeasementu*, sdělil prezident v poledne 19. července kongresmanům a senátorům.[7] Ve večerním poselství k národu, přenášeném v USA

6 Vedle jihokorejského vojska silám OSN početně dominovala americká armáda, jejíž stav se v Koreji z tří set tisíc příslušníků postupně zvýšil na téměř půl milionu. Do bojových operací v rámci sil OSN se dále zapojili v podstatně menším počtu vojáci z Velké Británie, Kanady, Turecka, Filipín, Nizozemska a dalších deseti zemí.

7 Namísto standardní publikace veřejných vystoupení amerických prezidentů v sérii *Public Papers of the Presidents of the United States*, vydávané průběžně americkou vládou

všemi významnými rozhlasovými a televizními společnostmi a do světa předávaném prostřednictvím Hlasu Ameriky a BBC a tlumočeném do třiadvaceti jazyků, Truman toto hodnocení zopakoval a zároveň ocenil odhodlání Američanů postavit se komunistické agresi.[8]

Republikánská podpora politice demokratické administrativy měla pochopitelně i v tomto případě své limity. S blížícími se volbami do Kongresu začalo z republikánských pozic stále častěji padat obvinění, že komunistická agrese v Koreji byla důsledkem zahraničněpolitických chyb a omylů demokratické vlády, jejichž podstatou byl – *appeasement* komunismu.[9] Podobně jako před volbami v roce 1948 se tak rozhořel souboj o to, která z obou velkých politických stran si přivlastní poučení z chyb *appeasementu* jako zbraň vlastní sobě a nikomu jinému. Na sklonku léta byla již frekvence nasazení argumentů odkazujících na předválečné události z obou stran tak vysoká, že newyorské *Timesy* považovaly za vhodné uveřejnit seriál článků popisujících klíčové okamžiky marného úsilí o předválečný *appeasement* nacismu. Čtenáře informovaly o zaměření seriálu v redakčním článku pod titulkem „Lekce appeasementu“,[10] seriál samotný pak nazvaly – aby čtenář neměl o aktuálnosti historických statí žádných pochyb – „Za hnědou oponou“.[11]

Hned na začátku kampaně dodal republikánským kritikům cennou munici vrchní velitel sil OSN v Koreji Douglas MacArthur, když záhy po převzetí svých velitelských povinností vyvolal první ze seriálu svých publikovaných rozepří s prezidentem. Generál kritizoval již delší dobu nedostatečnou podporu Washingtonu vládě generalissima Čankajška na Tchaj-wanu, především v záležitostech obrany ostrova.

(U.S. Government Printing Office) ve Washingtonu, zde odkazuji na vynikající elektronickou edici, která nabízí i přístup k projevům z volebních kampaní a klíčových televizních předvolebních debat: WOOLLEY, John T. – PETERS, Gerhard (ed.): *The American Presidency Project: Harry S. Truman. XXXIII President of the United States, 1945–1953* [online]. Dokument č. 193 – zvláštní zpráva ke Kongresu informující o situaci v Koreji, 1950-07-19 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=13560*.

8 *Tamtéž.* Dokument č. 194 – rozhlasový a televizní projev k americkému lidu o situaci v Koreji, 1950-07-19 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=13561*; srv. také TROHAN, Walter: Truman Warns Nation of ‘Hard Fight’ Ahead: Assails Hoarding, Cites Need for Tax Rise. In: *Chicago Daily Tribune* (20.7.1950), s. 1.

9 Předseda Národní federace mladých republikánů (*Young Republican National Federation*) John Tope formuloval tato obvinění v odpovědi na Trumanovo poselství národu a použil přitom označení „Trumanova válka“ (Asserts Korea War Results of Appeasing Reds. In: *Chicago Daily Tribune* (21.7.1950), s. 4).

10 Lesson in Appeasement. In: *New York Times* (22.8.1950), s. 25.

11 SCHMIDT, Paul: Behind the Brown Curtain: Chief Interpreter of the Wilhelmstrasse. In: *Tamtéž* (21.8.1950), s. 1; TÝŽ: Behind the Brown Curtain, 2: Chamberlain Visits Hitler. In: *Tamtéž* (22.8.1950), s. 28; TÝŽ: Behind the Brown Curtain, 3: Munich Is Arranged. In: *Tamtéž* (23.8.1950), s. 31; TÝŽ: Behind the Brown Curtain, 4: The Outbreak of War. In: *Tamtéž* (24.8.1950), s. 28; TÝŽ: Behind the Brown Curtain, 5: France Surrenders. In: *amtéž* (25.8.1950), s. 23; TÝŽ: Behind the Brown Curtain, 6: Leopold and Other Prisoners. In: *Tamtéž* (26.8.1950), s. 15. Články byly převzaty ze Schmidtovy připravované knihy, která byla vydána o rok později (SCHMIDT, Paul: *Hitler's Interpreter.* Ed. R. H. C. Steed. New York, The Macmillan Co. 1951).

Na sklonku srpna připravil na to téma text, který měl být přečten jako jeho přednáška na sjezdu amerických válečných veteránů v Chicagu. Bez velkých cavyků v něm politiku Trumanovy administrativy v této otázce označil jako *appeasement* a defétismus. Prezident, který se o generálově záměru dozvěděl, mu zveřejnění sporu, který oprávněně považoval za vnitřní problém administrativy, zakázal. Přesto se text již den po plánované přednášce objevil v tisku.[12] Vyvolal značný poprask a vlnu republikánských útoků, ve kterých se to obviněními z *appeasementu* jenom hemžilo.[13]

Strategie republikánů byla jednoduchá – nebavme se o tom, jak Spojené státy reagovaly, když válka vypukla, ptejme se, proč k ní muselo dojít. S naléhavostí kladl tuto otázku ve svých projevech kongresman Richard Nixon, nemilosrdně útočící na křeslo senátora za stát Kalifornie,[14] jakoukoli zásluhu demokratů na rozchodu s *appeasementem* odmítal ve svých vystoupeních veterán Robert A. Taft, usilující potřetí o senátorský mandát za Ohio proti bezprecedentně financované a celostátně podporované kampani, ke které se spojili Demokratická strana, levicoví aktivisté a mocné odborářské ústředny.[15] Korea se stala jedním z hlavních témat voleb a podobu tohoto tématu jednoznačně určovali republikáni.[16] Nic na tom nezměnil ani příznivý vývoj na bojišti, na kterém jednotky OSN po vylodění v Inčchonu rozhodně převzaly iniciativu. *Appeasement* v Asii v jednom balíku s obviněním, že demokraté jsou obecně „měkcí na komunismus“, se stal platformou, na jejímž základě byli poraženi klíčoví spojenci Trumanovy administrativy v Senátu Scott Lucas z Illinois a Millard E. Tydings z Marylandu. S její pomocí se naopak do Senátu prodral brutální kritik údajného *appeasementu* demokratů vůči komunismu Nixon, s její pomocí své křeslo obhájil nezničitelný Taft. Demokraté, hluboce rozdělení ve vnitropolitických otázkách, si udrželi těsnou většinu v obou komorách Kongresu, ale vliv prezidenta na dění na Kapitolu dramaticky poklesl. Komentátoři se shodli, že výsledek voleb, kterých se zúčastnil rekordní počet voličů, posílil republikány a protitrumanovskou opozici uvnitř Demokratické strany. Někteří z nich vyslovili

12 Text of Gen. M'Arthur's Statement on Formosa. In: *Washington Post* (29.8.1950), s. 6.

13 FISHER, John: Hall M'Arthur In Capital: Truman Formosa Policy Branded Appeasement. Ban on Message Creates Furor in Washington. In: *Chicago Daily Tribune* (29.8.1950), s. 1.

14 „Jak se může někdo odvážit vyhlašovat za úspěšnou asijskou zahraniční politiku, která nás dovedla k válce v Koreji.“ (KORMAN, Seymour: Nixon Assails Policy Leading To Korean War. In: *Tamtéž* (31.10.1950), s. 22.)

15 V dopise senátorovi Arthuru Vandenbergovi popsal Taft svůj postup takto: „Opakovaně jsem poukazoval na to, že politika appeasementu byla v Evropě zastavena teprve poté, co jste vstoupil do hry v San Francisku a poté v Německu, že ale stejná prokomunistická politika pokračovala v Asii a vedla k vítězství komunistů v Číně a ke korejské válce.“ (WUNDERLIN, Clarence E., Jr. (ed.): *The Papers of Robert A. Taft*, sv. 4: *1949–1953*. Kent (Ohio), Kent State University 2006, s. 208.)

16 Viz PHILLIPS, Cabel: Four National Issues Play Role In Election: Korea, Communism, Fair Deal and Efficiency Are the Major Topics. In: *New York Times* (29.10.1950), s. 139.

vážné pochybnosti o tom, zda vláda bude vůbec schopna najít nějaký *modus vivendi* s novým Senátem na poli zahraniční politiky.[17]

Appeasement podle MacArthura a reakce na čínskou intervenci v Koreji

Volební půtky na téma korejského konfliktu se odehrávaly v době, kdy na politické a mediální scéně panoval ohledně vývoje na skutečném bojišti zřetelný optimismus. Od úspěšného vylodění v Inčchonu v polovině září 1950 se kompetentní washingtonské úřady věnovaly především přípravě okupace, hospodářské obnovy a politické rekonstrukce sjednocené Koreje. Ta se měla stát ukázkovým příkladem toho, jak efektivně dokáží západní demokracie pomáhat svým přátelům v rozvojovém světě.[18] Sebevědomé plány nebrzdily ani množící se zprávy o tom, že síly OSN narazily na korejském území na jednotky složené z čínských vojáků. Hrozba čínské intervence však nebyla vnímána jako akutní, strategická ani nezvládnutelná, a to hlavně v důsledku hodnocení, jež předkládal generál MacArthur, nezpochybňovaná (a po vylodění v Inčchonu nezpochybnitelná) vojenská autorita pro Dálný východ. MacArthur cíleně vyzařoval suverenitu nejen ve vztahu ke svému vojenskému okolí, ale i k americké veřejnosti. Při osobním setkání s prezidentem na ostrově Wake v polovině října se netajil přesvědčením, že odpor nepřítele ustane na celém poloostrově do konce listopadu.[19] A přestože již v následujících týdnech začal zaostávat za slíbeným harmonogramem, nedal nikdy najevo nejmenší pochybnost o rychlém konci války.

V rozporu s postoji vrchního velitele sil OSN přicházely do Washingtonu již od září alarmující informace ze zahraničí, které varovaly před narůstajícím nebezpečím čínské intervence. Množit se začaly především poté, co se jednotky OSN přiblížily k 38. rovnoběžce. Na počátku října zaslali Američanům velmi důrazné varování Britové, podle nichž by vstup čínských jednotek do konfliktu – ať již coby řádné armády, nebo jako dobrovolníků – v případě překročení této linie „nebylo možné v žádném případě vyloučit“.[20] Třetího října, pouhý den poté co do státního departmentu (ministerstva zahraničí) dorazilo britské varování, potvrdil jeho závažnost zdroj nad jiné autoritativní. Ministr zahraničí čínské komunistické vlády Čou En-laj si předvolal indického velvyslance Kavalama Madhavu Panikkara a sdělil mu, že pokud MacArthurova vojska překročí hranice mezi Jižní a Severní Koreou,

17 Viz KROCK, Arthur: Voting Record Set: 40 Millions Go to Polls in Off-Year – Party Labels Are Ignored. Labor Also Set Back. Some Prominent Backers of Truman Defeated – His Influence Cut. In: *New York Times* (8.11.1950), s. 1.

18 Srv. informaci Deana Achesona o sestavení speciálního týmu, který měl pomoci nastartovat poválečnou rekonstrukci země, na zasedání kabinetu v pátek 29. září 1950 (*HSTL*, President's Secretary's Files, Matthew J. Connelly Papers, Cabinet, 29.9.1950).

19 *FRUS, 1950*, sv. VII, s. 949 – jádro prohlášení učiněného na tiskové konferenci na ostrově Wake, 15.10.1950.

20 *Tamtéž*, s. 813–816, nedatovaná zpráva britského velvyslanectví ve Washingtonu pro státní department (doručeno poradci pro otázky Dálného východu Deanu Ruskovi kurýrem 2.10.1950 v 10 hodin dopoledne).

Čínští dobrovolníci na podzim 1950 překračují pohraniční řeku Ja-lu, aby se zapojili do válečného konfliktu na Korejském poloostrově (foto en.wikipedia.org)

komunisté vyšlou na poloostrov své jednotky.[21] V následujících dnech a týdnech obdrželo americké ministerstvo zahraničí řadu sdělení od spojeneckých diplomatických služeb potvrzujících, že Peking myslí své hrozby vážně.[22]

Neotřesitelné sebevědomí vrchního velitele sil OSN však i nadále nastavovalo laťku rizika pro strategické diskuse ve Washingtonu. To spolu s obecnou atmosférou předvolebních diskusí způsobilo, že zastánci strategie obnovení *statu quo ante bellum*, tedy ukončení spojeneckého postupu na 38. rovnoběžce, neměli šanci se prosadit. Štáb pro politické plánování (*Policy Planning Staff* – PPS), který byl strategickým mozkem státního departmentu, sice připravil již na konci července materiál, v němž varoval před nebezpečím sovětské nebo čínské intervence a požadoval ohraničit striktně prostor pro vojenské operace 38. rovnoběžkou.[23] Politická životnost tohoto materiálu však byla velmi nízká. Ředitel teritoriálního odboru

21 *Tamtéž*, s. 839 – telegram amerického pověřence ve Spojeném království Julia C. Holmese adresovaný státnímu tajemníkovi, Londýn, 3.10.1950.

22 Opakovaně Američany varovala například nizozemská diplomatická služba, která se těšila uznání pro své velké expertní zkušenosti na Dálném východě (srv. např. *tamtéž*, s. 858 n. – telegram amerického velvyslance v Nizozemí Seldena Chapina adresovaný státnímu tajemníkovi, Haag, 3.10.1950).

23 *Tamtéž*, s. 449–454 – koncept memoranda Štábu pro politické plánování z 22.7.1950. Tento dokument cituje a na tuto epizodu upozorňuje Wilson D. Miscamble v publikaci *George F. Kennan and the Making of American Foreign Policy, 1947–1950* (Princeton, Princeton University Press 1992, s. 323 n.).

severovýchodní Asie ve státním departmentu John M. Allison považoval okamžitě po jeho přečtení za nutné obrátit se na ředitele štábu Paula Nitzeho a vyjádřit s plným důrazem a oficiálně svůj zásadní nesouhlas s jeho filozofií a závěry. Pokud by Spojené státy postupovaly podle tohoto návrhu, neměli by se agresoři podle Alisona už čeho obávat – v tom nejhorším případě, který by je mohl potkat, by jen museli začít znovu.[24]

Zdá se, že na podzim 1950 měla tato razantní interpretace *mnichovského poučení* ve vztahu ke korejskému konfliktu ve Washingtonu podporu drtivé většiny kompetentních politiků a úředníků. Součástí poučení zjevně i nadále zůstával doplněk, o který je rozšířil za války prezident Roosevelt, totiž že efektivní odpověď na agresi musí zahrnovat i úplnou porážku agresora, která mu znemožní jeho krok zopakovat. Štáb pro politické plánování rychle připravil pod Nitzeho vedením revidovaný text, který sice obsahoval upozornění na rizika postupu za 38. rovnoběžku, ale netrval na tom, aby tento postup byl vyloučen. S rozhodnutím se mělo počkat, až bude k dispozici více informací vojenského i politického charakteru.[25] Dveře pro tažení na sever byly otevřeny. Osmadvacátého září schválil Truman MacArthurův plán operací a následujícího dne generál obdržel souhlas od Spojených náčelníků štábu (*Joint Chiefs of Staff* – JCS).[26] Definitivní rozkaz svým jednotkám, aby postoupily všemi silami k severní hranici Koreje, vydal MacArthur 24. října.[27] Osmadvacátého října pak schválili Spojení náčelníci štábu, státní department a prezident instrukce pro okupaci Severní Koreje.[28]

Státní department nicméně začínal projevovat vůči generálovým plánům jistou obezřetnost. Přispíval k tomu i postoj britských spojenců. Ti na rozdíl od Američanů oficiálně uznali čínskou komunistickou vládu již v lednu 1950 a vůči tažení na sever se netajili značnými obavami. Bylo přitom zjevné, že nechovali plnou důvěru v úsudek vrchního velitele, jakkoli i oni v té době věřili, že převaha jednotek OSN na korejském bojišti je zásadní a že ani případná čínská intervence by nezlomila jejich ofenzivní potenciál. Požadovali proto od Američanů, aby v takovém případě MacArthur nesměl podnikat odvetné akce mimo území Koreje bez explicitního souhlasu prezidenta.[29]

V tomto směru nacházeli Britové ve Washingtonu plnou podporu. Jak státní department, tak Bílý dům sice věřily, že generál je schopen rychle rozdrtit síly protivníka na celém území Koreje a ukončit tak válku na poloostrově, neměly však ani v nejmenším v úmyslu umožnit mu, aby vtáhl Spojené státy do otevřeného konfliktu

24 *FRUS, 1950*, sv. VII, s. 458–461 – memorandum ředitele odboru severovýchodní Asie Johna M. Allisona adresované řediteli Štábu pro politické plánování z 24.7.1950.

25 *Tamtéž*, s. 469–473 – koncept memoranda připraveného Štábem pro politické plánování.

26 *Tamtéž*, s. 826 – telegram státního tajemníka Deana Achesona adresovaný vrchnímu veliteli pro Dálný východ, Washington, 29.9.1950.

27 *Tamtéž*, s. 995, ediční poznámka.

28 *Tamtéž*, s. 1007–1010 – telegram státního tajemníka Deana Achesona pro americké velvyslanectví v Jižní Koreji, Washington, 28.10.1950.

29 *Tamtéž*, s. 931 n. – záznam o rozhovoru mimořádného zplnomocněného velvyslance (*Ambassador at Large*) v OSN Philipa C. Jessupa, Washington, 12.10.1950.

s Čínou. Když se 6. listopadu státní department dozvěděl, že MacArthur plánuje ještě téhož dne bombardovat mosty přes řeku Ja-lu, tvořící hranici mezi Koreou a Čínou, razantně to odmítl, kromě jiného se zdůvodněním, že existuje závazek nepodnikat akce proti mandžuskému břehu řeky bez konzultace s britskými spojenci.[30] Státní tajemník Acheson se okamžitě spojil s prezidentem, získal jeho souhlas[31] a generál obratem obdržel rozkaz Spojených náčelníků štábu, aby nezahajoval žádné takové útoky, dokud k tomu nedostane rozkaz.[32]

MacArthurova reakce na rozhodnutí nadřízených byla příznačná. V telegramu, který o dva dny později odeslal do Washingtonu, vášnivě varoval před oslabováním vůle k dosažení deklarovaných cílů OSN v Koreji, které podle něj zahrnovaly vytvoření sjednoceného a svobodného státu. Pokus Britů podřídit jeho rozhodování o strategických krocích důslednější politické kontrole označil za *appeasement*, obvinil Londýn ze snahy uplatit čínské komunisty částí korejského území a přímo přirovnal tento krok k Mnichovské dohodě: „Britská snaha usmířit čínské komunisty tím, že se jim dá pruh Severní Koreje, o kterém se tolik píše, nachází svůj historický precedens v kroku, který Velká Británie, Francie a Itálie učinily v Mnichově 29. září 1938, když postoupily Německu Sudety, strategicky důležité pohoří chránící českou kotlinu, aniž by Československo bylo přítomno, ba dokonce navzdory protestu jeho vlády.“ Poté považoval MacArthur za nutné poměrně rozsáhle vyčíslit konkrétní následky historické Mnichovské dohody. Poučení, které z této ukázky důsledků politiky *appeasementu* plyne, mělo podle generála obecnou platnost: „Nejsem si vědom jediné výjimky, která by mohla vrhnout stín pochybnosti na platnost tohoto poučení,“ uzavřel svůj výlet do nedávné historie.[33]

Argumenty založené na *poučení z Mnichova* tentokrát, na rozdíl od sporu o překročení 38. rovnoběžky, nepřispěly ke změně postoje Trumanovy administrativy. Generál MacArthur povolení k útokům proti cílům na samotné čínsko-korejské hranici nedostal. Je přitom těžké ubránit se dojmu, že prezident a jeho spolupracovníci byli vděčni za možnost přenést alespoň část zodpovědnosti za své rozhodnutí na britského spojence. Situaci jim usnadnila skutečnost, že tentokrát se generálovi nepodařilo zmobilizovat na svou podporu svůj politický fanklub. Jak tomu bylo v jeho sporech s prezidentem a washingtonským establishmentem pravidlem, nezůstala sice ani tato jeho rozepře dlouho utajena veřejnosti – deník *Chicago Daily Tribune* o ní informoval na titulní straně v článcích s poměrně vysokým výbušným politickým potenciálem[34] – ale než se mohla celá kauza rozvinout, dostala se do zcela nového světla. Na konec listopadu naplánoval MacArthur velkou závěrečnou ofenzivu,

30 *Tamtéž*, s. 1055–1057 – záznam o rozhovoru státního tajemníka z 6.11.1950.

31 *Tamtéž*, s. 1057.

32 *Tamtéž*, s. 1057 – rozkaz Spojených náčelníků štábu vrchnímu veliteli pro Dálný východ, Washington, 6.11.1950.

33 *Tamtéž*, s. 1107–1110 – telegram vrchního velitele sil OSN pro Spojené náčelníky štábu, Tokio, 9.11.1950.

34 MANLY, Chesly: Britain Seeks a Munich With Chinese Reds: Plan Deal to Save Hong Kong. In: *Chicago Daily Tribune* (22.11.1950), s. 1; TÝŽ: U.S., Britain Clash On Red Appeasement: Dulles Backs U. N. Probe in China. In: *Tamtéž* (23.11.1950), s. 1.

která měla s definitivní platností ukončit válku a předat vládu nad sjednocenou zemí „korejskému lidu“.[35] V „den D“, 24. listopadu 1950, se generál osobně připojil ke svým jednotkám. Obklopen v tento historický moment podle svého zvyku početnou skupinou válečných zpravodajů, pronesl v hovoru se svými důstojníky větu, kterou ještě téhož dne zopakovala média po celých Spojených státech: „Doufám, že dodržím svůj slib vojákům, že budou do Vánoc doma.“[36]

Následujícího dne bylo vše jinak. Do konfliktu v Koreji vstoupily v plné síle jednotky čínských komunistů, dlouhodobě pro tento krok připravované.[37] MacArthurova ofenziva se zhroutila a jeho síly čelily hrozbě katastrofy, která mohla přesáhnout veškeré dosavadní temné zkušenosti amerických válečných tažení. Představa ozbrojeného konfliktu s obrovským asijským protivníkem vyvolávala ty nejhorší obavy. Střízlivý Hanson W. Baldwin pro newyorské *Timesy* napsal: „Spojené státy dnes čelí největšímu nebezpečí v naší historii. Vojenský, hospodářský a politický rozvrat západní civilizace a našeho amerického způsobu života je tím, co může nastat, pokud nebudeme hrozbě z Východu čelit směle, tvořivě a spojeným úsilím.“[38] Zahraničněpolitické a bezpečnostní koncepce vypracované a přijaté během předcházejících let byly podrobeny zásadní zkoušce. V intenzivních veřejných i kabinetních diskusích byly testovány principy americké politiky a *poučení z Mnichova* se znovu stalo významnou součástí argumentačního arzenálu těchto diskusí. Z úvah o jeho aplikaci však zmizely kondicionály.

Harry Truman v této zkoušce dostál svým standardům. Na tiskové konferenci 30. listopadu 1950 se znovu přihlásil k zásadám, které vyhlásil v souvislosti s vypuknutím korejského konfliktu. Odmítl možnost, že by jednotky OSN mohly vyklidit pole, a zopakoval, že pokud nebude agrese zastavena v Koreji, rozšíří se napříč Asií a Evropou a zasáhne i západní polokouli. V následující části konference pak dal zcela nedvojsmyslně najevo, jak vážně své prohlášení míní: „Použijeme veškeré kroky, které budou potřebné, tak jak jsme to vždy dělali,“ řekl a na dotaz, zda to zahrnuje i použití atomové bomby, odpověděl: „Zahrnuje to všechny zbraně, které máme.“[39] Tisková služba Bílého domu vydala sice krátce po skončení tiskové konference prohlášení, které se snažilo poněkud otupit hrot těchto slov,[40] ale není důvodu pochybovat o tom, že prezident je myslel tak, jak je říkal, a v tomto smyslu

35 PARROT, Lindsay: 7 Divisions Strike; Americans Crossing a Frozen Stream in North Korea. In: *New York Times* (24.11.1950), s. 1.

36 MacArthurův výrok vypustila do světa agentura The Associated Press (srv. DONOVAN, Robert J.: *Tumultous Years: The Presidency of Harry S. Truman, 1949–1953*. New York, W. W. Norton 1982, s. 303).

37 K otázce vstupu komunistické Číny do korejského konfliktu nejpodrobněji viz JIAN, Chen: *China's Road to the Korean War: The Making of the Sino-American Confrontation*. New York, Columbia University Press 1994.

38 BALDWIN, Hanson W.: Greatest Peril for U.S.; Western Civilization Faces Destruction if Threat From East Is Not Met Boldly. In: *New York Times* (1.12.1950), s. 4.

39 WOOLLEY, J. T. – PETERS, G. (ed.): *The American Presidency Project: Harry S. Truman* [online]. Dokument č. 295 – tisková konference prezidenta, 1950-11-30 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=13673*.

40 *Tamtéž.*

je také interpretovala americká média. „Prezident Truman dnes prohlásil, že síly Spojených národů v Koreji jsou odhodlány bojovat za spravedlnost a světový mír až do hořkého konce, a varoval, že bude-li to nutné, jsme připraveni použít atomovou bombu, abychom dosáhli vítězství," referovaly o tiskové konferenci newyorské *Timesy*.[41]

Skutečnost, že Truman byl připraven použít v případě nutnosti atomovou pumu, však neznamená, že ji považoval za žádoucí nástroj k řešení korejské krize. Prezident i jeho nejbližší spolupracovníci uvažovali jiným směrem. Specialisté státního departmentu připravili na počátku prosince podklad pro Deana Achesona, ve kterém byly americké cíle v Koreji formulovány jednoznačně defenzivně. Zastavit agresi ze severu podle nich zůstávalo hlavním cílem, zároveň však zdůrazňovali nutnost lokalizovat stávající konflikt a vyhnout se válce s Čínou a se Sovětským svazem.[42] Tento přístup pak státní tajemník a jeho nejbližší spolupracovníci prezentovali na strategické konferenci s kolegy z ministerstva obrany a s nejvyššími veliteli ozbrojených sil, která se konala v Pentagonu 3. prosince. Dali zde jasně najevo, že nemají ani v nejmenším v úmyslu podnikat kroky, které by mohly vést k válce s komunistickou Čínou, a že se i nadále chtějí držet principu, který od počátku druhé světové války určoval globální strategii Spojených států a který stanovil, že prioritním bojištěm je pro USA Evropa. Zároveň však představitelé státního departmentu zdůraznili další platnost zásady, že není možné dopustit, aby si kdokoli a kdekoli na mezinárodním společenství vynucoval cokoli prostřednictvím agrese. Achesonova pravá ruka pro otázky Dálného východu Dean Rusk v diskusi přesně definoval pozici státního departmentu jako „střední cestu mezi appeasementem a světovou válkou".[43]

Pustit se do války s komunistickou Čínou neměli nejmenší chuť ani hostitelé strategické konference v Pentagonu. Vystoupení představitelů ozbrojených sil v diskusi dokonce ve svém celku vyznívala méně bojovně než promluvy politiků. Generálové a admirálové si uvědomovali, jak nízká je podpora pro takovéto střetnutí na mezinárodní scéně. Přijímali tuto skutečnost sice s hořkostí – předseda Spojených náčelníků štábu, čerstvě pětihvězdičkový generál Omar Bradley obvinil dokonce evropské spojence z podléhání *appeasementu*[44] – nenaléhali však na státní department, aby se pokusil postoj Evropanů změnit. Hlavní důvod obav amerických vojáků spočíval v hodnocení důsledků eventuálního konfliktu s Čínou. Válka

41 LEVIERO, Antony: Truman Gives Aim. In: *New York Times* (1.12.1950), s. 1.

42 *HSTL*, President's Secretary's Files, Dean Acheson Papers, Secretary of State, záznamy o rozhovorech, poznámky pro státního tajemníka, 1.12.1950.

43 *FRUS, 1950*, sv. VII, s. 1326 n. – záznam o rozhovoru mimořádného zplnomocněného velvyslance v OSN Philipa C. Jessupa, Washington, 3.12.1950. Je zajímavé, že téměř totožné formulace použil téhož dne ve svém článku dobře informovaný a na vládní kruhy napojený komentátor newyorských *Timesů*: RESTON, James: Diplomats Face Grim Fact Of Military Defeat: Task Is to Find Middle Way Between Appeasement and General War. In: *New York Times* (3.12.1950), s. E3.

44 *FRUS, 1950*, sv. VII, s. 1325–1327 – záznam o rozhovoru mimořádného zplnomocněného velvyslance v OSN Philipa C. Jessupa, Washington, 3.12.1950.

s asijským obrem hrozila rychle vyčerpat veškeré americké rezervy, které by pak chyběly v případném střetnutí s hlavním protivníkem, Sovětským svazem. Vojáci proto bez problémů akceptovali postoj státního departmentu. V materiálu, který necelý týden po konferenci v Pentagonu připravili náčelníci štábu pro Radu pro národní bezpečnost (*National Security Council* – NSC), byl bezprostřední cíl stanoven jako „vytvoření a udržení obranných pozic na linii poblíž korejských hranic". Pokud šlo o celkové řešení situace, která v Koreji vznikla, doporučovali náčelníci velmi důrazně vypořádat se s čínskou intervencí politickými prostředky. Přednost měl mít postup prostřednictvím OSN, „který by zahrnoval ujištění pro čínské komunisty o našich záměrech".[45]

Ještě větší obavy z možného konfliktu s kontinentální Čínou než ve Washingtonu zavládly na počátku prosince 1950 mezi jeho evropskými spojenci. V hlavních městech západní Evropy neznali průběh diskusí uvnitř Trumanovy administrativy, zaregistrovali však prezidentovy výroky na tiskové konferenci z 30. listopadu a nabyli dojmu, že Američané se chystají k nebezpečné hře, která by mohla skončit jadernou válkou.[46] Britové jako nejbližší američtí spojenci se dokonce vzhledem k závažnosti situace rozhodli nespoléhat v komunikaci s Washingtonem pouze na diplomatické kanály. Premiér Clement Attlee se vypravil do Spojených států, aby projednal americké plány osobně s prezidentem Trumanem. Jejich pětidenní jednání v mnohém připomínalo slavná setkání vůdců obou zemí z dob druhé světové války. Tematicky pokrývalo široký okruh otázek mezinárodní bezpečnosti včetně jejích ekonomických aspektů, prioritou však samozřejmě byla situace na Korejském poloostrově.[47]

Rozhovory, které začaly v atmosféře velkého pesimismu ohledně dalšího vývoje na bojišti, potvrdily, že Američané a Britové se sice neshodnou v některých hodnoceních situace na Dálném východě, ale jsou zajedno ve strategických principech. Ukázalo se, že pro Londýn i Washington je jednoznačnou prioritou obrana Evropy a že obě vlády se chtějí vyhnout konfliktu s Čínou.[48] Podobně jako při předcházející poradě na půdě Pentagonu byli i tentokrát na americké straně politici naladěni bojovněji než vojáci. Především Truman opakovaně zdůrazňoval, že rozhodnutí vyhnout se všeobecné válce s čínskými komunisty neznamená, že se Američané chystají vyklidit Koreu bez boje.[49]

---

45 *HSTL*, President's Secretary's Files, Harry S. Truman Papers, schůze Rady pro národní bezpečnost č. 72 z 22.11.1950, stanoviska Spojených náčelníků štábu z 9.11.1950.

46 K rozvaze vyzývali např. Nizozemci. Podle jejich mínění byla v sázce další existence evropské civilizace a k její záchraně „může být nutná i jistá ztráta tváře v orientu". (*FRUS, 1950*, sv. VII, s. 1307 – telegram amerického velvyslance v Nizozemí Seldena Chapina adresovaný státnímu tajemníkovi, Haag, 2.12.1950.)

47 Podrobně k průběhu jednání viz DINGMAN, Roger: Truman, Attlee, and the Korean War Crisis: In: NISH, Ian (ed.): *The East Asian Crisis, 1945–1951: The Problem of China, Korea and Japan.* London, London School of Economics 1982, s. 1–42; TÝŽ: Atomic Diplomacy during the Korean War. In: *International Security*, roč. 13, č. 3 (zima 1988–1989), s. 50–91.

48 *FRUS, 1950*, sv. VII, s. 1361–1374 – záznam delegace Spojených států z první schůzky prezidenta Trumana s premiérem Attleem, Washington, 4.12.1950.

49 Podle amerického záznamu z jednání prezident „chtěl, aby bylo zcela jasné, že neopouštíme své přátele ve chvíli, kdy to s nimi vypadá špatně". (*Tamtéž*, s. 1395 – záznam delegace

Zásadní rozpor mezi anglosaskými spojenci nastal, když začali diskutovat o konkrétním postupu. Jejich představy o tom, jak přimět čínské komunisty k jednání a nakonec ke kompromisu, znamenajícímu východisko ze situace, která hrozila stát se pro Západ strategickou pastí, se významně lišily. Britové odmítli veškeré americké úvahy o možnosti „omezené války" proti Číně, které měly poměrně široký rozptyl od ekonomických opatření přes blokádu až po „omezené bombardování". Američané naopak neměli vůbec v úmyslu pouštět se do úvah, zda by bylo možné kompromisu dosáhnout pomocí ústupků některým Mao Ce-tungovým požadavkům. V této fázi diskusí se znovu ukázalo, jak mocně ovlivňovalo uvažování a rozhodování Trumana a jeho nejbližších spolupracovníků *poučení z Mnichova*. Americkou reakci na britský návrh, aby se zvážila podpora snahám kontinentální Číny získat křeslo v Radě bezpečnosti OSN, formuloval státní tajemník Dean Acheson. Označil takovýto krok za pokus vykoupit si na agresorovi čas potřebný ke konsolidaci vlastních sil a jednoznačně jej odmítl, přičemž neváhal britským spojencům naznačit, že by se měli poučit z historie: „Tyto pokusy nebyly nikdy v minulosti úspěšné. Kdybychom k nim přikročili teď, bylo by velmi obtížné získat si srdce našich lidí, tak aby dotáhli hrubou práci do konce. Ve skutečnosti by takový plán nefungoval. Nějaký čas se dá koupit, ale nebylo by ho dost. Pouze by to rozdělilo naše lidi, kteří by začali mít pocit, že jsme zradili své zásady, a pokud by k válce došlo, nezůstala by nám žádná morální opora."[50]

Nakonec Britové před americkou neústupností v této otázce rezignovali. Přistoupili na ujištění svých partnerů, že se zdrží všech kroků, které by mohly vést k rozšíření konfliktu s Čínou za hranice Korejského poloostrova, a vzdali se snah obrousit hrany americké politice vůči čínským komunistům. Významný byl pro ně jistě i výsledek krátkého rozhovoru prezidenta s premiérem mezi čtyřma očima, během nějž se Attleemu dostalo ujištění, že Spojené státy nepoužijí jadernou zbraň bez konzultace s britským spojencem.[51] Zásadní roli však sehrála především změněná situace na korejském bojišti. Během pěti dnů americko-britských konzultací se totiž radikálně změnila očekávání amerického velení ohledně dalšího vývoje. Jestliže na první schůzce 4. prosince generálové v zásadě vyloučili možnost udržet souvislou frontu napříč poloostrovem a směřovali ve svých úvahách především k zajištění evakuace jednotek OSN, pak před posledním kolem jednání o čtyři dny později ujistili oba státníky, že MacArthur bude schopen udržet předmostí u Pusanu libovolně dlouho, a odhadli, že nejspíš dokáže vytvořit obrannou linii na jih od Soulu. Generál Bradley poté v diskusi shrnul hodnocení nové situace v to nejdůležitější – spojenci již nejednali pod tlakem.[52]

Spojených států z druhé schůzky prezidenta Trumana s premiérem Attleem, Washington, 5.12.1950.)

50 *Tamtéž*, s. 1452 n.

51 *Tamtéž*, s. 1462 – memorandum pro záznam mimořádného zplnomocněného velvyslance v OSN Philipa C. Jessupa, Washington, 7.12.1950.

52 *Tamtéž*, s. 1472 – záznam delegace Spojených států z šesté schůzky prezidenta Trumana s premiérem Attlleem, Washington, 8.12.1950.

Opřeni o znovunalezenou sebedůvěru vojáků dospěli politici poměrně rychle k dohodě o dalším postupu, která vycházela z principu „jednání s Číňany ano, ústupky předem v žádném případě". Americký přístup k celé záležitosti našel výrazné vyjádření v závěrečném komuniké z britsko-amerických jednání. Attlee a Truman v něm jednoznačně a explicitně odmítli jakýkoli náznak *appeasementu* a prohlásili za jedinou záruku míru schopnost čelit společně s Organizací spojených národů agresi na Dálném východě nebo kdekoli jinde.[53] Transatlantičtí spojenci jako klíčové sloupy poválečného systému mezinárodní bezpečnosti se explicitně přihlásili k *poučení z Mnichova* a prohlásili je za obecně platný princip. Jakkoli není důvodu pochybovat o tom, že především na americké straně šlo o upřímnou deklaraci obecně sdílených názorů, je třeba si zároveň povšimnout, že v atmosféře, kterou během týdne po spektakulárním vstupu čínských „dobrovolníků" vytvořila americká média, si oba lídři mohli jen těžko dovolit nedistancovat se jasně od „mnichovské" alternativy řešení mezinárodních problémů.

Přílet britského premiéra do Washingtonu ve chvíli největší mezinárodní krize od konce druhé světové války rozpoutal totiž vlnu spekulací, ve kterých hrály významnou roli tradiční americké předsudky vůči politice Spojeného království. Komentátoři předních amerických listů svorně (a nikoli bez opodstatnění) vyslovovali podezření, že Attlee bude s ohledem na britské državy na Dálném východě, především na Hongkong, naléhat na dohodu s čínskými komunisty za každou cenu. Svorně též takovouto možnost odmítali. „Ani Asie, ani Evropa nemohou být zachráněny nějakým druhem Mnichova, i kdyby se tomu dal nějaký stravitelnější název. Vynucený 'ústupek' nebo nyní učiněný 'kompromis' povedou k tomu, že příště si komunisté urvou ještě větší kus," psal Hanson Baldwin v *New York Times*.[54] Příznačné přitom bylo, že odmítnutí *appeasementu* bylo společné často velmi rozdílným názorům na konkrétní řešení, od stažení z Koreje a koncentrace na obranu Evropy až po jaderné bombardování Číny.[55] Frekvence odkazů na *poučení z Mnichova* a obecně na krach *appeasementu* v těchto dnech opět mimořádně zhoustla. Zajímavé přitom je, že jakkoli hodnotový obsah pojmů *Mnichov* a *appeasement* byl ve všech případech jednoznačný, konkrétní historické souvislosti již čtenářům nejspíš unikaly. List *Chicago Daily Tribune* považoval za nutné otisknout článek shrnující základní data o souvislostech a důsledcích *Mnichova*,[56] *Washington Post* zase v poznámce vydavatele usoudil, že je třeba připomenout zjevně již ne všeobecně známou skutečnost, že kdysi patřilo slovo *appeasement* „k sortě vzbuzující respekt".[57]

53 *Tamtéž*, s. 1477; viz též WOOLLEY, J. T. – PETERS, G. (ed.): *The American Presidency Project: Harry S. Truman* [online]. Dokument č. 301 – společné prohlášení následující po diskusi s ministerským předsedou Velké Británie, 1950-12-08 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=13681*.

54 BALDWIN, Hanson W.: Crossroads in Korea: Appeasement Opposed as Offering No Solution of the Present Allied Crisis. In: *New York Times* (6.12.1950), s. 4.

55 Report From the Nation: Facing the Crisis. Views on the National Emergency, Foreign Policy, Controls and Unity. In: *Tamtéž* (17.12.1950), s. E3.

56 'Dunkerque' and 'Munich' – What the Words Mean. In: *Chicago Daily Tribune* (7.12.1950), s. 3.

57 Appeasement. In: *Washington Post* (8.12.1950), s. 26.

Generál Douglas MacArthur (1880–1964) a prezident Harry S. Truman (1894–1972) tváří v tvář. Během korejské války se z nich stali nesmiřitelní protivníci v uplatňování zásad odmítání appeasementu (foto www.modestoradiomuseum.org)

Britská delegace se rozhodla šířícím se podezřením čelit již v průběhu jednání. Premiér Attlee se na setkání s novináři ve washingtonském Press Clubu zřekl jakékoli snahy o *appeasement* na Dálném východě a ujistil Američany, že Velká Británie bude stát po jejich boku v časech dobrých i zlých. Americká média přijala jeho ujištění příznivě, jakkoli nepovažovala za nutné je zařadit na titulní stránky.[58] Na ně se dostala až informace o závěrečném komuniké z jednání mezi Attleem a Trumanem, a to ve velmi výrazné úpravě. Slova o odmítnutí *appeasementu* přitom vždy tvořila součást hlavních titulků.[59] Skutečnost, že američtí a britští představitelé se shodli právě v tomto bodě, byla všeobecně považována za významnou a pozitivní. Redaktoři newyorských *Timesů* prolistovali pečlivě noviny z celých Spojených států a zjistili, že jejich komentáře se shodují ve dvou klíčových otázkách – v tom, že skutečným nepřítelem USA je Sovětský svaz a že „appeasement nepřipadá v úvahu“.[60]

58 Washington and Korea. In: *New York Times* (7.12.1950), s. 32; Appeasement Not His Goal, Attlee Says at Press Club. In: *Washington Post* (7.12.1950), s. 17.

59 RESTON, James: Basic Rifts Stand; Accord Lacking on Seat in U.N., Recognition Issue and Formosa. In: *New York Times* (9.12.1950), s. 1; Truman, Attlee to Rush Defenses, Agree to Bar Korea Appeasement. In: *Washington Post* (9.12.1950), s. 1; TROHAN, Walter: War Crisis Policy: Appeasement Out, Truman, Attlee Vow. Pledge Readiness to Negotiate. In: *Chicago Daily Tribune* (9.12.1950), s. 1.

60 Report From the Nation: Facing the Crisis. In: *New York Times* (17.12.1950), s. E3.

Přímou vazbu mezi *poučením z Mnichova* a americkou zahraniční politikou potvrdil prezident Truman také v projevu, ve kterém týden po skončení konzultací s Brity informoval veřejnost o svém rozhodnutí vyhlásit stav národního ohrožení. Aplikoval přitom toto poučení na novou situaci, ve které Spojené státy na jedné straně musely přistoupit k další mobilizaci svých lidských i hospodářských zdrojů, aby mohly efektivně čelit čínskému tlaku na bojišti, a na druhé straně se rozhodly hledat cestu, jak ukončit konflikt jednáním. Truman opět nenechal nikoho na pochybách o tom, koho považuje za hlavního protivníka Západu i za hlavního viníka korejského konfliktu. Připomněl posluchačům, kteří 15. prosince večer zasedli u svých rozhlasových a televizních přijímačů, že to byl po celých pět poválečných let Sovětský svaz, kdo systematicky mařil snahu Američanů a jejich spojenců o vytvoření spravedlivého a stabilního mezinárodního systému, zaručujícího uchování míru. Navzdory tomu nepovažoval prezident válku se Sověty za nevyhnutelnou. Dohoda s vládci Kremlu je možná, sdělil Truman svým občanům a formuloval přitom poprvé veřejně interpretaci *mnichovského poučení* vycházející ze zkušenosti s berlínskou blokádou a aplikovatelnou v podmínkách toho, co bude později označováno jako mírová koexistence s komunistickým blokem: „Neexistuje konflikt mezi legitimními zájmy svobodného světa a zájmy Sovětského svazu, který by nebylo možné řešit mírovými prostředky. Budeme i nadále podnikat veškeré kroky shodující se s naší ctí, abychom se vyhnuli světové válce. Ale neuchýlíme se k appeasementu. V Mnichově se svět naučil, že bezpečnost se nedá koupit appeasementem.“[61]

MacArthur proti Trumanovi

Široká podpora explicitního odmítnutí *appeasementu* jako možné reakce na krizi vyvolanou přímým vstupem komunistické Číny do korejského konfliktu neznamenala ještě většinovou a nadstranickou shodu v otázce konkrétní strategie, která by měla z tohoto odmítnutí vyplývat. O ni se naopak na jaře 1951 rozhořel spor, který patří k nejdramatičtějším konfliktům, jež se na téma mezinárodních vztahů v poválečné americké politice odehrály. Jeho součástí byla i rozsáhlá diskuse o obsahu pojmu *appeasement* a o konkrétním využití *poučení z Mnichova* pro formulaci americké strategie ve studené válce. Hlavním aktérem tohoto konfliktu, kterému na významu dodávaly pomalu se blížící prezidentské volby, se stal generál MacArthur.

V polovině března, v době, kdy se situace na korejském bojišti obracela k lepšímu, začali Trumanovi experti zvažovat možnost vyzvat Čínu k mírovým jednáním. Byl připraven návrh prezidentova vystoupení, které mělo k takovým jednáním otevřít prostor. Prezident v něm měl oznámit, že agresor byl s těžkými ztrátami zahnán zpět

61 WOOLLEY, J. T. – PETERS, G. (ed.): *The American Presidency Project: Harry S. Truman* [online]. Dokument č. 303 – rozhlasová a televizní zpráva k americkému lidu o národním ohrožení, 1950-12-15 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=13683*.

do míst, odkud podnikl svůj zločinný útok, a že spojené velení jednotek Organizace spojených národů je připraveno v duchu Charty OSN začít jednat o ukončení bojů. Spojenecké akce proti agresorovi však měly pokračovat, dokud nebudou dojednány podmínky příměří.[62] Jednadvacátého března Američané informovali o svém záměru vlády států, které vyslaly do Koreje své jednotky.[63]

MacArthur byl dlouho o přípravách mírových sondáží informován pouze nepřímo a choval vůči nim ta nejčernější podezření. Ani tentokrát si je nenechával pro sebe. Informace o nespokojenosti vrchního velitele sil OSN s omezeními, která mu pro další vedení boje kladla (nebo se chystala klást) Trumanova administrativa, se během března průběžně objevovaly v americkém tisku.[64] Svědectví z jeho bezprostředního okolí zachycují v této době neskrývanou atmosféru vyhrocené nedůvěry vůči Washingtonu. Generál byl zjevně přesvědčen, že Trumanovi poradci zavlekli prezidenta na cestu *appeasementu* vůči Číně a že tato cesta představuje přímé ohrožení bezpečnosti Spojených států. Vzpomínky jeho blízkého spolupracovníka a oddaného obdivovatele generála Courtneyho Whitneyho jsou plny odkazů na údajné spiknutí temných sil připravených kapitulovat před komunistickou agresí. Washington se podle jeho očekávání chystal zaplatit za ukončení bojů obětováním Tchaj-wanu a tím, že daruje Maovi křeslo v Radě bezpečnosti. Whitney v této souvislosti píše dokonce o „jednom z nejnemravnějších spiknutí v amerických dějinách".[65]

Oficiální informaci o chystaném kroku obdržel MacArthur spolu se žádostí o komentář až ve chvíli, kdy byl text prezidentova vystoupení hotov.[66] Reagoval pouze doporučením, aby se v této souvislosti nepřijímala žádná rozhodnutí o omezení bojové činnosti na Korejském poloostrově.[67] Jeho cílem v tu chvíli již zjevně nebylo ovlivnit podobu prezidentova vystoupení, ale zcela je zhatit. V sobotu 24. března ráno (ve Washingtonu byl ještě stále pátek) vydal prostřednictvím médií své vlastní prohlášení shrnující aktuální strategickou situaci na korejském bojišti. Komunistická Čína podle něj ve své nevyhlášené válce proti Spojeným národům v Koreji vyčerpala svůj taktický i strategický potenciál. Taktika lidských vln, založená na plýtvání lidskými životy, přestala mít úspěch, když si na ni spojenecké jednotky zvykly a naučily se jí čelit. Vzhledem k nízké kapacitě svého průmyslu a celkové technické

62 *FRUS, 1951*, sv. VII/1: *Korea and China.* Ed. Fredrick Aandahl, John P. Glennon, Harriet D. Schwar a Paul Claussen. Washington, Government Printing Office 1983, s. 253 n. – memorandum ministra obrany George C. Marshalla pro státního tajemníka, příloha: koncept textu navrhovaného prezidentského prohlášení o Koreji, č. 4, 21.3.1951.

63 *Tamtéž*, s. 256 n. – záznam o rozhovoru Warda P. Allena z úřadu pro evropské záležitosti, Washington, 21.3.1951.

64 MacArthur Assails Korean Limitations. In: *Washington Post* (8.3.1951), s. 4; BAILLIE, Hugh: 38th No Barrier, MacArthur Indicates. In: *Tamtéž* (16.3.1951), s. 2; Passing the Buck. In: *Tamtéž* (17.3.1951), s. 8.

65 WHITNEY, Courtney: *MacArthur: His Randezvous with History*. New York, Alfred A. Knopf 1956, s. 468.

66 *FRUS, 1951*, sv. VII/1, s. 251 – sdělení Spojených náčelníků štábu vrchnímu veliteli pro Dálný východ, Washington, 20.3.1951.

67 *Tamtéž*, s. 255 n. – sdělení vrchního velitele sil OSN Spojeným náčelníkům štábu, Tokio, 21.3.1951.

zaostalosti nedokáže Čína zajistit zásobování svých jednotek, odhadoval generál. Konflikt v Koreji je rozhodnut, a pokud si to čínské velení uvědomí, vyhlásil svou připravenost sejít se okamžitě na bojišti se svým čínským protějškem a dojednat vojenské aspekty zastavení bojů. Válku tak bude možné ukončit, aniž by se do toho zatahovaly takové problémy, jako je budoucnost Tchaj-wanu nebo čínské křeslo v Radě bezpečnosti OSN. Pokud si nepřítel není ochoten připustit svou beznadějnou situaci, varoval MacArthur, nechť si uvědomí, že jednotky Organizace spojených národů by mohly „ustoupit od svého tolerantního přístupu, který ohraničuje válečné aktivity na území Koreje, a rozšířit své vojenské operace na jeho pobřežní oblasti a na základny ve vnitrozemí, což by odsoudilo rudou Čínu k okamžitému vojenskému kolapsu“.[68]

Ve Washingtonu se o prohlášení dozvěděli v pátek pozdě večer z dálnopisů tiskových agentur. Vyvolalo samozřejmě poplach. Generál porušil všechna pravidla vyplývající ze vztahů mezi vrchním velitelem v daném prostoru a Spojenými náčelníky štábu stejně jako mezi vojenskou mocí a mocí civilní. MacArthur ve svém prohlášení vyhrožoval bombardováním čínského území, které mu bylo výslovně zakázáno, stejně jako ostatně vydávání jakýchkoli prohlášení bez konzultace s Washingtonem. Pobouřen byl samozřejmě především státní department, který se (nejspíš oprávněně) obával, že se generál pokouší vmanévrovat administrativu do nebezpečných vod, ze kterých nebude úniku. Bylo zřejmé, že pečlivá příprava na prezidentovo vystoupení, které by Číně naznačilo možnost zasednout za jednací stůl, přišla vniveč. V prvních chvílích poté, co zvěst o MacArthurově prohlášení dorazila do amerického hlavního města, si na Foggy Bottom zjevně nebyli jisti, jak na ně mají reagovat. První kroky k jeho neutralizaci však nebylo možné odkládat. Již o půlnoci z 22. na 23. března rozeslal Dean Acheson americkým zastupitelským úřadům v zemích, které se podílely na bojích v Koreji v rámci sil OSN, telegram

68 Text prohlášení je přílohou k Achesonově depeši americkým ambasádám v zemích bojujících po boku USA v Koreji (*tamtéž*, s. 265 n., Washington, 24.3.1951). V této souvislosti je třeba uvést, že MacArthur se ve svém odhadu čínského hodnocení situace na bojišti znovu fatálně mýlil. Mao sice poté, co byla čínská ofenziva zastavena, přehodnotil své plány, ale ani zdaleka se nechystal přijmout pozvání k rozhovorům o ukončení bojů. V Pekingu i v Moskvě sice již pominula euforie vyvolaná prvotními úspěchy, původní představu rychlého triumfu ale jen vystřídaly plány na dlouhou válku, která měla vést k maximálnímu vyčerpání především lidských zdrojů protivníka. Mao věřil, že Američané v sobě nenajdou sílu akceptovat obrovské ztráty, které s sebou poziční válka ponese. (Viz JIAN, Ch.: *China's Road to the Korean War*, s. 213 – viz pozn. 37.) Pokud jde o kapacitu čínského průmyslu a jeho technologickou zaostalost, nebralo prohlášení vůbec v úvahu spojenectví se Sovětským svazem. Korespondence mezi Stalinem, Mao Ce-tungem a Kim Ir-senem ukazuje, že v době, kdy generál vydal své prohlášení, běžely naplno dodávky sovětské výzbroje pro čínské i korejské jednotky. Součástí plánů na příští ofenzivu bylo i rozhodnutí, že leteckou ochranu strategických objektů na čínském území převezmou sovětské jednotky a umožní tak čínskému spojenci přesunout do Koreje veškeré své letecké síly. Navíc je z této korespondence zjevné, že jakékoli strategické rozhodnutí si muselo čínské vedení nechat schválit v Moskvě. (Srv. New Evidence on the Korean War. In: *Cold War International History Project Bulletin*, č. 6–7. Washington, Woodrow Wilson Center, zima 1995/1996, s. 53–59.)

upozorňující na MacArthurovo prohlášení. Označil je v něm jako „neautorizované, neočekávané a nereprezentující názor vlády“ a americké diplomaty na příslušných ambasádách instruoval, aby se k němu nijak nevyjadřovali a veškeré dotazy v této věci předávali do Washingtonu.[69]

MacArthurova výzva se samozřejmě objevila na titulních stránkách novin.[70] Špičkám americké administrativy trvalo čtyřiadvacet hodin, než se shodly na podobě sanačních a odvetných opatření. Teprve pak se u prezidenta sešli jeho nejbližší spolupracovníci a připravili plán dalšího postupu. Státní department vydal prohlášení, ve kterém se konstatovalo, že generál MacArthur se v Koreji musí řídit rozkazy obdrženými od Spojených náčelníků štábu. Spojení náčelníci pak poslali instrukci přímo MacArthurovi, připomněli mu předcházející rozkazy, které limitovaly jeho prostor pro veřejná vystoupení, a nově mu ukládali, aby jakékoli náznaky snahy protivníka o jednání okamžitě předal k rozhodnutí do Washingtonu.[71] Skutečnost, že generál překročil své pravomoci a že se administrativa od jeho kroku jednoznačně distancuje, byla zřejmá. Toto hodnocení však zůstalo většinou skryto uvnitř mnohostránkových vydání hlavních amerických deníků.[72]

Pro Trumana byla tato aféra nejspíš příslovečnou poslední kapkou, po které jeho pohár trpělivosti se vzpurným generálem přetekl. Ve svých pamětech charakterizoval MacArthurovo prohlášení jako otevřené odmítnutí plnit rozkazy prezidenta coby nejvyššího velitele, a tudíž jako zpochybnění jeho ústavního postavení.[73] Svou reakci však musel prezident velmi pečlivě vážit. Jeho popularita v té době klesla na nejnižší úroveň za celou dobu jeho politické kariéry, a to z velké části kvůli únavě Američanů z války v Koreji.[74] Každý pokus o potrestání legendárního hrdiny v sobě skrýval obrovská politická rizika a prezident jej poměrně dlouho odkládal. Teprve poté co generál dodal republikánské opozici další munici pro útok na demokratickou vládu, přistoupil Truman k akci.

Na konci března napsal MacArthur vůdci republikánské menšiny ve Sněmovně reprezentantů Josephu W. Martinovi dopis, ve kterém vyjádřil souhlas s kongresmanovým názorem, že Spojené státy by měly umožnit Čankajškovým armádám vylodit se v kontinentální Číně, a ostře napadl dosavadní Trumanovu politiku. Skutečnost, že „někteří lidé“ mají potíže pochopit globální význam asijského bojiště pro globální souboj s komunismem, označil za „podivnou“, a to v kontextu s tvrzením, že právě tuto oblast „si komunističtí konspirátoři zvolili pro zahájení své hry o dobytí světa“. Generálův dopis končil větou, která se měla záhy stát proslulou: „Neexistuje

69 *FRUS, 1951*, sv. VII/1, s. 264 n. – telegram státního tajemníka Achesona některým zastupitelským úřadům, Washington, 23.3.1951.

70 MacArthur Invites Korean Peace Talks. In: *Washington Post* (24.3.1951), s. 1.

71 *FRUS, 1951*, sv. VII/1, s. 266–268, ediční poznámka.

72 MacArthur Warning Given on Own Hook. *Washington Post* (25.3.1951), s. M4.

73 TRUMAN, H. S.: *Memoirs*, sv. 2, s. 441 (viz pozn. 2).

74 GALLUP, George H.: *The Gallup Poll: The Public Opinion 1935–1971*. New York, Greenwood Press 1972, s. 970.

náhražka za vítězství." Martin neváhal využít potenciálu takovéhoto sdělení z úst obdivovaného válečného hrdiny, 5. dubna vystoupil ve Sněmovně a dopis přečetl.[75]

Následujícího dne byl opět pátek a administrativa měla celý víkend na to, aby se rozhodla, jak na vzniklou situaci reagovat. V pondělí 9. dubna bylo definitivně rozhodnuto MacArthura odvolat z jeho postu vrchního velitele sil OSN a vyzvat ho k návratu do Spojených států.[76] Odvolání bylo pak oznámeno na mimořádné tiskové konferenci svolané na jednu hodinu v noci dne 11. dubna. Neobvyklý čas byl zvolen proto, aby novináři informaci o odvolání generála obdrželi ve stejnou chvíli, kdy byla předávána MacArthurovi v Tokiu, kde v té chvíli byly tři hodiny odpoledne. Novináři si vyslechli prohlášení, ve kterém prezident „s hlubokým politováním" sděloval, že dospěl k názoru, že generál Douglas MacArthur není schopen s plným nasazením podporovat politiku Spojených států a OSN ve svěřeném teritoriu, a proto se rozhodl ho odvolat a namísto něj jmenovat generála Matthewa B. Ridgwaye. Spolu s prohlášením obdrželi novináři také kopie prezidentova rozkazu adresovaného MacArthurovi a kopie několika tajných dokumentů, deklasifikovaných na prezidentův rozkaz a dokazujících, že vrchní velitel na Dálném východě opakovaně porušoval subordinaci a neplnil rozkazy.[77]

Zpráva o prezidentově rozhodnutí ovládla ještě téhož dne všechna média, většina velkých deníků ji stihla umístit na titulní stránky.[78] V půl jedenácté večer pak vystoupil prostřednictvím hlavních televizních kanálů sám prezident, aby Američanům svůj krok vysvětlil. Byl přitom zjevně nervózní, v jednu chvíli dokonce zmateně hledal v papírech na stole připravený citát. Věcně byl nicméně projev vystavěn solidně. Prezident nehledal pro zdůvodnění svého kroku žádné převratně nové argumenty. Znovu se vrátil k důvodům, které ho vedly k rozhodnutí zasáhnout v Koreji vojensky, a opět svou argumentaci opřel především o *poučení* z omylů *appeasementu*. Tomuto poučení podle Trumana rozumí většina Američanů. Na něm byla také založena reakce Spojených států na krize v Řecku a v Berlíně. Tehdy strategie založená na tomto poučení uspěla a zatím funguje i v Koreji, prohlásil prezident. Nepřítel dostal lekci a podařilo se zabránit třetí světové válce. Avšak to, co navrhuje generál MacArthur, by podle prezidenta nebezpečí nové války naopak neúnosně zvýšilo. A bylo by to nebezpečí mimořádné, neboť korejská agrese má plnou podporu nejen Číny, ale také Sovětského svazu. „Nikterak se v této věci

75 *HSTL*, Truman Papers, President's Secretary's Files, General File, MacArthur, Douglas – dismissal, sdělení Spojených náčelníků štábu Douglasu MacArthurovi, přiloženo ke kopii dopisu Douglase MacArthura Joe Martinovi, 20. a 24.3.1951.

76 Viz ACHESON, Dean: *Present at the Creation: My Years In the State Department*. New York, W. W. Norton & Co. 1969, s. 521 n.

77 WOOLLEY, J. T. – PETERS, G. (ed.): *The American Presidency Project: Harry S. Truman* [online]. Dokument č. 77 – prohlášení a rozkaz prezidenta o odvolání generála MacArthura z jeho velitelské funkce, 1951-04-11 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=14058*.

78 Srv. např. LAWRENCE, W. H.: Truman Relieves M'Arthur of All His Posts; Finds Him Unable to Back U.S.-U.N. Policies; Ridgway Named to Far Eastern Commands. In: *New York Times* (11.4.1951), s. 1.

nemylte," prohlásil prezident, „za Severními Korejci a čínskými komunisty v prvních liniích stojí další miliony čínských vojáků. A za Číňany stojí tanky, letadla, ponorky, vojáci a intrikánská politika Sovětského svazu."[79]

Trumanova obhajoba dosavadní politiky Spojených států byla logická a srozumitelná. Byla založena na *poučení z Mnichova* a vycházela z předpokladu, že toto poučení je obecně akceptováno. Velkou otázkou ovšem bylo, zda s viditelnou nervozitou a nejistotou pronášené argumenty obstojí proti kritikovi, který nejenže toto poučení neodmítal, ale naopak je s nebetyčným sebevědomím využíval a útočil na současnou vládu s tím, že se jej sama nedrží. To vše v situaci, která jedinečným způsobem otevřela dveře do politiky emocím.

Pro ty, kteří sledovali alespoň trochu pozorně vývoj dlouhého sporu mezi Trumanem a MacArthurem, nemohlo být generálovo odvolání velkým překvapením. V tisku se dlouhodobě objevovaly informace o prohlubování tohoto konfliktu. Z řad demokratických politiků se ozývaly veřejné výzvy k odvolání svéhlavého generála,[80] vládě nakloněná média psala o tom, že v sázce je princip nadřazenosti civilní moci nad mocí vojenskou.[81] Přesto oznámení vyvolalo šok a reakci, kterou historici Richard Rovere a Arthur Schlessinger popsali jako největší erupci politických vášní v USA od dob občanské války.[82] Podle deníku *Washington Post* byly hlasy pro a proti odvolání generála rozděleny rovnoměrně, ale viditelnější a slyšitelnější byli jednoznačně odpůrci prezidentova rozhodnutí.[83] Během následujícího týdne vlna emocí ještě vzrostla. Velký válečník se vracel do vlasti, kterou opustil před šestnácti lety, zestárlý, ale stále plný bojovného ducha, pro mnohé postava již zaživa zařazená do amerického panteonu. Projížděl zemi od západního pobřeží na východ do Washingtonu a celá Amerika se při této příležitosti stala jevištěm pro demonstrace nesouhlasu s Trumanem a obdivu vůči generálovi.[84]

---

79 Úvodní část Trumanova televizního vystoupení je ke zhlédnutí na Youtube: President Harry S. Truman fires General Douglas MacArthur. In: Youtube [online]. 2013-01-22 [cit. 2014-01-16]. Dostupné z: *http://www.youtube.com/watch?v=xuLHJzDINP8*. Další část projevu je k dispozici na Youtube spolu se záběry ze setkání prezidenta s MacArthurem na ostrově Wake v říjnu 1950 a s částí projevu kongresmana Josepha W. Martina, jenž oznamuje, že republikáni zvažují zahájit proti prezidentovi proces impeachmentu: Truman dismisses MacArthur 1951. In: Youtube [online]. 2011-05-10 [cit. 2014-01-19]. Dostupné z: *http://www.youtube.com/watch?v=PURiLqWLe_Y.* Text celého projevu viz WOOLLEY, J. T. – PETERS, G. (ed.): *The American Presidency Project: Harry S. Truman* [online]. Dokument č. 78 – rozhlasový projev k americkému lidu o Koreji a americké politice na Dálném východě, 1951-04-11 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=14059*.

80 Sen. Kerr Advocates Removal of MacArthur. In: *Washington Post* (8.4.1951), s. M1.

81 The MacArthur Problem. In: *Tamtéž* (10.4.1951), s. 14.

82 ROVERE, Richard H. – SCHLESSINGER, Arthur M.: *The General and the President, and the Future of American Foreign Policy.* New York, Farrar, Straus & Young 1951, s. 5.

83 U.S. Press Almost Evenly Divided, Pro and Con. In: *Washington Post* (12.4.1951), s. 4; Man in the Street Warmly Pro Or Torridly Con on MacArthur. In: *Tamtéž*, s. 11.

84 Barvité detailní příklady atmosféry viz Tatoo for a Warrior. In: *Life* (23.4.1951), s. 36 n. Srv. také např. SHERMAN, Gene: MacArthur Gets Wind S.F. Ovation. In: *Los Angeles Times* (18.4.1951), s. 1; MacArthur on Way to Capital; Addresses Congress Thursday; Million

Jak už to s legendárními hrdiny bývá, MacArthur se nevracel, aby odpočíval, ale aby pokračoval v boji. Kongres mu nabídl možnost vystoupit na Kapitolu před oběma svými komorami a generál přijal. Nikdo nepochyboval o tom, že se pokusí předložit svůj spor s prezidentem k rozhodnutí přímo Američanům. Bylo také zřejmé, že pokud tak učiní, bude muset mnohem jasněji a konkrétněji formulovat, v čem tento spor vlastně spočívá. Doposud na veřejnost pronikaly pouze útržky jeho argumentů nebo jejich poněkud vágní zobecnění a postoje veřejnosti ve vztahu ke generálovu odvolání a jeho možným důsledkům nebyly vůbec konzistentní. Expert na výzkumy veřejného mínění George Gallup hlásil, že většina Američanů kritizuje odvolání generála, ale zároveň je proti válce s Čínou.[85] Trumanův státní tajemník Dean Acheson den před generálovým projevem sebevědomě prohlásil, že Američané jistě podpoří prezidentovu politiku v Koreji.[86] V Bílém domě panovala atmosféra ironického odstupu vůči dosavadním triumfálním úspěchům MacArthurových veřejných vystoupení.[87] Nikdo však netušil, co konkrétně se chystá generál Američanům k rozhodnutí předložit.

Projev, který generál pronesl po poledni 19. dubna v zasedacím sále Sněmovny reprezentantů, patří dnes do zlatého fondu americké rétoriky. V zasedacím sále nebyl přítomen žádný člen vlády, Nejvyššího soudu ani žádný ze Spojených náčelníků štábů. U televizních obrazovek však na jeho projev čekalo třicet milionů diváků, ostatní Američané si většinou pustili rozhlasový přenos.[88]

Expected to Greet Him. In: *Washington Post* (16.4.1951), s. 1; Truman, Texas, May Change Name To MacArthur. In: *Tamtéž*, s. 1.

85 GALLUP, George: Majority Criticizes Ouster But Opposes War With China. In: *Tamtéž*, s. 11.

86 KUHN, Ferdinand: U.S. Supports Truman Against Spread of War, Acheson Says. In: *Tamtéž* (19.4.1951), s. 1.

87 Mezi prezidentovými poradci koloval následující „Časový program přivítání generála MacArthura“:

12:30	Brodí se na břeh z ponorky ponořené na úroveň šnorchlu.
12:31	Hudba amerického námořnictva hraje „Sparrow in the treetop“ a „I'll be glad when you are dead you rascal you“.
12:40	Slavnostní průvod na Kapitol, generál MacArthur jede na slonu.
12:47	Stětí prezidentova vojenského pobočníka generála Vaughana v centrální síni Kongresu.
13:00	Generál MacArthur pronáší projev ke členům Kongresu.
13:30–13:49	Potlesk pro generála MacArthura.
13:50	Spálení ústavy.
13:55	Lynč státního tajemníka Achesona.
14:00	Slavnostní salva jednadvaceti jaderných výbuchů.
14:30	Nahé Dcery americké revoluce skákají z Washingtonova památníku.
15:00	Piknik na trávníku v okolí památníku.

(Citováno dle: BEISNER, Robert L.: *Dean Acheson: A Life in the Cold War*. New York, Oxford University Press 2006, s. 449.)

88 Televizní záznam projevu: General Douglas MacArthur: Farewell Address to Congress. In: *American Rhetoric: Top 100 Speeches* [online]. 2008-07-01 [2014-02-09]. Dostupné z: *http://www.americanrhetoric.com/speeches/douglasmacarthurfarewelladdress.htm*.

Osou generálova vystoupení byla podle očekávání kritika dosavadní strategie Washingtonu v korejské válce. Z ní vycházelo velmi razantní odmítnutí zahraniční politiky Trumanovy administrativy jako takové, jejího hodnocení strategického rozložení sil ve světě, nástrojů, které používala, i cílů, které si kladla. Rozhodnutí zasáhnout vojensky v Koreji bylo podle MacArthura správné, ale současná administrativa neměla dost odvahy a rozhodnosti dotáhnout válku do vítězného konce. Truman a jeho spolupracovníci odmítli připustit, že poté co byl poražen severokorejský agresor, začala vstupem čínských jednotek do bojů nová válka. Nikdo duševně zdravý nemůže samozřejmě navrhovat, aby Spojené státy vyslaly své pozemní jednotky do Číny, prohlásil generál, nové situaci je ale nutné přizpůsobit dosavadní strategii. On takovouto změnu navrhl. Měla spočívat v zintenzivnění ekonomických sankcí vůči komunistické Číně, nastolení námořní blokády čínského pobřeží, zrušení všech omezení pro průzkumné lety nad čínským územím a poskytnutí logistické podpory pro invazi jednotek generála Čankajška na kontinent. Tyto požadavky byly podle MacArthura zcela v souladu s potřebami amerických jednotek v Koreji a souhlasili s nimi údajně „prakticky všichni vojenští velitelé, kteří měli co do činění s korejským tažením, včetně našich Spojených náčelníků štábu“. Zůstaly však nevyslyšeny a on sám byl obviněn z válkychtivosti. To generál odmítl jako naprostý nesmysl a zároveň zopakoval své krédo, pokud šlo o vedení každé války: „Pokud je nám válka vnucena, neexistuje žádný jiný postup než nasadit veškeré dostupné prostředky a dovést ji k rychlému konci. Skutečným cílem války je vítězství, nikoli protahovaná nerozhodnost. Ve válce neexistuje náhražka za vítězství.“ Poukazy na nebezpečí nové světové války označil za neplatné a zavádějící výmluvy. Stejně jako ve své písemné polemice s americkou administrativou se jako k nezpochybnitelnému argumentu odvolal k *mnichovské zkušenosti* a připojil k tomu temný náznak, že prezident se stal předmětem manipulace. Nebylo podle něj pochyb, že prezidentovo okolí se ocitlo pod vlivem lidí, kteří by „z různých důvodů chtěli politiku *appeasementu* vůči Číně“. Tito lidé se podle generála vyznačovali tím, že byli „slepí k jasnému historickému poučení, neboť historie učí s neomylným důrazem, že appeasement pouze plodí nové, ještě krvavější války“.[89]

Téměř stejné argumenty, které před týdnem použil prezident Truman ve svém televizním vystoupení, teď posloužily proti němu. MacArthur postavil Američany před zásadní otázku – není jediným důsledným uplatněním *poučení z Mnichova* odmítnutí jakéhokoli kompromisu s protivníkem? Není Achesonovo balancování mezi totální válkou a *appeasementem* jenom maskovaným *appeasementem*? Své otázce přitom odvolaný generál dodal naléhavosti tím, že po celou dobu svého projevu hovořil důsledně jako osoba stojící vysoko nad stranickými spory a politickými šarvátkami, jako člověk, který obětoval celý život boji za zájmy své vlasti a se svou kritikou politiky přichází veřejně teprve ve chvíli, kdy ho nikdo nemůže podezírat, že by tím sledoval své vlastní zájmy.

89 *HSTL*, Truman Papers, President's Secretary's Files, přepis projevu generála Douglase MacArthura ke Kongresu, 19.4.1951.

MacArthurova kritika americké strategie v korejské válce útočila na základy zahraničněpolitické koncepce zvané *containment*. Ta jako politika pouhého zadržování komunismu poskytovala velký prostor pro argument, že ze své podstaty nemůže vést k vítězství nad ním. V generálově pojetí se *containment* jevil jako pouhá varianta *appeasementu*. Jeho konkrétní doporučení, jak tuto politiku změnit, by však v případě realizace měla dalekosáhlé důsledky a přinášela by s sebou velmi závažná rizika. Přesto se zdálo, že MacArthurova autorita je nezpochybnitelná a jeho soudy nevyvratitelné. Ve spojení s temnými náznaky o motivaci tvůrců politiky zadržování, které skvěle zapadaly do podezíravé, až paranoidní atmosféry období vzestupu senátora Josepha McCarthyho, vytvářely politickou výbušninu, hrozící rozmetat dosavadní většinový konsenzus v otázkách zahraniční politiky. George Gallup měl jistě pravdu, když soudil, že většina Američanů si nepřála válku s rudou Čínou, to jim však nijak nebránilo v tom, aby dávali najevo nadšený obdiv k osobě odvolaného generála. Když po svém vystoupení v Kongresu dorazil k slavnostnímu přijetí v New Yorku, přišlo ho pozdravit tři čtvrtě milionu lidí – největší shromáždění, jaké se do té doby ve Spojených státech sešlo.[90] Politiků, kteří byli za těchto okolností ochotni postavit se otevřeně generálovi, navrhujícímu vzít na sebe riziko války, bylo jen velmi málo.[91]

Velká politická hra v Senátu

Republikánští předáci v Kongresu byli rozhodnuti vytěžit z nastalé situace maximum. Delegace jejich senátorů, vedená veterány Robertem Taftem a Kenethem Wherrym, se sešla s MacArthurem bezprostředně po jeho newyorském triumfu a dohodla se s ním, že prosadí plnohodnotné senátní slyšení k okolnostem MacArthurova odvolání. Záměr se jim podařilo bez větších problémů realizovat. Byl zřízen zvláštní senátní výbor, sestávající z členů výboru pro ozbrojené síly a výboru pro mezinárodní vztahy, které byly kompetentní pro projednávání takové záležitosti, a navíc disponovaly velkou mocí a prestiží. V jejich čele stáli vzhledem k rozložení sil v Senátu demokraté, republikánským stratégům se však podařilo prosadit, aby řízení celého procesu bylo svěřeno do rukou předsedy prvého z nich, Richarda B. Russela, Jr. z Georgie, uznávaného vůdce bloku jižanských demokratů a muže s mimořádnou autoritou. Na rozdíl od Texasana Toma Connallyho, který předsedal zahraničnímu výboru, byla součástí Russelova postavení a vlivu v Senátu pověst důsledné nadstranickosti v otázkách národní bezpečnosti. Jakkoli mnozí Trumanovi příznivci byli nakloněni označovat tuto nadstranickost spíše za nedostatek loajality k demokratickému prezidentovi, Senát schválil návrh svěřit předsednictví Russelovi jasnou většinou, zahrnující i hlasy

90 750,000 Pay Tribute To M'Arthur In New York. In: *Washington Post* (21.4.1951), s. 1.

91 V Senátu si pouze oklahomský demokrat Robert Kerr, patřící tehdy na nejnižší příčky senátní hierarchie, dovolil několik otevřených ataků na legendárního hrdinu – a reakce, kterou vyvolal, byla jednoznačná. „Chlapče, mohls jednoduše cítit tu nenávist z galerie. V tu chvíli Kerra nenáviděli," popsal tuto situaci jeden z přítomných novinářů. (CARO, Robert A.: *The Years of Lyndon Johnson*, sv. 3: *Master of the Senate*. London, Pimlico 2003, s. 371.)

mnoha demokratů.[92] Takovéto otevření velké politické hry bylo nesporně úspěchem kritiků Trumanovy politiky a ponechávalo do budoucna otevřeny všechny možnosti pro koncovku, včetně impeachmentu prezidenta.

Začátek slyšení, jejichž předmětem mělo být vyšetřování ve věci vojenské situace na Dálném východě a faktů souvisejících s odvoláním armádního generála Douglase MacArthura z jeho mise v této oblasti, byl stanoven na 3. května 1951. Ještě předtím však musel George Russel zvládnout vzrušený souboj vyvolaný požadavkem republikánských senátorů, aby slyšení byla veřejná. Motivace republikánů byla zřejmá a vycházela z dosavadních reakcí veřejnosti na MacArthurova vystoupení. Připravený scénář měl proměnit slyšení ve veřejnou obžalobu zahraniční politiky Trumanovy administrativy. Russel však zjevně neměl v úmyslu režírovat napjatě očekávané představení podle tohoto scénáře. Zároveň nepřipustil, aby se diskuse zvrhla v čistě stranickou při. Přiklonil se – a s ním nakonec i většina zvláštního výboru – k věcnému argumentu, že pokud budou slyšení veřejná, uslyší senátoři na své otázky často pouze vyhýbavé a neurčité odpovědi. Mají-li se dobrat skutečných souvislostí problémů, které jsou předmětem slyšení, budou se muset seznámit s přísně tajnými dokumenty, což je možné pouze na uzavřených zasedáních. Přijatá procedura byla nicméně kompromisem. Bylo rozhodnuto, že zápisy ze slyšení budou uvolňovány po každém dni s tím, že budou nejprve citlivě zcenzurovány, tak aby neobsahovaly utajované informace.[93]

Poté co byla vyřešena otázka procedury, mohla na scénu nastoupit hlavní postava. MacArthur se dostavil s půlhodinovým zpožděním, což jeden z přítomných demokratických senátorů komentoval slovy: „Nedokázali ho včas sundat s kříže.“[94] Tím však žerty skončily. Generál zahájil své vystoupení před senátory obsáhlým úvodním slovem, ve kterém rozvinul základní teze svého projevu v Kongresu. Byl to další generální útok proti zahraniční politice Spojených států, proti demokratické

92 *Tamtéž*, s. 372.

93 Takto uvolněné zápisy byly průběžně publikovány hlavními americkými deníky a souborně pak jako standardní senátní dokument (*Hearings before the Committee on Armed Services and the Committee on Foreign Relations, United States Senate, Eighty-second Congress, First Session to Conduct an Inquiry into the Military Situation in the Far East and the Facts Surrounding the Relief of General of the Army Douglas MacArthur from His Assignments in that Area.* Printed for the use of the Committee on Armed Services and the Committee on Foreign Relations. Washington, Government Printing Office 1951). Na toto vydání se budou odkazovat citace v následujícím textu (citováno jako *Hearings*). Cenzurované části byly deklasifikovány v roce 1973 na základě iniciativy tehdejšího předsedy zahraničního výboru Senátu J. Williama Fulbrighta a jsou k dispozici v americkém Národním archivu jako *Hearings held by the Committee on Armed Services and the Committee on Foreign Relations: Inquiry into the Military Situation in the Far East and the Facts Surrounding the Relief of General of the Army Douglas MacArthur from His Assignments in that Area (Declassified Hearings-Transcripts)* (*National Archives* (Washington), Records of the United States Senate, RF 46, Records of the Senate Foreign Relations Committee). Srv. WILTZ, John Edward: The MacArthur Hearings of 1951: The Secret Testimony. In: *Military Affairs*, roč. 39, č. 4 (prosinec 1975), s. 167–173.

94 CARO, R. A.: *The Years of Lyndon Johnson*, sv. 3, s. 374.

administrativě a proti prezidentovi samotnému. *Appeasement* znovu patřil mezi klíčová slova jeho vystoupení, byl svorníkem souboru obvinění, jež nenechávala nikoho na pochybách, že *containment* je v jeho očích totožný s *appeasementem*.

Když generál skončil se svou filipikou, přešel výbor k dotazům senátorů, přičemž toto vstupní dějství očekávaného dramatu zabralo program slyšení v jeho prvých třech dnech. MacArthur dlouho odpovídal se svou obvyklou suverenitou a potvrzoval svá závažná obvinění. Na dotaz republikánského senátora z Massachusetts Llevereta Saltonstalla, zda trvá na tom, že konflikt v Koreji je třeba ukončit s použitím všech prostředků, generál prohlásil, že politika současné administrativy vnesla do vojenských operací prvek *appeasementu*, který spočívá v tom, že cíleně omezuje sílu úderů zasazovaných nepříteli. V odpovědích na obdobné dotazy Briana McMahona, demokrata z Connecticutu, byl pak ještě důraznější a varoval, že postup Bílého domu ve svých důsledcích povede ke světové válce: „Jsem přesvědčen, že pokud to necháte běžet neomezeně dlouho v Koreji, přivoláváte třetí světovou válku. Jsem přesvědčen, že možnost, že takový strašlivý konflikt, jehož se zcela oprávněně hrozíte – a kterého se my všichni hrozíme spolu s vámi – bude mnohem pravděpodobnější, pokud budeme v jednom místě uplatňovat *appeasement*, i když se všude jinde budeme stavět na odpor s využitím všech našich prostředků.“[95]

Již zde však začala stavba generálových obvinění dostávat trhliny. Zkušený McMahon se ho snažil dotlačit ke konkretizaci jeho vlastní vize postupu v Koreji, k odpovědi na otázku, kde jsou limity jeho koncepce a kde začíná *appeasement* – je-li úplné vítězství nezastupitelné, koho všeho je nutné porazit? MacArthur se však přímé odpovědi vyhnul.[96]

Poněkud úspěšnější v pátrání po tom, co vlastně MacArthur rozumí *appeasementem*, byl J. William Fulbright z Arkansasu, končící pomalu své první volební období v Senátu a zřetelně již stoupající k pozici jednoho z nejvlivnějších demokratických mluvčích na poli mezinárodních vztahů. Ten se generála přímo zeptal, zda považuje za *appeasement* jakýkoli postup kromě plného nasazení potenciálu ozbrojených sil k dosažení totálního vítězství. Když se pak generál pokoušel opakovat svá předcházející prohlášení o cílech americké intervence v Koreji, připomněl mu Fulbright, že se nedávno sám nabízel k jednání o příměří. Nebyl to jasný ústupek od požadavku úplného vítězství? MacArthur pak výrazně slevil z toho, co dříve naznačoval, a odmítl, že by jediným pro něj přijatelným cílem byla bezpodmínečná kapitulace nepřítele.[97]

Ani toto však nebyla poslední generálova obranná pozice, na kterou byl ochoten ustoupit pod tlakem otázek některých senátorů dožadujících se asertivně upřesnění jeho představ o postupu na Dálném východě a jasné definice toho, co považuje za *appeasement*. Republikán Wayne Morse z Oregonu, vyhraněný liberální disident ve své straně, přiměl MacArthura, aby zúžil svou definici *appeasementu* až na úroveň, která se nijak revolučně nelišila od oficiální pozice Bílého domu a státního

95 *Hearings*, s. 81.
96 *Tamtéž*, s. 138–140.
97 *Tamtéž*, s. 146 n.

departmentu. Za jasný *appeasement* by prý považoval, kdyby do jednání o uspořádání korejského konfliktu byly zahrnuty takové otázky jako zastoupení komunistické Číny v OSN nebo předání Tchaj-wanu.[98] Tyto kroky by ovšem za projev *appeasementu* s největší pravděpodobností označil i prezident Truman.

Generál zjevně nebyl velkým mistrem diskusí s protivníky, se kterými byl nucen jednat jako se sobě rovnými. Občas se zdálo, že je zaskočen tím, že jeho soudy a hodnocení nejsou automaticky přijímány jako výroky nejvyšší autority. Co však bylo pro celkový dopad jeho vystoupení před senátory ještě horší, byly jasné známky toho, že je sice nezpochybnitelným odborníkem na Dálný východ, ale má potíže zasadit tamní krizi do strategického kontextu vztahů mezi Východem a Západem. Otázkám směřujícím do této oblasti se buď vyhýbal, nebo se při svých odpovědích držel ve velmi obecné rovině. Často si protiřečil, občas vyjadřoval v tomto směru podivný fatalismus. Na otázku Clauda Peppera z Floridy, bojovného představitele liberální levice v Demokratické straně a programového antikomunisty, zda se neobává, že jím navrhovaný postup by mohl vést k válce se Sovětským svazem, a tudíž k mnohem větším ztrátám, než byly ty současné, například odpověděl: „Podle mého přesvědčení to, co se stane v Koreji a v Asii, nebude rozhodujícím faktorem pro to, zda nás Sovět napadne, nebo ne. Pokud je rozhodnut nás napadnout, dříve či později to udělá, a já nevidím nic, co by tomu mohlo zabránit…“[99]

Pokud republikánští lídři od MacArthurova vystoupení před zvláštním výborem očekávali, že rozmetá ideologické základy zahraniční a bezpečnostní politiky Trumanovy vlády, pak museli být jeho rozpačitým výsledkem velmi zklamáni. Prvé tři dny slyšení je nevybavily žádnými novými argumenty, ba naopak zpochybnily mnohé z těch, které posloužily na začátku republikánské ofenzivy. Celý proces byl přitom stále ještě na svém začátku.

V následujícím kole slyšení vystoupil před senátory další pětihvězdičkový generál, jediný americký voják, který byl ve vztahu k MacArthurovi v seniorní pozici, bývalý státní tajemník a současný ministr obrany George C. Marshall. Vypovídal během pěti zasedacích dní a osnovu jeho výpovědi tvořila obhajoba základních tezí Trumanova televizního projevu po MacArthurově odvolání. Soustředil se především na mezinárodněpolitický kontext korejského konfliktu a vedle polemiky s tvrzeními odvolaného generála předkládal také pozitivní formulace charakterizující politiku současné administrativy. Spojené státy reagovaly na komunistickou agresi v Koreji v souladu se svou dlouhodobou globální strategií a v souladu s ní hodlají ke konfliktu přistupovat i nadále, vysvětloval Marshall senátorům.[100] Administrativa již prokázala, že tato strategie přináší úspěch, prohlásil a stejně jako předtím Truman odkázal senátory na výsledky její aplikace v Řecku nebo při berlínské blokádě.[101]

Když senátoři propustili Marshalla z jeho svědecké židle, bylo jasné, že konstrukce obvinění přednesených MacArthurem se hroutí. Ministr obrany byl velmi

98 *Tamtéž*, s. 268.
99 *Tamtéž*, s. 69.
100 *Tamtéž*, s. 366.
101 *Tamtéž*, s. 367.

dobře připraven, argumentoval bez emocí a s velkou přesvědčivostí. MacArthur se pokoušel některé Marshallovy argumenty průběžně na veřejnosti vyvracet ústy svého věrného pobočníka Courtneyho Whitneyho, ale jeho vystoupení se nedostala na titulní stranu ani v listech, které stály programově na MacArthurově straně.[102] Informace o Marshallových výrocích naopak měly své každodenní místo na prvních stránkách celostátních deníků vyhrazeno a jeho jasná odmítnutí některých obvinění na adresu Trumanovy administrativy dělala hlavní titulky.[103] Podle mého názoru přispěl právě tento moment Marshallovy obdivuhodné kariéry – spolu s jeho poválečnou inspekční cestou do Číny, po které se vyslovil proti pokračování masivní pomoci Čankajškovi – k tomu, že se o několik měsíců později stal terčem zběsilého útoku Joea McCarthyho a jeho spojenců.

Také další představitelé administrativy a nejvyššího velení ozbrojených sil, kteří se v následujících dnech objevili před Russelovým výborem, hájili dosavadní politiku velmi přesvědčivě a se zjevnou kompetencí. Po Marshallovi měli senátoři na programu předsedu Spojených náčelníků štábu (*Chairman of the Joint Chiefs of Staff*) Omara Bradleyho, posledního vojáka s pěti generálskými hvězdami, který před ně v rámci tohoto slyšení předstoupil.

Jak ve svém úvodním vystoupení, tak v odpovědích na otázky senátorů se Bradley nejobsáhleji ze všech předvolaných věnoval obvinění z *appeasementu*. Jeho výroky na toto téma jsou nejpřímějším potvrzením úlohy, kterou při rozhodování politických a vojenských elit ve Spojených státech hrálo *poučení z Mnichova*. Walter F. George z Georgie, veterán, konzervativec a blízký Russelův spojenec ze skupiny jižanských demokratů, se ho zeptal, proč vlastně se Spojené státy rozhodly zasáhnout v Koreji, a Bradley bez okolků odpověděl, že všichni, kdo se účastnili tohoto rozhodování, byli přesvědčeni, že jiná cesta neexistuje, neboť alternativou by byl pouze *appeasement*, a ten by nakonec stejně vedl k válce.[104] O něco později pak na přímou otázku senátora McMahona v tomto smyslu potvrdil, že to bylo konkrétně poučení z tragických důsledků politiky *appeasementu* na konci třicátých let, co ovlivnilo rozhodování klíčových osobností na počátku korejské krize: „Tohle všechno jsme měli podle mého mínění na mysli. Nepamatuji se, jestli to někdo zmiňoval, ale určitě jsme to měli na mysli.“[105]

Generál Bradley se také vyjádřil k MacArthurově kritice, že v čistě vojenském rozhodování o postupu v Koreji se uplatnily metody *appeasementu*. Při této příležitosti poskytl posluchačům vysvětlení, co pod tímto pojmem rozumějí nejvyšší američtí vojenští velitelé. Kritikové tvrdí, že když nebudeme bombardovat letiště a shromaždiště komunistických sil na čínském území, tak je to *appeasement,* prohlásil Bradley. Stejně tak je podle nich *appeasement*, když nezavedeme úplnou blokádu Číny a neumožníme Čankajškovým jednotkám vytáhnout proti kontinentální

102 M'Arthur Stand Boosts Morale, Aide Asserts. In: *Chicago Daily Tribune* (10.5.1951), s. 3; Another Lapse in Memory Laid to Marshall. In: *Tamtéž* (12.5.1951), s. 5.

103 WHITE, William S.: Marshall Says U.S. Must Never Yield On Entry Of Communist China To U.N. In: *New York Times* (11.5.1951), s. 1.

104 *Hearings*, s. 890.

105 *Tamtéž*, s. 958.

Číně. Tento názor však nejvyšší velení odmítá. Podle něj je *appeasementem*, když se ustoupí bez boje, zbytečně, zatímco nenechat se zatáhnout do konfliktu, který by zásadním způsobem omezil americké kapacity v globálním měřítku, není *appeasement*, ale rozumné rozhodnutí. Při své argumentaci pak nejvýše postavený americký voják v činné službě napadl MacArthura na nejcitlivějším místě. Označil totiž jeho návrh strategie pro Koreu za nekompetentní, a to lakonickým vyjádřením, které se stalo nejcitovanějším výrokem celého slyšení: „Upřímně řečeno, podle názoru Spojených náčelníků štábu by nás tato strategie vtáhla do špatné války, na špatném místě, ve špatný čas a se špatným nepřítelem.“[106]

Generál George C. Marshall (1880–1959), v letech 1947 až 1949 americký ministr zahraničí a 1950 až 1951 ministr obrany, roku 1953 obdržel Nobelovu cenu za mír. Jeho vystoupení před senátory značně přispělo k otřesení MacArthurovy pozice jako kritika Trumanovy politiky v Koreji (foto Lemo, www.hdg.de)

Omar Bradley zásadním způsobem narušil konstrukci MacArthurových obvinění také v jiné části své výpovědi, když hovořil o strategických souvislostech rozhodnutí zasáhnout v Koreji vojensky. Konzervativní republikán Bourke B. Hickenlooper z Iowy položil generálovi postupně tři otázky: Uvědomovali si američtí představitelé při rozhodování o reakci na severokorejskou agresi, že vyslání pozemních jednotek do Koreje může mít za následek, že do konfliktu vstoupí čínští komunisté? Bylo nám v té době známo, že rudá Čína má smlouvu o vojenském spojenectví se Sovětským svazem? Bralo se v úvahu, že operace pozemních jednotek, pokud porazí Severokorejce nebo je zatlačí zpět, mohou vést ke vstupu Sovětů do války? Na všechny tři otázky Bradley odpověděl kladně. „Přes to všechno jsme na sebe vzali toto riziko?“ pokračoval další otázkou senátor. „Ano,“ odvětil znovu generál, „a věřím, že si to získalo souhlas všech členských zemí Organizace spojených národů s výjimkou Ruska a jeho satelitů. Domnívám se, že si to získalo souhlas většiny členských zemí, protože si uvědomily, že jeden krok v duchu *appeasementu* vede k dalšímu, který si potom válku nevyhnutelně vynutí.“[107] Je těžké odhadnout, nakolik byla tato informace pro senátory překvapením, nakolik si vůbec byli vědomi všech nebezpečí, která s sebou začátek korejské války přinesl. V každém případě bylo po tomto sdělení jen velmi obtížné vážně vinit ty, kteří nesli zodpovědnost za tehdejší rozhodování, že se rozhodovali se snahou o *appeasement*.

106 *Tamtéž*, s. 732 n.
107 *Tamtéž*, s. 939.

Ještě silněji než informace obsažené ve zveřejňovaných zápisech ze slyšení vyznívaly proti MacArthurovi zcenzurované argumenty přednesené v průběhu slyšení Marshallem, Bradleym a dalšími vysokými představiteli velení ozbrojených sil. Ty totiž ukazovaly, že podle amerického velení disponoval Sovětský svaz v té době dostatečnými prostředky k tomu, aby mohl zvrátit strategickou situaci v Koreji v neprospěch USA. Velmi silně v tomto kontextu vyzníval argument, že omezení, která Washington ukládal MacArthurovi, především hranice stanovená pro operace letectva, byla tiše akceptována a uplatňována i druhou stranou. Nezveřejněné výpovědi představitelů amerického velení navíc ukázaly, že přijatá omezení platila pouze za podmínky, že se dařilo situaci na poloostrově zvládat omezenými prostředky. Pokud by hrozilo, že Američané budou z Koreje vyhnáni, byl útok na kontinentální Čínu součástí připravované reakce ze strany Spojených států. Stejně tak bylo velení připraveno odpovědět všemi prostředky i na přímý zásah Moskvy do konfliktu.[108] Těžkou ranou pro MacArthurovy příznivce, jejichž velká část patřila ke kongresovému pročankajškovskému „čínskému lobby“, musela být kritika MacArthurova požadavku umožnit Čankajškovi vylodění na kontinent. Podle Marshalla a dalších řečníků před zvláštním senátním výborem byla kvalita Čankajškových jednotek velmi nízká a podobnou operaci v podstatě neumožňovala. Své tvrzení dokládali výsledky inspekce amerických odborníků z prosince 1950, kdy sedmatřicet amerických důstojníků navštívilo pozemní, námořní a letecké síly Čínské republiky.[109]

Atmosféra slyšení se v průběhu vystoupení vojenských velitelů postupně proměnila a média to zaznamenala, přestože k části informací, které zde zaznívaly, neměla přístup. Komentáře velkých deníků se začaly zabývat riziky, která by s sebou nesla změna americké strategie podle MacArthurových návrhů.[110] Kritický postoj vojenských špiček byl registrován na titulních stranách a autorita hrdiny z filipínského ostrova Corregidor a od korejského Inčchonu coby velkého stratéga výrazně poklesla. Zároveň s tím, jak se stávalo zřejmým, že senátní slyšení nebude mít za následek žádnou dramatickou změnu na špici americké politiky, přestalo mít charakter hvězdného představení. Zájem médií opadl a zasedání zvláštního výboru se přenesla z velkého sálu ve třetím patře senátní budovy do mnohem skromnější místnosti o patro níž.[111]

Pozornost médií v souvislosti s činností Russelova výboru stoupla znovu až na samém konci slyšení, když byl jako svědek předvolán státní tajemník Dean Acheson.[112] Záměr autorů původního scénáře celého procesu byl zřejmý. Představení měla obžalovací řečí otevřít hlavní hvězda a hlavní kladný hrdina dramatu, zakončit je měla veřejná poprava hlavního usvědčeného zlosyna. Neboť Dean Acheson byl skutečným ztělesněním všeho, co konzervativní opozice nesnášela na východním establishmentu, ovládajícím podle jejího soudu Washington. Pečlivý historik

108 Viz WILTZ, J. E.: The MacArthur Hearings of 1951, s. 168 n. (viz pozn. 94).
109 Tamtéž, s. 170 n.
110 Viz BALDWIN, Hanson W.: Pros and Cons Weighed. In: *New York Times* (13.5.1951), s. B5.
111 The Week In Review: Chiefs on M'Arthur. In: *Tamtéž* (27.5.1951), s. 1.
112 TROHAN, Walter: Acheson Quiz Opens Today. In: *Chicago Daily Tribune* (1.6.1951), s. 1.

spočítal, že v letech 1949 až 1953 padlo na Achesonovu adresu v Senátu z úst republikánských senátorů 1275 komentářů. Pouze sedm z nich bylo příznivých.[113]

Na počátku června, kdy státní tajemník po osm zasedacích dní vypovídal před Russelovým výborem, se však již atmosféra mezi senátory výrazně lišila od očekávání republikánských vůdců na přelomu dubna a května. Předpokládaná jednotná fronta republikánů a jižanských demokratů se v průběhu vystoupení vojenských špiček zhroutila a útoky proti Achesonovi dostaly jasně stranický charakter.[114] Acheson se s nimi navíc vyrovnával brilantně. Hned v prvých slovech svého úvodního vystoupení jasně deklaroval, že bere střet s generálem MacArthurem a jeho senátními spojenci mimořádně vážně: „…skutečným předmětem diskuse, která nás čeká, je mír nebo válka a přežití lidské svobody. To, co chceme přezkoumat, není pouhý rozdíl v metodě. Zpochybněna je samotná podstata naší zahraniční politiky.“[115] Poté předložil velmi pečlivě a zároveň opatrně formulovanou charakteristiku vývoje americké zahraniční politiky, která zjevně odrážela nejen dosavadní průběh slyšení, ale také reakce médií a vývoj veřejného mínění. Ani jednou v jeho úvodním slovu nezazněly pojmy *appeasement* ani *containment*. Velmi frekventované bylo naopak slovo mír. Když objasňoval důvody, které vedly Trumanovu administrativu k rozhodnutí vyslat americké jednotky do Koreje, vedl v zásadě své argumenty v duchu Ruskova vyjádření o rozvážném balancování mezi *appeasementem* a válkou, použil však opatrnější formulace. „Naším záměrem bylo odvrátit tento komunistický úder a udělat to tak, abychom zabránili třetí světové válce, pokud to bude možné,“ prohlásil Acheson. Naopak postup navrhovaný

Ministr zahraničí Dean Acheson (1893–1971) při senátním slyšení v červnu 1951. Americkou politiku v Koreji pojímal jako hledání střední cesty mezi appeasementem vůči komunismu a třetí světovou válkou a dokázal ji před senátory i veřejností přesvědčivě obhájit (foto www.voxsartoria.com)

113 KISSINGER, Henry A.: Cold Warrior. In: *New York Times* (15.10.2006).
114 WHITE, William S.: Senators Divided; Acheson Calmly Awaits Questioning. In: *Tamtéž* (2.6.1951), s. 1.
115 *Hearings*, s. 1714.

MacArthurem by podle něj vedl k opačnému výsledku, rozšířil by oblast válečných operací a zvýšil nebezpečí globálního konfliktu.[116]

Republikánští senátoři se snažili zatlačit Achesona do defenzivy prostřednictvím citátů z výroků jeho podřízených a jejich interpretací v tisku – proti konkrétním krokům státního departmentu zjevně hledali jen obtížně působivé argumenty. Tuto hru ovšem Acheson se sebejistotou ostříleného právníka odmítl a důsledně se ve svých odpovědích držel faktů. Odmítl také obvinění, že hrozba světového konfliktu je pouze účelovým argumentem, který administrativa vytáhla, když se ocitla pod tlakem opozice. Republikán ze státu Washington Harry P. Cain se ho na to zeptal přímo: Kde se vzala ta starost o udržení světového míru? Když jste posílali vojáky do Koreje, šli tam, aby rozdrtili agresi. Najednou, od prezidentova projevu z 11. dubna, slyšíme, že to bylo proto, aby se zabránilo další světové válce, útočil na Achesona tento krajní konzervativec a McCarthyho spojenec. Podle státního tajemníka ale bylo vše jinak. Vláda považovala uchování míru za svůj hlavní úkol od chvíle, „kdy se toto nebezpečí stalo akutním". „Myslím, že v této věci máte špatnou paměť, pane senátore," uzavřel Acheson.[117]

Vystoupení státního tajemníka před Russelovým výborem udělalo definitivní tečku za pokusem republikánské opozice využít odvolání Douglase MacArthura k totální diskreditaci dosavadní zahraniční politiky demokratů. Představitelům Trumanovy administrativy se podařilo nejen obhájit svůj postup na Dálném východě, ale dokonce přejít do ofenzivy. James Reston, jeden z nejzkušenějších a nejvlivnějších tehdejších zahraničněpolitických reportérů, který senátní slyšení pokrýval pro newyorské *Timesy*, to formuloval zcela jasně: „MacArthur začal jako žalobce, a nyní se stal obžalovaným."[118] Odvolaný generál zůstal se svým požadavkem úplné porážky protivníka jako nutné podmínky ukončení války zcela osamocen. Američané si podle Restona přáli konec války v Koreji, nikoli ale za cenu války s Čínou.[119] Úspěch demokratů a Achesonův podíl na něm uznal i konzervativní a prorepublikánský *Life*, jehož čtenáři tvořili obrovský rezervoár potenciálních i aktuálních MacArthurových přívrženců. Podle časopisu byl Achesonův výkon mimořádný: „Mohutný aparát ke shromažďování informací, kterým vládne státní department, nebyl nikdy efektivněji využit k přípravě jednoho člověka. Byla to mistrovská příprava a mistrovsky byla také využita jedním z nejschopnějších světových právníků." Kritickým čtenářům záznamů z jeho vystoupení se nepodařilo objevit žádný náznak, který by umožnil „obvinit jeho nebo Trumanovu administrativu z appeasementu komunismu".[120]

S ohledem na bezprostřední reakci americké politiky i veřejnosti na MacArthurovo odvolání mohl být prezident Truman a jeho spolupracovníci s výsledky slyšení spokojeni. Zároveň však nebylo možné přehlédnout, že tento úspěch měl i své

116 *Tamtéž*, s. 1716 a 1718.
117 *Tamtéž*, s. 2288.
118 RESTON, James: Issue Now Is Truce In Korea, Not Bombs In China. In: *New York Times* (10.6.1951), s. B3.
119 TÝŽ: Discrepancies Dot Major Testimony in M'Arthur Study. In: *Tamtéž* (11.6.1951), s. 1.
120 And Now, Mr. Acheson? He pleaded well; now is his chance to restore real unity. In: *Life* (18.6.1951), s. 32.

slabé stránky. Russelův výbor se v průběhu slyšení rozdělil téměř důsledně podle stranické příslušnosti senátorů. To znemožnilo přijmout jakékoli usnesení, které by odsuzovalo politiku demokratů; pro takové usnesení se ostatně během slyšení nepodařilo „vyprodukovat" ani žádné zásadní argumenty. Předsedající Richard Russel se však nepokusil této situace využít a prosadit naopak usnesení, které by kritiku na adresu administrativy jednoznačně odmítlo, případně podrobilo kritice jednání a koncepce odvolaného generála. Jak bylo jeho zvykem, dal mocný senátor z Georgie přednost tichému kompromisu. To spolu s velkou obezřetností Achesonova jinak působivého vystoupení umožňovalo týdeníku *Life*, aby na jedné straně zahrnul státního tajemníka chválou a na druhé straně označil *containment* za „již mrtvou doktrínu".[121]

Korejská válka ani poté nepřestala být mimořádně razantním politickým tématem a republikáni neměli v žádném případě v úmyslu se jej vzdát v nadcházejícím souboji o Bílý dům. Jejich volební ofenzivě však již neměl velet MacArthur, jak konzervativní křídlo strany původně plánovalo, ale jiný válečný hrdina, Dwight Eisenhower. V jeho pojetí se pak zásadním způsobem proměnil obsah klíčové otázky kladené v souvislosti s korejským konfliktem. Nezněla již „jak válku vyhrát", ale „jak válku ukončit". Průběh vyšetřování před Russelovým výborem k této proměně přispěl významným způsobem. Senátoři se sice nedokázali shodnout na tom, co vlastně je *appeasement*,[122] velkou většinou se ale shodli na tom, co není. Odmítli akceptovat MacArthurovu radikální interpretaci *poučení z Mnichova*, podle které bylo možné označit za *appeasement* veškerou zdrženlivost při volbě prostředků nasazených k obraně proti agresorovi a každý jiný cíl než jeho úplnou porážku. Jak je patrné z předchozího výkladu, sám generál měl potíže hájit tento názor v otevřené diskusi. Obhajobu této interpretace, která jasně zaznívala v generálových vystoupeních bezprostředně po návratu do Spojených států a zdála se rezonovat i ve veřejnosti, bychom po skončení senátního slyšení obtížně hledali i ve významných amerických médiích. Douglas MacArthur ustoupil z politického výsluní do stínu na pravém okraji americké politiky a spolu s ním tam našla místo i doktrína o vítězství, za které není náhrady.

Trumanův politický odkaz – trvající poučení z Mnichova

Předvolební kampaň v roce 1952 byla velmi drsná a otázky zahraniční politiky v ní hrály mnohem větší roli, než tomu obvykle v amerických volbách bývá. Hlavními ofenzivními tématy republikánů byly korupce, komunismus a Korea, přičemž samotný jejich prezidentský kandidát se ve svých vystoupeních soustředil především na poslední bod. Zahraniční politice a mezinárodní bezpečnosti se Eisenhower věnoval

121 V týdeníku to formulovali slovy, že Acheson „se diskrétně vyhnul jakékoli zmínce o dnes již mrtvé doktríně containmentu" (*tamtéž*).

122 Jejich bezradnost v tomto směru ilustruje prohlášení J. Williama Fulbrighta, který se prostě rozhodl toto slovo při svých vystoupeních během slyšení nepoužívat (*Hearings*, s. 644).

od svého prvého vystoupení v republikánských primárkách a činil tak většinou s jistou noblesou.[123] Drsnou tvář kampaně obstarával především viceprezidentský kandidát Richard Nixon,[124] kterému zdatně sekundovala prorepublikánská média, do jejichž pravidelného repertoáru patřilo obvinění demokratů z *appeasementu* komunismu. Ve většině případů šlo o obvinění příliš nespecifikovaná a směřovaná především proti příliš měkkému postupu vůči komunistům na domácí půdě, ani zahraniční politika demokratů však nebyla ušetřena. S realitou nemusela mít tato obvinění často nic společného. Vlivný *Life* neváhal například v souvislosti se zahájením Eisenhowerovy kampaně prohlásit: „Appeasement v nejrůznějších převlecích se ukázal být v poválečných Spojených státech stejně populární jako v předválečné Anglii.“[125]

Konkrétní kritiku zahraniční politiky demokratů vtělili republikáni do svého volebního programu a ani zde neváhali použít obvinění z *appeasementu*. Znovu však měli zjevný problém nalézt konkrétní příklady kroků Trumanovy administrativy, které by si zasloužily takovéto označení. Velká část kritických pasáží o zahraniční politice, která se tentokrát netradičně ocitla na začátku volebního programu republikánů, tak byla nakonec věnována politice Trumanova předchůdce. Nedostatek konkrétních argumentů nicméně republikánům nebránil v tom, aby vyhlásili za svůj hlavní cíl úplný rozchod s politikou zadržování komunismu. Především pod tlakem „staré gardy“ republikánských konzervativců, z nichž většina měla izolacionistickou minulost, byla tato politika označena za pokračování jaltské zrady, za nemorální koncept, který cynicky přenechával sovětské kontrole národy střední a východní Evropy. Republikánský program byl koncipován jako obžalovací spis: „Viníme vedoucí představitele stávající administrativy, že promarnili mír tak draze získaný za druhé světové války. Mravní motivy a naděje na lepší svět, které nás podpíraly v průběhu druhé světové války, byly zrazeny, a to darovalo komunistickému Rusku vojenskou a propagandistickou iniciativu, která nás zničí, pokud se jí nepostavíme. Opustili spřátelené státy, jako bylo Lotyšsko, Litva, Estonsko, Polsko a Československo, a nechali je, aby samy čelily komunistické agresi, která je záhy pohltila. (…) Vedení Demokratické strany ve skutečnosti nemělo žádnou zahraniční politiku, pouze se nevyzpytatelně potácelo mezi bojácným *appeasementem* a nezodpovědným siláctvím.“[126]

Namísto „zadržování“ komunismu přišli republikáni s projektem „politiky osvobození“ (*liberation policy*), jehož hlavním architektem byl John Foster Dulles, příští státní tajemník. Podle něj mělo jít o „novou zahraniční politiku koncipovanou tak,

123 Poprvé vystoupil v kampani ve svém domovském Abilene 4. června 1951 a za hlavní téma voleb označil „skutečný mír a bezpečnost ve světě“ (Voters See Close-Up of Eisenhower. In: *Life* (16.6.1951), s. 17).

124 ABEL, Elie: Stevenson Called Appeaser By Nixon. In: *New York Times* (17.10.1952), s. 19.

125 Voters See Close-Up of Eisenhower, s. 22.

126 Republican Party Platform of 1952, July 7, 1952. In: PETERS, Gerhard – WOOLLEY, John T. (ed.): *The American Presidency Project: Political Party Platforms. Parties Receiving Electoral Votes 1840–2012* [online]. [Cit. 2015-04-30.] Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=25837*.

aby byla schopna se efektivně vypořádat se sovětskou agresí".[127] Jakými prostředky se mělo dosáhnout osvobození národů, které se během druhé světové války a v letech bezprostředně po ní staly obětí této agrese, Dulles ani nikdo další nikdy nevysvětlil. Prezidentský kandidát Dwight Eisenhower, který se k této nové politice přihlásil na konci srpna, ji nicméně specifikoval jako „osvobození mírovými prostředky".[128]

Pro demokraty, a především pro končícího prezidenta Trumana bylo pole zahraniční politiky nejpřijatelnějším z těch, na nichž se předvolební souboj odehrával. Vnitropolitická témata, odvíjející se hlavně od problému korupce, která nepopiratelně prorůstala federálními institucemi, nabobtnalými v období *new dealu*, neposkytovala Demokratické straně mnoho šancí na zisk voličských sympatií. Její prezidentský kandidát Adlai Stevenson neviděl jinou cestu než se v této věci od svého předchůdce veřejně distancovat.[129] Pokud šlo o problémy mezinárodní bezpečnosti, byl však Truman odhodlán zvednout rukavici, kterou mu republikánští předáci hodili, a podle všeho nepochyboval, že může právě prostřednictvím tohoto tématu přispět k úspěchu demokratů. Zapojil se aktivně do kampaně a pronesl řadu projevů, ve kterých připomínal úspěchy své administrativy a varoval před riziky, která s sebou přinášely nové republikánské projekty.

Demokraté ve svém volebním programu obohatili slovník americké politiky o pojem „jaderná éra"[130] a pro Trumana se nebezpečí charakterizující tuto éru stala centrálním tématem jeho početných předvolebních vystoupení. Opakovaně obviňoval republikány, že svými návrhy na novou strategii v korejském konfliktu vystavují svět hrozbě jaderné války (tady polemizoval spíše s již poraženou koncepcí MacArthurovou než s přístupem „mírotvůrce" Eisenhowera),[131] a především interpretoval svou zahraničněpolitickou koncepci v kontextu této hrozby. Ani v jaderné éře nepřestávalo

127 Viz CONCLIN, William R.: General Will Map His Foreign Policy. In: *New York Times* (27.8.1952), s. 1.

128 EGAN, Leo: Eisenhower Urges Helping Nations Escape Red Yoke. In: *Tamtéž* (26.8.1952), s. 1; srv. také TUDA, Chris: *The Truth Is Our Weapon: The Rhetorical Diplomacy of Dwight D. Eisenhower and John Foster Dulles*. Baton Rouge, Louisiana State University Press 2006, s. 77.

129 „Problém je v tom, že vedou volební kampaň proti mně, a ne proti Ikeovi," komentoval Truman kampaň svého nástupce v čele demokratů v hovoru se svým tiskovým tajemníkem Rogerem Tubbym (DONOVAN, R. J.: *Tumultuous Years*, s. 398 – viz pozn. 36).

130 Srv. Democratic Party Platform of 1952, July 21, 1952. In: PETERS, G. – WOOLLEY, J. T. (ed.): *The American Presidency Project: Political Party Platforms* [online]. [Cit. 2015-04-30.] Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29600*. Důraz na toto téma nebyl náhodný. Americký náskok v oblasti jaderného zbrojení se začínal tenčit. Na počátku října 1952 informoval prezidentův mluvčí americkou veřejnost o dalším úspěšném testu sovětské jaderné bomby. (TÍŽ (ed.): *The American Presidency Project: Harry S. Truman* [online]. Dokument č. 246 – prohlášení podle pokynu prezidenta oznamující atomový výbuch v SSSR, 1951-10-03 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=13939*.)

131 Toto obvinění vznesl již při zahájení kampaně, v tradičním březnovém projevu u příležitosti Jeffersonova a Jacksonova dne. (*Tamtéž* [online]. Dokument č. 69 – projev na večeři u příležitosti Jeffersonova a Jacksonova dne, 1952-03-29 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=14439*.)

podle prezidenta platit hlavní pravidlo, podle kterého byl ústup před agresivním protivníkem nejtěžším hříchem. Nebezpečí jaderného Armagedonu nebylo omluvou pro *appeasement*, vyvolávalo ale potřebu mimořádné obezřetnosti při volbě odvetných kroků. Truman byl přesvědčen, že se mu podařilo v době korejské války najít efektivní model takovéto vyvážené politiky. V televizním projevu, který přednesl vpředvečer prezidentských voleb v listopadu 1952, se na tento model odvolával jako na hlavní důkaz úspěšnosti své zahraniční politiky: „Během posledních dvou let jsme čelili hrozbě komunistického imperialismu a třetí světové války. Před touto hrozbou jsme neustoupili, ale ani jsme neztratili hlavu a neuvrhli svět do všeobecné jaderné války.“[132]

Prezident na sklonku svého úřadování nepopíral, že jeho postup přivedl Spojené státy do studené války. Alternativou však podle něj byla pouze válka „horká“, od určitého okamžiku dokonce jaderná. Politika zadržování komunismu vyžadovala brát na sebe značná rizika, v některých případech šlo o skutečné balancování na pokraji války, vždy však šlo podle Trumana o riziko menší, než jaké představovala sebevražedná skluzavka *appeasementu*, která jinam než k válce vést nemohla. Toto byla maxima, která přežila nástup jaderného věku a jejíž platnost prezidentovi po celou dobu potvrzovala vnitřně intenzivně prožívaná a neustále připomínaná zkušenost z let před druhou světovou válkou. Obsáhlý odkaz na ni zazněl i v Trumanově projevu na rozloučenou. Opět v něm připomněl příklady minulých selhání demokratických mocností: „Vraťte se v myšlenkách na chvíli zpět do třicátých let a uvidíte ten rozdíl. Japonci vtrhli do Mandžuska, a svobodné národy nejednaly. Fašisté vtrhli do Etiopie, a nejednali jsme. Nacisté napochodovali do Porýní, do Rakouska, do Československa, a svobodné národy byly paralyzovány nedostatkem jednoty, síly a vůle. Pomyslete na ty roky slabosti a nerozhodnosti a na druhou světovou válku, která byla jejich strašným výsledkem. Poté si připomeňte rychlost, odvahu a rozhodnost, s nimiž jsme postupovali proti komunistické hrozbě po druhé světové válce,“ vyzval Američany prezident.[133] Poté předložil posluchačům katalog krizových situací, ve kterých se demokratický svět pod vedením Spojených států dokázal komunistické hrozbě postavit. Mezi krizové lokality zahrnul Írán, Řecko, Turecko a Berlín, za hlavní nástroje přitom označil Marshallův plán a Severoatlantickou alianci. „Nejdůležitější ze všeho je, že jsme zasáhli v Koreji,“ zakončil prezident toto expozé.[134]

---

132 *Tamtéž* [online]. Dokument č. 324 – rozhlasová a televizní promluva (*Remarks*) vpředvečer voleb, 1952-11-03 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=14333*.

133 *Tamtéž* [online]. Dokument č. 378 – prezidentův projev na rozloučenou (*Farewell Address*) k americkému lidu, 1953-01-15 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=14392*.

134 *Tamtéž.* Stejný seznam událostí, ve kterých se poválečný demokratický svět dokázal vyhnout chybám *appeasementu*, obsahovala i Trumanova poslední zpráva o stavu Unie, přednesená o týden dříve: *tamtéž* [online]. Dokument č. 366 – výroční zpráva pro Kongres o stavu Unie (*Annual Message to the Congress on the State of the Union*), 1953-01-07 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=14379*.

Návštěvník klade květiny k Trumanovu pomníku nedaleko demilitarizované zóny oddělující oba korejské státy, březen 1982. „Poučení z Mnichova" a chyb appeasementu se stalo součástí politického odkazu 33. amerického prezidenta (foto www.stripes.com)

Volby v roce 1952 Trumanovi demokraté prohráli. Po dvaceti letech jejich vlády se do Bílého domu nastěhoval republikánský prezident. Zmizely poslední přímé vazby na období *new dealu*, vybledl odkaz Franklina Roosevelta, nová administrativa se demonstrativně rozcházela téměř se vším, co tvořilo rámec politického zrání, vzestupu i prezidentského působení Harryho Trumana. Spojené státy definitivně vstupovaly do „tichých" let padesátých. Přesto Truman neopouštěl prezidentský úřad bez šance zůstavit americké politice dědictví, ke kterému by se jeho nástupci mohli hlásit, vzor postupu, kterým by se mohli řídit. V posledních týdnech před střídáním ve funkci šéfa americké exekutivy se atmosféra kolem odstupujícího prezidenta pročistila. Nebylo to jenom z důvodu tradiční zdvořilosti. Poté co utichla vřava kampaně, nastaly chvíle poklidnější reflexe poválečného vývoje. Skutečnost, že na počátku padesátých let ztratila sovětská hrozba – ve srovnání se situací po skončení druhé světové války – svou dynamiku, byla zjevná a potvrzovaly ji i analýzy odborníků. Rada pro národní bezpečnost na sklonku roku 1952 ve své analýze konstatovala: „Pro daný moment byla zjevně celosvětová komunistická expanze zastavena."[135]

Truman a s ním velká část americké veřejnosti, stejně jako odborníků v oblasti mezinárodních vztahů, obrany a bezpečnosti, byli přesvědčeni, že tohoto úspěchu bylo dosaženo díky politice založené na důsledné aplikaci *poučení* z chyb *appeasementu*. Bezprostřední reakce médií na prezidentovu *Farewell Address*, obecně považovanou za jedno z jeho nejvydařenějších veřejných vystoupení,[136] tuto skutečnost potvrzovala. Ukazovalo se, že způsob, jakým se Truman zhostil role kormidelníka americké

135 *HSTL*, President's Secretary's Files, National Security Council, Subject File, Current Policies of the Government of the United States of America relating to the National Security, 1.11.1952.

136 Dokonce i zavile nepřátelská chicagská *Tribune* označila projev za „vroucí a hladivý" (TROHAN, Walter: Truman Calls Korea War His Major Decision. In: *Chicago Daily Tribune* (16.1.1953), s. A12).

politiky v rozbouřených vodách počátku studené války, má velmi slušnou šanci být doceněn. V článcích publikovaných během posledních dní jeho úřadování se začínal rodit obraz, který pak definitivně převládl v americké historiografii v osmdesátých letech dvacátého století a který od té doby také tvoří standard učebnic dějepisu ve Spojených státech: nenápadný politik, který byl pro sebe i pro svět nečekaně postaven do centra světového dění a konfrontován s krizí nebývalých rozměrů. Obstál v ní díky své odvaze, poctivosti, nezlomné víře v hodnoty americké demokracie – a také proto, že se nikdy nenechal zlákat na zrádné cesty *appeasementu*.[137]

Vítězní republikáni se samozřejmě k chvále na odcházejícího prezidenta připojit nemohli. Jejich cesta k uznání Trumanových zásluh měla být ještě dlouhá a složitá. Měla začít již zmíněným zhroucením mýtu o tajných dohodách z Jalty, zásadním způsobem ji měl ovlivnit krach politiky osvobození v roce 1956, její poslední etapu měly poznamenat pochybné výsledky politiky důsledného realismu tandemu Nixon a Kissinger. To vše jsou zásadní a složité momenty, poznamenané silně tím, nakolik v nich bylo nebo nebylo přítomno *mnichovské poučení*, a jistě si zaslouží samostatnou studii. Pro potřeby tohoto textu se spokojme se zjednodušujícím konstatováním, že Trumanova interpretace tohoto poučení z doby korejské války přežila složité peripetie vývoje mezinárodních vztahů až do konce války studené a zůstala v americké politice přítomna jako příklad úspěšné aplikace historické zkušenosti na konkrétní krizovou situaci i po jejím odeznění. Chválou na Trumanovu adresu nešetřil republikán Ronald Reagan, který v Bílém domě uspořádal slavnostní oběd ke stému výročí jeho narození. Při té příležitosti v zásadě zopakoval seznam zásluh, ke kterým se jeho demokratický předchůdce sám hrdě hlásil: „Vedl boj za záchranu Řecka, které bylo ohroženo proradným pokusem o komunistický převrat. Zachránil Berlín, kterému Stalin hrozil, že jej vyhladoví, obklíčí a udusí. Zachránil Jižní Koreu, když byla ohrožena komunistickou rozpínavostí.“[138]

Reaganův nástupce George Bush, samozřejmě také republikán, se dokonce na Trumana a na poučení, které odvodil z chyb, jichž se demokracie včetně té americké dopustily na konci třicátých let dvacátého století, explicitně odvolal v jedné z nejtěžších chvil svého úřadování v Bílém domě. V říjnu 1990, v projevu k vojákům na Hickamově letecké základně na Havaji, připomněl Trumanův projev k národu po komunistické invazi do Jižní Koreje, ve kterém tehdejší americký prezident označil tuto nevyprovokovanou agresi za přímou výzvu svobodným národům, a to navzdory skutečnosti, že k ní došlo v malé a vzdálené zemi. „Skoro jako by tehdy mluvil o Kuvajtu,“ řekl Bush.[139]

---

137 Srv. např. DRUMOND, Roscoe: State of the Nation: President Truman Says ‘Good-By’. In: *Christian Science Monitor* (16.1.1953), s. 1; Truman’s Farewell. In: *Washington Post* (17.1.1953), s. 8.

138 PETERS, Gerhard – WOOLLEY, John T. (ed.): *The American Presidency Project: Ronald Reagan. XL President of the United States, 1981–1989* [online]. Promluva v Bílém domě při obědě na počest stého výročí narození Harryho S. Trumana, 1984-05-08 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=39886*.

139 TÍŽ (ed.): *The American Presidency Project: George Bush. XLI President of the United States, 1989–1993* [online]. Promluva k důstojníkům a vojákům na Hickamově letecké základně

Velmi často se na Trumana odvolával Bill Clinton, který ho opakovaně označoval za svůj velký vzor a příležitostně i za architekta poválečného uspořádání světa. V projevu u příležitosti křtu letadlové lodě Harry S. Truman v roce 1998 popsal situaci ve světě po skončení studené války v duchu fukuyamovského optimismu: „…Evropa prosperuje, Berlín je sjednocen, Řecko a Turecko jsou klíčoví spojenci v Severoatlantické alianci, kteří ve spolupráci s námi prosazují mír na Balkáně, Izrael, Japonsko a Jižní Korea patří mezi naše silné, demokratické partnery, mezinárodní organizace jako NATO, OSN a Mezinárodní měnový fond jsou úhelnými kameny architektury míru a prosperity.“ Všechny zmíněné příklady, dokumentující obdivuhodné proměny světa, jsou podle Clintona přitom spojeny s obdobím Trumanova prezidentství: „Nejde o historické náhody. Je to odraz vizí vůdce, jehož výročí dnes slavíme.“[140]

Optimismus devadesátých let vzal dávno zasvé, oslava konce historie skončila kocovinou na počátku nového milénia. *Poučení z Mnichova* však z amerického politického diskurzu nezmizelo. Není jistě náhodou, že z úst prezidenta Baraka Obamy doposud jako argument nezaznělo, stejně jako že se od něj zatím nedočkal žádné chvály Harry Truman. Nicméně ve chvíli, kdy se Obamova administrativa rozhodla podniknout aktivní kroky v reakci na syrskou krizi, jeho státní tajemník John Kerry po tomto argumentu sáhl. „Toto je chvíle našeho Mnichova,“ prohlásil 7. září 2013 a ujistil svět, že v tomto případě Spojené státy nebudou tiše přihlížet masakrům, neboť přišel čas, „kdy nedělat nic je mnohem riskantnější než reagovat“.[141]

Častěji než prezidentovi spolupracovníci se odvolávají na *mnichovské poučení* jeho protivníci. Jeho zahraniční politika bývá označována jako rozchod nejen s politikou jeho republikánského předchůdce George W. Bushe, jak ji sám deklaruje, ale i s dědictvím oné politiky, která přivedla Američany k vítězství ve studené válce a která je často ztotožňována s Trumanovým prezidentstvím.[142] Obvinění z *mnichovanství* se Obamovi dostalo především v souvislosti s jeho reakcí na ruskou agresi proti Ukrajině a obsazení Krymu. Novinář Michael Goodwin v této souvislosti zformuloval tezi, že každý americký prezident je během svého působení v úřadu konfrontován se svou *mnichovskou chvílí*, většinou dokonce více než jednou. Je to podle něj vždy test

---

v Pearl Harbor na Havaji, 1990-10-28 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=18972*.

140 TÍŽ (ed.): *The American Presidency Project: William J. Clinton. XLII President of the United States, 1993–2001* [online]. Promluva při uvedení do provozu amerického válečného plavidla (*United States Ship* – U.S.S.) Harry S. Truman v Norfolku ve Virginii, 1998-07-25 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=56367*.

141 Část Kerryho vystoupení je ke zhlédnutí na webových stránkách BBC: Syria: “This is our Munich moment”, says John Kerry. In: *BBC News* [online]. 2013-09-07 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://www.bbc.com/news/world-us-canada-24004687*.

142 Viz THIESSEN, Marc A.: Obama’s not the anti-Bush he’s the anti-Truman. In: *Washington Post* [online]. 2014-06-30 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *httpwww.washingtonpost.com/opinions/obamas-not-the-anti-bush-hes-the-anti-truman/2014/06/30/fe5ed276-004b-11e4--8fd0-3a663dfa68ac_story.html*.

odvahy a moudrosti a velmi často se týká Ruska: „Od Stalina a Chruščova v sovětských časech po Putina dnes medvěd buď spí, nebo je dravě hladový.“[143]

Zdá se, že *Mnichov* je trvalou součástí amerického politického diskurzu jak na úrovni politických elit, tak široké veřejnosti. Intenzita, s jakou je přítomen, je přitom přinejmenším zajímavou charakteristikou jednotlivých období vývoje americké politiky a jejích aktérů.

Odkazy na něj najdeme i v textech, které vůbec nejsou určeny zájemcům o politiku. Jak je patrné z různorodé povahy těchto textů, jejich autoři zřejmě vycházejí z předpokladu, že obsah tohoto poučení je všeobecně známý. S explicitním odkazem na *mnichovské poučení* rozvíjí svou představu o strategii boje mezi gangy v Puzově *Kmotrovi* šéf jednoho z nich Clemenza: „Musíme jim to zarazit hned na začátku. Právě tak to měli udělat s Hitlerem v Mnichově, neměli mu to nikdy dovolit; a když už mu dovolili něco takovýho, tak si o ty velký trable jen řekli.“[144] Odkaz na toto poučení se dostal dokonce i do jedné z písní Rolling Stones, byť v tomto případě je text „někdy je nutné plácnout diktátory přes prsty, další Mnichov už si prostě nemůžeme dovolit“ třeba chápat jako ironický komentář k jeho nadužívání v době vlády George Bushe seniora.[145]

Na vliv zkušenosti s předválečným *appeasementem* při rozhodování amerických politiků v éře studené války upozornilo již v šedesátých a osmdesátých letech minulého století několik autorů, aniž by přitom do větší hloubky zkoumali vývoj a konkrétní podoby tohoto vlivu.[146] Hlubší pohled do této problematiky dovoluje jednoduché konstatování o vlivu *mnichovského poučení* doplnit a upřesnit. Dlouhá životnost tohoto poučení byla umožněna na jedné straně tím, že bylo na počátku padesátých let modifikováno, tak aby se dalo uplatnit i v „jaderné éře“, a na druhé straně tím, že aplikace takto upraveného poučení byla s odstupem času uznána za úspěšnou. To znamená, že původní verze poučení, kterou je možné zestručnit do formule „je třeba vyvarovat se *appeasementu*, neboť nevede k úspěchu, jak prokázal *Mnichov*“, dostala podobu odpovídající tezi „vyvarovat se *appeasementu* vede k úspěchu, jak prokázal Truman“. Američtí politikové včetně prezidenta se samozřejmě nemusí nutně *poučením z Mnichova* řídit, ale pokud na ně nedbají, musejí počítat s tím, že jim to jejich protivníci důrazně připomenou.

---

143 GOODWIN, Michael: Obama has his Munich moment with Putin and Crimea. In: *New York Post* [online]. 2014-03-15 [cit. 2015-04-30]. Dostupné z: *http://nypost.com/2014/03/15/obama-has-his-munich-moment-with-putin-and-crimea/*.

144 PUZO, Mario: *Kmotr*. Praha, Knižní klub 2013, s. 158. Z angličtiny přeložil Tomáš Korbař.

145 „Our lives are threatened, our jobs at risk / Sometimes dictators need a slap on the wrist / Another Munich we just can't afford / We're gonna send in the 82nd Airborne.“ (JAGGER, Michael Phillip – RICHARDS, Keith: *Highwire*, 1991.) Na tento odkaz na *mnichovské poučení* mě upozornil Vít Smetana, kterému tímto děkuji.

146 Viz např. LOEWENHEIM, Francis L. – FEIS, Herbert (ed.): *The Historian and the Diplomat: The role of history and historians in American foreign policy*. New York, Harper & Row 1967; RYSTAD, Göran: *Prisoners of the Past? The Munich syndrome and makers of American foreign policy in the cold war era*. Lund, CWK Gleerup 1982; NEUSTADT, Richard E. – MAY, Ernest R.: *Thinking in Time: The Uses of History for Decision Makers*. New York, Free Press 1986.

Podivná jednota

Gustáv Husák a mocenskopolitické zápasy v KSČ na příkladu prezidentské otázky (1969–1975)[1]

Michal Macháček

„Procházel hradními komnatami a určitě vychutnával závratnost faktu, že je zde, v sídle českých králů, právě on, Slovák z Dúbravky, se svým podivným životopisem.“[2] Takto se vciťoval disident Milan Šimečka do mysli Gustáva Husáka, třikrát zvoleného (1975, 1980 a 1985) a jediného československého prezidenta slovenské národnosti, který zastával tento úřad čtrnáct a půl roku, nejdéle po Tomáši Garriguovi Masarykovi. Z hlediska tehdejší hierarchie politické moci měl sice Husák zajištěno významnější postavení funkcí generálního tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Československa, přesto o prezidentský úřad usiloval, jednak z prestižních důvodů, ale hlavně kvůli upevnění vlastní politické pozice, případně aby nedopustil mocenský vzestup někoho jiného. Pražský hrad byl však svírán v siločarách vícerých zájmů a cesta k získání této lukrativní domovské adresy nebyla přímočará, jak se na první pohled mohlo tehdy a může i dnes zdát. Šimečkův výrok proto není daleko od pravdy.

---

1 Tato studie vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P12 „Historie v interdisciplinární perspektivě“, podprogram „Společnost, kultura a komunikace v českých dějinách“. Stručná výtahová verze byla publikována v denním tisku: VLASÁK, Zbyněk (ed.): Historik Michal Macháček píše o Gustávu Husákovi: Boj o Hrad. In: *Právo*, příloha „Salon“ (28.5.2015), s. 5.

2 ŠIMEČKA, Milan: *Konec nehybnosti*. Praha, Lidové noviny 1990, s. 7.

Husák, Svoboda, „realisté“ a „zdravé jádro“

Husákovo jméno se objevilo již v souvislosti s prezidentskou volbou po pádu Antonína Novotného v březnu 1968,[1] kdy byl nakonec zvolen armádní generál Ludvík Svoboda, se kterým se Husák zběžně znal z prvních poválečných let.[2] Spojovala je účast na odboji a následné postižení perzekucí z let padesátých. Začátkem dubna 1968 jmenoval Svoboda Husáka místopředsedou vlády, přesto oba zprvu nezaujímali vysoké funkce v hierarchii KSČ. „Je fakt, že Svoboda mal ku mne dobrý vzťah. Z celej tej garnitúry najlepší,“ vzpomínal počátkem devadesátých let Husák. „Bol to ľudsky vzácny a seriózny človek, mal dobrý vzťah aj k slovenskej otázke. Veril mi a zrejme aj po januári 1968, keď sa stal prezidentom republiky, bol by mi doprial vysoké funkcie.“[3] Svoboda se následně zasloužil o to, že se Husák stal účastníkem moskevských jednání v srpnu 1968, na kterých byl přijat známý Moskevský protokol, ale také patřil mezi přední podporovatele jeho zapojení do vrcholné politiky[4]

1 Viz FELCMAN, Ondřej (ed.): *Vláda a prezident: Období pražského jara (prosinec 1967 – srpen 1968)*. (*Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. VIII/1.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2000, s. 160, dokument č. 33 – záznam vystoupení Alexandra Dubčeka na zasedání ÚV KSČ, 28.3.1968; Kdo do funkce presidenta? In: *Rudé právo* (28.3.1968), s. 6. Tajemník ÚV KSČ Vasil Biľak referoval Sovětům, že se dá předpokládat kandidatura Ludvíka Svobody, možná Josefa Smrkovského i Gustáva Husáka, jenž disponuje „aurou mučedníka a hrdiny“. (*Rossijskij gossudarstvennyj archiv socialnoj i političeskoj istorii*, Moskva (dále *RGASPI*), fond (f.) 495 (Komintěrn), opis (o. – inventář) 272, dělo (d. – archivní jednotka) 37 (personální spis Ludvíka Svobody), 2. tom (díl), ze záznamu rozhovoru sovětského generálního konzula v Bratislavě Ivana S. Kuzněcova s tajemníkem ÚV KSČ Vasilem Biľakem, 15.3.1968, s. 78.)

2 Viz *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále *ABS*), f. Ministerstvo národní bezpečnosti, signatura (sign.) 62/2, karton (k.) 208, svazek (sv.) 1–3, novoroční přání Ludvíka Svobody Gustávu Husákovi z 1.1.1949, s. 47.

3 PLEVZA, Viliam: *Vzostupy a pády: Gustáv Husák prehovoril*. Bratislava, Tatrapress 1991, s. 93. Plevza působil v 70. a 80. letech v postavení oficiálního historiografa Gustáva Husáka. Počátkem 90. let spolu vedli několik rozhovorů kvůli práci na výše uvedeném titulu, který se žánrově pohybuje na pomezí životopisu a vzpomínek. Husák nakonec s textem nesouhlasil a neautorizoval jej, přesto jeho výroky se zdají být autentické, o čemž svědčí i písemné záznamy původních rozhovorů, uložené v osobním archivu Viliama Plevzy v Bratislavě.

4 Viz VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Září 1968 – květen 1970*. (*Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IV/3.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1997, s. 33, dokument č. 177 – depeše prvního náměstka ministra zahraničních věcí SSSR Vasilije V. Kuzněcova a velvyslance v Československu Stěpana V. Červoněnka o jejich návštěvě u Ludvíka Svobody, 7.9.1968; *Rossijskij gossudarstvennyj archiv novejšej istorii*, Moskva (dále *RGANI*), f. 5 (Apparat CK KPSS), o. 109 (Meždunarodnyj otděl CK KPSS), d. 11 999 (personální spis Gustáva Husáka), ze záznamu o rozhovoru s diplomatem Milanem Klusákem, 10.9.1968, s. 130 (Klusák byl také zetěm prezidenta Svobody). Husákův spis v Ruském státním archivu soudobých dějin se skládá z šestadvaceti svazků, které celkově čítají kolem 3500 stran a zahrnují období let 1936–1991 (sovětský zájem o Husákovu osobu rapidně narůstal s rokem 1968 a naopak klesal ve druhé polovině 80. let). Spis obsahuje zejména tiskové zprávy a výňatky z různých informativních zpráv (vzácněji celé zprávy), které se nějakým způsobem vztahují k Husákovi. Jejich původci byli hlavně pracovníci sovětského velvyslanectví v Praze či sovětského generálního konzulátu

i zvolení do čela komunistické strany namísto Alexandra Dubčeka v dubnu 1969. Společně vytvořili politický tandem a přitom si údajně slíbili, že nedopustí návrat politických procesů a nástup „ultralevice“, jak se také označovali radikálně dogmatičtí komunisté, kteří plošně odmítali reformní úsilí z doby pražského jara.[5]

Prezident Ludvík Svoboda se však dostával od léta 1969 do stále větší izolace. Plně respektoval spojenectví se Sovětským svazem, avšak nejednou se neztotožnil s vnitropolitickým vývojem. Stížnosti „zdravých sil“ do Moskvy též mířily proti prezidentskému poradnímu sboru (zvláště Svobodově dceři Zoe Klusákové-Svobodové), jehož členové byli spojováni s reformisty a údajně měli na Svobodu značný vliv. Moskva a Gustáv Husák proto na prezidenta působili ve sporných momentech.[6]

Husák se začal Svobody stále více stranit a jejich vztahy ochládaly. Navenek sice demonstroval ke Svobodovi úctu, pod fasádou oficialit se však skrýval i jistý despekt, přičemž se nezdržel pejorativních narážek v souvislosti se Svobodovým vysokým věkem. Existuje svědectví, že Husák hovořil o Svobodovi netaktně již krátce po jeho zvolení prezidentem, když nabádal bývalého velvyslance v Jugoslávii Ladislava Šimoviče, aby přijal místo prezidentova kancléře: „Čo ma pritom nemilo prekvapilo, bola Husákova čudná argumentácia: z pozície kancelára by som vraj mohol kontrolovať a aj vopred usmerňovať – čo obzvlášť zdôraznil – niekedy ‘dosť slabomyseľné’ počínanie ‘senilného dedka’ a včas informovať o tom vedúce orgány,“ vzpomíná Šimovič.[7] K tomu je ovšem nutné poznamenat, že jadrnější a pichlavá vyjádření patřila do běžného repertoáru Husákovy mluvy.

---

v Bratislavě. Přesnou identifikaci původce, primárního adresáta či datace není u výňatků zpráv vždy možné určit. (*RGANI*, f. 5, o. 109, d. 11997–12022.)

5 Jako „ultralevé“ označuji funkcionáře KSČ, kteří se sdružovali kolem organizací typu Levá fronta, Klub Tribuna či Kovarcská skupina. Pojmenování využívám čistě jako pomocný technický termín. K tomu viz URBÁŠEK, Pavel: Jak „pancéřové divize“ bránily socialismus: K úloze ultraradikální levice v letech 1968–1970. In: *Listy*, roč. 36, č. 4 (2006), s. 17–24. Dostupné také online z: *http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=064&clanek=040604*.

6 Viz VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*. (*Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IV/4.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2011, s. 504, dokument č. 165 – záznam rozhovoru diplomata sovětského velvyslanectví v Praze P. Ivašutina s ředitelem Československo-sovětského institutu Václavem Králem a jeho náměstkem Čestmírem Amortem, 28.11.1969; *tamtéž*, s. 481, dokument č. 157 – záznam o rozhovoru vedoucího tiskového oddělení ministerstva zahraničních věcí SSSR Leonida M. Zamjatina s ředitelem Československého rozhlasu Bohuslavem Chňoupkem, 22.7.1969; MADRY, Jindřich: *Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969–1970 a role ozbrojených sil*. Praha, ÚSD AV ČR 1994, s. 125; *RGASPI*, f. 495, o. 272, d. 37, 2. tom, ze záznamu rozhovoru s Drahomírem Kolderem (vyhotoveno 23.4.1969), s. 27. Drahomír Kolder, který byl v té době po rozhodnutí tzv. Vysočanského sjezdu KSČ odvolán z vysokých stranických funkcí, dělil jednotlivé proudy ve vedení KSČ na dubčekovce, produbčekovce (Josef Smrkovský, Čestmír Císař), centristy (Oldřich Černík), vojenskou skupinu v čele s prezidentem Svobodou, umírněné (Gustáv Husák a Lubomír Štrougal) a „zdravé síly“.

7 ŠIMOVIČ, Ladislav: Gustáv Husák. In: *Listy*, roč. 40, č. 5 (2010), s. 42; srv. NOVÁK, Ladislav: *Kancléřem tří prezidentů*. Praha, Petrklíč 2002, s. 107.

Husákovi se jednalo o vymezení politického terénu i otázku prestiže. Jako stranický vůdce sice zaujímal nejvyšší mocenskou funkci, autorita jeho úřadu však byla podkopána předcházející nejednotností komunistické strany a kritickými sovětskými postoji vůči jeho předchůdci Alexandru Dubčekovi. S tímto faktem kontrastovala pozice prezidenta Svobody, který požíval značný respekt. Gustáv Husák, ale například i Vasil Biľak, proto vyvíjeli snahu, aby úřad prvního tajemníka Ústředního výboru KSČ znovu nabyl ztracenou prestiž, což se projevovalo zvláště v symbolických rovinách.[8]

Dokumentují to i následné kroky vůči Svobodovi, které sice Husák neinicioval, ale akceptoval. Ve druhé polovině roku 1969 byl rozpuštěn pod sovětským tlakem sbor prezidentových poradců[9] a na jaře 1972 bylo zastaveno vydávání Svobodových pamětí *Cestami života*, které straničtí ideologové hodnotili jako protistranické a zneužitelné nepřátelskou propagandou. Prezidenta uvedený přístup přirozeně velmi rozhněval, přičemž údajně padla i slova: „Syčáci! Ani s posledním kočím by si nedovolili jednat tak jako se mnou, ale já si zjednám pořádek!“ Dal si hned zavolat Gustáva Husáka, jenž na rozhorlené výtky rozpačitě reagoval vysvětlením, že se tak stalo z rozhodnutí stranického předsednictva. Obětními beránky se stali historici Miloslav Moulis, Oldřich Janeček a Karel Richter, kteří Svobodovi s prací pomáhali.[10] „Pro nás všechny je situace kolem prvního dílu Tvých vzpomínek nepříjemná. Podle mého pevného názoru zavinili ji vzpomenutí tři spolupracovníci. Musíme nyní hledat východisko s nevyhnutelnou zásadovostí z hlediska linie strany a s velkým taktem k Tvé osobě a k Tvým stranickým a státním funkcím,“ napsal poté Husák Svobodovi. „Prosím, abys tak pochopil i tento můj dopis s tím, že na mé úctě k Tvé osobě i na našich starých přátelských vztazích tato episoda nemůže nic

8 *RGASPI*, f. 495, o. 272, d. 37, 2. tom, ze záznamu rozhovoru velvyslance Stěpana V. Červoněnka s tajemníkem ÚV KSČ Vasilem Biľakem (vyhotoveno 26.1.1973), s. 13; SEMJONOV, Nikolaj P.: *Trevožnaja Praga: Vospominanija sovetskogo vice-konsula v Čechoslovakii (1968–1972 gg.)*. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 2004, s. 210; audiozáznam rozhovoru autora se Zoe Klusákovou-Svobodovou z 24.3.2015 (v osobním archivu autora).

9 Sovětské velvyslanectví konstatovalo, že na Svobodu má negativní vliv jeho blízké okolí. „Bylo by velmi důležité nalézt způsob, jak od něj pravicově nacionalistické a liberalistické živly odtrhnout. K tomu je nutno vyčistit okolí prezidenta republiky, aparát prezidentské kanceláře,“ uvádělo se v memorandu, které v polovině července 1969 předložil velvyslanec v Praze Stěpan V. Červoněnko vedoucímu oddělení spolupráce s komunistickými a dělnickými stranami ÚV KSSS Konstantinu V. Rusakovovi. (VONDROVÁ, J. (ed.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IV/4, s. 461, dokument č. 155 – Memorandum k některým zásadním otázkám vnitropolitické situace ČSSR.)

10 Takto na událost vzpomíná Karel Richter v předmluvě k druhému dílu Svobodových memoárů (RICHTER, Karel: Zakázané paměti. In: SVOBODA, Ludvík: *Cestami života*, sv. 2. Praha, Prospektrum 1992, s. 5–16, citace s. 15). Viz též PERNES, Jiří: *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili*. Praha, Brána 2010, s. 297–300. Filozof Zdeněk Vašíček potvrdil z vlastní zkušenosti, že k určitým machinacím s prezidentovými memoáry ze strany historiků opravdu docházelo (VAŠÍČEK, Zdeněk: Aporetika jako koan. In: MUSIL, Jiří V. (ed.) a kol.: *Josef Ludvík Fischer, 6.11.1894–16.2.1973*. Olomouc, Vlastivědná společnost muzejní 2001, s. 35 n.).

Prezident republiky armádní generál Ludvík Svoboda (1895–1979) s prvním tajemníkem Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska Gustávem Husákem (1913–1991) po schválení zákona o československé federaci dne 27. října 1968 na Pražském hradě (foto Vladimír Lammer, Národní archiv, fond Kancelář generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka)

změnit."[11] Svobodovy paměti vyšly až za dvacet let. Aféra oslabila prezidentův vliv, ale také vedla k dalšímu ochlazení vztahu s Husákem a pravděpodobně se podepsala i na prezidentovu zdraví.

Hra různých konstelací a představ o prezidentovi se vázala právě na Svobodův zdravotní stav, který se postupem času zhoršoval a také byl bedlivě sledován. Různé spekulace, přiživované západní propagandou a šířené šuškandou, ohledně změn ve vedení státu byly dávány do souvislosti s prezidentovým zdravím a údajnými mocenskými ambicemi federálního premiéra Lubomíra Štrougala a dají se zaznamenat od léta 1969. Gustáv Husák se snažil i s dávkou ironie vyvracet tyto „fámy" ve svých projevech: „Tak mu (Štrougalovi – pozn. autora) říkám: tak už mi řekni, kdy to bude, vždyť už bych si chtěl odpočinout. Vymýšlejí všelijaké legendy, hází to mezi lidi, že Svoboda půjde do penze, že Husák přijde na jeho místo, Štrougal

11 *Osobní archiv Zoe Klusákové-Svobodové* (Praha), dopis Gustáva Husáka Ludvíku Svobodovi z 5.4.1972, s. 3. Z dopisu cituje i Karel Richter (Zakázané paměti, s. 15). O otázce však bylo rozhodnuto dříve (viz *RGASPI*, f. 495, o. 272, d. 37, 2. tom, z hlášení sovětského velvyslanectví v Praze, 13.4.1972, s. 15). Ambasáda kritizovala Svobodovy paměti za to, že vycházejí z „pravicově revizionistických" pozic. Naopak se jim dostalo chvály v západních i československých exilových médiích.

na místo Husáka a potom, já nevím, jak všelijak to kombinují.“[12] „Jsme šťastní, že tam soudruh Svoboda je, a ať mu dá pánbůh zdraví sto let!“[13] O šíření těchto zpráv mluvil Husák i na zasedáních předsednictva Ústředního výboru KSČ, kde tím prý uváděl přítomné do rozpaků.[14]

Nepodařilo se mi narazit na prameny potvrzující údajné aspirace Lubomíra Štrougala, jenž je též osobně nepřipouští. Naopak zprávy shromážděné mezinárodním oddělení Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu vypovídají o úzké spolupráci a vazbách dotyčných, s tím že Husák nejednou bránil Štrougala jako federálního premiéra proti námitkám Sovětů a „zdravých sil“, ba že si ho představoval a prosazoval jako svého nástupce. Přesto si Husák udržoval i vůči Štrougalovi určitou obezřetnost a některé věci si raději nechával sám pro sebe, zvláště nerad hovořil o svém vztahu k Sovětům.[15]

Pravda, vyskytovaly se i kritické hlasy na Husákovu adresu z řad „ultralevých“ a „zdravého jádra“, které nabádaly k izolaci Husáka od proreformních komunistů, jeho blízkých spolupracovníků, zvláště z řad předsednictva a členů Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska (Viktor Pavlenda,[16] Jozef Zrak, Samuel Falťan, Anton Ťažký a další), tvořících jemu oddanou mocenskou oporu. Po počátečním odolávání, váhání i neúspěšných osobních intervencích se Husák podvolil,[17] a dotyční skončili ve vrcholných funkcích a poté i v politice vůbec, což ostatně platilo i pro dalších více než tři sta tisíc vyloučených komunistů. Gustáv Husák rovněž pozvolna

12 Z projevu G. Husáka na aktivu severomoravských komunistů v Ostravě, 3.7.1969. In: HUSÁK, Gustáv: *Projevy a stati: Duben 1969 – leden 1970*. Praha, Svoboda 1970, s. 174.

13 Záznam z vystoupení Gustáva Husáka na pražské konferenci KSČ 17. dubna 1971, na němž zazněl citovaný výrok, je dostupný na webových stránkách České televize: *Historie.cs* [online], díl *Mesiáš Husák*, premiéra 25.4.2015 na ČT 24 [cit. 2015-10-02]. Dostupné z: *http://www.ceskatelevize.cz/porady/10150778447-historie-cs/215452801400016*.

14 *RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 008, ze záznamu o rozhovoru s redaktorem a předsedou Českého svazu novinářů Josefem Valentou z dubna 1972, s. 19.

15 Viz např. *tamtéž*, d. 12 009, ze záznamu o rozhovoru legačního rady velvyslanectví SSSR v Praze Sergeje I. Prasolova s předsedou Ústřední rady odborů Karlem Hoffmannem z 25.7.1973, s. 112; *tamtéž*, d. 12 018, ze záznamu o rozhovoru s Gustávem Husákem (vyhotoveno 10.12.1984), s. 73; též viz *Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, Praha, v.v.i.* (dále *AÚSD*), Sbírka Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970, R1, záznam rozhovoru s Lubomírem Štrougalem z 21.2.1990, s. 18; audiozáznam rozhovoru autora s Lubomírem Štrougalem z 24.11.2014 a 17.6.2015. Štrougalovo jméno se však okrajově objevilo v souvislosti s hledáním Dubčekova nástupce v čele KSČ v dubnu 1969.

16 Husák dokonce v dubnu 1969 očekával a prosazoval, aby ho Pavlenda vystřídal ve funkci prvního tajemníka ÚV KSS (VONDROVÁ, J. (ed.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IV/4, s. 405, dokument č. 140 – záznam o rozhovoru sovětského konzula v Brně Vasilije I. Maljavka s ředitelem Státní banky československé Františkem Mišejem z 11.4.1969). Husákovy záměry narazily na rozhodný odpor „zdravého jádra“ a Moskvy.

17 *Tamtéž*, s. 457–459, dokument č. 154 – zpráva sovětského konzula v Brně Vasilije I. Maljavka o schůzkách konaných v Bratislavě k situaci ve vedení KSS koncem června 1969, 11.7.1969; *tamtéž*, přílohy, s. 113, dokument č. 214 – záznam rozhovoru prvního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Marata N. Kuzněcova s ministrem školství slovenské vlády Matejem Lúčanem z 11.7.1969.

zcela přistoupil na sovětskou interpretaci československých událostí roku 1968, vpád cizích vojsk již nebyl pro něho „tragickým nedorozuměním“, nýbrž nutnou internacionální pomocí proti kontrarevoluci. Pohřbeno bylo i reformní úsilí. Husák se tímto způsobem cíleně a nakonec i úspěšně ucházel o nezbytnou důvěru Moskvy, která na oplátku eliminovala kritiku a osobní ambice „zdravých sil“ a „ultralevých“, jež předtím využívala jako nátlakové skupiny. Koncem května 1971 na čtrnáctém sjezdu KSČ byl Gustáv Husák jednomyslně potvrzen generálním tajemníkem strany.[18]

Jak se časem ukázalo, Husák nedokázal prosadit postupnou, alespoň dílčí realizaci některých stěžejních opatření (ekonomická reforma, odchod části sovětských vojsk či znovupřijetí vyloučených straníků),[19] s nimiž v dlouhodobější perspektivě původně kalkuloval.[20] Zdá se, že přecenil své možnosti ve vztahu s Moskvou a že se sám stal obětí iluze o „dočasnosti“ vládnoucích poměrů, kterou zároveň spoluvytvářel. Nakonec na původní záměry zcela rezignoval, zpohodlněl a stal se symbolem nového režimu.

Husákova pozice byla limitována domácími faktory. Na čtrnáctém sjezdu KSČ se zformovalo jádro stranického vedení, které pak prakticky vydrželo až do konce osmdesátých let a v němž je možné s určitým zjednodušením identifikovat dvě skupiny. Do první skupiny „umírněných“ či „realistů“, jak jsou též nazýváni, patřili proreformně orientovaní, či alespoň k reformě se hlásící činitelé, kteří mocensky

18 Podrobněji k období od dubna 1969 do roku 1971 viz WILLIAMS, Kieran: *The Prague Spring and its aftermath: Czechoslovak politics 1968–1970*. Cambridge, Cambridge University Press 1997, s. 226–253; DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969: Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno – Praha, Doplněk – ÚSD AV ČR 2006, s. 272–348; ŠTEFANSKÝ, Michal: Gustáv Husák – prvý tajomník ÚV KSČ (1969–1970). In: *Historický časopis*, roč. 63, č. 2 (2015), s. 275–289. Název Štefanského příspěvku je poněkud zavádějící, jelikož text se převážně zabývá politickými událostmi, nikoliv přímo Husákem. K politickému vývoji na Slovensku viz SIKORA, Stanislav: *Po jari krutá zima: Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1968–1971*. Bratislava, Historický ústav SAV 2013, s. 163–242.

19 Drahomír Kolder, aktuálně ministr federální vlády ve funkci předsedy Výboru lidové kontroly, referoval Sovětům o rozhovoru s předsedou Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ Milošem Jakešem, na kterého se prý interně obrátil v březnu 1972 Husák s otázkou, zda by nemohla být znovu přijata do KSČ část vyloučených straníků. Husákovo úsilí nenašlo pozitivní odezvu ani u členů komunistického předsednictva, které Husák též jednotlivě obcházel. (*RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 008, ze záznamu o rozhovoru s Drahomírem Kolderem (vyhotoveno 13.4.1972), s. 21.) Koncem října 1972 byla otevřena tato otázka na plenárním zasedání ÚV KSČ, které odmítlo přijmout „generální pardon“ pro vyloučené straníky. Husák se vyslovil pro „diferencovaný a citlivý“ přístup, přičemž *Rudé právo* publikovalo jeho vystoupení na rozdíl od jiných se značným zpožděním až 16. listopadu, a to ještě ve zkráceném znění. V této souvislosti údajně došlo ke střetu mezi Husákem a „zdravým jádrem“. (Viz PLEVZA, V.: *Vzostupy a pády*, s. 131 (viz pozn. 5); též Rozpory o taktice: Po „ideologickém“ plénu ÚV KSČ. In: *Listy*, roč. 3, č. 1 (únor 1973), s. 5–7.) Stenografický záznam ze zasedání ovšem tyto domněnky nepotvrzuje (*Národní archiv* (dále *NA*), Praha, f. 1261/0/1 (původní označení fondu Archiv ÚV KSČ 01) – Zasedání ÚV KSČ 1945–1989, sv. 243, archivní jednotka (arch. j.) 144, zápis ze zasedání ÚV KSČ z 26.–27.10.1972). Pokud nastaly v tomto ohledu nějaké rozpory, pak se musely odehrát leda na předcházejícím jednání předsednictva, ze kterého ovšem neexistuje stenozáznam.

20 ŠTROUGAL, Lubomír: *Ještě pár odpovědí*. Praha, Epocha 2011, s. 73 n.

těžili z vývoje československého jara 1968 a kteří volili po okupaci ústupovou taktiku, když postupně přijali sovětská stanoviska (předseda slovenské vlády Peter Colotka, místopředseda federální vlády a předseda Státní plánovací komise Václav Hůla, Gustáv Husák, tajemník ÚV KSČ a později předseda České národní rady Josef Kempný, předseda české vlády Josef Korčák, tajemník ÚV KSČ a později ministr federální vlády ve funkci předsedy Výboru lidové kontroly František Ondřich, prezident Ludvík Svoboda, předseda federální vlády Lubomír Štrougal). Druhou skupinu pak tvořilo „zdravé jádro", odpůrci reforem a apriorní zastánci stanovisek Moskvy, se kterou většinou tajně spolupracovali již během srpnové okupace a jejíž plné důvěře se těšili (tajemníci ÚV KSČ Vasil Biľak a Jan Fojtík, předseda Ústřední rady odborů Karel Hoffmann, předseda Federálního shromáždění Alois Indra, předseda Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ a později tajemník ÚV KSČ Miloš Jakeš, šéfredaktor *Rudého práva* Miroslav Moc, tajemník ÚV KSČ a poté Mocův nástupce Oldřich Švestka, vedoucí tajemník KSČ v Praze Antonín Kapek, jenž postupně přešel k „realistům"). K nim lze přiřadit též tajemníka ÚV KSS Miloslava Hruškoviče a prvního tajemníka slovenských komunistů Jozefa Lenárta, kteří zaujímali v politickém vývoji nejednoznačnou pozici (Husák vnímal Lenártovu svázanost s „brežněvovskou skupinou", tedy „zdravým jádrem", o čemž zpočátku nevěděl, ale jinak se o něm vyjadřoval převážně pozitivně.)[21] Všichni jmenovaní byli zároveň členy předsednictva, sekretariátu, nebo alespoň Ústředního výboru KSČ.

Oba tábory nebyly vnitřně jednotné a hranice mezi nimi příliš zřetelné, přičemž Gustáv Husák stále více zaujímal centristickou pozici. Z vnějšího pohledu se jednalo o těžko propustný klientelistický systém, ve kterém se dotyční drželi vzájemně v šachu. Poslušnost Sovětskému svazu, enormní úsilí o udržení jednoty (syndrom roku 1968) a společně prožitá ožehavá minulost (participace na konsolidační politice, likvidace pražského jara a jeho stoupenců) zabraňovaly i přes přítomné osobní animozity velkým rozporům.[22] Platila břitká, leč výstižná slova Gustáva Husáka, která vyslovil v prosinci 1987 před ostatními členy předsednictva: „Nemusíme se milovat jako buzeranti, ale musíme soudružsky spolupracovat."[23] Až do tohoto roku

21 Viz PLEVZA, V.: *Vzostupy a pády*, s. 115.

22 K tehdejší československé vládnoucí elitě a Husákově pozici viz např. RENNER, Hans – SAMSON, Ivo: *Dejiny Česko-Slovenska po roku 1945*. Bratislava, Slovak Academic Press 1993, s. 128–129; ŠULC, Zdislav: *Psáno inkognito: Doba v zrcadle samizdatu (1968–1989)*. Praha, ÚSD AV ČR 2000, s. 17–23; ČERMÁK, Vladimír: *Operace listopad 1989: O putování české společnosti odnikud nikam a zpět a o jejím hledání cest jinudy a jinam.* Praha, Naše vojsko 2012, s. 112–117.

23 KOUDELKA, František (ed.): Husákův pád 1987: Dokumenty k oddělení funkcí prezidenta ČSSR a generálního tajemníka KSČ a k nástupu Miloše Jakeše do čela KSČ. In: *Soudobé dějiny*, roč. 7, č. 3 (2000), s. 518, dokument č. 4 – zápis z jednání předsednictva ÚV KSČ z 9.12.1987. Husák spatřoval za svým sesazením aktivizaci „zdravého jádra", na jehož (a zvláště Biľakovu) adresu se vyjádřil po roce 1989 příkře: „Patril k piatej kolóne, ktorú si tu Brežnev pestoval. Pil mi krv celý čas. Musel som ho držať, lebo ho držala Moskva. (…) Mal veľa tvárí, ale vždy vedel nasadiť takú, akú potreboval. Prefíkane a zákerne išiel za svojimi cieľmi. On a ďalší probrežnevovskí členovia vedenia strany hrali vysokú, tajnú hru. Každý svoju, spolu jednu. (…) Brežnev považoval našich sektárskych dogmatikov za vynikajúcich

Generální tajemník ÚV KSČ Gustáv Husák byl 22. února 1973 na Pražském hradě vyznamenán Leninovým řádem z rukou nejvyššího sovětského představitele Leonida Iljiče Brežněva. Slavnostního aktu se zúčastnili členové předsednictva ÚV KSČ: zleva Josef Kempný, Peter Colotka, Vasil Biľak, Miloslav Hruškovič, Ludvík Svoboda, Antonín Kapek, Oldřich Švestka, L. I. Brežněv, Jan Fojtík, Karel Hoffmann, Gustáv Husák, legační rada sovětského velvyslanectví Sergej I. Prasolov (jako host), Jozef Lenárt, Lubomír Štrougal, Václav Hůla a Alois Indra (fotografická sbírka Muzea dělnického hnutí, Praha)

se prakticky neprojevovala jednoznačná převaha jedné frakce nad druhou. Jak upozorňuje historik Jan Wanner, daný stav velmi vyhovoval Moskvě, která tak mohla

politikov, vyzýval ma upevniť spoluprácu s nimi. Bol by som uvítal, keby bol aspoň naznačil – Zbav sa tých ľudí – ale ani on, ani Gorbačov nič, ani len náznakom." Husák zároveň odmítl tezi, že by v předsednictvu existovalo „reformní křídlo". (PLEVZA, V.: *Vzostupy a pády*, s. 123, 138, 145 a 158.) Obdobně se vyjádřili Peter Colotka a Lubomír Štrougal (*Osobný archív Viliama Plevzy*, arch. j. 218, *Kauza Peter Colotka: Dialóg pod Slavínom*, s. 176 (jedná se o rukopis knihy rozhovorů Viliama Plevzy s Peterem Colotkou z roku 1991); ŠTROUGAL, L.: *Ještě pár odpovědí*, s. 75). Naopak příslušníci „zdravého jádra" hodnotí ve svých memoárových textech spolupráci v předsednictvu převážně pozitivně, bez osobních invektiv a nezmiňují nějaké zásadní rozpory. Například Jan Fojtík zcela odmítá tezi o „nějakých skupinách" s tím, že to tak tenkrát vůbec nevnímal. Dle jeho názoru se jedná o snahu Štrougala a Colotky dodatečně se „dělat hezkými" a distancovat se od společné odpovědnosti. O tvrzeních publikovaných v té souvislosti v knize *Vzostupy a pády* soudí, že „Plevza buď napsal nepravdy, anebo se Husák na stará kolena zbláznil". (Záznam rozhovoru autora s Janem Fojtíkem z 27.10.2015, v osobním archivu autora.)

často vystupovat v roli rozhodčího a tím stále utužovat svůj vliv.[24] To se projevilo i v prezidentské otázce, která se začátkem sedmdesátých let aktualizovala.

Během státní návštěvy indické premiérky Indíry Ghándiové v Československu dne 18. června 1972 totiž postihla Ludvíka Svobodu na recepci mozková příhoda, kterou následovaly další. Prezidentovi způsobily potíže v komunikaci a s pamětí, posléze se ještě přidaly poruchy krevního oběhu.[25] Není proto divu, že se začaly objevovat úvahy na téma, kdo by mohl Ludvíka Svobodu v prezidentském úřadě nahradit.

Odkládaná abdikace a zákulisní boj o Svobodovo nástupnictví

Záznamy o rozhovorech s předními československými komunistickými funkcionáři, které shromažďovalo sovětské velvyslanectví v Praze, nabízely Moskvě spektrum představ o možném řešení této otázky a zároveň vypovídají o zhoršení Husákovy pozice. Na jeho adresu zaznívala z úst příslušníků „zdravého jádra“ kritika, že si k nim nenašel cestu, vymezuje se, bez konzultace řeší kádrové otázky a nepodporuje „principiální politická řešení“. Proto bylo doporučováno, aby se stal prezidentem, případně aby byla pro něho ještě zřízena čestná funkce předsedy KSČ, čímž by se uvolnilo křeslo generálního tajemníka komunistické strany.

Na tomto názoru se „zdravé jádro“ dokázalo shodnout, ovšem řešení naráželo na problém výběru osoby, která by ho měla nahradit. Očividné aspirace Vasila Biľaka, kterého například podporoval Miloš Jakeš, narážely na nevoli většiny členů předsednictva Ústředního výboru KSČ. Klíčovou roli sehrávaly osobní vztahy a nacionální otázka. Patrná byla nechuť i obava, že Češi by těžko strávili na vrcholu státní i stranické hierarchie dva Slováky. A sám Gustáv Husák se rozhodně nehodlal vzdát funkce generálního tajemníka. Autoritářské chování Vasila Biľaka, v němž se promítalo jeho rostoucí sebevědomí i pocit nedocenění, od něj přitom postupně odradilo přívržence z řad „zdravého jádra“ a zahánělo ho do politické izolace (silně narušeny byly jeho vztahy s Aloisem Indrou, Karlem Hoffmannem či ministrem zahraničních věcí Bohuslavem Chňoupkem.)[26] Naproti tomu rostla autorita centristy Husáka, který hledal k Biľakovi cestu a svou dřívější nevraživost vůči

24 WANNER, Jan: *Brežněv a východní Evropa 1968–1982*. Praha, Karolinum 1995, s. 104 n.

25 KLUSÁKOVÁ-SVOBODOVÁ, Zoe: *O tom, co bylo*. Praha, Mladá fronta 2005, s. 207.

26 Indra skončil v prosinci 1971 ve funkci člena sekretariátu a tajemníka ÚV KSČ (nahradil ho František Ondřich). Ačkoliv se nově stal předsedou Federálního shromáždění, tato změna znamenala pro něho v tehdejším systému hierarchie moci upozadění a osobní ponížení. To přivodilo zhoršení jeho vztahů s Biľakem, jenž se ho nezastal. (Viz *Archiv Ústředního výboru Komunistické strany Čech a Moravy* (Praha), materiály komise ÚV KSČ pro stranické šetření činnosti bývalého vedení KSČ (1990), písemné vyjádření Aloise Indry z 9.1.1990 k pozastavení členství v KSČ, s. 25; *RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 009, ze záznamu o rozhovoru s vedoucím politickoorganizačního oddělení ÚV KSS Vladimírem Trvalou (vyhotoveno 25.7.1973), s. 81.) Biľak jako tajemník ÚV KSČ pro mezinárodní vztahy se dostával do sporů s Chňoupkem v kompetenčních záležitostech a kvůli rozdílnosti názorů na řešení zahraničněpolitických otázek (CHŇOUPEK, Bohuš: *Memoáre in claris*. Bratislava, Belimex 1998,

němu otupil. To platilo i v opačném směru, což rovněž oddalovalo od Biľaka jeho dřívější spojence. Za sbližováním Husáka a Biľaka stál tlak Moskvy, která spatřovala stabilitu československého politického vedení v jejich úzké spolupráci. Biľak proto nakonec obrátil, přijal postavení stranické „dvojky" a stal se v této otázce předním Husákovým podporovatelem.[27]

V sovětských zprávách narážíme též na informaci, že zástupce vedoucího mezinárodního oddělení ÚV KSČ Miroslav Müller lobboval za Husákův odchod na Hrad, s případným výhledem na zvolení Miloše Jakeše do čela strany.[28] Jozef Lenárt pro změnu prosazoval s úzkým kruhem předsednictva prezidentskou kandidaturu upozaďovaného Aloise Indry, návrh však rovněž nenašel širší podporu.[29] Husák pak prý měl s Lenártem kvůli tomu napjaté vztahy, které se údajně snažil napravit změnou svého negativního stanoviska k rozvoji automobilového průmyslu v Bratislavě.[30]

Zdravotně indisponovaný Ludvík Svoboda opakovaně nechtěl ve výkonu funkce pokračovat a po rodinné poradě napsal začátkem roku 1973 o svém stanovisku list Husákovi, jenž o záležitosti informoval pouze Lubomíra Štrougala a sovětské činitele, ti však se Svobodovým odchodem údajně nesouhlasili. Husák poté přesvědčil Svobodu, aby ještě setrval a opětovně kandidoval na prezidentský úřad, neboť není jasné, kdo by ho nahradil.[31] Na podporu uvedeného stanoviska přijel intervenovat z Moskvy i předseda prezidia Nejvyššího sovětu SSSR Nikolaj Viktorovič Podgornyj.[32] Existovala patrně obava, že případný spor o prezidentský úřad by mohl destabilizovat předsednictvo ÚV KSČ. Navíc osobnost generála Ludvíka

s. 46–49). V případě Hoffmanna pak údajně hrála roli čistě osobní animozita (záznam rozhovoru autora s Janem Fojtíkem z 27.10.2015, v osobním archivu autora).

27 *RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 010, ze záznamu o rozhovoru s Karlem Hoffmannem z 24.4.1974, s. 14; *tamtéž*, ze záznamu o rozhovoru se Štrougalovým poradcem Zbyňkem Sojákem z 24.4.1974, s. 16; *tamtéž*, d. 12 009, ze záznamu o rozhovoru legačního rady velvyslanectví SSSR Sergeje I. Prasolova se zástupcem vedoucího mezinárodního oddělení ÚV KSČ Miroslavem Müllerem z 25.7.1973, s. 79 n.; *tamtéž*, ze záznamu o rozhovoru s ústředním ředitelem Československého rozhlasu Jánem Riškem z 28.11.1973, s. 107 n.; *AÚSD*, Sbírka Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970, R1, záznam rozhovoru s bývalým předsedou federální vlády Lubomírem Štrougalem z 21.2.1990, s. 17; PLEVZA, V.: *Vzostupy a pády*, s. 145; též viz zasvěcený komentář „Potíže s presidentem" v římských *Listech*, roč. 2, č. 5–6 (listopad 1972), s. 7 n.

28 *RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 007, z deníku legačního rady velvyslanectví SSSR Sergeje I. Prasolova o rozhovoru s Miroslavem Müllerem (vyhotoveno 24.11.1971), s. 149 n.

29 *RGASPI*, f. 495, o. 272, d. 37, 2. tom, ze záznamu o rozhovoru pracovníka sovětského velvyslanectví v ČSSR V. A. Nikitina s vedoucím politickoorganizačního oddělení ÚV KSS Vladimírem Trvalou (vyhotoveno 1.10.1973), s. 11.

30 *RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 008, ze záznamu o rozhovoru s vedoucím politickoorganizačního oddělení ÚV KSS Vladimírem Trvalou (vyhotoveno 14. a 28.12.1972), s. 78 a 86. Lenárt dle vlastních slov dlouhodobě a s obtížemi prosazoval rozvoj automobilového průmyslu (viz JANCURA, Vladimír – RABAY, Ľubo (ed.): Jozef Lenárt (po troch rokoch) exkluzívne pre Pravdu. In: *Pravda* (31.12.1992), s. 4). K otázce obecněji viz COLOTKA, Peter: *Vo víre času*. Dolný Kubín, D plus gallery 2015, s. 250.

31 Viz ŠTROUGAL, Lubomír: *Paměti a úvahy*. Praha, Epocha 2009, s. 170 n.; srv. PERNES, J: *Takoví nám vládli*, s. 301 (viz pozn. 12).

32 Audiozáznam rozhovoru autora se Zoe Klusákovou-Svobodovou z 24.3.2015.

Svobody stále disponovala značnou podporou veřejnosti, což přispívalo ke stabilitě celého režimu. Gustáv Husák se interně vyjádřil v listopadu 1972, že na prezidenta bude opět navržen Svoboda, jehož zdravotní stav se zlepšil, poté co zvolnil pracovní režim.[33] Dvaadvacátého března 1973 byl pak Ludvík Svoboda oficiálně potvrzen ve své funkci. Stalo se tak i přes obavy, zda bude schopen se účastnit slavnostního aktu ve Vladislavském sále Pražského hradu.[34] Místopředseda Federálního shromáždění Ján Marko nakonec oproti zvyklostem přečetl text prezidentského slibu za znovuzvoleného Svobodu.[35] Ostatně již posluchači rozhlasu nemohli nepostřehnout, s jakou obtíží, až roboticky, přednesl Ludvík Svoboda tradiční novoroční projev k přivítání roku 1973.[36]

Svobodovo druhé prezidentské období bylo poznamenáno závažnými zdravotními komplikacemi. Koncem března 1974 nastoupil léčbu močových cest ve Státním sanatoriu, po propuštění do domácího léčení se však u něho dostavila série příhod plicní embolie, oboustranný zánět plic a pohrudnice. Prezident se dokonce ocitl kvůli aplikaci těžkých sedativ v kómatu, což následně přivodilo problémy s jeho vědomím. Lékaři konstatovali, že Svobodova choroba je neléčitelná, a začátkem května dokonce předvídali jeho brzké úmrtí. „Každý z nás, když ráno předával žijícího prezidenta denní službě, byl rád, že prezident nezemřel v průběhu jeho služby," vzpomíná kardiolog Jiří Widimský, člen lékařského konzilia, které dohlíželo na Svobodův stav. Dokonce se údajně šířily informace o tom, že bylo utajeno prezidentovo úmrtí, aby mohly nerušeně proběhnout oslavy prvního máje.[37] Někteří komunističtí funkcionáři doslova již psali nekrology. Začala vážná jednání o prezidentově nástupci, ve kterých se prosazovalo Husákovo jméno.[38]

Čas však ukázal, že zdravotní stav Ludvíka Svobody se podařilo lékařům za přispění rodiny konsolidovat do té míry, že mohl být v létě propuštěn do domácí péče. Svobodovi přirozeně znemožňoval jeho stav vykonávat svěřený úřad, proto údajně opakovaně jevil ochotu abdikovat. Po návratu z nemocnice koncem června 1974 napsala prezidentova dcera Zoe Klusáková-Svobodová na otcovu žádost abdikační list, který však nebyl přijat. Husák označil prezidentovu demisi za nežádoucí s tím,

33 *RGASPI*, f. 495, o. 272, d. 37, 1. tom, ze zprávy sovětského velvyslance Stěpana V. Červoněnka o názorech Gustáva Husáka z 10.11.1972, s. 60.

34 *Tamtéž*, 2. tom, záznam o rozhovoru velvyslance Stěpana V. Červoněnka s tajemníkem ÚV KSČ Vasilem Biľakem (vyhotoveno 26.1.1973), s. 13.

35 Viz VANĚK, Karel: Soudruh L. Svoboda znovu presidentem. In: *Rudé právo* (23.3.1973), s. 2.

36 Na Nový rok 1974 četl projev za prezidenta Svobodu komentátor a následující rok ho přímo zastoupil Gustáv Husák. Texty a v některých případech i audiozáznamy prezidentských projevů jsou k dispozici na webových stránkách Českého rozhlasu 1 – Radiožurnál [online]. Dostupné z: *http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/zpravy/_zprava/1436730*.

37 ASCHERMANN, Michael (ed.): *Rozhovor s Jiřím Widimským: Cesta za poznáním srdce*. Praha, Galén 2006, s. 150–152. Vedení Státního sanatoria a lékařské konzilium čelily spekulacím tím, že začaly průběžně poskytovat o prezidentově aktuálním stavu informace domácím médiím (viz *Rudé právo* z konce dubna a května 1974).

38 *RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 010, ze záznamu o rozhovoru se Zbyňkem Sojákem z 24.4.1974, s. 16.

Druhá prezidentská volba Ludvíka Svobody dne 22. března 1973 ve Vladislavském sále Pražského hradu. Za sklesle vyhlížejícím prezidentem v křesle stojí v první řadě zleva Václav Hůla, Peter Colotka, Alois Indra, Josef Korčák, Vasil Biľak, Lubomír Štrougal a Gustáv Husák (foto ČTK)

že by lidé nevěřili, že se tak děje z prezidentovy vlastní vůle, a nabádal k trpělivosti.[39] Posléze se vyjádřil, že doufal v jeho uzdravení, aby mohl vykonávat alespoň některé funkce.[40] Husákovo tvrzení korespondovalo s názorem konzilia sovětských odborníků, které bylo ustanoveno na žádost Svobodovy rodiny.[41] Podle Lubomíra Štrougala byl stále brán ohled na Svobodu a praktickou stránku věci, aby se jednalo o právně čisté řešení.[42] To potvrzují i další, níže zmíněné prameny.

39 Viz KLUSÁKOVÁ-SVOBODOVÁ, Z.: *O tom, co bylo*, s. 208–210; *Osobní archiv Zoe Klusákové-Svobodové,* pokyny ředitele Státního sanatoria Pavola Pudláka pro domácí léčení Ludvíka Svobody z 25.6.1974; audiozáznam rozhovoru autora se Zoe Klusákovou-Svobodovou z 24.3.2015 (v osobním archivu autora).

40 *NA*, f. 1261/0/1, sv. 266, arch. j. 154, zápis ze zasedání ÚV KSČ 27.5.1975, s. 66 n.

41 Husák informoval „ústně“ a pomocí lékařských zpráv o zdravotním stavu prezidenta Svobody předsednictvo ÚV KSČ ve dnech 22. a 29. března, 28. června a 16. listopadu 1974, 31. ledna, 7. a 28. března a 16. května 1975 (viz *NA*, f. 1261/0/6 (původní označení fondu Archiv ÚV KSČ, f. 02-1) – Předsednictvo ÚV KSČ 1971–1976). Informována byla rovněž Moskva (*RGASPI*, f. 495, o. 272, d. 37, 1. tom, zprávy konzilia sovětských a československých lékařů o zdravotním stavu Ludvíka Svobody z 19. a 21.8.1974, s. 29–33). Svoboda byl opětovně hospitalizován od začátku srpna 1974 do konce března 1975 kvůli zánětu plic v Ústřední vojenské nemocnici (Zpráva o zdravotním stavu prezidenta republiky. In: *Rudé právo* (9.8.1974 a 27.3.1975), s. 1 a 1).

42 Audiozáznam rozhovoru autora s Lubomírem Štrougalem ze 17.6.2015.

Dle ústavy zastupovala prezidenta během jeho indispozice, tj. od 28. března 1974 do 29. května 1975, federální vláda, která pověřila svého předsedu Lubomíra Štrougala výkonem určených funkcí.[43] O naplňování prezidentské agendy byl rovněž zpravován Gustáv Husák.[44] Během této doby probíhala ve stranickém zákulisí diskuse o vzniklé situaci a padaly návrhy na její řešení. Okrajově se také vyskytl názor, že realita vlastně ukázala zbytnost prezidentského úřadu, který by mohl být zrušen a nahrazen kolektivní hlavou státu, jak tomu bylo například v Sovětském svazu. Převážila však úcta k tradici a autoritě, které bylo možné využívat v zájmu stranické politiky.[45]

Úsilí Gustáva Husáka o prezidentství průběžně naráželo na obecný odpor ke spojení funkcí prezidenta a generálního tajemníka vládnoucí strany, takzvané kumulaci funkcí, za což byl v minulosti kritizován Antonín Novotný.[46] Roli též hrál již zmiňovaný nacionální faktor. Pracovníci sovětské ambasády v Praze hlásili do Moskvy, že mnozí členové komunistického předsednictva se domnívají, že prezidentem by měl být Čech a neměla by nastat kumulace funkcí: „…ne vždy se o tom mluví otevřeně a přímo, ovšem v duši nepodporují záměry s. Husáka.“[47] Zpočátku neměl Husák podporu v této věci ani u jinak blízkých spojenců Lubomíra Štrougala či Petera Colotky, kteří u něho vycítili obavy z možného oslabení pozice, jež by mohlo nakonec vést k jeho politickému konci (přece jen do určité míry nepřímo ovládal prezidentskou funkci prostřednictvím Ludvíka Svobody). Oba posléze změnili názor s předpokladem, že zvýšení Husákova vlivu posílí jeho vyjednávací pozici vůči Moskvě.[48] Jako stálejší odpůrci se ukázali zejména Karel Hoffmann, Miloš Jakeš, Jozef Lenárt,[49] Alois Indra, a zvláště Antonín Kapek.

Z jejich strany nešlo pouze o ideové výhrady, ale ožívaly také starší spory. Dotyční například protestovali u příslušníků pražské styčné kanceláře Výboru státní bezpečnosti (*Komitět gossudarstvennoj bezopasnosti* – KGB) proti Husákovým „pokusům vytlačit internacionalistické komunisty z důležitých míst“ (šlo zvláště o Aloise Indru, kterého Husák považoval za nejvážnějšího potenciálního soupeře

43 K tomu viz dokument č. 1 v příloze k tomuto článku.

44 *NA*, f. Kancelář generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka, k. 246, složka Kancelář prezidenta republiky.

45 *Tamtéž*, Návrh na změnu ústavy v souvislosti s volbou prezidenta, list místopředsedy federální vlády Karola Laca Gustávu Husákovi z 29.4.1975, s. 3; *tamtéž*, f. 1261/0/6, sv. 154, arch. j. 158/0b, záznam diskuse předsednictva ÚV KSČ z 16.5.1975, s. 3 a 9.

46 *RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 008, záznam o rozhovoru s vedoucím politickoorganizačního oddělení ÚV KSS Vladimírem Trvalou (vyhotoveno 26.7.1972), s. 49.

47 *Tamtéž*, d. 12 010, ze záznamu o rozhovoru s pracovníky ambasády NDR v Praze z 26.3.1975, s. 73.

48 Audiozáznam rozhovoru autora s Lubomírem Štrougalem 5.10.2015 a zápisek rozhovoru autora s Peterem Colotkou 7.10.2015 (v osobním archivu autora). Husák prý zdůvodnil Colotkovi své aspirace řečnickou otázkou, která zároveň vyzněla jako obava: „A čo keď sa stane prezidentom Biľak alebo Indra?“

49 Viz STÍSKAL, Ladislav: *Veci a vecičky Jozefa Lenárta*. Bratislava, Agentúra IQ+ Janošovský 2003, s. 98.

Gustáv Husák při odletu z moskevského letiště 3. března 1975 v doprovodu generálního tajemníka ÚV KSSS Leonida Iljiče Brežněva (vpravo) a tajemníka sovětských komunistů Konstantina Fjodoroviče Katuševa (fotografická sbírka Muzea dělnického hnutí)

v prezidentské kandidatuře,[50] a také o Miloše Jakeše, kterému Husák dlouho neodpustil jeho aktivity při pokusu o rehabilitaci bývalého ministra vnitra Rudolfa Baráka).[51] Miloš Jakeš či Miroslav Müller se rovněž opětovně ohrazovali u Sovětů

50 *NA*, f. Kancelář generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka, k. 4, arch. j. 44, Rukopisné poznámky k projevům, Husákovy poznámky bez datace (dle obsahu patrně z 16.5.1975). Podle Štrougala byl Indra jasným pretendentem prezidentské funkce, což bylo nepřijatelné jak pro Husáka, tak i Biľaka, který se prý vyjádřil bez větší specifikace, že „jeho zvolení by byl Husákův konec" (audiozáznam rozhovoru autora s Lubomírem Štrougalem z 5.10.2015, v osobním archivu autora).

51 Rudolf Barák se jako ministr vnitra v 50. letech podílel na Husákově kriminalizaci. V roce 1962 byl však sám zatčen, oficiálně kvůli finančním machinacím, ve skutečnosti hrály hlavní roli politické důvody. Husák společně se Štrougalem se zasazovali koncem 60. let proti jeho rehabilitaci, na které prý měly původně zájem sovětské bezpečnostní kruhy, jež kontaktovaly Jakeše jako předsedu Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ. Ten v této věci také navštívil Moskvu, načež se stal terčem systematické kritiky i posměšků Gustáva Husáka, kterého velmi pobouřilo, že konal bez jeho vědomí. (JAKEŠ, Miloš: *Dva roky generálním tajemníkem*. Praha, Regulus 1996, s. 34; *RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 005, z informačního materiálu sovětského velvyslanectví v ČSSR ze 4.2.1970, výňatek o rozhovoru s členem předsednictva ÚV KSČ Janem Pillerem, s. 66 (Piller byl v letech 1968–1970 předsedou stranické komise, která měla na starost politické rehabilitace osob nespravedlivě odsouzených v letech 1949–1954); audiozáznam rozhovoru autora s Milošem Jakešem z 13.3.2015; srv. TOMEK, Prokop: *Život a doba ministra Rudolfa Baráka*. Praha, Vyšehrad 2009, s. 152–154;

proti tomu, že Husák nařídil odposlech telefonů vedoucích straníků, které pak po večerech vyhodnocoval. Husákovi byl k ruce federální ministr vnitra Radko Kaska a po jeho tragické smrti v únoru 1973 nástupce Jaromír Obzina, jenž prý měl přímo za úkol zlomit odpůrce Husákových prezidentských ambicí.[52] Stejný tlak vyvíjela Moskva, jež chtěla předejít případnému rozkolu ve vedení KSČ, jeho rozštěpení na dvě mocenská centra. Jednoty v prezidentské otázce bylo dosaženo „ani ne tak srdcem, ale z důvodu stranické disciplíny, a především s ohledem k postoji sovětské strany", čímž vznikla „podivná jednota", referoval později předseda České národní rady Evžen Erban o rozhovoru s Vasilem Biľakem a Aloisem Indrou sovětským zástupcům.[53]

Husák přirozeně konzultoval prezidentskou otázku s generálním tajemníkem sovětských komunistů Leonidem Iljičem Brežněvem, jenž neměl námitek proti Husákovým ambicím; údajně mu opáčil informací, že sovětské vedení se rovněž vážně zabývá otázkou kumulace nejvyšších politických funkcí.[54] Jednání o této věci se odehrálo během Husákovy krátké návštěvy Moskvy 3. března 1975, kdy se uskutečnil mezi oběma stranickými vůdci čtyřhodinový privátní rozhovor.[55] Brežněv navíc prý Husákovi slíbil, že v souvislosti s jeho zvolením bude stažena část sovětských jednotek z československého území, což mělo zlepšit vnímání Husáka u československé veřejnosti. Nakonec k tomu nedošlo kvůli údajnému odporu „sovětských maršálů".[56]

ANDREW, Christopher – MITROCHIN, Vasilij: *Neznámé špionážní operace KGB: Mitrochinův archiv*. Praha, Rozmluvy – Leda 2008, s. 264.)

52 ANDREW, Ch. – MITROCHIN, V.: *Neznámé špionážní operace KGB*, s. 276 n.; *RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 007, z deníku rady velvyslanectví SSSR Sergeje I. Prasolova o rozhovoru se zástupcem vedoucího mezinárodního oddělení ÚV KSČ Miroslavem Müllerem z 24.11.1971, s. 147 n. Mitrochinovy záznamy se obecně v komparaci s materiály mezinárodního oddělení ÚV KSSS zdají být věrohodné.

53 *RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 011, ze záznamu o rozhovoru s předsedou České národní rady Evženem Erbanem z 30.7.1975, s. 16 n. Biľak se prý vyjádřil již v dubnu 1974 o Husákovi jako o budoucím prezidentovi. Zároveň předpokládal, že se stane jeho „zástupcem" ve stranickém vedení, a navíc převezme řízení politickoorganizačního oddělení ÚV KSČ. (*Tamtéž*, d. 12 010, ze záznamu o rozhovoru s Karlem Hoffmannem z 24.4.1974, s. 14.)

54 Viz zápisky autora o rozhovoru s Husákovým synem Vladimírem Husákem 28.1.2015. Po sesazení Nikity S. Chruščova v říjnu 1964 se sovětské politbyro přihlásilo k principu kolektivního vedení a rozdělení nejvyšších politických funkcí. Střídající Brežněv zaujal „pouze" post šéfa strany. Ke změně došlo v červnu 1977, kdy se stal zároveň i předsedou prezidia Nejvyššího sovětu SSSR, tedy oficiální hlavou státu, namísto Nikolaje V. Podgorného. (K tomu viz GRIŠIN, Viktor V.: *Ot Chruščeva do Gorbačeva: Političeskije portrety pjati gensekov i A. N. Kosygina. Memuary*. Moskva, Aspol 1996, s. 42 n.)

55 *RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 010, zpráva o pobytu Gustáva Husáka v Moskvě ze 4.3.1975, s. 67; srv. Setkání soudruhů. In: *Rudé právo* (4.3.1975), s. 1. Důvod setkání byl veřejně zastírán.

56 „V roku 1975 som Brežneva žiadal, aby odišla aspoň časť sovietskych vojsk. Sľúbil, že odvelia letecký pluk, myslím z Olomouce. Odvelili hovno." (*Osobní archiv Viliama Plevzy*, arch. j. 1580, Gustáv Husák o 21. auguste 1968 a jeho dôsledkoch, s. 3 – rozhovory Viliama Plevzy s Gustávem Husákem z 8.4. a 10.5.1990.)

Husák zároveň vedl rozhovory s jednotlivými členy komunistického předsednictva, u kterých hledal podporu a pravděpodobně také nabízel „protislužby“ v různých otázkách. Sovětské velvyslanectví hovořilo o sblížení Husáka se „zdravým jádrem“, na jehož příslušníky prý zapůsobilo, že Husák veřejně ocenil jejich dosavadní práci, vystoupil proti Alexandru Dubčekovi[57] a dokázal svou „principiální pozici“ tím, že odvrhl dřívější „pravicové“ spolupracovníky z dob pražského jara. Rovněž působila obava, že jiná alternativa než zvolení Husáka by vedla k rozkolu ve stranickém vedení, jakož i přesvědčení, že toto řešení udrží stabilitu. Podle velvyslanectví bylo žádoucí Husákovi zdůraznit, aby se více orientoval na „zdravé jádro“, zvláště Biľaka, plně jeho členy zapojil do práce a posílil jejich pozice.[58]

Husákův triumf

Klíčové rozuzlení prezidentské otázky nastalo na zasedání předsednictva Ústředního výboru KSČ 16. května 1975, na kterém Lubomír Štrougal referoval o nemožnosti zlepšení zdravotního stavu prezidenta Svobody a jako „jediné možné“ řešení navrhl kandidaturu Gustáva Husáka.[59] Z následné diskuse vyplývá, že volba byla již interně domluvena i technicky předem připravena. Všichni účastníci vyzdvihli osobní autoritu Gustáva Husáka, jenž si měl podržet i funkci generálního tajemníka. Bylo to prezentováno jako jediné a zároveň „dočasné řešení“,[60] které však nakonec vydrželo více než dvanáct let. Převažující superlativy na Husákovu adresu narušili pouze Miloš Jakeš a Antonín Kapek, který se jako jediný jednoznačně stavěl proti navrhovanému řešení.[61] Dotyční zopakovali známé námitky,

57 Husák silně emotivně reagoval na aktivizaci Dubčeka, jehož stížnost na porušování lidských práv a vylíčení vlastních zkušeností v „normalizačním“ Československu zveřejnila západní média. Za Dubčeka se veřejně postavil švédský premiér Olof Palme. (Viz Projev G. Husáka na společném zasedání ÚV Národní fronty ČSSR, ČSR a SSR 16.4.1975. In: *Rudé právo* (17.4.1975), s. 1 n.) Tehdejší listy Alexandra Dubčeka předsednictvu Federálního shromáždění ČSSR a Slovenské národní radě byly uveřejněny a komentovány v římských *Listech* v dubnu 1975 (viz DUBČEK, Alexander: *Od totality k demokracii. Prejavy, články a rozhovory. Výber 1963–1992*. Ed. Jozef Žatkuliak a Ivan Laluha. Bratislava, Veda 2002, s. 234–246).

58 *RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 011, ze zprávy sovětského velvyslanectví v ČSSR (vyhotoveno 16.9.1975), s. 42; *tamtéž*, d. 12 010, ze záznamu o rozhovoru se Zbyňkem Sojákem z 24.4.1974, s. 16 n.

59 *NA*, f. 1261/0/6, sv. 154, arch. j. 158/0b, záznam diskuse předsednictva ÚV KSČ z 16.5.1975, s. 4. Celý záznam je uveřejněn v příloze tohoto článku jako dokument č. 2.

60 Viz JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 65.

61 Lubomír Štrougal se později vyjádřil, že jeden hlas byl proti (KOUDELKA, F. (ed.): Husákův pád 1987, s. 485, dokument č. 1 – zápis z jednání předsednictva ÚV KSČ z 19.11.1987 (viz pozn. 25)). Antonín Kapek svůj tehdejší postoj komentoval slovy: „Byl jsem proti kumulaci funkcí a byl jsem prašivou ovcí.“ (Tamtéž, s. 500, dokument č. 2 – poznámky šéfredaktora *Rudého práva* Zdeňka Hořeního z jednání předsednictva ÚV KSČ z 19.11.1987.) Vasil Biľak naopak tvrdil Erbanovi, že Kapek nakonec hlasoval pro Husáka, ale předtím dělal nevhodné narážky k prezidentské otázce na zasedání předsednictva Městského výboru KSČ v Praze, za což by si zasloužil politickou degradaci (*RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 011, ze záznamu

a navíc si neodpustili poznámku, že k dokonalosti kolektivního vedení ještě „velmi mnoho chybí“ (již předtím interně zaznívala kritika, že Husák řeší nejzávažnější otázky pouze s Biľakem, Štrougalem a Kempným). Proti námitkám a na Husákovu podporu rozhodně vystoupil Biľak.

Husák vyslovil poděkování za důvěru a uznal citlivost nacionální otázky s tím, že bude nutné posilovat celostátní jednotu a výchovu ke společnému československému vědomí, což se údajně zanedbávalo (Husák byl přitom „duchovní otec“ a realizátor federalizace Československa). Obavám ze zvýšení politické dominance Slováků oponoval argumentem, že v předsednictvu ÚV KSČ disponují většinou Češi, a odmítl, že by s touto otázkou byly spjaty další změny v centrálním stranickém aparátu.[62] Rovněž bagatelizoval váhu prezidentského úřadu. Uvedl, že důležitější roli hraje stranické vedení, a tedy vlastně o nic nejde. Rozhodně odmítl názor, že chce koncentrovat moc do svých rukou. „Nevidím riziko, proč by mně měly věci vstoupit do hlavy,“ řekl. Pokud by se ale u něho vyskytly takové tendence, opakovaně žádal, aby byl na to upozorněn. „Není to radostná chvíle, takové řešení, ale asi se jinak věci dělat nedají,“ suše uzavřel nakonec Husák své vítězství.[63]

V dané souvislosti lze narazit na informaci, že po svém částečném zotavení se Ludvík Svoboda „tvrdošíjně odmítal svého prezidentského úřadu vzdát“, a proto také byla změněna ústava. Autor tvrzení, historik Jiří Pernes, dále píše ve své knize o československých komunistických prezidentech, že existují „náznaky, že se režim snažil přírodě pomoci“ a smrt Ludvíka Svobody „uspíšit“. Uvedená vyjádření navíc autor dává do souvislosti s tím, že Gustáv Husák v doprovodu

---

o rozhovoru s předsedou České národní rady Evženem Erbanem z 30.7.1975, s. 16 n.). V přijatém usnesení k prezidentské otázce se uvádí, že předsednictvo ÚV KSČ „jednomyslně souhlasí“ s Husákovou kandidaturou (viz dokument č. 3 v příloze k této stati). Pamětníci vzpomínají, že na zasedáních předsednictva ÚV KSČ se hlasovalo zcela výjimečně.

62 V souvislosti s řešením prezidentské otázky bylo v politickém zákulisí silně akcentováno personální zařazení Františka Ondřicha, který mimo jiné zastával od prosince 1971 funkci člena sekretariátu a tajemníka ÚV KSČ, přičemž řídil politickoorganizační oddělení ÚV KSČ. „Zdravé síly“ kritizovaly Ondřicha za jeho těsnou spjatost se Štrougalem a značný vliv na Husákovo rozhodování v kádrových otázkách. Požadovaly jeho výměnu, přičemž o jeho funkci usiloval prý zejména Biľak. Sovětské velvyslanectví v Praze vyhodnocovalo tuto kauzu jako souboj mezi Biľakovou a Štrougalovou skupinou a také hlásilo do Moskvy, že se nepotvrdily předpoklady, že Husák předá po svém zvolení prezidentem některou ze svých stávajících agend. Naopak osobně převzal v červenci 1975 řízení politickoorganizačního oddělení ÚV KSČ a své postavení ještě více posílil zvolením Václava Hůly členem předsednictva ÚV KSČ. Ondřich skončil v dubnu 1976 i jako tajemník a člen sekretariátu ÚV KSČ a nově se stal „pouze“ ministrem ve funkci předsedy Výboru lidové kontroly. (Viz *RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 009, ze záznamu o rozhovoru s Františkem Ondřichem z 23.7.1973, s. 76–78; *tamtéž*, d. 12 010, ze záznamu o rozhovoru s předsedou Ústřední rady odborů Karlem Hoffmannem z 24.4.1974, s. 14; *tamtéž*, d. 12 011, ze záznamu o rozhovoru s Josefem Vrbou, asistentem (*pomoščnik*) Františka Ondřicha, z 2.7.1975, s. 1; *tamtéž*, ze záznamu o rozhovoru s členem ÚV KSČ Rudolfem Peškou ze 17.7.1975, s. 9; *tamtéž*, ze záznamu o rozhovoru s vedoucím tajemníkem Západočeského krajského národního výboru Josefem Mevaldem z 30.7.1975, s. 13.)

63 *NA*, f. 1261/0/6, sv. 154, arch. j. 158/0b, záznam diskuse předsednictva ÚV KSČ z 16.5.1975, s. 4–12.

Lubomíra Štrougala pravidelně docházel do Ústřední vojenské nemocnice informovat se na prezidentovo zdraví.[64] Pravda, jak již víme, nejrůznější dohady kolem Svobodova stavu se vyskytovaly i tenkrát. Určité spekulace též vyvolala fotografie v novinách, která zachycovala společně již nově zvoleného prezidenta Gustáva Husáka a Ludvíka Svobodu.[65] Snímek totiž nahrával hypotéze, že běh událostí se odehrál proti Svobodově vůli. Nastoloval totiž logickou otázku, proč sám nepodal demisi? Změna na Pražském hradě byla interpretována jako nový důkaz „Husákovy dravosti po moci a proradnosti", a jak také poznamenal exilový časopis *Listy*, opětovným sloučením vrcholných politických funkcí byl odstraněn poslední pozůstatek pléna Ústředního výboru KSČ z ledna 1968.[66] Nabízí se tudíž otázka, zda byl Svoboda skutečně donucen nedobrovolně rezignovat.

Místopředseda federální vlády a předseda legislativní rady vlády Karol Laco (1921–2009). Jeho starostí bylo zohlednit právní aspekty Husákovy prezidentské volby, tak aby se odehrála v souladu s platnou ústavou (Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, poslanecký spis Karola Laca)

Na již uvedené diskusi předsednictva ÚV KSČ z 16. května 1975 byla předložena lékařská zpráva konstatující nemožnost zlepšení prezidentova zdravotního stavu, tak aby mohl řádně vykonávat svěřenou funkci nebo i jen splnit podmínky normálního postupu při abdikaci. Lubomír Štrougal a Gustáv Husák, kteří prezidenta navštívili, podrobněji referovali o jeho stavu. Štrougal vyjádřil pevné přesvědčení, že Ludvík Svoboda je nepoznal, nebyl schopen vést rozhovor a reagoval jen kýváním hlavy. Ve shodě s tím referoval Husák, že prezident „není schopen, aby sám podal resignaci. Není možné o té věci s ním ani hovořit. On nemůže podepsat ani si přečíst dokument. Kdybychom touto cestou chtěli jít, dělali bychom určitý podvod. Je proto jediné

64 PERNES, J.: *Takoví nám vládli*, s. 301 (viz pozn. 12). Pernes zakládá svá tvrzení na svědectví Svobodova ošetřujícího lékaře, vedoucího I. interního oddělení Ústřední vojenské nemocnice v Praze Vladimíra Dufka (záznam rozhovoru autora s Jiřím Pernesem ze 14.9.2015, v citované knize není tento zdroj uveden). Dufkovo vyjádření, které však tuto tezi nijak nepotvrzuje, zaznělo v druhém dílu televizního dokumentu Karla Fukse *Takoví nám vládli*, natočeném v České televizi roku 1999. Dle názoru lékaře Jiřího Widimského stav prezidenta „hovořil ve prospěch rezignace", přičemž lékař nabyl dojmu, že prezidentova rodina „se snažila jej udržet ve funkci" (viz korespondence autora s Jiřím Widimským z 8.2.2016).

65 Prezident udělil členu PÚV KSČ Ludvíku Svobodovi třetí čestný titul Hrdina ČSSR. In: *Rudé právo* (31.5.1975), s. 1.

66 Svoboda neabdikoval. In: *Listy*, roč. 5, č. 6 (srpen 1975), s. 3.

řešení doplnit článek 64 ústavního zákona."[67] Svobodovo prezidentské funkční období bylo předčasně ukončeno na základě ústavního zákona č. 50/1975 Sb., přijatého právě s tímto účelem, který stanovil, že pokud prezident nemůže vykonávat svůj úřad delší dobu než jeden rok, Federální shromáždění může zvolit nového prezidenta na další funkční období.[68]

Vypracování dodatku k ústavnímu zákonu, pro který se vžil lidový název *Lex Svoboda*, měl na starosti místopředseda federální vlády a předseda legislativní rady vlády Karol Laco, Husákův blízký spolupracovník již od časů přípravy federalizace. Ze zachované komunikace mezi dotyčnými je znát citlivost celé záležitosti a snaha o právně čisté a nenapadnutelné řešení,[69] přesto se zvolený postup dostal do rozporu s principy ústavnosti. Ústavní dodatek byl totiž při samotné prezidentské volbě Gustáva Husáka, respektive díky zkrácení mandátu Ludvíka Svobody, fakticky uplatněn retroaktivně. V konkrétní situaci se sice jednalo o svévolný politický protiústavní čin, ale z hlediska společenské nebezpečnosti každého retroaktivního právního aktu byla jeho závažnost minimální.[70]

Koncem května 1975 proběhl doslova schvalovací maraton. Sedmadvacátého května zasedal Ústřední výbor KSČ, který přijal návrh předsednictva na Husákovu kandidaturu. Ještě předtím došly ústřednímu výboru zčásti anonymní ohlasy od nižších stranických funkcionářů, ve kterých byl vysloven nesouhlas s tím, aby obě nejvyšší funkce ve státě zastával Slovák a zároveň nastala kumulace těchto funkcí.[71] Ústřední výbor KSČ, ostatně stejně jako předsednictvo i sám Husák, se vypořádal s touto otázkou svérázně: ve svém zdůvodnění konstatoval, že vzhledem ke zkušenostem z minulých let dospěl k poznání, že spojení či rozdělení funkcí

67 *NA*, f. 1261/0/6, sv. 154, arch. j. 158/0b, záznam diskuse předsednictva ÚV KSČ z 16.5.1975, s. 2. Potvrzují to i záznamy rozhovorů autora s Milošem Jakešem z 13.3.2015, Zoe Klusákovou-Svobodovou z 24.3.2015, Lubomírem Štrougalem ze 17.6.2015, Janem Fojtíkem z 27.10.2015 a tehdejším pracovníkem Husákova sekretariátu Františkem Šaldou z 9.11.2015 (v osobním archivu autora).

68 Znění důvodové zprávy: „Vládní návrh ústavního zákona dává v případě, že toto provizorium by trvalo déle než jeden rok, Federálnímu shromáždění ČSSR ústavní oprávnění přistoupit k volbě nového presidenta ČSSR, i kdyby se úřad presidenta ČSSR ještě neuvolnil, pochopitelně též včetně toho důvodu, že president ČSSR nemůže z jakýchkoliv příčin právoplatně projevit svou vůli vzdát se presidentského úřadu." Zpráva se též odvolávala na Ústavu 9. května z roku 1948, která tuto otázku řešila, a akcentovala, že je nutné zabezpečit výkon všech ústavních funkcí a kompetencí nejvyšších státních orgánů. (*Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [online], Federální shromáždění Československé socialistické republiky 1971–1976, Tisky, tisk č. 91 [cit. 2015-10-02]. Dostupné z: *http://www.psp.cz/eknih/1971fs/tisky/t0091_00.htm*; viz též GRONSKÝ, Ján (ed.): *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa 1960–1989*, sv. 3. Praha, Karolinum 2007, s. 314.)

69 *NA*, Kancelář generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka, k. 246, Návrh na změnu ústavy v souvislosti s volbou prezidenta, list Karola Laca Gustávu Husákovi z 29.4.1975, s. 2 n. (viz dokument č. 1 v příloze k tomuto článku).

70 Viz korespondence autora s ústavním právníkem Jánem Gronským z 30.11.2015.

71 *RGANI*, f. 5, o. 109, d. 12 010, ze záznamu o rozhovoru s Františkem Ondřichem z 21.5.1975, s. 100.

Gustáv Husák skládá prezidentský slib dne 29. května 1975 ve Vladislavském sále Pražského hradu. Za ním v první řadě zleva Vasil Biľak, Lubomír Štrougal, Alois Indra, Ján Marko, Václav David, Dalibor Hanes, Josef Kempný, Jozef Lenárt (fotografická sbírka Muzea dělnického hnutí)

vždy závisí na konkrétní situaci a že kandidatura Gustáva Husáka „odpovídá konkrétním podmínkám a potřebám současné etapy vývoje naší strany a společnosti".[72] Husák na zasedání poděkoval za důvěru a uvedl, že k jeho kandidatuře se dospělo během rok trvajícího tříbení názorů mezi členy předsednictva a že i on „si nakoniec tento názor osvojil". Zareagoval též na interní kritické ohlasy: „Niekde trošku, povedal by som, straší z rokov 1967–1968 otázka kumulácie, ktorá sa stala trošku takým fetišizovaným pojmom. Niektorí i dobromyseľní ľudia týmto pohľadom vec posudzujú. Niektorí môžu i nedobromyseľne tým zakrývať možno i nejaké iné ciele," neadresně se vyjádřil a nakonec zopakoval, že jde vždy o konkrétní situaci; jako kladnou zkušenost kumulace nejvyšších funkcí uvedl příklad Klementa Gottwalda.[73]

Jistý podiv vzbudila skutečnost, že na Husákovu podporu přímo nevystoupil na zasedání Ústředního výboru KSČ Vasil Biľak, což bylo přikládáno jeho dřívější kritice kumulace funkcí u Antonína Novotného, a zároveň mylně vykládáno jako tichý nesouhlas. Hodno zaznamenání také bylo, že po dlouhé době se Gustáv

72 *NA*, f. 1261/0/1, sv. 266, arch. j. 154, zápis ze zasedání ÚV KSČ z 27.5.1975, s. 10 n. a 75.
73 *Tamtéž*, s. 64–70.

Husák vyjádřil o Novotném jako o „soudruhovi“.[74] Následujícího dne přijalo Federální shromáždění ČSSR zmiňovaný ústavní zákon, který nabyl týž den účinnosti, a rovněž Ústřední výbor Národní fronty ČSSR přijal návrh Ústředního výboru KSČ na Husákovu kandidaturu, za který se v diskusi postavili předseda Svazarmu Otakar Rytíř, předsedkyně Ústředního výboru Československého svazu žen Marie Kabrhelová či herec Štefan Kvietik.

A konečně v dopoledních hodinách 29. května byla zahájena schůze Federálního shromáždění, jehož poslanci jednomyslně zvolili v tajném hlasování jediného navrženého kandidáta Gustáva Husáka prezidentem Československé socialistické republiky. Výsledek oznámil předseda Federálního shromáždění Alois Indra. Následovaly tradiční fanfáry ze Smetanovy *Libuše* a slavnostní příchod nově zvoleného prezidenta, jenž složil prezidentský slib, poprvé v československých dějinách vyslovený ve slovenštině. Hodinu a půl dlouhé zasedání bylo zakončeno státní hymnou a projevem Aloise Indry, který Husákovi poblahopřál. Poté nový prezident přijal gratulace, zúčastnil se vojenské přehlídky na třetím hradním nádvoří a posléze přijímal další blahopřání od příchozích delegací.[75]

„Jednomyslně v souladu s vůlí lidu“, komentoval událost úvodní titulek *Rudého práva*.[76] Běžní občané se však většinou dozvěděli o nové hlavě státu až několik dní před samotnou volbou, ostatně ani o Svobodově zdravotním stavu neměli k dispozici oficiální informace.[77] Postihnout tehdejší veřejné mínění je obtížné, vědecký průzkum k tématu nebyl proveden. Zachovaly se však informativní zprávy o ohlasech občanů, jejich názory do určité míry odrážejí také dopisy adresované novému prezidentovi. Jejich pisatelé většinou vyjadřovali mínění, že soustředění moci v Husákových rukou se dalo očekávat vzhledem k tomu, že patří ve vedení KSČ k nejschopnějším lidem.

Ambivalentně rezonoval nacionální faktor. Kvitováno zejména bylo, že se poprvé stal československým prezidentem Slovák, přičemž nechyběla slovenská hodnocení,

74 *RGASPI*, f. 495, o. 272, d. 37, 2. tom, výňatky z hlášení sovětského velvyslance v ČSSR Vladimira V. Mackeviče o dění kolem prezidentské volby z 27.–29.5.1975, s. 8 n.

75 K ceremonii a vlastnímu průběhu prezidentské volby viz *NA*, f. Kancelář generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka, k. 246, Volba prezidenta ČSSR v roce 1975.

76 *Rudé právo* (30.5.1975), s. 1.

77 Od druhé poloviny roku 1974 jsem zachytil v této souvislosti v tehdejších médiích pouze informaci, že Gustáv Husák s Lubomírem Štrougalem popřáli v listopadu 1974 Svobodovi jménem předsednictva ÚV KSČ v pražské Ústřední vojenské nemocnici k jeho 79. narozeninám s tím, že prezidentův stav nadále vyžaduje nemocniční péči. Článek nedoprovázela žádná fotografie. (Blahopřání prezidentovi. In: *Rudé právo* (25.11.1974), s. 1.) V novoročním projevu k roku 1975 Husák pozdravil veřejnost a popřál jí i jménem „nemocného prezidenta republiky“ (Novoroční projev generálního tajemníka ÚV KSČ a předsedy ÚV NF ČSSR soudruha Gustáva Husáka. In: *Tamtéž* (2.1.1975), s. 1). Tento projev vyvolal spekulace, že Husák je pretendentem prezidentské funkce. Otázku totiž také průběžně reflektovala zahraniční média. (Viz *Archiv Kanceláře prezidenta republiky* (Praha), protokol 200 000, Volba G. Husáka, 1975, č. j. 201401/75.)

30. května 1975, den po svém zvolení prezidentem, navštívil Gustáv Husák (vlevo) společně s předsedou federální vlády Lubomírem Štrougalem (vpravo) generála Ludvíka Svobodu, aby mu v přítomnosti manželky Ireny Svobodové předali Zlatou hvězdu hrdiny ČSSR. Přestože v té době již Svoboda podle dostupných zpráv nebyl schopen ani rozpoznávat známé osoby, navozuje fotografie dojem srdečné atmosféry, sdílené všemi zúčastněnými (foto Jiří Burian, Národní archiv, fond Kancelář generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka)

která událost vyzvedávala jako „hodnú sláve Veľkej Moravy“.[78] Na druhou stranu sílily v české společnosti pocity, že Slováci vládnou Čechům, což demonstrovaly i dobové vtipy, jako například: „Štúr dal Slovákům jazyk, Hlinka a Tiso stát a Husák k němu připojil Čechy a Moravu.“ Stranické vedení se snažilo nacionální otázku zbytečně veřejně neventilovat.

Gustáv Husák si rovněž uvědomoval její citlivost, a tak se mimo jiné snažil mluvit slovensky i česky. Za své úsilí a občasné prolínání obou jazyků, pro které se ujalo označení „husákovština“,[79] si ovšem spíše vysloužil u obou národů další várku posměšků a anekdot typu, že se „česky pořádně nenaučil a slovensky zapomněl“. Husák reagoval již dříve na svá přeřeknutí či dotazy ohledně své češtiny ironickou omluvou, že česky se začal učit na Pankráci a v Ruzyni, kde neměl k dispozici

78 *Literárny archív Slovenskej národnej knihovny* (Martin), sign. 153 AB 40, Koncept blahopřání literátky Šáry Alexyové ke zvolení Gustáva Husáka prezidentem.

79 Viz NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Slovenčina a čeština v kontakte: Pokračovanie príbehu*. Bratislava – Praha, Veda 2008, s. 122 n.

učebnici české gramatiky.[80] Interně argumentoval, že oběma jazyky hovořil i Klement Gottwald.[81] Negativní reakce u části slovenského obyvatelstva pak vyvolal Husákův druhý novoroční projev, jelikož byl opět přednesen česky (Husák pak pravidelně rok co rok střídal slovenštinu a češtinu).

Nechyběly ani hlasy, že Husák měl být raději zvolen až po skončení řádného mandátu Ludvíka Svobody, jehož zásluhy byly během tehdejších událostí průběžně vyzdvihovány. Bývalý prezident potřetí obdržel čestný titul Hrdina Československé socialistické republiky s právem nosit Zlatou hvězdu a na jeho počest byla po něm pojmenována 4. ružombersko-fatranská tanková divize, Vysoká vojenská škola pozemního vojska ve Vyškově a řada veřejných míst. Rovněž mu byly přiznány hmotné výsluhy, za což se zvláště zasazoval Alois Indra.[82]

Ludvík Svoboda formálně zůstal až do patnáctého sjezdu KSČ v dubnu 1976 členem předsednictva ÚV KSČ a poté až do své smrti dne 20. září 1979 členem ústředního výboru.[83] Svobodovi byl vystrojen státní pohřeb, přičemž si jeho nástupce Gustáv Husák nepřál, aby smuteční průvod směřoval z Pražského hradu. Nakonec zakročil Lubomír Štrougal, jenž Husáka přiměl stanovisko přehodnotit.[84] Po celé délce trasy smutečního průvodu se shromáždilo podle odhadů na tři sta až tři sta padesát tisíc lidí, do Španělského sálu Pražského hradu se přišlo s armádním generálem a bývalým prezidentem rozloučit přibližně osm až deset tisíc osob.[85] Další a zároveň i poslední státní pohřeb československého prezidenta se týkal až Husákova nástupce.

80 O novém státoprávním uspořádání s Dr. Gustávem Husákem. In: *Reportér*, roč. 3, č. 26 (26.6.– 3.7.1968), s. VII.

81 Záznam rozhovoru autora s historikem Viliamem Plevzou z 13.6.2011 (v osobním archivu autora).

82 *NA*, f. 1261/0/6, sv. 155, arch. j. 161/0a, usnesení předsednictva ÚV KSČ z 6.6.1975, s. 13 n.

83 Viz ŠTVERÁK, František: *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992): Základní informace o ústředních orgánech a biografické údaje o vedoucích představitelích strany*. Praha, Národní archiv 2010, s. 412.

84 Audiozáznamy rozhovorů autora se Zoe Klusákovou-Svobodovou z 24.3.2015 a Lubomírem Štrougalem ze 17.6.2015 (v osobním archivu autora).

85 *NA*, f. Kancelář generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka, k. 246, Informace o závěrečném zasedání pracovní komise pro organizaci státního pohřbu Ludvíka Svobody, 28.9.1979, s. 3.

1

1975, 29. dubna, Praha – Dopis místopředsedy federální vlády ČSSR a předsedy legislativní rady vlády Karola Laca generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ Gustávu Husákovi o návrhu změn ústavy v souvislosti s volbou prezidenta ČSSR

PODPREDSEDA VLÁDY ČSSR V Prahe 29. apríla 1975[1]
prof. dr. KAROL LACO, DrSc.

Vážený súdruh generálny tajomník, pre Tvoju potrebu priložene posielam v súvislosti s doplnením čl. 64 ústavného zákona č. 143/1968 Zb., o čs. federácii,[2] niekoľko pracovných návrhov, resp. úvah:

a) Teoretickú schému, z ktorej vyplývajú teoretické možnosti ústavnej úpravy, resp. doplnenia uvedeného článku ústavného zákona,
b) návrhy doplnenia tohto článku, ktoré prakticko-politicky prichádzajú do úvahy; podotýkam, že doplnenie čl. 64 je vstave vybaviť meritum veci úplne a bez otvorených otázok,
c) pracovný návrh dôvodovej správy k vládnemu návrhu ústavného zákona na doplnenie čl. 64 ústavného zákona o čs. federácii,
d) pracovný náčrt, na základe ktorého som vo vláde predniesol návrh v súvislosti s čl. 64 ústavného zákona o čs. federácii. Vláda návrh schválila tak, ako som ho (v dohode so s. Štrougalom) predniesol 28. marca 1974.[3]

Uznesenie o schválení sa potom verejne ani v rámci uznesení vlády ČSSR nepublikovalo. (V modifikovanom a skrátenom znení je u s. Štrougala.) Vláda sa k veci vrátila 4. júla 1974 a k ústnej správe o priebehu opatrení v dôsledku onemocnenia prezidenta prijala uznesenie č. 195.

Toto uznesenie do istej miery uvádza veci v súlade s ústavnými predpismi i požiadavkami. Ide mi však o to, aby sme čelili akejkoľvek možnej námietke (i zámienke!) – mám trvale na zreteli dôslednú korektnosť a nenapadnutelnosť celého návrhu i všetkého, čo s ním súvisí, rovnako aj postup pri jeho schvaľovaní

1 Datace dne byla dopsána ručně.

2 Článek 64 ústavního zákona č. 143/1968 Sb. byl v následujícím původním znění: „Uvolní-li se úřad prezidenta Československé socialistické republiky a nový prezident ještě není zvolen a nesložil slib, rovněž nemůže-li prezident svůj úřad ze závažných důvodů vykonávat, přísluší výkon jeho funkcí vládě Československé socialistické republiky. Vláda může v takovém případě pověřit svého předsedu výkonem některých pravomocí prezidenta Československé socialistické republiky; na předsedu vlády přechází v té době vrchní velení nad ozbrojenými silami.“ Uvedené ustanovení článku 64 bylo ústavním zákonem č. 50/1975 Sb. ze dne 28. května 1975 označeno jako první odstavec a s účinností od téhož dne doplněno druhým odstavcem následujícího znění: „Nemůže-li prezident Československé socialistické republiky vykonávat svůj úřad delší dobu než 1 rok, Federální shromáždění může zvolit nového prezidenta Československé socialistické republiky na nové funkční období.“(GRONSKÝ, Ján (ed.): *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa 1960–1989*, sv. 3. Praha, Karolinum 2007, s. 192 a 314.)

3 Podtrženo Gustávem Husákem.

a realizácii. A z tohto hľadiska by bolo potrebné, aby pôvodné[4] uznesenie vlády z 28. marca 1974[5] bolo v znení, v akom ho vláda skutočne prijala. Vyhneme sa tak napr. tomu, že uznesenie zo 4. Júla 1974[6] by sa mohlo považovať, predstavovať atď. ako dodatočná rehabilitácia, resp. interpretácia, doplnenie atď. nedostatočného, nekorektného apod. pôvodného uznesenia vlády, ku ktorému sa však má viazať začiatok času, po ktorý sa uplatňoval čl. 64 ústavného zákona o čs. federácii.[7] Vzhľadom na to, že pôvodné uznesenie vlády by sa malo dať na vedomie orgánom Federálneho zhromaždenia, príp. aj plénu Federálneho zhromaždenia, resp. malo by sa týmito orgánmi aj vziať na vedomie, má obsah, formulácia atď. striktne v zhode s ústavnými ustanoveniami a požiadavkami svoj zdôraznený význam. Je to zrejme aktuálne, pretože optimálny návrh na doplnenie čl. 64 ústavného zákona o čs. federácii vychádza z uplynutia ústavne stanoveného času.

e) Niekoľko návrhov, no i dotazov, ktoré sa týkajú prijatia návrhu ústavného zákona a jeho realizácie.

---

4 Podtrženo Karolem Lacem.

5 Předsednictvo ÚV KSČ přijalo 22. března 1974 usnesení, kterým reagovalo na hospitalizaci prezidenta Ludvíka Svobody. Vyslovilo souhlas, aby vláda ČSSR „v případech, kde si to vyžádá zdravotní stav prezidenta ČSSR, využila své oprávnění podle článku 64 ústavního zákona o čs. federaci a pověřila svého předsedu vykonáním některých pravomocí prezidenta republiky (výkon aktuálních funkcí, které vyžadují neodkladnou realizaci)“. (*Národní archiv*, Praha, f. 1261/0/6 (původní označení fondu Archiv ÚV KSČ, f. 02/1) – Předsednictvo ÚV KSČ 1971–1976, sv. 111, arch. j. 113, bod 24, usnesení 108. schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 22.3.1974.) Stranické rozhodnutí bylo z právního hlediska problematické, jelikož dle článku 64 ústavního zákona měly přejít na vládu všechny funkce prezidenta, respektive vláda nemohla převzít jen některé funkce prezidenta a jiné mu ponechat. Místopředseda vlády Karol Laco na to upozornil 28. března 1974 na zasedání federální vlády, kde předložil návrh vládního usnesení, který již byl v souladu s ústavním pořádkem. Vláda usnesení schválila, avšak z neznámého důvodu je nezveřejnila ani nepublikovala v rámci usnesení vlády. Vládní záznamy obsahují pouze vepsanou poznámku, že se tak stalo na pokyn předsedy vlády Lubomíra Štrougala. (*Tamtéž*, f. Úřad předsednictva vlády ČSSR, Praha – 1974, čj. 0935/74-01, usnesení vlády ČSSR z 28.3.1974 o opatření v důsledku onemocnění prezidenta republiky.)

6 Předsednictvo ÚV KSČ konstatovalo 28. června 1974, že Ludvík Svoboda je stále zdravotně indisponován a neschopen výkonu prezidentské funkce, a že tudíž nastal stav předvídaný v článku 64 ústavního zákona (*NA*, f. 1261/0/6, sv. 123, arch. j. 124, 0/a, usnesení předsednictva ÚV KSČ z 28.6.1974 k bodu 1, s. 13). Vláda ČSSR následně přijala usnesení, které se explicitně hlásilo a navazovalo na souvisící vládní usnesení z 28. března 1974 (viz pozn. 5) a potvrzovalo jím daný stav, jako by ho zpětně legitimizovalo (*tamtéž*, f. Úřad předsednictva vlády ČSSR, Praha – 1974, čj. 02135/74-101, usnesení vlády ČSSR č. 195 ze 4.7.1974 k ústní zprávě o průběhu opatření v důsledku onemocnění prezidenta republiky). Uvedené skutečnosti naznačují koordinační rozpory mezi rozhodnutími stranického vedení a federální vlády.

7 Jednalo se o záměr, aby oficiální datace počátku indispozice Ludvíka Svobody vykonávat prezidentský úřad byla jednoznačně vázána na usnesení vlády z 28. března, a nikoliv na usnesení ze 4. července 1974. Odhlédneme-li od otázky právní retroaktivity, tak tím měla být splněna podmínka jednoleté lhůty prezidentovy indispozice, po které mohl být zvolen 29. května 1975 dle revidovaného článku 64 ústavního zákona novým prezidentem Gustáv Husák.

Pozornosť a posúdenie zaslúži, čo dať a čo nedať do dôvodovej správy, potom aj do prejavov vo výboroch a v pléne Federálneho zhromaždenia (napr. či v súvislosti s okolnosťou, aktuálnou v predkladanom návrhu, tj. že sa úrad prezidenta neuvoľnil, uviesť, že prezident nemôže z akýchkoľvek dôvodov právoplatne prejaviť svoju vôľu vzdať sa prezidentského úradu). Má to svoje výhody aj nevýhody (v uvedenom príklade je odpoveď na pravdepodobné dotazy, „prečo nepodá demisiu?"). Za zváženie azda stojí, či by už v dôvodovej správe, v prejave vo výboroch a príp. aj v pléne Federálneho zhromaždenia nebolo vhodné konštatovať, že u nás nemá kolegiálna hlavu štátu tradíciu (ako politická inštitúcia, ani ako súčasť riadiaceho systému) a že by uplatnenie takejto inštitúcie vyžadovalo hlboký zásah do nášho platného ústavného usporiadania a ústavných zvyklostí, hľadanie miesta, postavenia a kompetencie pre takúto novú inštitúciu v sústave najvyšších štátnych orgánov atď. Predišli by sme tak event. poznámkam a pod. na túto možnú tému (nejde mi iba o poslancov Federálneho zhromaždenia, ale príp. aj o širší okruh). To sú, pravda, iba príklady. Takých problémov je viacej. Vyplávajú z príloh k tomuto listu. Materiály, ktoré posielam, obsahujú prakticky celú problematiku, ktorá súvisí s návrhom i realizáciou doplnenia čl. 64 ústavného zákona o čs. federácii.

Buď tak láskavý, vážený súdruh generálny tajomník, a venuj im pozornosť.

Želám všetko dobré!

So súdružským pozdravom
K. Laco[8]

Prílohy I–V.[9]

Vážený súdruh
Gustáv Husák
Generálny tajomník ÚV KSČ

Praha

Národní archiv, fond Kancelář generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka, karton 246, Návrh na změnu ústavy v souvislosti s volbou prezidenta, List K. Laca G. Husákovi o návrhu změn ústavy v souvislosti s volbou prezidenta ČSSR, 29. 4. 1975, s. 1–4.

8 Vlastnoruční podpis.

9 Příloha obsahuje: Teoretické schéma; Návrh doplnění čl. 64 ústavního zákona o čs. federaci; Pracovní návrh důvodové zprávy k vládnímu návrhu ústavního zákona na doplnění čl. 64 ústavního zákona o čs. federaci; Pracovní náčrt, na základě kterého Karol Laco přednesl 28. 3. 1974 návrh v souvislosti s čl. 64 ústavního zákona o čs. federaci; Návrhy (úvahy, dotazy) v souvislosti s přijetím a realizací ústavního zákona o doplnění čl. 64 ústavního zákona č. 143/1968 Sb., o čs. federaci. (*NA*, f. Kancelář generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka, k. 246, složka Návrh na změnu ústavy v souvislosti s volbou prezidenta.)

2

1975, 16. května, Praha – Záznam diskuse na 153. schůzi předsednictva ÚV KSČ k bodu 1, ke zprávě o zdravotním stavu prezidenta ČSSR Ludvíka Svobody a o dalších souvisejících otázkách[1]

Soudruh Husák:
Byla vám rozdána zpráva o zdravotním stavu prezidenta republiky.[2] Máte k ní nějaké dotazy?

Soudruh Štrougal:

Kdyby soudruh Pudlák[3] byl tak laskav a přece jenom kdyby mohl souhrnně charakterizovat psychický stav a případnou, byť jen dílčí, možnost rozhodovat.

Soudruh Jakeš:
Co znamenají výrazy jako somnolence a podobně?

Soudruh Pudlák:
K dotazu soudruha Jakeše je třeba říci, že v podstatě jde o poruchu vědomí. Určitý stupeň bezvědomí.

Mám-li charakterizovat stav, vycházeje z tříletého sledování a rozboru, který byl proveden lékařským konziliem, můžeme říci, že není schopen takového rozhodnutí. I když někdy nastane určité zlepšení, ale rozhodně takového aktu schopen není.

---

1 Dle přiložené prezenční listiny se jednání o prezidentské otázce účastnili: Gustáv Husák (řídil schůzi), Vasil Biľak, Peter Colotka, Karel Hoffmann, Václav Hůla, Alois Indra, Miloš Jakeš, Antonín Kapek, Josef Kempný, Josef Korčák, Jozef Lenárt a Lubomír Štrougal. Omluveni byli Ludvík Svoboda a Miloslav Hruškovič. Přizváni byli Jan Baryl, Mikuláš Beňo, Jan Fojtík, Miroslav Moc, František Ondřich, Pavol Pudlák, Oldřich Švestka, Jaroslav Molek a Miroslav Průša (poslední dva jako zapisovatelé). Celý stenozáznam byl pořízen v českém jazyce.

2 „Souhrnná zpráva lékařského konzilia o zdravotním stavu L. Svobody“ z 13. května 1975 se v materiálech z jednání předsednictva nenalézá. Vláda ČSSR vzala lékařskou zprávu na vědomí 19. května 1975. (Viz *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [online], Federální shromáždění Československé socialistické republiky, Společné schůze Sněmovny lidu a Sněmovny národů, Stenoprotokoly, 17. schůze, 28. května 1975 [cit. 2015-10-02]. Dostupné z: *http://www.psp.cz/eknih/1971fs/slsn/stenprot/017schuz/s017001.htm*.)

3 Pavol Pudlák (1927–1993), lékař a vědec se specializací na hematologii (v letech 1981–1986 byl předsedou Československé hematologické společnosti). V letech 1971–1974 náměstek federálního ministra zdravotnictví a od roku 1972 do roku 1990 ředitel Státního sanatoria v Praze. Z toho titulu byl též pověřen vedením lékařského konzilia, které dohlíželo na zdravotní stav prezidenta Ludvíka Svobody. (Viz ROVENSKÝ, Jozef: Osobnosti medicíny vo svete: 20. storočie. In: *Piešťanský týždeň* [online], 05-12-2009 [cit. 2015-10-02]. Dostupné z: *http://www.piestanskydennik.sk/rubriky/spravy/aktualne/osobnosti-mediciny-vo-svete-20-storocie-3348/*.)

Soudruh Husák:
Doporučuji vzít lékařskou zprávu na vědomí.

Lékařská zpráva je udělána velmi odpovědně. Prezident republiky svou funkci vykonávat nemůže. Dobře jsme udělali, že jsme otáleli s řešením. Fakt je takový, že není žádná naděje, že by mohl funkci dále vykonávat. Je před námi otázka, zda tento stav prodlužovat, nebo zda jej řešit. Ukazuje se, že z hlediska vnitropolitického i zahraničně politického nám toto provizorium nestačí, že nám skoro škodí a že i ve straně se množí dotazy, proč to neřešíme, a že ve vedení vznikají rozpory.

Po konzultacích s některými členy tohoto orgánu i já sám jsem přišel k názoru, že je to třeba řešit. Dávám předsednictvu návrh, abychom neodkládali tento stav a řešili ho. Odložení řešení není otázka týdne, to je dlouhodobá záležitost. Při tom psychickém stavu soudruha Svobody, o kterém jsme se tu osobně mohli přesvědčit, není schopen, aby sám podal rezignaci. Není možné o té věci s ním ani hovořit. On nemůže podepsat ani si přečíst dokument. Kdybychom touto cestou chtěli jít, dělali bychom určitý podvod. Je proto jediné řešení doplnit článek 64 ústavního zákona. Doporučuji, aby předsednictvo posoudilo tento návrh, který vám byl rozdán. Po jeho schválení zde by šel do Federálního shromáždění, kde by byl přijat a vyhlášen.

V tom případě, že se rozhodneme otázku řešit tímto způsobem, bude to třeba udělat v krátkém čase, aby se zbytečně nerozvířovala domácí i zahraniční pozornost. Jako nejvýhodnější termín se ukazuje poslední týden v květnu. Doporučuji, abychom svolali ústřední výbor strany na úterý 27. května na 10.00 hod. do Vladislavského sálu, kde bychom předložili stanovisko předsednictva. Týž den by byl svolán Klub komunistických poslanců Federálního shromáždění, případně i s ostatními kluby poslanců. Druhý den, tj. 28. května, by Federální shromáždění projednalo a po všech formalitách schválilo doplnění ústavního zákona, tak jak je předložen, s tím že by předsednictvo Federálního shromáždění vyhlásilo platnost přijaté novely. V tom případě 28. května odpoledne okolo 14.00 hod. mohlo by být zasedání Ústředního výboru Národní fronty, které by posoudilo návrh Ústředního výboru KSČ na kandidáta na funkci prezidenta republiky. Volba nového prezidenta republiky by se pak konala 29. května asi v 10.00 [hod.] ve Vladislavském sále.

Když jsem tyto termíny projednával se soudruhem Indrou, byl toho názoru, jestli by nebylo možné shrnout tyto akce do dvou dnů. Je možné to uvážit, ale bylo by to velmi časově limitované. Je lepší to rozdělit na tři dny. Doporučuji tedy takový harmonogram, jak jsem jej přednesl.

Pokud jde o kádrovou otázku, je třeba se na tom sjednotit už dnes. Prosím, aby se všichni soudruzi k těmto otázkám vyjádřili, abychom došli ke správným závěrům.

Soudruh Štrougal:
Předložená lékařská zpráva [dokazuje], i z osobního kontaktu s prezidentem republiky je vidět, že prezident republiky je ve složitém zdravotním stavu a vylučuje to jakýkoliv akt. Osobně jsem přesvědčen o tom, že on neví, s kým mluví, že nás nepoznal, když jsme u něho byli, že se u něho neprojevila reakce na naše slova, že absolutně nenavázal s námi kontakt a reaguje jen kývnutím hlavy. Čili ukazuje to

takový stav, že žádné rozhodnutí o abdikaci by nebylo vhodné vyžadovat. Jediná možnost je řešit to tak, jak navrhl s. Husák.

Prezidentská funkce není plně vykonávána přes 3 roky. První dva roky ještě přijímal některé návštěvy, velvyslance, konaly se rozhovory, ale v posledním roce, to je od 28. 3. 1974, prakticky zastupuje prezidenta republiky vláda. To je pochopitelně nežádoucí stav, který, když nevidíme perspektivu, je potřeba řešit a vyvodit závěry.

Už v minulosti se diskutovala otázka, zda v prezidentské funkci pokračovat.[4] Otázka stojí tak, že v prezidentské funkci máme jednoznačně pokračovat. Je to obrovský nástroj pro politiku strany. Jakákoliv změna by nebyla žádoucí. Poškodilo by to účinnost naší práce. Jde tedy o to v prezidentské funkci pokračovat nejen institucionálně, ale také ji náležitě využívat. Speciálně z hlediska zahraničí není prezidentská funkce využívána, nejsou zvány hlavy států. V této etapě mezinárodního rozvoje styků to vadí a překáží. To je velká rezerva pro aktivitu československého státu. Z toho hlediska je také třeba otázku promýšlet.

Je čas k tomu, abychom rozhodli. Jde samozřejmě o výjimečný případ, kdy prezident žije, ale nemůže vykonávat funkci. Musíme k tomu přistoupit tak, aby společnost viděla, jak ho oceňujeme.

Myslím, že jsme udělali dobře, že jsme čekali. Jsou otázky, jestli jsme to neměli udělat dříve. Otázka stojí tak, že nyní je právě čas. Společnost musela poznat věc, teď je moment, kdy je věc možno udělat. Politické okolnosti nás opravňují to udělat.

Souhlasím s tím, aby byla provedena úprava ústavního zákona. Jiná možnost není. Nějakým přenášením, jak se uvažovalo, to není možné. Jediná varianta je ta, která byla předložena. Pravda, historie ústavy byla různá. Ústava z r. 1960 převzala některé momenty z dřívějších ústav. Proto je tam uváděné řešení nedostatečné. Míním tím volby náměstka prezidenta.[5] Toto řešení je nedokonalé. Tak vznikl stav, že zde byl prostor nepokrytý, a je třeba ho pokrýt navrhovaným řešením. Já sám i se svými soudruhy jsme o tom uvažovali. Měli jsme možnost promyslet různé alternativy. Myslím, že si udělal každý na to svůj názor, který je potřeba dnes uzavřít. Prezidentem republiky má být člověk nejautoritativnější nejen z hlediska celé své minulosti, národně osvobozovacího boje a výstavby socialismu vůbec, ale i nejautoritativnější v dané etapě, který má zásluhu o současný stav a který má předpoklady vykonávat tuto funkci pro delší dobu. Lidé registrují postavení toho člověka vzhledem k bezprostřední minulosti i k bezprostřední budoucnosti.

---

4 Úvahy tímto směrem byly vedeny již v souvislosti s abdikací prezidenta Edvarda Beneše v červnu 1948 a také během příprav ústavy schválené v roce 1960 (viz GRONSKÝ, Ján (ed.): *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa 1960–1989*, sv. 3. Praha, Karolinum 2007, s. 37, pozn. 12).

5 Lubomír Štrougal narážel na fakt, že Ústava 9. května z roku 1948 obsahovala paragraf ve znění, že pokud je prezident déle než šest měsíců zaneprázdněný nebo churavý tak, že nemůže svůj úřad vykonávat, pak parlament zvolí, usnese-li se na tom vláda, prezidentova náměstka, jehož úřad trvá, dokud překážka nepomine. Tento paragraf se již nevyskytoval v ústavě z roku 1960, která v revidované podobě tehdy stále platila. (TÝŽ (ed.): *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa 1945–1960*, sv. 2. Praha, Karolinum 2006, s. 347.)

Když takto věc promýšlíme z politických, ideologických, vnitropolitických i mezinárodně politických hledisek, je jasné, že jediná osoba pro tuto funkci je soudruh Husák. Žádná jiná alternativa nedosahuje uvedených parametrů. Předkládám tedy návrh, aby jako kandidát na prezidenta republiky byl navržen soudruh Husák. Vidím to jako jedinou možnost.

Může vyvstat otázka, že pro soudruha Husáka vedle funkce generálního tajemníka bude funkce prezidenta určitým zatížením. Musíme vidět konkrétní osobu, která je vysoce výkonná a fakticky řada úkolů se překrývá už vykonáváním praktické práce funkce generálního tajemníka, takže některé věci fakticky budou jen institucionálně završeny. Tím nechci zakrývat, že mu práce přibude, ale o tom musí přemýšlet soudruh Husák, jak bude práci organizovat. Myslím, že základním předpokladem pro to, aby věci dobře šly, je to, co jsme si v tomto orgánu zavedli, tj. demokratické posuzování otázek. To je záruka dobrého rozložení sil, dobrého chodu věcí. Věc bude jistě třeba vysvětlovat. Tak jako každou jinou změnu ve funkci.

Zdůraznění charakteru osoby a zdůraznění dané etapy a toho, co je před námi, a při autoritě soudruha Husáka myslím, že rozhodnutí v této otázce bude přijato.

Chci tedy vyslovit souhlas s novelou zákona, navrhuji, aby jako kandidát Ústředního výboru KSČ na funkci prezidenta republiky byl doporučen soudruh Husák, souhlasím s organizačním postupem, který byl navržen.

Soudruh Kempný:
Souhlasím s tím návrhem, jak vyplynul z průvodního slova soudruha Husáka k řešení funkce prezidenta republiky. Nečekat dále. Přece jenom je určité nebezpečí, že by nás soudruzi kritizovali a obviňovali z různých hledisek a z různých důvodů. Proto je správné, abychom věc řešili a abychom ji řešili co nejdříve. Termíny, které byly doporučeny, tomu odpovídají.

Pokud se týká návrhu, abychom přijali novelu ústavního zákona, je třeba o tom rozhodnout, protože ať chceme nebo nechceme, těžko bychom mohli chtít, aby prezident republiky sám podával rezignaci. A jestli nechceme podvést národ, souhlasím s doplněním ústavního zákona, tak jak bylo předloženo.

Pokud se týká řešení kádrového, souhlasím s tím, co říkal soudruh Štrougal. Plně se k tomu připojuji. Myslím, že soudruh Husák má všechny předpoklady tuto funkci vykonávat z hlediska celého jeho života.

Mohou být různé otázky. Někdo může hledat paralely, ale ony tady nejsou, to je třeba vidět. Proto se stavím za návrh soudruha Štrougala, aby ústřednímu výboru byl předložen návrh PÚV KSČ, aby na funkci prezidenta kandidoval soudruh Husák. Když jsem hovořil se soudruhem Katuševem[6] i s. Kosyginem,[7] byli toho názoru, že je

6 Konstantin Fjodorovič Katušev (1927–2010), sovětský politik a funkcionář KSSS. V letech 1966–1990 člen ÚV KSSS, 1968–1977 tajemník ÚV KSSS pro styky se socialistickými zeměmi, 1977–1982 místopředseda Rady ministrů SSSR, 1982–1985 sovětský velvyslanec na Kubě, 1985–1988 předseda Státního výboru SSSR pro hospodářské styky se zahraničím, 1988–1991 ministr pro hospodářské styky se zahraničím.

7 Alexej Nikolajevič Kosygin (1904–1980), sovětský politik a funkcionář KSSS. V letech 1939–1980 člen ÚV KSSS, 1948–1952 a 1960–1980 člen politbyra ÚV KSSS, 1964–1980 předseda

třeba s věcí nečekat, že je třeba ji řešit. Přitom však náležitě ocenit úlohu soudruha Svobody. Samozřejmě, že přitom zdůraznili, že je to naše záležitost.[8]

Souhlasím s navrhovaným řešením.

Soudruh Biľak:
Souhlasím s návrhy tak, jak je zde formuloval soudruh Štrougal. Bez toho, jestliže zde byla nebo nebyla lékařská zpráva, vidíme, jaký je stav. Víme, že s. Svoboda se nemůže vrátit do práce a vykonávat funkci prezidenta. Jedno je život, druhé je povinnost vůči státu a národu. Provizorium trvá více než rok. Je to skutečnost, že to vyvolává dost komplikací doma i v zahraničí. Doma se říká, že je vidět, že i bez prezidenta to může jít. Jsou zde i zahraničně politické aspekty. Jsou třeba různé styky, připravují se Helsinky, kde by měly být zastoupeny všechny hlavy států.[9]

Souhlasím, aby akce proběhly v těch třech dnech, jak byly navrženy, aby to nebylo ukvaltované.

Pokud jde o kádrovou záležitost, jsem za kandidaturu s. Husáka s tím, že budou funkce spojeny. Jsem si vědom toho, že mně budou položeny a budu muset odpovídat na otázky, že kdysi jsem byl za rozdělení funkcí, a teď zase hlasuji pro spojení. Nemám obavu na to odpovědět. Každý myslící člověk musí uvěřit tomu, že tehdy jsme usilovali o rozdělení funkcí proto, že funkce prvního tajemníka byla vykonávána zle. Pro zachování úcty k Novotnému se tehdy usneslo, že zůstane ve funkci prezidenta republiky. Nám šlo tehdy o to, aby nevykonával funkci tajemníka. Odpovídalo to tehdy dané historické potřebě strany. Že jsme nevybrali dobrého nového tajemníka, za to jsme dělali sebekritiku a také jsme si to odpykali. To je druhá věc. Tehdy z úcty k Novotnému šlo o to odvolat ho z funkce tajemníka, ne vést útok proti osobě Novotného. Prezidenta republiky mohl vykonávat. Novému vedení se však věc vysmekla z rukou a věci řešila ulice.[10]

Zvažují se všechny eventuality. Je nutno vycházet z daných historických podmínek. V dané situaci by bylo účelné, aby funkce generálního tajemníka byla spojena s funkcí prezidenta republiky, který nemá výkonnou moc.

Je to návrh správný, budu ho obhajovat.

Rady ministrů SSSR.

8 Josef Kempný vedl československou delegaci do Moskvy na shromáždění československo-sovětského přátelství při příležitosti třicátého výročí osvobození Československa 6. května 1975, kde se setkal s Kosyginem a patrně i s Katuševem (viz J. MAZAL: Shromáždění přátelství v Moskvě. In: *Rudé právo* (7.5.1975), s. 1).

9 Závěrečný akt Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě se uskutečnil za účasti představitelů pětatřiceti států od 30. července do 1. srpna 1975 v Helsinkách, kde byla uzavřena dohoda o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. Československou delegaci vedl Gustáv Husák, jenž využil příležitosti k bilaterálním rozhovorům s některými evropskými státníky.

10 Vasil Biľak připomínal konflikt ve vedení KSČ, který vyvrcholil 5. ledna 1968 rozdělením funkcí prvního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta ČSSR v osobě Antonína Novotného, jehož nahradil v čele KSČ Alexander Dubček. Novotný poté zůstával prezidentem, avšak vzhledem ke stupňující se veřejné kampani proti jeho osobě, na které se mimo jiné výrazně podílel Gustáv Husák, byl nakonec donucen 22. března 1968 k odchodu z této funkce a následně i z dalších stranických funkcí a politického života vůbec.

Soudruh Lenárt:
Přikláním se k tomu, co říkal soudruh Štrougal. Pokud jde o soudruha Svobodu, měli bychom podtrhnout otázku jeho osobnosti. Teď je čas, abychom přikročili k řešení.

Pokud se týká kádrového řešení, jsem toho názoru, že vzhledem na osobu a naše zkušenosti je účelné vzhledem k situaci spojit funkce generálního tajemníka a prezidenta republiky. Myslím, že důležitou úlohu v tom bude hrát, aby generální tajemník přitom zachovával mechanismus dělby funkcí.

Věřím, že absolutní většina to pochopí, ale že budou i spekulativní názory. To ale nebude v masovém měřítku. Dalo by se to dotvrdit, aby to bylo pochopeno, že soudruh Husák prošel školou života, že je to zakalený člověk, že i když byl v nejhorší situaci, že se zachoval jako správný chlap,[11] a to je tedy záruka, že se nedopustí žádné chyby. Proto se přikláním k návrhům, které zde přednesl soudruh Štrougal.

Soudruh Colotka:
Pokládám situaci, která se vytvořila kolem funkce prezidenta republiky, za neúnosnou jak z hlediska politického, tak z hlediska ústavního. Je potřebné ji řešit. Je u zřejmá mezera v ústavním zákoně. Pro každý případ, aby se podobná situace nemohla opakovat, je potřeba v ústavním systému provést změnu. To vyžaduje, aby tato pasáž v ústavním zákoně byla rozšířena. V dané situaci nepřichází rezignace v úvahu. Pak je třeba provést navrženou úpravu ústavního zákona.

Je třeba ocenit, co soudruh Svoboda pro nás znamenal. Přimlouvám se, aby byla jeho zásluha oceněna.

Pokud jde o personální řešení, přimlouvám se, aby kandidátem na funkci prezidenta byl soudruh Husák. Předválečná léta, období odboje i další léta jednoznačně pro něho hovoří. Zejména poslední období hovoří o tom, že všechny jeho síly jsou využity pro socialismus.

Soudruh Hoffmann:
K právnickým otázkám nemohu hovořit, s ostatními věcmi souhlasím. Chtěl bych [říci] několik slov k politickým otázkám.

Předně věc už opravdu musíme řešit. Nechci opakovat to, co zde soudruzi řekli. Je správné, že jsme s tím čekali. Jsem však pro to udělat to velmi důstojně.

Pokud jde o personální řešení, osobně nevidím vhodnějšího kandidáta, než je soudruh Husák. Myslím, že za 6 let působení jako generální tajemník ve straně získal autoritu mezi pracujícími, a myslím proto, že bude přijat celkem jednoznačně jako nesporný kandidát. Navíc to umožní plné využití pro funkci vnitřní i v zahraničí.

Podle mého názoru bylo by velmi neodpovědné uvažovat o uvolnění soudruha Husáka z funkce generálního tajemníka. Zejména po úspěších, které jsme zaznamenali.

Stojí zde otázka kumulace funkcí. Je dobré, abychom o věci rozhodli, i když to nebude lehké. Musíme se na to všestranně připravit. Nebudeme to mít lehké, většina z nás aktivně bojovala proti kumulaci. Nebude to mít lehké ani soudruh

11 Jozef Lenárt připomínal Husákovu vězeňskou anabázi z let 1951–1960 a to, že jako jeden z mála kriminalizovaných straníků vytrval v odporu proti vykonstruovaným obviněním.

Husák. Myslím ale, že jsou podmínky pro takové řešení. Je tu určitá situace, je tu určitá atmosféra. Leccos dozrálo ve vědomí lidí.

Soudruzi mají pravdu, když říkají, že nejde o zásadní otázku. Viděli jsme nakonec, že ani rozdělení funkcí nepřineslo nic dobrého.[12]

Co to pro nás bude znamenat? Půjde o to, abychom udělali všechno pro to, aby se šlo i nadále cestou XIV. sjezdu.[13] Jestli to dosáhneme, nemusíme se žádného problému bát. Jestli to nezajistíme, ani dekumulace nám nepomůže.

Je tu problém, se kterým bychom měli počítat – stranický aktiv. Jde mi o to, jak základní stranický aktiv vyzbrojit. Zde bude velmi záležet na tom, jak budeme rozvíjet situaci uvnitř strany.

Jako předsednictvo ústředního výboru tímto návrhem bereme na sebe plnou odpovědnost. Pak musíme udělat všechno pro to, abychom to zabezpečili. Musíme pokračovat ve snaze prodiskutovávat věci, vyjasňovat si věci.

Sekretariát ústředního výboru se bude muset zamyslet nad tím, jak umožnit soudruhu Husákovi, aby mohl vykonávat i funkci prezidenta republiky.

Nejvíce ovšem bude záležet na soudruhu Husákovi. On bude dále generálním tajemníkem a přitom prezidentem republiky. Za posledních 6 let měl možnost poznat a pocítit v určitých situacích důsledky nesprávného řešení a přístupů. Jsem přesvědčen o tom, že při té obrovské odpovědnosti bude jeho činnost směřovat ku prospěchu strany, že bude dbát na to, aby dobrý vliv ve vedení strany se dále rozvíjel. Proto si myslím, že se nemusíme bát odpovědnosti, kterou na sebe bereme.

Soudruh Korčák:
Souhlasím s řešením problematiky, o které je řeč. Souhlasím s postupem, který je navržen, i s tím, aby prezidentem republiky byl soudruh Husák.

Nemusím příliš zdůrazňovat, že nevím, jestli je to tak nejsprávnější, ale myslím, že je to řešení jediné.

Soudruh Indra:
Udělali jsme dobře, že pokud jde o zdravotní stav s. Svobody, čekali jsme určitou dobu. Myslím ale, že do nekonečna už není možné čekat. Z mezinárodního hlediska už to začíná být vážné. Naši lidé začínají pochybovat o nutnosti funkce prezidenta republiky. Ztrácíme potřebnou autoritu. Podporuji řešení včetně navržené novelizace.

---

12 Karel Hoffmann narážel na již zmiňovaný případ z ledna 1968, kdy byl zvolen do čela KSČ Alexander Dubček namísto Antonína Novotného, jenž si udržel pouze funkci prezidenta ČSSR.

13 Čtrnáctý sjezd KSČ se odehrál ve dnech 25. až 29. května 1971 v tehdejším Sjezdovém paláci v Praze. Na sjezdu bylo za přítomnosti sovětského vůdce Leonida Iljiče Brežněva demonstrováno dovršení stabilizace mocenských pozic KSČ ve společnosti a potvrzena závaznost dokumentu *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*, který sloužil jako normativní interpretace československého jara, sovětské okupace a nastoupené politiky konsolidace. Sjezd také potvrdil na čele KSČ Gustáva Husáka a změnil pojmenování jeho nejvyšší funkce z prvního tajemníka ÚV KSČ na generálního tajemníka ÚV KSČ.

I když si myslím, že bychom tam mohli uvážit formulaci z hlediska jazykového, tam kde se používá např. slovo „nemůže-li“, jít na vhodnější formulace, aby to bylo věcné.

Rovněž já jsem pro ocenění zásluh soudruha Svobody. Jestli by nestálo za to navrhnout mu nějaké vyznamenání. Velmi se přimlouvám za hmotné zabezpečení jeho a jeho rodiny.

Pokud jde o navrhovaný organizační postup, souhlasím s jeho rozdělením do tří dnů. Je otázka publicity. Musíme svolat Federální shromáždění k volbě prezidenta republiky. Musíme napsat na pozvánku program.

Pokud jde o personální řešení, měl jsem rozhovor se soudruhem Husákem. Měl jsem námitku proti kumulaci. Tehdy mi soudruh Husák řekl: když řekneme a, musíme říci i b. Proto podporuji návrh soudruha Štrougala na kandidaturu s. Husáka na funkci prezidenta republiky. Bude to chtít zachovat v tomto orgánu velmi demokratické ovzduší. Charakterové vlastnosti s. Husáka to zaručují. Pak se nemusíme ničeho bát.

Soudruh Kapek:
Měl jsem možnost hovořit se s. Husákem. V tomto rozhovoru jsem mu řekl, že není šťastné řešení kumulace funkcí. Dnes budu mluvit tak, že věřím v sílu strany. Je to řešení, které může uškodit straně. Nelze to tak přejít. Za posledních šest let si vedení strany vydobylo důvěru, vždy dodrželo slovo. Bude to poprvé, kdy se odchyluje od principu.

Otázka kumulace byla trochu vážnější. Proč jsme nenašli odvahu, abychom se zastali těch tisíců funkcionářů, kteří dělili funkce. Tisíce funkcionářů bylo (*sic*) v r. 1968 odsouzeno z kumulace funkcí. To ve vědomí lidí je. Myslím proto, že otázka je daleko vážnější. Mnoho se k tomu řeklo. Jde o to, abychom to nepřešli, aby to pochopil národ, celý stát. Ti soudruzi, kteří o tom přemýšleli, mají odpovědnost za to, že to dnes v tomto orgánu schvalujeme. Odpovědnost v tom, že soudruzi, když to připravovali, museli toto předpokládat. Jsem ten, kdo to myslí upřímně, i když to řekne jinak a i když nemám nic proti soudruhu Husákovi, i když možná mně to bude chtít někdo vnutit. Mám přesvědčení, že touto kumulací funkcí si poškodíme (*sic*). Největším vítězstvím roku 1968 je získaná důvěra, a teď k lidem přijdeme s takovýmto rozhodnutím.

Já jsem se na cestu funkcionáře dostal ne proto, že jsem si to vytyčil za cíl. Nejde u mne také o nějakou ambicióznost. Mluvilo se zde, že funkce prezidenta je bezvýznamná. V r. 1968 se ukázalo, jak významné je, že prezidentem republiky je soudruh Svoboda. Mělo to význam i do budoucnosti. Skutečnost je taková, že funkce prezidenta republiky si vyžádá velmi mnoho času. Časově je to velmi náročné.

Jestli bylo řečeno a, musí být řečeno i b. Jak bude fungovat strana a řízení aparátu? Na někoho se musí řízení aparátu přenést. To by mělo předsednictvo vzít na vědomí.

Musíme se připravit i na národnostní otázku. Máme takový systém. Jestli je Čech ministrem, musí být první náměstek Slovák. K tomu je ve straně i ve veřejnosti klad[e]no nemálo otázek. Neměli bychom si zcela upřímně a otevřeně říci, jak dále v tom pokračovat, abychom nedávali podněty k takovým řečem? Jsem přesvědčen, že jak na Slovensku, tak v Čechách to lidé myslí upřímně, ale takové otázky existují.

Je pravda, jak řekl soudruh Štrougal, že nejcennější v tomto orgánu je demokratizace a kolektivní jednání. Osobně myslím, že i když orgán udělal ohromný pokrok, nemohu neříci, že k jeho dokonalosti velmi mnoho chybí. Při diskusi není věnováno tolik sluchu obsahu, ale tomu, kdo to říká.

Říkám věci zcela upřímně, jak jsem o nich přesvědčen. Znovu opakuji, že to říkám jen v tomto orgánu na plnou hubu. Říkám to proto, abychom si uvědomili, že řešení, se kterým se přichází, má své slabiny v tom, aby to lidé pochopili, abychom ve straně nevyvolali pasivitu. Nejcennější k 30. výročí [osvobození] byla aktivita ve straně.

Jde mi o to, aby lidé nepřestali mít pocit, že mají právo rozhodovat. Co generací muselo změnit názor. Na lidech musí více záležet než na tom, co zde řekneme. V masách je jiná situace. Tam je to daleko vážnější. Abychom nešli tak suverénně, že se k tomu nesmí nic říci.

Myslím, že na předsednictvu má být řečeno, jak se to bude dělat v aparátě strany, jak to bude řízeno. Jsme na takové úrovni, že je to všechno v pořádku? Jaký podíl na práci budou mít ostatní tajemníci?

Říkám to na tomto orgánu proto, že to pokládám za svou komunistickou povinnost. Říkám to upřímně a otevřeně. Předpokládám, že to tak také bude brané.

Soudruh Hůla:
Především bych chtěl říci, že souhlasím se soudruhem Štrougalem, pokud jde o řešení situace a pokud jde o předložený návrh. Chtěl bych říci, že jsem si věci velmi promýšlel. Máme styky s lidmi, slyšíme různé názory. Ve veřejnosti se o věcech mluví.

Aniž bych to považoval za bezkonfliktní, mohu říci, že řešení, které se navrhuje, je nejlepší, které máme v této situaci. Bude ve straně přijato. Především proto, že lidé v tom budou spatřovat další doklad konkretizace politiky XIV. sjezdu. Bude to dokumentováno v osobě soudruha Husáka. Lidé ve své ohromné většině to přijmou. Budou v tomto vidět pokračování politiky XIV. sjezdu.

Když mluvím o této záležitosti, chtěl bych říci, že nelze podceňovat funkci prezidenta republiky. Prezident republiky má v širokých masách velikou autoritu.

To hlavní, co však budeme dále chtít, aby soudruh Husák byl dále generálním tajemníkem strany, a to především. Spojení funkcí bude klást na soudruha Husáka další pracovní nároky. I když to takto bude, jsem přesvědčen, že můžeme tento návrh přijmout s dobrým pocitem.

Prezident republiky musí být uznáván v širokých masách obou národů. V osobě soudruha Svobody tomu tak bylo. Myslím, že stejně tomu tak bude i u soudruha Husáka. Z toho hlediska bych chtěl návrh na jeho kandidaturu podpořit.

Chci to podpořit v takové dobré důvěře, že to přispěje k tomu, aby se upevnila Československá socialistická republika jako stát dvou rovnoprávných národů, že některé problémy ve vztazích obou národů budou řešeny k oboustrannému prospěchu.

Souhlasím s navrhovaným organizačním postupem i s návrhem na kandidaturu s. Husáka na funkci prezidenta republiky.

Soudruh Jakeš:
Pokud jde o základní otázku, zda řešit, nebo ne, je správné, že se to řeší. Čas dozrál, je vhodná doba z hlediska toho, co zde bylo řečeno. Proto předložené návrhy podporuji.

Pokud jde o osobu soudruha Husáka, je to nejvhodnější kandidát vzhledem k tomu, co prožil a jak pracoval ve funkci generálního tajemníka. Je účelné, že je to Slovák, protože předcházející byli Češi.

Na problém kumulace funkcí se nelze dívat s lehkým srdcem. Je třeba se na to připravit, samozřejmě rozhodující je, aby se plnily závěry XIV. sjezdu. V souvislosti s kumulací mohou vzniknout i nacionální tlaky. Na to je třeba se připravit.

Pokud jde o stranu, za rozhodující pokládám, aby v tomto orgánu se dále posílila kolektivnost, rovnost členů tohoto orgánu, aby existovala plná otevřenost. To jsou předpoklady, aby se práce dále zlepšila. Myslím, že z tohoto hlediska je potřeba klást na budoucnost důraz, aby byly vytvořeny takové podmínky, že práce bude ku prospěchu věci, a ne brzdou.

Soudruh Fojtík:
Plně se přikláním k těm návrhům, které tlumočil soudruh Štrougal. Myslím, že je to řešení optimální a pro jeho uskutečnění nejlepší čas. Ve straně by žádné jiné řešení nebylo přijato. Lidé s tím počítají. Žádné konflikty nepřichází v úvahu.

Soudruh Ondřich:
Je skutečně vhodný čas. Záležitost oddalovat není možné. Navržený postup i personální řešení jsou naprosto správné.

Soudruh Baryl:
Podporuji návrh na řešení i kandidaturu soudruha Husáka na funkci prezidenta republiky. Vidím tento návrh jako nejoptimálnější.

Soudruh Švestka:
Souhlasím s návrhem soudruha Štrougala z hlediska řešení i [s] kandidaturou na funkci prezidenta republiky. Samozřejmě jsem si vědom, že budou otázky, i když ne tak vážné, jak bylo řečeno, ale že bude možné je vysvětlit.

Soudruh Moc:
Souhlasím s návrhy soudruha Štrougala. Myslím, že velká část strany a podstatná část veřejnosti v podstatě počítá s takovým řešením. Pro většinu lidí je to řešení nejoptimálnější. Je potřeba přitom počítat s tím, že budou ti, kteří budou hájit toto řešení, a druzí, kteří půjdou proti. Bude třeba přitom ukázat na leden 1968, že jej nelze zužovat jen na kumulaci. Bude třeba, aby se jednotliví soudruzi při vhodných příležitostech k těmto věcem vyjadřovali.

Soudruh Biľak:
Soudruh Kapek zde uvedl, že tisíce lidí trpělo (*sic*) za kumulace funkcí. Neznám, že by pravičáci útočili proti všem. Také mě velmi mrzí a neumím pochopit příčinu, proč soudruh Kapek diskutoval proti mně. Necítím vinu. Nikdy jsem netajil, že jsem s Dubčekem pracoval, byl jsem přesvědčen, že ho drží láska k Sovětskému svazu.[14] Toto vše jsem ale zde při prověrce řekl.[15] Není pravda, že jsme netrpěli za chyby.

Soudruh Husák:
V souvislosti s těmito otázkami byly v diskusi nadhozeny širší problémy. Úspěch naší politiky, tohoto orgánu ústředního výboru, celé strany, nespočívá v jedné nebo dvou kádrových otázkách. Spočívá ve správné analýze řešení problémů. To je hlavní, rozhodující pro dnešní situaci.

Mně samému nebylo lehké se v této věci rozhodnout. Nebylo lehké se v problémech rozebrat. Doznívají různé přežitky v hlavách lidí. Nacionální přežitky u každého národa. Kampaň proti osobní moci. Nebylo to lehké řešit, ale postupně z rozhovorů se soudruhy se u mě vytvořilo přesvědčení, že je to pro danou situaci pro posilnění vedoucí úlohy strany a autority strany a za dané situace potřebné. Najděte jiného Ludvíka Svobodu. Někteří soudruzi zde připomínali, aby se dále upevnila kolektivnost vedení, aby se posilnila. S tím velmi souhlasím, nejen teoreticky. O to jsem roky usiloval. Osobně se domnívám, že vznikla taková atmosféra. Od té doby, co jsem vstoupil do funkce, jsem se o to snažil. V každém vedoucím orgánu vznikají problémy, i v tak vyspělé straně, jako je KSSS, jsou. I tam musí sjednocovat názory v klíčových otázkách. Soudruh Brežněv mi kladl na srdce, jak je třeba, aby vedoucí člověk neustále lepil kolektiv dohromady, že podstata toho je v demokratickém vedení orgánu. K tomu příslušné informace a kolektivní vedení. Nevidím žádný důvod, co by se u mě mělo změnit k horšímu. Naopak, budu rozmýšlet o tom, aby to šlo k lepšímu. Před žádným členem tohoto orgánu nemám žádné tajné otázky. Nevidím riziko, proč by m[n]ě měly věci vstoupit do hlavy.

14 Vasil Biľak a Alexander Dubček úzce spolupracovali ve vedení Komunistické strany Slovenska v 60. letech, společně například postupovali proti Gustávu Husákovi po jeho kritickém vystoupení na bratislavské městské konferenci KSS z března 1964 a průběžně proti Antonínu Novotnému. Biľak také podporoval v lednu 1968 Dubčeka do funkce prvního tajemníka ÚV KSČ. Jejich vztahy se začaly citelně ochlazovat v průběhu pražského jara, kdy Biľak zaujímal principiálně prosovětské pozice a byl na rozdíl od Dubčeka oddaným nástrojem politiky Moskvy.

15 Řeč je o stranických prověrkách z roku 1970, které byly spojeny s výměnou stranických legitimací. Ačkoliv členové předsednictva ÚV KSČ získali novou legitimaci (prověření) automaticky, zdá se, že na některém ze zasedání předsednictva došlo k určité sebekritické diskusi o minulosti. Informaci mi potvrdil Peter Colotka v osobním rozhovoru 16. září 2015 ironicky s tím, že diskuse proběhla v duchu „realistického pacifismu“. „V predsedníctve sa diskutovalo a každý diskutoval kriticky k druhému, k sebe samému už menej. Zoberte si to predsedníctvo a jedinú sebakritiku za udalosti 68-teho roku som tam robil ja,“ vzpomínal dotčeně Vasil Biľak. (*Archív Ústavu politických vied SAV* (Bratislava), fond Zbierka Komisie vlády Slovenskej republiky pre analýzu historických udalostí z rokov 1967–1970, záznam rozhovoru s Vasilem Biľakem z 5.10.1990, s. 111.)

Mám na to léta a zkušenosti a vím, které metody práci prospívají a které škodí. Zažil jsem období Gottwaldova vedení. Viděl jsem i černé chvíle. Kolik bylo slabých míst. To vše musí být škola. Pokud by se vyskytly u mě takové tendence, prosím, abych byl na ně upozorněn. Každý může udělat hloupost.

Pokud jde o spojení obou funkcí. Těžiště je ve funkci generálního tajemníka. Mně na mocenské pozici nepřibude ani gram. Těžiště mé práce bude ve straně, které budu věnovat maximum svých sil. Byl jsem při tom, když po rezignaci Beneše se jednalo o nového prezidenta.[16] Soudruhovi Gottwaldovi se do toho nechtělo, vedl dlouhé diskuse. Výsledek byl ten, že tradice prezidenta republiky byla taková, že strana přes tuto funkci může popularizovat své představitele, svou politiku.

U části lidí mohou vzniknout i nacionální problémy. Nemůžeme před nimi zavírat oči. Přežívají určité předsudky. Je potřeba k nim citlivě přistupovat. Musíme urychlovat internacionální mínění našich národů. Nezakrývat úlohu socialistických národů. Posilovat jednotu celostátní. Bylo by nesprávné neslyšet tyto hlasy, ale také je přeceňovat.

Rozhodující orgány u nás jsou stranické orgány. Tam [je] vyjádřena převaha početnější části republiky. Výchova ke společnému vědomí československému je velmi důležitá. Podle mého názoru v předcházejících deseti letech byla zanedbávána. U nás tato otázka s leninskou ostrostí postavena nebyla. Tu nás čeká velmi mnoho práce.

Někteří soudruzi zde nastolili otázku, jak to bude v předsednictvu a v sekretariátě ÚV. Už jsem řekl, že za hlavní funkci považuji funkci generálního tajemníka. Soudruh Gottwald byl suverénním šéfem strany. Byl jediným představitelem strany. Kdyby otázka stála tak, že by tento orgán měl pochybnosti o mém psychickém a zdravotním stavu, pak by stála otázka jinak. Ale já se prozatím cítím dobře.

K otázce, kdo bude řídit, je třeba říci, že máme rozděleny úseky. Nevidím potřebu nic měnit. Půjdeme do XV. sjezdu strany. Velmi brzy budeme schvalovat svolání sjezdu. Vychází to tak nějak na duben příštího roku.[17] Budeme si muset rozložit síly. Co je nejlepší pro práci strany, pro společenské orgány, co v základních organizacích a až po nejvyšší orgány. Budeme uvažovat o posílení. Nemám věci domyšleny, nikdo asi nemáme. Budeme muset domyslet, co je účelnější, lepší, jak rozestavět své síly.

---

16 Edvard Beneš (1884–1948) abdikoval 2. června 1948 na prezidentský úřad z důvodu nesouhlasu s nově přijatou Ústavou 9. května pro její faktickou nedemokratičnost. Novým prezidentem byl následně zvolen 14. června 1948 dosavadní ministerský předseda a předseda ÚV KSČ Klement Gottwald. Gustáv Husák, tehdejší předseda Sboru pověřenců a přední komunistický funkcionář na Slovensku, se skutečně účastnil diskusí ohledně prezidentské otázky. Mimo jiné prosazoval, aby uvolněný premiérský post zastával jako Slovák Viliam Široký, když prezidentem bude Čech. Jak je známo, nakonec byl však vybrán Antonín Zápotocký. (Viz MACHÁČEK, Michal: Gustáv Husák a státoprávní otázka Slovenska do roku 1948. In: MICHÁLEK, Slavomír – LONDÁK, Miroslav a kol.: *Gustáv Husák: Moc politiky – politik moci*. Bratislava, Veda 2013, s. 365.)

17 Patnáctý sjezd KSČ se konal ve dnech 12. až 16. dubna 1976 v tehdejším Sjezdovém paláci v Praze.

V nedávné historii se strana rozsypala proto, že se rozsypalo vedení. Takový stav připustit nemůžeme. Takovému stavu nebudeme nahrávat. To jsem chtěl říci na okraj otázek.

Pokud byly názory, že Husák chce soustředit moc do svých rukou, nic podobného ve stranickém orgánu nemůže být. Když se věci daří, lidé chválí. Když se nedaří, nadává se.

Děkuji za důvěru, za dobré slovo řečené na mou adresu. Není to radostná chvíle takové řešení, ale asi se jinak věci dělat nedají.

Národní archiv, fond Předsednictvo ÚV KSČ 1971–1976, svazek 154, archivní jednotka 158/0b, Nekorigovaný záznam diskuse ke zprávě o zdravotním stavu prezidenta republiky s. L. Svobody a o dalších otázkách s tím souvisejících na 153. schůzi předsednictva ÚV KSČ konané 16. května 1975, s. 1–16.

3

1975, 16. května, Praha – Usnesení 153. schůze předsednictva ÚV KSČ k bodu 1

Č.j. P 153/75
K bodu 1: Návrh řešení vyplývajícího ze zdravotního stavu prezidenta republiky soudruha Ludvíka SVOBODY /s. G. Husák, s. L. Štrougal – ústně/

Usneseno:
Předsednictvo ÚV KSČ
I. bere na vědomí souhrnnou zprávu lékařského konzilia z 13. 5. 1975 o zdravotním stavu prezidenta republiky soudruha L. Svobody;
II. souhlasí s navrhovaným doplňkem článku 64 ústavního zákona č. 143/1968 Sb., o československé federaci;
III. ukládá s. L. Štrougalovi ve federální vládě a s. A. Indrovi ve Federálním shromáždění zabezpečit projednání a přijetí doplňku článku 64 ústavního zákona č. 143/1968 Sb., o čs. federaci;[1]
IV. svolává zasedání Ústředního výboru KSČ na úterý 27. 5. v 10.00 hodin do Vladislavského sálu Pražského hradu k projednání doplňku k ústavnímu zákonu a k volbě kandidáta na funkci prezidenta ČSSR;
V. jednomyslně souhlasí, aby Ústřednímu výboru KSČ byl navržen jako kandidát na funkci prezidenta ČSSR soudruh Gustáv HUSÁK;
VI. souhlasí
a/ svolat na pondělí 19. května ve 14 hodin do budovy ÚV KSČ poradu předsednictva ÚV KSČ s vedoucími tajemníky krajských /městských/ výborů strany;
b/ svolat klub komunistů-poslanců Federálního shromáždění na 27. 5. v 15.00 hodin a zajistit svolání ostatních klubů v přibližně stejném čase;
c/ svolat společnou schůzi obou sněmoven Federálního shromáždění na 28. května v dopoledních hodinách k projednání návrhu doplňku článku 64 ústavního zákona o čs. federaci s tím, že předsednictvo FS bezprostředně po ukončení schůze obou sněmoven doplněk ústavního zákona vyhlásí;
d/ svolat na 28. května – 14.00 hod. zasedání Ústředního výboru Národní fronty ČSSR k projednání návrhu společného kandidáta KSČ a Národní fronty na funkci prezidenta ČSSR;
e/ svolat k volbě prezidenta ČSSR společnou schůzi obou sněmoven Federálního shromáždění na 29. května v 10.00 hodin do Vladislavského sálu Pražského hradu;[2]

---

1 K tomu viz *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [online], Federální shromáždění Československé socialistické republiky, Společné schůze Sněmovny lidu a Sněmovny národů, Stenoprotokoly, 17. schůze, 28. května 1975 [cit. 2015-10-02]. Dostupné z: *http://www.psp.cz/eknih/1971fs/slsn/stenprot/017schuz/s017001.htm*.

2 *Tamtéž*, 18. schůze, 29. května 1975 [cit. 2015-10-02]. Dostupné z: *http://www.psp.cz/eknih/1971fs/slsn/stenprot/018schuz/s018001.htm*.

VII. pověřuje sekretariát ÚV KSČ organizačně zabezpečit realizaci tohoto usnesení, informovat o postupu předsednictva ÚV KSČ na schůzi 23. května, případně mu předložit některé otázky k posouzení a rozhodnutí.

Provede: s. G. Husák
s. L. Štrougal
s. J. Kempný
s. A. Indra
s. J. Marko
s. F. Ondřich

Národní archiv, fond Předsednictvo ÚV KSČ 1971–1976, svazek 154, archivní jednotka 158/0a, usnesení 153. schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 16. května 1975 k bodu 1, s. 14 n.

4

1975, 17. června, Praha – Děkovný list generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta ČSSR Gustáva Husáka předsedovi federální vlády ČSSR Lubomíru Štrougalovi za vykonávání některých prezidentských funkcí (kopie)

V Praze dne 17. června 1975[1]
Vážený soudruhu Štrougale,

Jménem předsednictva ústředního výboru strany i jménem svým chci Ti i touto cestou poděkovat za práci, za všechno úsilí, které jsi vynaložil po dobu 14 měsíců při výkonu některých prezidentských funkcí.[2]
Jsem si vědom toho, že vedle své, tak náročné a odpovědné, funkce předsedy federální vlády, vedle práce v předsednictvu strany při řešení tak závažných a složitých otázek, jaké v tomto období byly nastolovány, výkon těchto povinností byl nemalou další zátěží. Tím více si vážím Tvého odpovědného osobního přístupu i politického rozhledu, se kterým jsi k věcem přistupoval v zájmu harmonického a dobrého chodu stranického i státního řízení naší společnosti ve vnitřní i zahraničně politické oblasti.[3]
Ještě jednou přijmi můj upřímný dík s přáním pevného zdraví a dobré pohody v práci i v osobním životě.

Se soudružským pozdravem[4]

Vážený soudruh
Lubomír Štrougal
Předseda vlády ČSSR

Praha

Národní archiv, fond Kancelář generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka, karton 246, Návrh na změnu ústavy v souvislosti s volbou prezidenta, Děkovný list Gustáva Husáka Lubomíru Štrougalovi za vykonávání některých prezidentských funkcí, 17. 6. 1975, s. 1.

---

1 Datace dne byla dopsána ručně.
2 Lubomír Štrougal zastupoval prezidenta ČSSR od 28. března 1974 do 29. května 1975.
3 Zajímavé je, že Štrougal nechal po převzetí prezidentských kompetencí federální vládou vyvěsit prezidentskou standardu nad jejím úřadem, což údajně vzbudilo u Husáka takové pohoršení, že vlajka musela být sejmuta. Husák se podle Štrougala viděl již ve funkci prezidenta a věc chápal jako narušení své prestiže. (Viz audiozáznam rozhovoru autora s Lubomírem Štrougalem ze 17.6.2015, v osobním archivu autora.)
4 Nesignováno (kopie).

Biogramy dotyčných funkcionářů KSČ

RSDr. Jan Baryl
20. 12. 1925 – 21. 11. 1977, komunistický funkcionář a politik. Vyučil se zámečníkem, člen KSČ od roku 1945. Tajemník Okresního výboru Svit v Gottwaldově (1950) a poté vedoucí oddělení Krajského výboru KSČ tamtéž (1951–1953). Po absolvování stranické školy působil v aparátu ÚV KSČ (1956–1969). Poté pracoval v sekretariátu byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích, posléze jako tajemník (1970–1971). Vedoucí ekonomického oddělení ÚV KSČ (1970–1973), člen ÚV KSČ (1970–1977), tajemník a člen sekretariátu ÚV KSČ (1973–1977), kandidát předsednictva ÚV KSČ (1975–1977). Poslanec Sněmovny národů (1974–1976) a Sněmovny lidu Federálního shromáždění ČSSR (1976–1977).

RSDr. Mikuláš Beňo, CSc.
narozen 12. 11. 1930, komunistický funkcionář a politik. Původním povoláním krejčí, člen KSČ od roku 1950. Tajemník Krajského výboru ČSM v Žilině (1956–1959). Pracoval na různých pozicích v aparátu Středoslovenského krajského výboru KSS (1962–1970), nakonec jako vedoucí tajemník a zároveň asistent prvního tajemníka ÚV KSS (1968–1970). Poté zástupce vedoucího oddělení ÚV KSČ (1970–1971), zástupce (1970–1973) a vedoucí sekretariátu generálního tajemníka ÚV KSČ (1973–1977). Člen ÚV KSČ (1971–1989), tajemník a člen sekretariátu ÚV KSČ (1977–1988), poté předseda Správy federálních hmotných rezerv (1988–1990). Poslanec Sněmovny národů Federálního shromáždění ČSSR (1978–1990). V roce 1990 vyloučen z KSČ.

RSDr. Vasil Biľak
11. 8. 1917 – 6. 2. 2014, komunistický funkcionář a politik. Vyučil se krejčím, člen KSČ od roku 1945. Pracoval na různých pozicích v aparátu krajských výborů KSS v Bratislavě a Prešově (1950–1958), poté řídil na Slovensku školství a kulturu (1958–1963). Člen ÚV KSČ (1954–1989) a ÚV KSS (1955–1968 a 1969–1971). Člen předsednictva, sekretariátu a tajemník pro ideologické otázky ÚV KSS (1962–1968), první tajemník ÚV KSS (1968). Člen předsednictva ÚV KSČ a tajemník ÚV KSČ pro ideologické otázky a otázky zahraniční politiky (1968–1988). Poslanec Národního shromáždění ČSSR (1960–1968) a poslanec Sněmovny lidu Federálního shromáždění ČSSR (1969–1989). V roce 1990 vyloučen z KSČ.

Prof. JUDr. Peter Colotka
narozen 10. 1. 1925, právník a komunistický politik. Absolvoval Právnickou fakultu Univerzity Komenského v Bratislavě, kde působil jako pedagog a funkcionář (děkan 1957–1959). Člen KSČ od roku 1947. Člen Mezinárodního soudního dvora v Haagu (1962–1970). Od roku 1963 poslanec Slovenské národní rady, pověřenec pro spravedlnost Slovenské národní rady (1963–1968). Člen ÚV KSČ a ÚV KSS (1966–1989).

Místopředseda vlády ČSSR (1968–1969), poté předseda Federálního shromáždění ČSSR (1969). Předseda vlády Slovenské socialistické republiky, člen předsednictva ÚV KSČ a předsednictva ÚV KSS (1969–1988). Velvyslanec ČSSR ve Francii (1989–1990). V roce 1990 vyloučen z KSČ.

PhDr. Jan Fojtík, CSc.
narozen 1. 3. 1928, novinář a komunistický politik. Vystudoval filozofii a psychologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a Akademii společenských věd ÚV KSSS v Moskvě. Člen KSČ od roku 1948. Redaktor *Rudého práva* (1951–1957 a 1961–1968, zástupce šéfredaktora 1967–1968). Šéfredaktor časopisu *Nová mysl* a rektor Vysoké školy politické ÚV KSČ (1969). Kandidát (1966–1969) a člen ÚV KSČ (1969–1989). Vědecký pracovník Ústavu politických věd ÚV KSČ (1968–1969). Tajemník ÚV KSČ odpovědný za řízení oblasti propagace, kultury, vědy a sdělovacích prostředků (1969–1989). Člen sekretariátu ÚV KSČ (1969–1989), kandidát (1982–1988) a člen předsednictva ÚV KSČ (1988–1989). Poslanec Sněmovny lidu (1969–1971) a Sněmovny národů Federálního shromáždění ČSSR (1971–1989). V roce 1990 vyloučen z KSČ.

Ing. Karel Hoffmann
5. 6. 1924 – 21. 2. 2013, komunistický funkcionář a politik. Vyučil se drogistou a absolvoval Vysokou školu politickou a sociální, člen KSČ od roku 1945. Od roku 1950 pracoval v aparátu ÚV KSČ. Ústřední ředitel Československého rozhlasu (1959–1967), ministr kultury a informací (1967–1968), ředitel Ústřední správy spojů a náměstek předsedy Správy státních hmotných rezerv (1968–1969), ministr-předseda Federálního výboru pro pošty a telekomunikace a ministr spojů ČSSR (1969–1971). Předseda Ústřední rady odborů (1971–1987). Člen ÚV KSČ (1966–1989), kandidát (1971) a člen předsednictva ÚV KSČ (1971–1989). Člen sekretariátu a tajemník ÚV KSČ (1987–1989). Poslanec Sněmovny lidu Federálního shromáždění ČSSR (1971–1989). V roce 1990 vyloučen z KSČ.

Ing. Václav Hůla
21. 7. 1925 – 1. 4. 1983, komunistický politik a ekonom. Vystudoval Vysokou školu obchodní v Praze, člen KSČ od roku 1945. Pracoval v Kanceláři prezidenta republiky (1948–1953) a v Úřadu předsednictva vlády (1948–1965). Náměstek ministra-předsedy státní komise pro finance, ceny a mzdy (1965–1968), ministr vlády ČSSR pověřený řízením Státního cenového úřadu (1968), místopředseda vlády ČSSR a ministr plánování (1969). Tajemník byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích (1968–1969) a předseda jeho ekonomické komise (1969–1971). Člen ÚV KSČ (1969–1983), kandidát (od roku 1970) a člen předsednictva ÚV KSČ (1975–1983). Poslanec Sněmovny lidu Federálního shromáždění ČSSR (1971–1983) a předseda Státní plánovací komise (1971–1981).

JUDr. Gustáv Husák, CSc.
10. 1. 1913 – 18. 11. 1991, právník a komunistický politik. Absolvoval Právnickou fakultu Univerzity Komenského v Bratislavě, člen KSČ od roku 1933. Před válkou studentský aktivista a funkcionář. Přední funkcionář komunistického aparátu a exekutivy na Slovensku (1944–1950), předseda Sboru pověřenců (1946–1950). Člen ÚV KSČ (1945–1951, 1968–1989) a ÚV KSS (1944–1950, 1968–1969). Odsouzen ve vykonstruovaném politickém procesu a vězněn (1951–1960). Poté skladník a podnikový právník. Vědecký pracovník Ústavu státu a práva Slovenské akademie věd (1963–1968), poté místopředseda vlády ČSSR (1968). První tajemník, člen sekretariátu a předsednictva ÚV KSS (1968–1969). První tajemník ÚV KSČ (1969–1971), poté generální tajemník ÚV KSČ (1971–1987). Člen předsednictva (1945 a 1968–1989) a sekretariátu ÚV KSČ (1969–1987). Poslanec Národního shromáždění ČSR (1945–1951). Člen Slovenské národní rady (1969–1971). Poslanec Sněmovny národů (1969–1971) a Sněmovny lidu Federálního shromáždění ČSSR (1971–1975). Prezident ČSSR (1975–1989). V roce 1990 vyloučen z KSČ.

Alois Indra
1921–1990, komunistický funkcionář a politik. Absolvoval reálné gymnázium, původním povoláním dělník a železniční úředník. Člen KSČ od roku 1937. Působil v aparátu Krajského národního výboru ve Zlíně a v místním sekretariátu KSČ (1948–1960). Vedoucí plánovacího oddělení ÚV KSČ (1960–1962), ministr-předseda Státní plánovací komise (1962–1963) a ministr dopravy (1963–1968). Člen ÚV KSČ (1962–1989), člen sekretariátu a tajemník ÚV KSČ (1968–1971). Kandidát (1970–1971) a člen předsednictva ÚV KSČ (1971–1989). Poslanec Národního shromáždění ČSSR (1964–1968) a Sněmovny lidu Federálního shromáždění ČSSR (1969–1989), předseda Federálního shromáždění ČSSR (1971–1989). V roce 1990 vyloučen z KSČ.

RSDr. Miloš Jakeš
narozen 12. 8. 1922, komunistický funkcionář a politik. Zaměstnanec Baťových závodů ve Zlíně (1937–1950), kde se vyučil elektrotechnikem a absolvoval vyšší průmyslovou školu elektrotechnickou. Člen KSČ od roku 1945. Předseda Jednotného národního výboru v Gottwaldově (1950–1952), tajemník ÚV ČSM (1952–1955). Po absolvování Vysoké stranické školy při ÚV KSSS v Moskvě působil v aparátu ÚV KSČ (1958–1963). První náměstek předsedy Ústřední správy pro rozvoj místního hospodářství (1963–1966) a náměstek ministra vnitra (1967–1968). Předseda Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ (1968–1977). Člen ÚV KSČ (1977–1989) a člen předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ (1981–1989). Tajemník pro oblast zemědělství a výživy ÚV KSČ (1977–1981), tajemník pro ekonomickou oblast ÚV KSČ (1981–1987) a generální tajemník ÚV KSČ (1987–1989). Poslanec Sněmovny lidu Federálního shromáždění ČSSR (1971–1989). V roce 1990 vyloučen z KSČ.

Doc. Ing. Antonín Kapek
6. 6. 1922 – 23. 5. 1990, strojní inženýr a komunistický funkcionář a politik. Vyučil se strojním zámečníkem a živil se jako dělník, posléze vystudoval Fakultu strojního inženýrství Českého vysokého učení technického v Praze. Člen KSČ od roku 1945. Pracoval jako hlavní technolog a poté hlavní inženýr v ČKD Sokolovo (1953–1958). Člen ÚV KSČ (1958–1989), kandidát (1962–1968) a člen předsednictva ÚV KSČ (1970–1988). Generální ředitel ČKD Praha (1965–1968), poté vedoucí tajemník Městského výboru KSČ v Praze (1969–1988). Poslanec Národního shromáždění ČSSR (1964–1968) a Sněmovny lidu Federálního shromáždění ČSSR (1969–1989). V roce 1990 vyloučen z KSČ. Spáchal sebevraždu.

Prof. Ing. Josef Kempný, CSc.
25. 11. 1920 – 19. 7. 1996, komunistický funkcionář a politik. Absolvoval reálné gymnázium, původním povoláním stavební technik. Později absolvoval Stavební fakultu Vysoké školy technické v Brně. Člen KSČ od roku 1945. Prošel řadou stranických a hospodářských funkcí, také řídil různé strojírenské podniky (1948–1964). Poté vedoucí tajemník Městského národního výboru v Ostravě (1964–1968). Člen ÚV KSČ (1968–1989), tajemník ÚV KSČ (1968–1969 a 1970–1981) a člen předsednictva ÚV KSČ (1969–1988). Předseda vlády České socialistické republiky a místopředseda vlády ČSSR (1969–1970), poté předseda byra pro řízení stranické práce v českých zemích (1970–1971). Poslanec České národní rady (1968–1976 a 1981–1989) a Sněmovny národů Federálního shromáždění ČSSR (1969–1989), předseda České národní rady (1981–1989). V roce 1990 vyloučen z KSČ.

Josef Korčák
17. 12. 1921 – 5. 10. 2008, komunistický funkcionář a politik. Vyučil se soustružníkem. Člen KSČ od roku 1946, od konce čtyřicátých let zastával četné stranické funkce. Byl vedoucím tajemníkem Okresního výboru KSČ v Blansku (1948–1951) a Krajského výboru KSČ v Brně (1955–1960), poté tajemníkem Krajského výboru KSČ v Jihomoravském kraji (1960–1962). Zastával funkce ministra výstavby (1962–1963) a ministra-předsedy Ústřední správy energetiky (1963–1968), poté působil jako předseda vlády ČSR a zároveň místopředseda vlády ČSSR (1970–1987). Člen ÚV KSČ (1958–1990), byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích (1969–1971) a předsednictva ÚV KSČ (1970–1987). Působil i jako předseda Ústředního výboru Národní fronty (1969–1971). Poslanec Národního shromáždění (1962–1968), Federálního shromáždění (1969–1990) a České národní rady (1971–1990). V roce 1990 vyloučen z KSČ.

Prof. JUDr. Karol Laco, DrSc.
28. 10. 1921 – 13. 4. 2009, ústavní právník a komunistický politik. Absolvoval Právnickou fakultu Univerzity Komenského v Bratislavě, kde pedagogicky působil do roku 1969 a zastával funkci děkana (1953–1956 a 1961–1963). Odborně se zabýval problematikou ústavního práva, volebních systémů a státoprávními otázkami. Člen KSČ od roku 1951. Byl členem domácích i zahraničních právních komisí, též

právní komise ÚV KSČ (1966–1969). Významně se podílel na přípravách, realizaci i revizi federalizace Československa. Místopředseda vlády ČSSR pro legislativu a předseda legislativní rady vlády (1969–1988). Poslanec Sněmovny národů (1969–1971) a Sněmovny lidu Federálního shromáždění ČSSR (1971–1990).

RSDr. Jozef Lenárt
3. 4. 1923 – 11. 2. 2004, komunistický funkcionář a politik. Absolvoval Baťovu mistrovskou školu chemickou a Vysokou stranickou školu při ÚV KSSS v Moskvě. Člen KSČ od roku 1943. Po válce pracoval jako oblastní tajemník KSS v Popradě a ve stranickém aparátu v Bratislavě. Náměstek ministra lehkého průmyslu (1951–1953) a poté vedoucí tajemník Krajského výboru KSS v Bratislavě (1956–1959). Člen ÚV KSS (1950–1953, 1957–1966 a 1970–1989), člen předsednictva (1960–1963 a 1970–1988) a sekretariátu ÚV KSS (1958–1963 a 1970–1988). Tajemník (1958–1962) a první tajemník ÚV KSS (1970–1988). Člen ÚV KSČ (1958–1989), tajemník ÚV KSČ pro mezinárodní vztahy a stranickou výchovu (1968–1970), tajemník pro ekonomii a zahraniční politiku (1988–1989). Člen sekretariátu (1968–1971 a 1988–1989) a předsednictva ÚV KSČ (1962–1968 a 1970–1989, kandidát 1968–1969). Předseda Slovenské národní rady (1962–1963) a poté předseda vlády ČSSR (1963–1968). Poslanec Národního shromáždění ČSSR (1960–1968), Slovenské národní rady (1971–1990) a Sněmovny lidu Federálního shromáždění ČSSR (1969–1990). V roce 1990 vyloučen z KSČ.

Miroslav Moc
12. 2. 1928 – 1996, komunistický funkcionář a novinář. Vystudoval obchodní akademii, původním povoláním lesní dělník. Člen KSČ od roku 1947. Redaktor tiskovin *Sever* (1946–1947) a *Mladá fronta* (1947–1963). Poté postupně pracoval v *Rudém právu* jako redaktor, zpravodaj ve Spolkové republice Německo, zástupce šéfredaktora (1963–1969) a nakonec šéfredaktor (1969–1975). Člen ÚV KSČ (1969–1976) a sekretariátu ÚV KSČ (1970–1975). Poslanec Sněmovny lidu Federálního shromáždění ČSSR (1971–1976). Velvyslanec ČSSR ve Švýcarsku (1975–1981), poté náměstek generálního ředitele podniku pro propagaci v zahraničním obchodě Rapid (1982–1990).

RSDr. František Ondřich
26. 11. 1929 – †, komunistický funkcionář. Vyučil se elektrotechnikem, člen KSČ od roku 1948. Zastával různé funkce ve stranickém aparátu v Jihočeském kraji (1950–1971). Referent (1964–1966) a vedoucí politickoorganizačního oddělení ÚV KSČ (1970–1971). Člen ÚV KSČ (1971–1976), člen sekretariátu a tajemník ÚV KSČ (1971–1976). Ministr-předseda Výboru lidové kontroly a člen Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ (1976–1989). Poslanec Sněmovny lidu Federálního shromáždění ČSSR (1971–1990). V roce 1990 vyloučen z KSČ.

JUDr. Lubomír Štrougal
narozen 19. 10. 1924, komunistický funkcionář a politik. Vystudoval Právnickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze, člen KSČ od roku 1945. Od roku 1948

pracoval v aparátu Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích, posléze jako vedoucí tajemník (1957–1959). Ministr zemědělství, lesního a vodního hospodářství (1959–1961), ministr vnitra (1961–1965) a místopředseda vlády odpovědný za koordinaci přípravných prací a provádění ekonomické reformy (1968). Předseda Hospodářské rady (1968–1969) a byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích (1968–1970). Člen ÚV KSČ (1958–1989), sekretariátu (1959–1961 a 1965–1970) a předsednictva ÚV KSČ (1968–1988), tajemník ÚV KSČ (1965–1970). Předseda vlády ČSSR (1970–1988). Poslanec Národního shromáždění ČSSR (1960–1968) a Sněmovny lidu Federálního shromáždění ČSSR (1969–1989). V roce 1990 vyloučen z KSČ.

Oldřich Švestka
24. 3. 1922 – 8. 6. 1983, komunistický funkcionář, politik a novinář. Absolvoval obchodní akademii, původním povoláním úředník. Člen KSČ od roku 1945. Po válce působil jako tajemník Okresního národního výboru v Havlíčkově Brodě, poté se věnoval stranickému tisku. Pracoval v *Rudém právu* jako redaktor (1945–1958), zástupce šéfredaktora (1951–1958) a šéfredaktor (1958–1968 a 1975–1983), byl šéfredaktorem časopisu *Tribuna* (1969–1971). Kandidát (1958–1962), člen ÚV KSČ (1962–1983) a předsednictva ÚV KSČ (1968). Člen ideologické komise ÚV KSČ (1963–1969) a byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích (1969–1971). Člen sekretariátu (1970–1983) a tajemník ÚV KSČ (1970–1975). Poslanec Sněmovny lidu Federálního shromáždění ČSSR (1971–1983).

Nevítaný pokus o emancipaci

Federální shromáždění v československé revoluci 1989

Adéla Gjuričová – Tomáš Zahradníček

V Československu se během přelomového roku 1989 klíčové politické diskuse a jednání federálnímu parlamentu vyhýbaly. Nestal se jevištěm politiky, fórem zásadních debat ani arénou měření sil. Předmětem této studie bude zmapování snah o posílení Federálního shromáždění jako nejvyššího československého zákonodárného sboru a vysvětlení příčin jejich neúspěchu. V centru našeho zájmu se ocitne zejména několik týdnů po pádu Berlínské zdi, završených v Československu vynesením Václava Havla a Alexandra Dubčeka do vrcholných ústavních funkcí prezidenta republiky a předsedy Federálního shromáždění. Sledováním linie institucionální váhy federálního parlamentu v revoluci a vyjednávání jeho nové pozice v přetvářejícím se politickém systému nabídneme jinou perspektivu, než dosud předkládaly nejlepší souhrnné studie o listopadu a prosinci 1989, konkrétně *Revoluce s lidskou tváří* Jamese Krapfla a *Labyrintem revoluce* Jiřího Suka.[1]

Co tím myslíme, nazýváme-li svou pozici „novým institucionalismem" v historiografii? Tradiční výzkum soudobých institucí sledoval jejich nejzřetelněji patrné stránky. V případě parlamentu by se tedy zaměřil na jeho ustavení, strukturu, vedoucí představitele a schválené dokumenty. Nový institucionalismus obrací svou pozornost na méně viditelné aktéry a procesy, tedy na nedeklarované zvyky,

1 KRAPFL, James: *Revolúcia s ľudskou tvárou: Politika, kultúra a spoločenstvo v Československu po 17. novembri 1989*. Bratislava, Kalligram 2009; SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha, Prostor 2003.

hodnoty, procedury a mýty, které si instituce předávají.[2] Při takovémto pohledu můžeme parlament vnímat jako poměrně stabilní strukturu s určitými ustavenými normami, typy vyjednávání a znalostí, které nově příchozí aktéři musí akceptovat. Pro výzkum československého podzimu 1989 tato pozice znamená, že se méně než naši předchůdci soustředíme na aktéry a více na institucionální rámce jejich působení. V našem případě to bude federální parlament, který jsme vybrali jako nejlákavější, ale zdaleka ne jedinou instituci, skrze niž je možné se na převratné politické události v Československu nově podívat.

Z druhořadého politického tělesa nečekaným suverénem

V noci z 9. na 10. listopad 1989 padla Berlínská zeď, 17. listopadu policie v Praze zasáhla proti studentské demonstraci takovým způsobem, že v následujících dnech začaly masové protesty i v Československu. První velké demonstrace se konaly jen pár desítek metrů od budovy federálního parlamentu, ale ta jim přitom nestála za pozornost. Během pouličních protestů prvních dnů se sice proud demonstrantů několikrát vydal směrem vzhůru nad sochu svatého Václava, avšak parlament nebyl jeho cílem, budovu bez většího zájmu minul a pokračoval o několik desítek metrů dál k sídlu Československého rozhlasu žádat pravdivé informování o dění v Praze. V tomto počátečním přehlížení budovy federálního parlamentu demonstranty můžeme vidět realistické ocenění momentální role celé instituce a jejího osazenstva v mocenském soukolí.

Pozvednout roli zastupitelských sborů v socialismu bylo jedním z hesel Gorbačovových reforem, která se také v Československu překládala, citovala a opakovala – parlament měl posílit svou autonomii a stát se „mocným činitelem socialistické demokracie“.[3] Co by z toho mohlo prakticky být, testovali v Praze před revolučními

2 Zakládající texty Paula J. DiMaggia, Waltera W. Powella, Briana Rowana, Richarda Scotta a Johna W. Meyera přináší publikace: POWELL, Walter W. – DiMAGGIO, Paul J. (ed.): *The New Institutionalism in Organizational Analysis.* London – Chicago, Chicago University Press 1991, s. 41–62, 63–82 a 108–142. Viz též SKOVAJSA, Marek: *Politická kultura: Přístupy, kritiky, uplatnění ve zkoumání politiky*. Praha, Karolinum 2006; BROZ, Jan: Nový institucionalismus jako prostředek výzkumu českého parlamentarismu. In: WINTR, Jan – ANTOŠ, Marek (ed.): *Parlamenty: Funkce, kultura, procedury*. Praha, Leges 2011, s. 9–23.

3 Michail Gorbačov hovořil o sovětech, jejichž systému v Československu odpovídala zastupitelská soustava tvořená národními výbory tří stupňů a trojicí nejvyšších sborů, jimiž byly Česká národní rada, Slovenská národní rada a Federální shromáždění. V kritice dosavadního stavu Gorbačov tvrdil: „...byla oslabena úloha sovětů, vzniklo to, čemu říkáme nahrazování funkcí a činnosti státních a správních orgánů orgány stranickými. (...) Zkrátka došlo ke specifické deformaci celé činnosti demokratického organismu, který vděčí za svůj vznik naší socialistické revoluci. Proto před námi vyvstal v průběhu přestavby velmi závažný úkol – plně obnovit úlohu sovětů jako orgánů politické moci, jako nositele a mocného činitele socialistické demokracie.“ (GORBAČOV, Michail Sergejevič: *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. Praha, Svoboda 1987, s. 96 n.) Pro shrnutí pojetí československé zastupitelské struktury v období tzv. normalizace viz např. KORANDA, František – JANOUCH,

událostmi pouze jednotlivci. Nejdůležitější pokus učinil předseda federální vlády Ladislav Adamec. Federální premiér byl jako ústavní činitel odpovědný federálnímu parlamentu, ale také byl jako člen komunistické strany povinován poslušností stranickému vedení. Na podzim 1989 se Adamec pokoušel závislost na vedení strany oslabit tím, že by dosud interní debaty převedl ze stranické půdy do parlamentu. Připravený referát mu však neschválily nadřízené stranické orgány, a tak musel premiér, vázaný disciplínou, předčítat 14. listopadu 1989 ve Federálním shromáždění formulace, jež obsahovaly v některých bodech opak toho, co chtěl říci. Nedal se ale odbýt úplně a vystoupil později spolu s některými poslanci v rozpravě, přičemž dodatečně pronesl hlavní vyškrtnutou tezi o nutnosti politické reformy. Tyto pasáže mu ovšem následně po zásahu stranické centrály zcenzurovala média. Nejdůležitější pokus o přenesení politické debaty ze stranických kuloárů do parlamentu tak dopadl neslavně.[4]

Adamcův pokus nevešel ve známost a nevstoupil ani do dějin, protože ho v dalších dnech převrstvily nové, dalekosáhlejší události. Ustavilo se Občanské fórum jako velká koalice pobouřených policejní brutalitou proti demonstraci v Praze 17. listopadu 1989. Po několika dnech masových shromáždění se ukázalo, že dosluhující mocenské struktury by se docela ochotně vzdávaly moci. V logice stávajícího mocenského uspořádání se však pozornost nejprve soustřeďovala na vývoj uvnitř Komunistické strany Československa. Parlament i další politické instituce tuto hierarchii respektovaly. Výbory obou sněmoven Federálního shromáždění sice v týdnu od 20. listopadu řádně zasedaly podle plánu přijatého kdysi v závěru roku 1988[5] a projednávaly vládní návrhy zákonů. Ono spořádané jednání, jež se neohlíželo na davy demonstrující téměř pod okny, jak vyplývá z dokumentů,[6] však mělo

Bohumil – ŠOLC, Miroslav: *Slovník socialistického poslance: Slovník pro poslance, pracovníky a aktivisty zastupitelských sborů*. Praha, Svoboda 1985, s. 65–70, 152–156 a 436 n.

4 Tuto historii stručně vylíčil někdejší Adamcův poradce Oskar Krejčí v knize *Sametová revoluce* (Praha, Professional Publishing 2014, s. 69 n.). Z pamětí Miloše Hájka se dovídáme, že v prostředí vedoucích činitelů Obrody byl premiérův proslov ve Federálním shromáždění vykládán bezprostředně před 17. listopadem jako s Moskvou konzultované zahájení útoku na dosavadní politické vedení Komunistické strany Československa: „V listopadu přinesly noviny zprávu o Adamcově projevu v parlamentu. (...) Většině čtenářů to uniklo, ale mně bylo jasné, že to je rukavice hozená Jakešovi. (...) Řekl mi (Vojtěch Mencl po schůzce se sovětským diplomatem – pozn. autorů), že Adamec zostřil svůj projev po telefonátu s Moskvou.“ (HÁJEK, Miloš: *Paměť české levice*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2011, v.v.i., s. 295.) Zdokumentovány máme i další, méně významné příklady předlistopadového využívání statusu poslance Federálního shromáždění, které se pojí se jmény veteránů komunistické strany Lubomíra Štrougala a Evžena Erbana či budoucího předsedy lidovců Josefa Bartončíka.

5 Viz *Plán hlavních úkolů Federálního shromáždění a jeho orgánů včetně plánu zahraničních styků na rok 1989*. Praha, Kancelář Federálního shromáždění 1988, s. 10–13; srv. CIGÁNEK, František: Předlistopadový parlament ve světle své archivní dokumentace. In: MANDLER, Emanuel (ed.): *Dvě desetiletí před listopadem '89: Sborník*. Praha, Maxdorf 1993, s. 62.

6 Viz např. *Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR* (dále jen *APS*), fond (f.) Federální shromáždění – V. volební období 1986–1990, Výbory pro průmysl, dopravu a obchod Sněmovny lidu a Sněmovny národů, 22. schůze, 20.–23.11.1989.

Výhled ze zasedací místnosti předsednictva bývalého Federálního shromáždění na Pražský hrad. Listopadová revoluce vnesla do vztahu mezi oběma mocenskými centry dynamiku, v níž šlo také o dominanci a prestiž (foto Lukáš Havlena, 2013)

také zakrývat probíhající vnitrostranický souboj o to, jak se ke změnám postavit, a umožnit vyčkat dalšího vývoje událostí.

Významnou mocenskou změnu musela předznamenat výměna v předsednictvu Ústředního výboru Komunistické strany Československa. Ústřední výbor byl federálně konstruován, ze sto padesáti plnoprávných členů byly dvě třetiny Čechů. Tento sněm skutečných držitelů moci zasedal ve dnech 24. a 26. listopadu.[7] Aktivně zde vystoupilo několik adeptů na politické vůdcovství, mezi jinými i oba zmínění řečníci z parlamentu Lubomír Štrougal a Ladislav Adamec. Mandát však nedostal ani jeden z nich. Bouřlivý střet dávno znepřátelených frakcí vynesl do čela komunistické strany neutrální, slabé kandidáty. Taková volba znamenala faktický a takřka okamžitý zánik vlivu stranické centrály.

Rozklad starého institucionálního centra otevřel prostor pro aktivity na jiných platformách. Jako první v řadě z toho nějaký čas těžil předseda federální vlády Ladislav Adamec, disponující operativní mocí, který začal na vlastní pěst jednat s Občanským fórem o dalším vývoji. Požadavky Občanského fóra směřovaly k proměně

7 Průběh obou zasedání, po nichž se stranické vedení zcela proměnilo, dokumentuje publikace *Poslední hurá: Stenografický záznam z mimořádných zasedání ÚV KSČ 24. a 26. listopadu 1989* (Praha, Agentura Cesty 1992).

politického systému: revizi ústavy, přípravě voleb, změnám v obsazení státních funkcí. K tomu všemu bylo nezbytné zapojit parlament.

S postupem událostí tedy význam federálního parlamentu očividně rostl, jenže tu byl jeden háček: k tomu, aby se politická jednání přenesla do parlamentu, bylo třeba mít poslanecké mandáty, a těmi nedisponovali ani členové nové, dočasně vládnoucí skupiny kolem premiéra Adamce; členem parlamentu nebyl ani on sám. Žádné parlamentní zastoupení pochopitelně nemělo ani Občanské fórum. Ze sedmnácti lidí, kteří se 28. listopadu sešli v delegacích federální vlády a Občanského fóra a v budově úřadu federální vlády plánovali další budoucnost země, měl poslanecký mandát ve Federálním shromáždění jen jediný – předseda Československé strany socialistické Bohuslav Kučera.

Kdo měl tedy v parlamentu vlastně zastoupení? Kdo byli lidé držící v okamžiku politické změny tři sta padesát mandátů? Základem parlamentní matematiky Federálního shromáždění byl národní klíč. Jádrem celé poměrně složitě strukturované instituce bylo vyvážené zastoupení poslanců z obou částí federace ve sněmovnách Federálního shromáždění. Ve Sněmovně lidu měla odpovídající početní převahu mandátů dvakrát lidnatější Česká socialistická republika. Ve druhé komoře, Sněmovně národů, bylo zastoupení Čechů a Slováků paritní. O ústavních změnách a dalších závažných otázkách, při jejichž projednávání podle federální ústavy platil takzvaný zákaz majorizace, navíc hlasovali zvlášť poslanci z Česka a ze Slovenska a k jejich přijetí bylo zapotřebí souhlasu české i slovenské většiny.

Druhé základní parlamentní počítání bylo založeno na ovládání institucí prostřednictvím privilegované a disciplinované komunistické strany. Důslednost, s níž museli všude její členové mít přednostní práva a vedoucí postavení, byla v případě parlamentu dotažena k dokonalosti. Po volbách z roku 1986 bylo devětašedesát procent poslanců členy Komunistické strany Československa.[8] Druhou nejpočetnější skupinu, zastoupenou v parlamentu 18,3 procenty, tvořili „nestraníci“. Tento atomizovaný tým spolehlivých žen a mužů byl organizačně navázán na aparát komunistické strany a tvořili jej lidé reprezentující některé charakteristiky předepsané doktrínou socialistického parlamentarismu, která detailně určovala, jaké všechny kategorie (genderové, etnické, věkové, profesní a další) a v jakém poměru mají být ve sněmovnách zastoupeny.[9]

Samostatné organizace s jistou mírou autonomie byly v parlamentu zastoupeny pouze čtyři, a to o řád hůř. Dvě české politické strany, Československá strana socialistická a Československá strana lidová, disponovaly shodně 5,5 procenty mandátů

8 Seznam poslanců zvolených v roce 1986 s vyznačením jejich politické příslušnosti a dalších charakteristik viz *Československo dnes: Zastupitelské sbory, vlády, diplomatické styky, školství, zdravotnictví, ekonomika, kraje ČSSR.* Praha, Pressfoto 1987, s. 20–56.

9 O teorii a praxi socialistických parlamentů v Československu viz GJURIČOVÁ, Adéla: Coming to (a Short) Life: The Czechoslovak Parliament 1989–1992. In: *Prispevki za novejšo zgodovino / Contributions to Contemporary History*, roč. 55, č. 3 (2015), s. 9–23; srv. AMM, Joachim: *Die Föderalversammlung der CSSR: Sozialistischer Parlamentarismus im unitarischen Föderalismus 1969–1989*. Wiesbaden, Westdeutscher Verlag 2001, zejména kapitoly 2.2.1–3.2.3.

Federálního shromáždění. Dvě strany slovenské, Strana slobody a Strana slovenskej obrody, obsazovaly shodně 1,1 procento křesel.

Prostý pohled na tyto údaje, v takto syrové podobě tehdy nikde nezveřejňované, celkem jasně ukazuje vývojové možnosti Federálního shromáždění: základní otázkou bylo, jak se zachová celkem osmdesát sedm procent poslanců tvořených komunistickým „A týmem“ (klub komunistických poslanců) a přidruženým „B týmem“ (nestraníci), dosavadními pilíři moci. Co si počnou v situaci, kdy se mocenské centrum rozpadalo?

První společná schůze obou sněmoven v revolučních týdnech byla svolána na čtvrtek 29. listopadu. Hlavní body programu vzešly z jednání federální vlády s Občanským fórem a v parlamentu je měl tlumočit místopředseda Adamcovy vlády Marián Čalfa. Cestou do budovy parlamentu procházeli poslanci kolem výzev revoluční ulice typu „Poslanci, hlasujte za své voliče, ne za sebe!“.[10] V lehce chaotické atmosféře začala společná schůze obou sněmoven po obědě. „O polední přestávce panoval v budově Federálního shromáždění značný neklid,“ vzpomínal později poslanec Karel Löbl. „Neměli jsme informace, jaký bude průběh společné schůze, zdálo se mi, že je přítomen neobvyklý počet hostí. Zvenku do budovy doléhalo skandování manifestujících u sochy sv. Václava. (...) Poté, co odstoupil dosavadní předseda Indra, ujal se řízení schůze v tomto ohledu nezkušený slovenský komunista Janík. Mimoto v ovzduší celé budovy Federálního shromáždění svým způsobem odezníval ohlas na dopolední uzavřené sněmování klubu komunistických poslanců, kde se měl poněkud bojovněji chovat ministr obrany generál Václavík, když referoval o připravenosti zásahu armády. Jako nekomunista jsem při tom nebyl. Nekomunističtí poslanci však byli znejistěni a podrážděni tím, že některé aktuální poslanecké výtisky k programu odpoledního zasedání již komunističtí poslanci měli k dispozici dopoledne, tedy s předstihem.“[11]

Federální shromáždění na společné schůzi sněmoven rychle splnilo všechny základní požadavky Občanského fóra, ovšem způsobem pro parlamentní aktéry co nejvýhodnějším. Během několika hodin z čela Federálního shromáždění zmizel zdiskreditovaný veterán Alois Indra, z ústavy pasáže o vedoucí úloze Komunistické strany Československa a o marxismu-leninismu a vznikla parlamentní komise pro dohled nad vyšetřováním policejního zásahu ze 17. listopadu. To celé se odehrálo v přímém přenosu Československé televize i Československého rozhlasu.

Parlament ovšem nadto přijal vlastní usnesení k politické situaci a řečníci různých politických proudů zastoupených v parlamentu se shodovali v názoru, že se rozhodování ze stranických sekretariátů – a také z ulic a náměstí – konečně dostalo do parlamentu, kam patří a kde už má zůstat. Ve schváleném usnesení obou komor se Federální shromáždění přihlásilo jako „představitel lidu Československa“ ke všem „progresivním požadavkům, které směřují k dalšímu rozvoji socialistických společenských vztahů, ke zdokonalení socialistické demokracie a k zlepšování životních podmínek obyvatelstva“. Připomnělo, že v pokročilé fázi příprav je řada

10 Viz *Svobodné slovo* (30.11.1989), s. 1.

11 LÖBL, Karel: *Naděje a omyly: Vzpomínky na onu dobu*. Praha, Academia 2012, s. 641 n.

reformních zákonů, některé mají být schváleny „v nejbližších dnech“ a na další se poslanci chystají. Výslovně se přitom v usnesení mluvilo o nutnosti přijmout nové legislativní úpravy v oblasti tisku, shromažďování, petičního práva a branného zákona, ale také dopracovat nový základní zákon státu: „Považujeme současně za prvořadou povinnost, aby byly urychleně dokončeny práce na nové ústavě.“ Dále parlament zdůraznil oba kroky, které předcházely přijetí usnesení a znamenaly splnění hlavních požadavků stávkujících, totiž vytvoření parlamentní komise pro dohled nad vyšetřováním událostí 17. listopadu a zrušení ústavního článku o vedoucí úloze Komunistické strany Československa.

Tím se Federální shromáždění ústavně vzato – a zcela v rozporu s představou revolučních sil – stalo suverénem. Ve svém prohlášení to sice výslovně nezdůrazňovalo, naznačilo to ale pochvalou vlády za „dialog s představiteli občanských iniciativ“, vyjádřením podpory chystané obměně vlády a konečně i několika formulacemi pokoušejícími se o vymezení vládní působnosti: „Federální shromáždění zavazuje vládu Československé socialistické republiky vést dialog při vědomí odpovědnosti za socialistickou budoucnost našich národů a národností. Současně ji zavazuje, aby důsledně pokračovala v plnění zahraničněpolitické linie obsažené v jejím programovém prohlášení schváleném na společné schůzi Federálního shromáždění v listopadu 1989.“ Na samém konci prohlášení pak Federální shromáždění pravilo: „Ubezpečujeme občany naší republiky, že budeme dělat i nadále vše pro spokojený život lidu v naší socialistické republice ve shodě se zásadou ‘Všechna moc v Československé socialistické republice patří pracujícímu lidu’.“[12]

Štěpení v přímém přenosu

Avšak tento pokus federálního parlamentu převzít aktivitu se v hodinách, které následovaly po skončení televizního přenosu, komentoval mnohem méně než samotný divácký a posluchačský zážitek. Státní televize a rozhlas zprostředkovávaly převratné události ve stále větší míře. První přímé vstupy televize z Václavského náměstí se uskutečnily 22. listopadu, tedy celý týden před přenosem z Federálního shromáždění. Následovaly stále delší přenosy či záznamy, to vše čím dál méně přizpůsobované potřebám vedení Komunistické strany Československa.[13] Tento vývoj vyvrcholil už v sobotu 25. listopadu, kdy se na obrazovkách prvního federálního

12 *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [online], Federální shromáždění Československé socialistické republiky 1986–1990, Tisky, tisk č. 216: Návrh prohlášení Federálního shromáždění Československé socialistické republiky k současné vnitropolitické situaci [cit. 2015-05-15]. Dostupné z: *http://www.psp.cz/eknih/1986fs/tisky/t0216_00.htm*. Viz též K současné vnitropolitické situaci: Prohlášení FS ČSSR. In: *Svobodné slovo* (30.11.1989), s. 3.

13 Dne 23. listopadu oznámil ve zprávách ústřední ředitel Československé televize Libor Batrla, že ji nyní přímo řídí federální vláda. Rozumělo se: vláda místo dosavadního nezákonného přímého řízení aparátem Ústředního výboru KSČ. (Viz SPÁČILOVÁ, Mirka: Televize v rukou vlády? In: *Mladá fronta* (24.11.1989), s. 5; srv. ŠMÍD, Milan: *Česká média a jejich*

okruhu vystřídal přímý přenos děkovné mše za svatořečení Anežky Přemyslovny z katedrály svatého Víta, sloužené kardinálem Františkem Tomáškem, s tiskovou konferencí k mimořádnému zasedání Ústředního výboru KSČ a přímým přenosem nejmasovější z pražských demonstrací, jenž byl prokládán záznamy projevů na souběžně probíhající konferenci pražské organizace komunistické strany v Paláci kultury. Večer po prodloužených hlavních zprávách televize dvakrát reprízovala mimořádný televizní projev nového generálního tajemníka Komunistické strany Československa Karla Urbánka. Mezitím v improvizovaném třičtvrtěhodinovém bloku rozhovorů „Na aktuální téma" vystoupil poprvé před kamerami souvisleji Václav Havel.

Při pohledu na tento program je třeba ocenit rychlost, kvalitu a reprezentativnost politické debaty v televizi a jejích přenosech, jichž se podařilo dosáhnout již o víkendu 25. a 26. listopadu. Vedle televize se snažila o pohotovost i další média, rozhlas a denní tisk. To je nutno mít na paměti pro pochopení dochované škály – vesměs rozčarovaných – reakcí na první přímý přenos z Federálního shromáždění ve středu 29. listopadu odpoledne. V optice televizního diváka mělo být zasedání vrcholného legislativního tělesa dalším dílem téhož revolučního seriálu. A podstatné funkce, které by parlamentu jinak mohly příslušet, plnila již velice úspěšně jiná fóra, jak ostatně konstatovala řada poslanců a poslankyň. Ve Federálním shromáždění oproti televizní tribuně některé reprezentace a jejich tváře úplně chyběly a jiné, neznámé zase přebývaly, takže ve svém celku působilo jaksi mimoběžně, nesouvisle s probíhajícími debatami a revolučními událostmi v Praze a Bratislavě.

Nejlépe tyto charakteristiky vyniknou na případu Antona Blažeje, rektora Slovenské vysoké školy technické v Bratislavě od roku 1969, který se na tři týdny stal vůdčí postavou emancipačních snah Federálního shromáždění. Právě on vystoupil 29. prosince před televizními kamerami jako mluvčí komunistů v parlamentu s velkou politickou řečí o vzniklé situaci. Jménem komunistické většiny poslanců konstatoval a uvítal fakticky dokonanou změnu režimu: „My, komunistickí poslanci, musíme v prvom rade sami verejne konštatovať, že to boli naše vlastné chyby a omyly i omyly strany, naša nesprávna interpretácia socializmu, naše nesprávne chápanie vedúcej úlohy strany..." Ozřejmil posluchačům, že federální parlament se touto změnou také sám proměňuje a získává silnější postavení. Zkritizoval předchozí politiku, přivítal ústavní změny a jednání s opozicí a ohlásil, že komunisté se budou snažit uspět v nadcházejících volbách: „Komunistickí poslanci veľmi aktívne podporujú demokratické voľby, vznik koaličnej vlády. Ak sa chceme skutočne zjednotiť na princípoch budovania moderného demokratického, humánneho, priemyselne vyspelého socialistického Československa, myslím, že máme všetky predpoklady pre to, aby sme našli spoločnú reč." Podle Blažejova výkladu mělo Federální shromáždění

---

role v procesu politické změny roku 1989 [online], s. 30 [cit. 2015-05-15]. Dostupné z: *http://www.louc.cz/pril01/listopad.pdf*.

Slovenský komunistický poslanec Anton Blažej (1927–2013), významný chemik a akademický funkcionář, se stal hlavním protagonistou efemérního pokusu o mocenskou emancipaci federálního parlamentu po pádu „starého režimu“. Vlevo vedle něj u řečnického pultu první místopředseda „vlády národního porozumění“ Valtr Komárek představuje programové prohlášení vlády na plenárním zasedání parlamentu 19. prosince 1989 (foto ČTK)

během následujících hodin splnit všechny požadavky studentů, které parlament splnit může, načež by se studenti mohli hned vrátit k výuce.[14]

Byl to velice dobrý projev a snad by byl i účinný, kdyby ho nepronášel neznámý slovenský šedesátník a kdyby po jeho levici v televizním záběru neseděl Miloš Jakeš a další neblaze proslulé tváře starého vedení státu. Ti patrně pokládali za svou povinnost nechybět ve své lavici v předsednictvu. I když už neměli žádný vliv na obsah Blažejova projevu ani na nic jiného, co se toho dne dělo ve Federálním shromáždění, pouhou svou viditelnou přítomností v předsednictvu tvořili pozadí snah většiny řečníků. Seděli tam a neodpovídali Blažejovi ani dalším poslancům, stupňujícím obecné odsouzení předchozích dekád i kritiku jednotlivostí, byť jako členové předsednictva měli podle jednacího řádu právo kdykoli přednostně v rozpravě vystoupit. Z československých politiků zastupujících reálnou moc promluvil pouze ministr národní obrany generál Milán Václavík, přímo vyvolaný místopředsedou Československé strany socialistické Karlem Löblem, aby plénu řekl, zda je třeba se obávat zásahu armády, což ministr, oblečený do vojenské uniformy, rozhořčeně odmítl.[15]

14 *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [online], Federální shromáždění Československé socialistické republiky 1986–1990, Společné schůze Sněmovny lidu a Sněmovny národů, Stenoprotokoly, 16. schůze, 29.11.1989, vystoupení poslance Antona Blažeje [cit. 2015-05-15]. Dostupné z: *http://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/stenprot/016schuz/s016001.htm*.

15 LÖBL, K.: *Naděje a omyly*, s. 64; dále viz *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, Federální shromáždění Československé socialistické republiky 1986–1990, Společné schůze Sněmovny lidu a Sněmovny národů, Stenoprotokoly, 16. schůze, 29.11.1989, vystoupení poslanců Karla Löbla a generála Milána Václavíka [cit. 2015-05-15]. Dostupné z: *http://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/stenprot/016schuz/s016004.htm* a následující.

Za českou část Komunistické strany Československa měly řeč dvě řadové poslankyně, Jana Pekařová a Hana Návratová, a právě jejich vystoupení vzbudilo v dalších dnech v českém prostředí největší debatu. Můžeme právem předpokládat, že tyto proslovy měly být doplňkem k vystoupení Antona Blažeje, po slovenském muži-akademikovi s racionálními argumenty nastoupily české ženy-matky. Taková dělba bývala při podobných aranžích zvykem a obě poslankyně se též divákům a posluchačům takto představily. Po dopolední roztržce v klubu komunistických poslanců ovšem již zřejmě nešlo o autoritativně připravený scénář rozpravy, nýbrž o jakési intuitivní vyvažování a zopakování ranních debat před televizními kamerami. Podle svědectví poslankyně Návratové komunističtí poslanci toho dne ve Federálním shromáždění už žádné pevné vedení po dopolední schůzi klubu neměli a jejich reprezentace se utvořila improvizovaně.[16]

U českých poslankyň v televizi nezapůsobilo ani tak jejich sdělení jako zjev a projev. Ten obsahoval v koncentrované formě ohromné množství schémat a kanonických formulací stranických funkcionářů a funkcionářek nižších úrovní, kteří reprodukovali oficiální propagandu s minimálním jazykovým nebo myšlenkovým vkladem, zato s vysokým osobním nasazením. To okamžitě vzbudilo alergické reakce části posluchačů, přestože projevy poslankyň Pekařové i Návratové byly věcně vzato vstřícné a přestože obě výslovně podpořily samostatné konání předsedy vlády Ladislava Adamce; tuto rovinu velká část posluchačů v dané situaci nebyla schopna dekódovat. Nešlo jen o to, že byli zvyklí při oficiálních projevech „vypínat“ svou pozornost. Emancipace komunistických poslankyň, v níž se dohrávaly předlistopadové institucionální snahy a vnitrostranické spory, byla pro nezasvěcené publikum nesrozumitelným úkazem. V kontextu nových poměrů, promluv a jazyků působila jejich vystoupení nemístně a míjela se s debatou na náměstích.

Vláda premiéra Adamce si toho dne mohla otestovat, zda by dokázala mobilizovat většinu obou sněmoven. Tato zkouška pro ni dopadla poměrně uspokojivě: až na několik málo stručných glos její protivníci z řad komunistické strany na plénu mlčeli a podpora federální vládě a osobně premiérovi zazněla z úst většiny vystupujících. Slovenský nestraník Gejza Mede například apeloval: „My, ako parlament, sme tu už dokázali, že sme na takej úrovni, že dokážeme kritizovať vládu, keď je to vhodné v záujme spoločnosti, v záujme našich voličov. Ale je tento parlament na takej úrovni, že dokážeme pomôcť vláde, keď je to skutočne treba?“[17] Premiér a jeho štáb, sledující debatu v televizi, telefonicky reagovali na některá vystoupení. „Adamec sledoval mé vystoupení v televizi a hned telefonoval do mého sekretariátu,“ vzpomínal Karel Löbl, který se s premiérem dobře znal z téměř dvacetiletého společného působení v české vládě. „Jeho sekretářka Dáša mne zastihla až následující

16 KÖNIGOVÁ, Marie: „Obyčejný“ den poslankyně Hany Návratové. In: *Rudé právo* (7.12.1989), s. 5.

17 *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, Federální shromáždění Československé socialistické republiky 1986–1990, Společné schůze Sněmovny lidu a Sněmovny národů, Stenoprotokoly, 16. schůze, 29.11.1989, vystoupení poslance Gejzy Medeho [cit. 2015-05-15]. Dostupné z: *http://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/stenprot/016schuz/s016002.htm.*

den, kdy mi předseda federální vlády za podporu i kritické náměty poděkoval a vyjádřil přesvědčení o pozitivním vývoji. Z rozmluvy jsem měl dojem, že nebojuje ani tak s ustavovaným Občanským fórem jako s některými z vlastní strany."[18]

Už z této první diskuse bylo patrné značně pokročilé rozštěpení české a slovenské politiky a odlišná role debat ve Federálním shromáždění uvnitř jednotlivých národních komunit, ale stejně tak i odlišná pozice a perspektiva komunistických stran v české a slovenské politice. Klub komunistických poslanců sice formálně předkládal všechny ústavní změny, ale pod touto firmou se nacházelo několik nesourodých skupin. Všichni společně stáli na historickém rozcestí, kde se právě dělili na několik segmentů. Hlavní slovo před kamerami dostal zmiňovaný Anton Blažej, jenže – jak ukázala následná rozprava i události následujících týdnů a měsíců – bratislavský rektor sice improvizovaně využil svého nadhledu a rétorických schopností, ale fakticky nezastupoval žádnou důležitou frakci uvnitř rozkládající se strany. Klíčové okamžiky pro další osudy těchto skupin se odehrávaly jinde, hlavně v ústředních aparátech v Praze a Bratislavě a v republikových exekutivách.

Dalšími složkami parlamentu, jež při prvním televizním vystoupení poutaly pozornost svou aktivitou, byly menší české a slovenské politické strany. K českým socialistům, kteří se prezentovali v silné sestavě pěti připravených mluvčích hned při projednávání prvního bodu programu, se postupně přidávali další, takže při večerním dolaďování prohlášení parlamentu na plénu už ke každé dílčí věci vystupoval vedle českého a slovenského poslance za Komunistickou stranu Československa (respektive Komunistickou stranu Slovenska) a Československou stranu socialistickou také poslanec za Československou stranu lidovou, Stranu slovenské obrody a Stranu svobody. Společný problém všech těchto hlasů byl v nepoměru mezi jejich početností a reprezentativností. Televizní diváci nebyli (tak jako čtenáři tohoto textu) včas informováni o politické váze jednotlivých stran, takže z průběhu debaty mohli vyvodit mylné závěry o důležitosti jednotlivých proslovů.

V hodnocení čtyř menších legálních politických stran panovaly v české i slovenské veřejnosti značné rozdíly, od docela vlídné představy o jejich perspektivní funkci jako zárodků vícehlasého politického života (o což se dlouhodobě očividně snažily například jejich stranické listy) po příkré odsudky „operetních straniček" vedených údajnými policejními agenty a ustrašenými, zkorumpovanými funkcionáři, jejichž činnost vytvářela iluzi demokratického socialismu. Zvláštní postavení těchto stran v politickém systému se zrodilo jako improvizace při snaze zachovat v některých zemích, jež byly nově přidruženy k sovětskému táboru, jisté ornamentální odlišnosti navazující na místní zvyklosti.[19] Sovětské politické reformy na konci osmdesátých let směřovaly k demokratizaci vnitřního života komunistické strany a nedávaly žádný příklad pro vůdce nekomunistických stran v sovětských satelitech.

18 LÖBL, K.: *Naděje a omyly*, s. 643.

19 Nekomunistické strany jako součást státněsocialistické vlády působily ve východním Německu (4), Československu (2+2), Polsku (2) a Bulharsku (1), dále ve Vietnamu (2, zlikvidovány v roce 1988) a Číně (8). V Maďarsku, Rumunsku, Jugoslávii a dalších zemích sovětského bloku byly nekomunistické strany zcela potlačeny.

Přímé přenosy ze zasedání Federálního shromáždění vyvolaly značné rozladění veřejnosti. Studentská demonstrace před budovou parlamentu 4. prosince 1989 se na poslance obracela s hesly jako „KSČ pod parlamentem, ne parlament pod KSČ“, „Svobodu nemáte? Zeptáme se za týden!“ nebo „Loutkové divadlo!?“ (foto www.blesk.cz)

Ne že by představitelé těchto stran nevěděli, co by se od nich mohlo očekávat. Představy o zrovnoprávnění a větším podílu na vládě byly samozřejmou součástí jejich existence. Avšak všechny pokusy v tomto směru po celých minulých čtyřicet let končily tam, kde začaly: na vládnutí měla patent komunistická strana a ostatní politické organizace nesměly spolurozhodovat, ale jen rozpracovávat nebo zabezpečovat přijatá rozhodnutí.[20] Tento stav se na konci osmdesátých let jevil části nižších funkcionářů obou českých satelitních stran, lidové i socialistické, jako neudržitelný a rostl tlak zdola na jejich vedení. Šířila se představa, že socialisté i lidovci reprezentují, byť v deformované podobě, tradiční masové politické směry, k nimž historicky patří podstatná část obyvatel, a že se tudíž schyluje k jakési restituci jejich vlivu. Podobně uvažoval i Václav Havel, když uprostřed léta 1989 využil náhodné možnosti a poslal koketní vzkaz ústřednímu tajemníkovi Československé strany socialistické Janu Škodovi, přičemž svého někdejšího spolužáka a spoluskauta

20 Srv. VANĚK, Miroslav – URBÁŠEK, Pavel (ed.): *Vítězové? Poražení? Životopisná interview*, sv. 2: *Politické elity v období tzv. normalizace.* Praha, Prostor 2005, s. 259, záznam rozhovoru Miroslava Vaňka s bývalým tajemníkem ÚV KSČ Jindřichem Poledníkem.

oslovil dávnou přezdívkou: „Milý Nosáku, doufám, že se brzy sejdeme u nějakého *kulatého stolečku*. Václav Havel."[21]

Československá strana socialistická se jako první přidala k nově formované koalici již v prvních hodinách protestů proti policejnímu zásahu 17. listopadu. Jan Škoda, Havlem přímo pozvaný, přišel na zakladatelskou schůzku Občanského fóra a byl uveden mezi zástupce disidentských spolků a stávkových výborů. V překotných událostech dalších dnů byli čeští socialisté u všeho, všude přijatelní a pro své zprostředkovatelské schopnosti rádi vidění ve starých vládních institucích i v ústředí Občanského fóra. Předseda strany Bohuslav Kučera využíval svých četných funkcí v politickém systému k zapojování Občanského fóra do hry a k odstavování komunistické stranické centrály.

Co bylo výše řečeno o straně československých socialistů, platilo s jistými obměnami také pro Československou stranu lidovou. Po nástupu nového vedení 27. listopadu[22] se lidovci postavili po bok českých socialistů, jejich čerstvý ústřední tajemník Richard Sacher se vedle Jana Škody účastnil porad vedení Občanského fóra o dalším postupu jako spojenec a nový předseda strany Josef Bartončík se v přímém televizním přenosu z parlamentu představil jako obratný řečník i stratég.

Nic podobného se ale nedalo říci o obou slovenských stranách. Jejich postavení bylo o řád slabší, i když některé symetrie v politickém systému tuto skutečnost zakrývaly. Mezi místopředsedy Federálního shromáždění patřili Jozef Šimúth, předseda Strany slovenské obrody (od 1. prosince 1989 Demokratické strany), i Ján Pampúch, místopředseda Strany svobody, jenže oba měli v obou sněmovnách Federálního shromáždění jen po čtyřech poslancích, pokud do toho počítali i svůj mandát. Celková slabost těchto uskupení, jejichž členstvo nepřesahovalo na podzim 1989 na celém Slovensku čtrnáct set osob[23] a která byla jen nepočetně zastoupena uvnitř vládních institucí, měla za následek, že v Bratislavě během pádu starého režimu obě strany nesehrály žádnou viditelnější úlohu, podobnou těm, jakých se zhostili socialisté a lidovci v českých zemích. Před televizními kamerami se 29. listopadu ve Federálním shromáždění i jejich poslanci snažili, jak to jen šlo, ale svou přičinlivostí spíše dodávali celému jednání nepřehlédnutelně groteskní rysy. Jozef Šimúth stihl v záběru kamer za mlčení parlamentní ústavní většiny pronést během dne tři velké politické řeči a stal se tak vůbec nejpilnějším tehdejším řečníkem,[24] přičemž se dotkl mnoha zásadních politických a hospodářských otázek; dokázal v nich také jako vůbec první poslanec na plénu federálního parlamentu kritizovat připravované

21 Citováno podle: GEROVÁ, Irena: *Vyhrabávačky: Deníkové zápisy a rozhovory z let 1988 a 1989*. Praha – Litomyšl, Paseka 2009, s. 51.

22 Viz DANĚK, Břetislav: *Československá strana lidová – její krize a obroda*. Praha, Vyšehrad 1990, s. 130.

23 Viz LIPTÁK, Ľubomír (ed.): *Politické strany na Slovensku, 1860–1989*. Bratislava, Archa 1992, s. 293–300. Českých socialistů bylo asi patnáct tisíc a lidovců asi čtyřicet tisíc (srv. LÖBL, K.: *Naděje a omyly*, s. 583).

24 Častěji než Šimúth byl u mikrofonu jen předseda českých socialistů Bohuslav Kučera, jenže ten pětkrát pouze glosoval proceduru nebo upřesňoval některé situace (jako byla předchozí jednání Adamce s Havlem za jeho přítomnosti). Vlastní řeči k tomu stihl pronést dvě.

změny ústavy a žádat lepší postavení pro Slovensko.

Když se budeme ptát, jaký ohlas první televizní přenos z federálního parlamentu vlastně vzbudil, nalezneme v pramenech několik nespojitých výjevů. V médiích, přidávajících se na stranu vítězící revoluce, zazněly v dalších dnech zdrcující odsudky. „Přímý televizní přenos z parlamentu překonává nejhorší očekávání. Nemám na tuhle frašku náladu," zapsal si do deníku jeden z vůdců studentských výborů v Praze Václav Bartuška,[25] který nevydržel sledovat přenos, v jehož závěru byl parlamentem zvolen mezi členy parlamentní komise pro dozor nad vyšetřováním policejního zásahu ze 17. listopadu. Ve stejném tónu pohrdavého znechucení referoval i deník Socialistického svazu mládeže *Mladá fronta*, využívající k popsání přenosu emocionální výroky nejradikálnější části společnosti, vůdců studentských stávkových výborů pražských škol. Ti měli po týdnu vlády nad veřejným prostorem v centru hlavního města pro zadrhávající se a přerušovanou podívanou z parlamentu jen odsudky a ironické glosy: „Chybí tomu život. Je to typický příklad, jak se mluví ve všech nejvyšších institucích. (...) Ten zimní spánek, který z parlamentu dýchá, je vskutku zarážející."[26] Komentář revolucionáře tu platil rozpravě, její proceduře a estetice, přičemž zcela pomíjel, že v přímém přenosu zrovna docházelo ke splnění klíčových požadavků studentské rebelie.

ZEPTALI JSME SE

Cítíte zodpovědnost za stav ve společnosti před 17. listopadem?

Anketa z Federálního shromáždění ze dne 12. 12. 1989 připravili Dana Emingerová a Miroslav Zajíc

JUDr. Josef Bartončík, 46 let, předseda Československé strany lidové:

„Každý, kdo je trošku seriózní, svůj díl odpovědnosti nesmí převzít. A konkrétně k sobě — vědomky v minulosti jsem se snažil postupovat tak, abych své jednání obhájil před svým svědomím, voliči i zákonem. Vyjádřil jsem to i dávno před 17. listopadem ve svých vystoupeních ve Federálním shromáždění mimo jiné i svým postojem při hlasování o zákonných opatřeních začátkem roku, pro která jsem odmítl zvednout ruku a jako jediný z poslanců jsem za zdržel hlasování. Jsem přesvědčen, že určitou formu protestu svolili i ti, kteří se před Masarykem zatemnělými zvedli a opustili parlament, nebo ti, kteří odešli před prezidentem či vůbec do Federálního shromáždění nepřišli. Tím si potvrdili ve svém vědomí, ale nikoaci nenaporušili."

PhDr. Věra Bartoňková, 56 let, vedoucí tajemník Ústřední Československé strany lidové:

„K odpovědnosti jsme se přiznali. Dost důrazně jsme nesouhlasili, ale bylo slovně poskloňováno. O demokracii se mluvilo, ale měli jsme pouze vlk ve občanské odvahy. V ČSL jsme až více než rok bojovali proti nalezenu vedení, jeho stagnačním, dogmatickým praktikám, proti režimu tuhé osobní moci. Malou a klidným zvědomím prohlásit, že pražská a jihomoravská organizace ČSL zvedly revoltu a vytrvaly až do vítězného konce."

RSDr. Miloš Jakeš, 67 let, důchodce:

„Svůj díl politické odpovědnosti mám jako člověk, kdo stál ve funkcích. Přestože byl vyhlášen konkrétní program přestavby a demokratizace, se v řadě směrů nepodařilo splnit záměr, neboť jsme naráželi na překážky starého administrativního řízení ve všech oblastech i ve straně samé. Na vždy jsme dost rychle reagovali na vývoj situace ve společnosti a svůj díl měli i vývoj okolnostmi v Polsku a v Maďarsku, kdy jsme s ní nechtěli dopustit rozpad ekonomiky, zdravotní sféru a sféru životní úrovně. Je třeba ocenit vysokou politizaci ve společnosti. Kdo by vše, co dosud bylo, přinesla studentovu demokracii a ne prostřednictvím lidí za jiné názory, obychom se pouštěl s mnohem."

PhDr. Jan Fojtík, 69 let, důchodce:

„Žádný jednotlivec nemůže cítit odpovědnost za stav celé společnosti, pokud je normální, pokud není příliš sebevědomý. Ovšem lidé na funkcích pochopitelně odpovědnost mají. Jsme určité demokratické formy, na základě kterých se odpovědnost dá vynésti a někdo by před ní neměl utíkat."

Ing. Karel Hoffmann, 69 let, důchodce:

„Prosím, bez komentáře, bez odpovědi."

Akademik prof. JUDr. Zdeněk Češka, 60 let, rektor University Karlovy:

„Dělaly se určité chyby a nesíme si tě odpovědnost za zákonná opatření z počátku roku 1989, ale neměla by se zapomínat na vše dobré, co se ve Federálním shromáždění udělalo. Jako předsedové ústavní právního výboru Sněmovny lidu mi prošly nákladné všechny návrhy nových zákonů. Jejich projednání v poslední době při přípravě přestavby hospodářského mechanismu nebyla práce jednoduchá."

Doc. PhDr. Jaromír Obzina, 60 let, důchodce:

„Kdo by nesl odpovědnost? Protože je mlíma, tak jsme tady. Když jsme to dokázali do tohoto dovést, tak to musíme zlepšit."

JUDr. Bohuslav Kučera, 66 let, předseda Československé strany socialistické:

„Nejsem komunista, takže cítím odpovědnost jen za malý podíl vlivu, který socialistická strana v té době měla."

Časopis Mladý svět *uspořádal 12. prosince 1989 anketu mezi nejznámějšími tvářemi Federálního shromáždění s otázkou: „Cítíte zodpovědnost za stav společnosti před 17. listopadem?" Všichni dotázaní funkcionáři Komunistické strany Československa v dalších týdnech rezignovali: Miloš Jakeš 13. prosince, Jan Fojtík 20. prosince, Jaromír Obzina a Karel Hoffmann 16. ledna, Zdeněk Češka 30. ledna. (*Mladý svět*, 1990, č. 2, s. 3)*

Tyto nejslyšitelnější hlasy ovšem nebyly zdaleka jedinou zpětnou vazbou, s jakou byli poslanci po televizní premiéře přímého přenosu z Federálního shromáždění v dalších dnech konfrontováni. Zrušením postulátu o vládě komunistické strany

25 BARTUŠKA, Václav: *Polojasno: Pátrání po vinících 17. listopadu.* Praha, Exlibris 1990, s. 5.

26 JOHN, Zdeněk – ŠABATA, Petr: Studenti poslancům: Budíček. In: *Mladá fronta* (30.11.1989), s. 1 n.

se držitelé federálních mandátů proměnili ve sbor, bez něhož nešlo udělat žádný další krok, což si všichni aktéři velice rychle uvědomili. Federální exekutiva byla na odchodu a příprava předčasných voleb, které už nikdo nezpochybňoval, se neobešla bez řady legislativních opatření.

Pod kuratelou Občanského fóra

Když se kvůli těmto otázkám o dva týdny později Federální shromáždění sešlo znovu, nabídlo docela jiný obrázek: většina parlamentu ožila. Známé tváře starého režimu opustily viditelná místa v předsednictvu a usedly dolů mezi poslance. Noví mluvčí komunistů v čele s Antonem Blažejem hýřili sebevědomou a zaskakující aktivitou. Pro Občanské fórum byl z celého televizního zasedání 13. prosince 1989 vůbec nejhorší Blažejův návrh, aby nového prezidenta nevolilo Federální shromáždění, ale lid v referendu. Rapidně to snižovalo šance Václava Havla a zvyšovalo naděje příslušníků dosavadní garnitury (jako byl Ladislav Adamec) nebo postav roku 1968 (Alexandra Dubčeka či někoho dalšího). Špatný ovšem byl z pohledu revolucionářů už sám fakt, že parlamentní půda ožívá jako klíčové hřiště a Občanské fórum nad ním nemá kontrolu. Obležení budovy studenty a tlak na poslance v jejich volebních obvodech, obojí spontánně vykonávané již řadu týdnů, se ukázaly jako nástroje s omezeným účinkem.

Když byl 12. prosince Blažej po odstoupení dosavadních funkcionářů zvolen předsedou Sněmovny národů, vystoupil s programovým projevem o nové roli parlamentu jako aktivní a samostatně jednající instituce s vlastním expertním zázemím, která „bude nejenom posuzovat vládní návrhy, ale bude přicházet s vlastními iniciativami“, přičemž vůči vládě „začne plnit skutečnou kontrolní funkci“, stane se „svědomím činnosti vlády“. Federální shromáždění by tak mělo získat „úctu a autoritu ještě do voleb“, které, jak Blažej správně předpovídal, se mohly konat asi za půl roku. Této doby se mělo využít k tomu, „aby se neztratila kontinuita a aby se vytvořily skutečné podmínky pro fungování parlamentního systému v poměrech právního, demokratického státu“.[27]

Během dalších dvou týdnů se ovšem ukázalo, že vývoj půjde jinudy. Jako nové mocenské centrum se prosadilo Občanské fórum. Jeho základní institucí se stala „národní jednota“ a ji reprezentující „vláda národního porozumění“, jak se nazval obměněný federální kabinet, v němž vedle poměrně málo známých byrokratů zasedli také disidenti. Za minulého režimu ministerská křesla nedrželi skuteční vládci (ti sídlili v nadřízeném stranickém aparátu), federální ministři byli v médiích málo přítomní a jejich jména a tváře nerozeznávali ani političtí profesionálové. I Václavu Havlovi, jak víme z nahrávek porad Občanského fóra, chvíli trvalo, než si zapamatoval jméno

27 *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna* [online], Federální shromáždění Československé socialistické republiky 1986–1990, Sněmovna národů, Stenoprotokoly, 6. schůze, 12.12.1989, vystoupení předsedy Sněmovny národů Antona Blažeje [cit. 2015-05-15]. Dostupné z: *http://www.psp.cz/eknih/1986fs/sn/stenprot/006schuz/s006001 htm*.

Adamcova nástupce v úřadu federálního premiéra Mariána Čalfy, který byl ve vládě od roku 1987 a poslední měsíce byl jejím vicepremiérem.[28]

Také nová revoluční vláda vznikla mimo parlament a bez účasti poslanců: ani jeden ministr nebyl členem Federálního shromáždění. Desátého prosince ji jmenoval prezident Gustáv Husák a vzápětí svou abdikací uvolnil prezidentský úřad. Blažejovy představy, že parlament bude novou exekutivu kontrolovat, byly iluzorní. Po několika dnech bylo vše naopak: průběh klíčových okamžiků dalšího plenárního zasedání vymýšlel Václav Havel s kolegy z vedení Občanského fóra jako inscenaci a jednotlivé role detailně konzultovali s příslušnými aktéry, případně hledali mezi poslanci ochotné vykonavatele.[29] K dispozici se přitom ve Federálním shromáždění dávali všichni funkcionáři, kteří se sami nestáhli do ústraní – až na Blažeje. Jak vysvětloval méně zasvěceným kolegům Václav Havel, již v roli favorita prezidentské volby, konané o několik dní později podle přání Občanského fóra federálním parlamentem: „Všechno je domluveno s těma lidma, ti všichni to věděj a jsou na toto aranžmá připraveni. (...) Mimo pana Blažeje. S ním tohle aranžmá domluvený není.“[30]

Karikatura Jiřího Lochmana v posledním čísle časopisu Dikobraz *z roku 1989 neztratila svou aktuálnost s výměnou „starých kádrů“ v parlamentních lavicích*

Koncept „národní jednoty“ se v Československu na přelomu let 1989 a 1990 obešel bez autonomně jednajících institucí. Po třech týdnech ve funkci byl 28. prosince Blažej odvolán z vedení Federálního shromáždění. Nové vedení komunistické strany, které vzešlo z mimořádného sjezdu ve dnech 20. a 21. prosince 1989, souhlasilo s výměnou ve vedení Sněmovny národů. Antona Blažeje nahradil jiný Slovák s komunistickou legitimací – Jozef Stank, který se sice ve chvíli svého zvolení verbálně přihlásil k programu svého předchůdce, ale v praktické politice příštích měsíců se postupně stal povolným vykonavatelem vůle nového prezidenta a „vlády národního porozumění“.

28 Viz SUK, J.: *Labyrintem revoluce*, s. 220.

29 Viz SUK, Jiří (ed.): *Občanské fórum, listopad–prosinec 1989*, sv. 2: *Dokumenty*. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1998, s. 261, Porada zástupců Koordinačního centra Občanského fóra a Koordinačního výboru Verejnosti proti násiliu o kooptacích poslanců do Federálního shromáždění a volbě jeho předsedy a předsednictva, 22.12.1989.

30 Řeč byla o změnách ve vedení federálního parlamentu, které předcházely Havlově volbě prezidentem (*tamtéž*, s. 262 n.).

Parlament se velice rychle dostal zpátky do závislosti na exekutivě. Blažejův zmařený pokus o samostatnější politiku v parlamentu byl jen jedním z mnoha neúspěchů v tom směru, i když nejviditelnějším a nejzajímavějším.[31] Za ním se skrývá celková statistika: nikdo z tří set padesáti držitelů federálních mandátů k 17. listopadu 1989 nezastával o rok později žádnou významnější funkci, na prstech jedné ruky bychom spočítali ty, kdo získali ve volbách další federální mandát, nikdo se neobjevil ani ve vládách. Taková míra diskontinuity přitom nebyla v československých politických institucích normou, ale naprostou výjimkou, vždyť kupříkladu federálním premiérem byl až do léta 1992 někdejší Adamcův zástupce Marián Čalfa.

Hlavní důvod nese pojmenování „kooptace“: nahrazení části poslanců nově zvolenými členy parlamentu. Kooptace vzešly z jednání starých i nových politických sil u „kulatého stolu“ a byly součástí smírné dohody o obsazení vlády, úřadu prezidenta a předčasných volbách. Zastoupené mocenské aparáty – vedení Občanského fóra a slovenské Veřejnosti proti násilí, nové vedení Komunistické strany Československa a čtveřice nekomunistických politických stran – se dohodly, že v rámci politiky „národního porozumění“ dosadí do Federálního shromáždění poslance Občanského fóra a při té příležitosti mohou jednotlivé strany podle vlastního uvážení vyměnit své poslance.[32] Nové politické elity tím získaly chybějící parlamentní reprezentaci a role parlamentu v politickém životě od jara 1990 skutečně rostla.

Jen se tak nestalo díky rostoucí autoritě poslanců, ale v důsledku jejich výměny za politické funkcionáře, kteří si faktickou moc vydobyli již dříve, jinde a jinak a kteří svá politická jednání přesunuli do parlamentu, když revolučním způsobem převzali poslanecká místa. Seznam jejich jmen ukazuje, že to byli proslulí disidenti, obratní vůdci místních vzpour v listopadu 1989 v regionálních centrech nebo politické talenty komunistické strany, chápající se vysokých postů v omlazovaném aparátu. Pokud platí, že z tří set padesáti poslanců ve funkci k 17. listopadu 1989 se prakticky ani jeden nestal významnější politickou nebo veřejnou postavou dalších let, pro seznam 155 kooptovaných poslanců[33] platí skoro přesný opak: většina se jich ve veřejném životě výrazně prosadila, najdeme mezi nimi budoucího prezidenta a řadu budoucích ministrů, předsedů politických stran, ústavních soudců a dalších významných osobností následujících dvou dekád české i slovenské politiky.

31 V této analýze jsme nechali stranou další dva československé parlamenty, Českou národní radu a Slovenskou národní radu, jejichž vývoj v revolučních týdnech si žádá samostatný výzkum.

32 Detaily této geneze viz ROUBAL, Petr: *Starý pes, nové kousky: Kooptace do Federálního shromáždění a vytváření polistopadové politické kultury.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2013, s. 94–102.

33 Sestavil a zveřejnil ho Petr Roubal (*tamtéž*, s. 94–102).

Závěrem

Řekli jsme v úvodu, že institucionalistický pohled na československý podzim 1989 přináší poněkud jiný obraz událostí než studie Jiřího Suka a Jamese Krapfla, a rádi bychom závěrem zkusili pojmenovat ony odlišnosti. Předně je očividné, jak zásadně ovlivní celkový obraz prvotní rozhodnutí o tom, jaké aktéry a jaké prameny budeme sledovat. Jiří Suk nahlížel události především pohledem Občanského fóra. James Krapfl hledal revoluční lid a zajímal se o jeho hodnoty. My jsme procházeli revolucí s jednou z klíčových politických institucí – Federálním shromážděním – a přineslo to trochu jiný rytmus dění, do centra výkladu se dostávaly jiné postavy a jiné předěly; a odlišný je také celkový obrázek.

Vnímal-li například Jiří Suk dramatické peripetie jednání mezi vládou a Občanským fórem, my jsme v parlamentu zaznamenali zejména fakt, že se dokázali domluvit a svou dohodu prosadit jak vůči veřejnosti, tak vůči politickým institucím. Viděno z parlamentu, probíhaly změny v Československu neobyčejně rychle a krátce. Během několika týdnů mezi pádem Berlínské zdi a koncem roku 1989 události dospěly k proměně exekutivy, aniž by v tom mohl parlament sehrát nějakou podstatnější úlohu. Vše se domluvilo mezi odcházející vládou a představiteli protestujícího Občanského fóra, včetně úkolů, které pro formální bezchybnost rozhodnutí musel učinit parlament. Mnozí poslanci si vykládali rozpad starých vládnoucích struktur jako příležitost k emancipaci a snažili se vstoupit do politických jednání, ovšem s malým úspěchem. Slovenský komunista Anton Blažej, který veřejně prosazoval program emancipovaného parlamentu a chtěl z něho udělat „svědomí vlády“, vydržel ve vedení Federálního shromáždění jen tři týdny. Současně do parlamentu na místa uvolněná demisemi a odvoláváním stávajících poslanců přišli zástupci nové exekutivy,[34] čímž po necelých dvou měsících improvizací politika vstoupila do parlamentu. Nikoli emancipací nebo volbami, ale revolučním způsobem – legalizovaným vstupem mužů a žen nové moci do vedoucích úřadů. Institucionalistické sledování událostí z pohledu parlamentu tento charakter politických změn ukázalo naprosto zřetelně.

Studie vznikla v rámci projektu „Federální shromáždění 1989–1992: Emancipace zákonodárné moci“, podpořeného Grantovou agenturou České republiky, registrační číslo P410/11/0423.

34 Vztah klíčové postavy nové exekutivy k Federálnímu shromáždění analyzoval Jiří Suk ve studii *Konstituční, nebo existenciální revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989–1990. Studie a dokumenty.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2014.

Pamětní místa na komunismus v České republice

Dokumentace a interpretace

Oldřich Tůma

Projekt Topografie paměti

Projekt „Příběhy míst. Topografie paměti národa“, realizovaný v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, se věnuje komemoraci událostí, aktérů, obětí dějin z let 1948 až 1989 na území dnešní České republiky. Ve svých počátcích byl inspirován rozsáhlým projektem „Vzpomínková místa na komunistické diktatury“ (*Erinnerungsorte an die kommunistischen Diktaturen*), který zhruba před deseti lety zahájila nejvýznamnější německá instituce, jež různými způsoby podporuje a organizuje bádání o dějinách někdejší Německé demokratické republiky: Spolková nadace pro zpracování diktatury SED (*Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur*). Roli hrály především první svazky, jež byly v rámci německého projektu publikovány.[1] Spolková nadace se vzpomínkové kultuře na období komunistických režimů věnuje

1 KAMINSKY, Anne – GLEINIG, Ruth – HEIDENREICH, Ronny (ed.): *Gedenkorte zur Erinnerung an die ungarische Revolution 1956 in Budapest*. Berlin, Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur 2006; KAMINSKY, Anne – GLEINIG, Ruth – IGEL, Oliver (ed.): *Orte des Erinnerns: Gedenkzeichen, Gedenkstätten und Museen zur Diktatur in SBZ und DDR*. Berlin, Ch. Links 2007; KAMINSKY, Anne (ed.): *Erinnerungsorte an den Massenterror 1937/38, Russische Föderation*. Berlin, Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur 2007; KAMINSKY, Anna – GLEINIG, Ruth – HEIDENREICH, Ronny (ed.): *Erinnerungsorte an den Holodomor 1932/33 in der Ukraine*. Berlin, Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur 2008.

dlouhodobě, k dnešnímu datu je k dispozici více než deset (tištěných či elektronických) publikací z její produkce.[2] Podobně jako publikace vzniklé péčí této nadace byl i český projekt nejprve zaměřen především na prostou dokumentaci (fotografie, přepisy nápisů, lokalizace) jednotlivých pamětních míst. Postupně, především poté co byl od roku 2011 podpořen Programem aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity Ministerstva kultury ČR,[3] se jeho záběr prohloubil a rozšířil.

Nejenže se ukázalo nezbytným pokusit se dohledat a identifikovat jednotlivá pamětní místa mnohem systematičtějším způsobem (i tak jejich soupis nejspíš není úplný, stále se objevují nová místa), ale bylo třeba pořídit znovu a profesionálněji obrazovou dokumentaci jednotlivých pamětních míst a jejich geografickou lokalizaci, a především vyjasnit a zdokumentovat, často za pomoci orální historie, okolnosti jejich vzniku (iniciátoři, doba, způsob odhalení) a také – zejména v případě pamětních míst týkajících se méně známých událostí či osob – ověřit historické pozadí připomínaných událostí.

Pamětním místem na období komunistického režimu rozumíme uměle vytvořené připomínky, nejčastěji na veřejných místech, jež nějakým způsobem komemorují události spojené s dobou existence komunistického režimu, případně se k tomuto období vztahují jako k celku. V kontextu tohoto projektu tedy za pamětní místa nepovažujeme taková místa, jež události z let 1948 až 1989 připomínají sama o sobě, jež dodnes evokují paměť na tyto události jakožto jejich dějiště (Národní třída či Václavské náměstí v Praze, prostory kolem státních hranic, budovy věznic a lágrů a podobně), ale jen taková místa, jež byla jako místa komemorace záměrně vytvořena, nejčastěji instalací nějakého – zpravidla umělecky ztvárněného – objektu (pamětní desky, sochy, památníku, kříže, nápisu a podobně), anebo taková místa, jež historické artefakty využívají (například muzea, naučné stezky a podobně). Je tedy třeba zdůraznit, že termín „pamětní místo“, tak jak mu v rámci projektu rozumíme, je něčím jiným než dnes tak populární a mnohonásobně užívané „místo paměti“ (*lieu de mémoire*), jak je ve svém konceptu kolektivní dějinné paměti vytvořil Pierre Nora. Pamětní místo se místem takovéto či jiné kolektivní paměti může stát, jistě se jím ale nestává automaticky.

Do našeho přehledu v zásadě nezahrnujeme místa, jež vznikla primárně jako místa soukromé, rodinné paměti, tj. především hroby. Pokud tak výjimečně činíme, je to v případech, kdy se už před rokem 1989 takové hroby staly spontánně a autenticky místy komemorace (například hroby Jana Palacha či Jana Patočky), či tehdy, kdy jsou hroby opatřeny pamětní deskou se sdělením, jež překračuje rámec soukromé

2 Jejich seznam viz Erinnerungsorte an die kommunistischen Diktaturen. Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur [online]. 2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: *www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/erinnerungsorte-1186.html*. Záběr projektu se neomezuje na Evropu, zahrnuje např. i Jižní Koreu. Mezi vydané dokumentace patří i publikace věnovaná pražskému jaru: KAMINSKY, Anna – HEIDENREICH, Ronny (ed.): *Erinnerungsorte an der Prager Frühling*. Berlin, Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur 2008 [online]. 2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: *www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/uploads/pdf-2009/eo_prag.pdf*.

3 Identifikační číslo projektu DF11PO1OVV034.

paměti. Do databáze jsou zařazena i stále existující pamětní místa vzniklá ještě za komunistického režimu (nejčastěji připomínají oběti násilného usmrcení osob s ním spjatých, například příslušníků jeho ozbrojených složek). Naopak stranou ponecháváme místa, z nichž byly kdysi existující pomníky, sochy, nápisy a podobné artefakty instalované v období 1948 až 1989 odstraněny (nejčastěji po listopadu 1989, někdy ale i dříve), jakkoli by taková databáze zrušených pamětních míst byla sama o sobě také docela zajímavá. Některá taková „prázdná místa" – například podstavec na pražské Letné, na němž kdysi stála Stalinova socha, či místo na někdejším náměstí Sovětských tankistů (dnes náměstí Kinských), kde jako připomínka osvobození Prahy stával sovětský tank – jsou bezpochyby dodnes místy paměti, někdy s poměrně kontroverzním paměťovým potenciálem.

Identifikovaná a dokumentovaná pamětní místa jsou veřejnosti prezentována dvěma způsoby: jednak prostřednictvím průběžně aktualizované a doplňované databáze „Pamětní místa na komunistický režim",[4] jednak prostřednictvím specializované mapy „Posuny paměti. Topografie soudobé paměti národa a její reflexe".[5] Vybrané části souboru byly a ještě jsou veřejnosti představovány prostřednictvím putovní výstavy, kterou připravilo Muzeum města Ústí nad Labem,[6] jež je partnerem projektu NAKI. Zahraničnímu publiku představil výsledky projektu Tomáš Vilímek.[7]

Webová databáze prezentuje více než šest stovek dokumentovaných pamětních míst. Přesné číslo opravdu není důležité: počet pamětních míst uváděných v databázi stále roste. Jednak jsou nová místa zřizována, jednak se stále objevují starší, dosud neznámá. Celý soubor je uspořádán ze tří různých perspektiv: regionálně, tematicky a podle časové osy.

Regionální členění respektuje stávající administrativní uspořádání České republiky. Vedle třinácti krajů je vydělena jako samostatná jednotka samozřejmě Praha, ale také Brno, kde je (stejně jako v Praze) soustředěna řada pamětních míst s významem přesahujícím lokální nebo regionální charakter. Žádným překvapením není, že největší počet pamětních míst je koncentrován právě v hlavním městě. Vedle pamětních míst, jež se tak či onak vážou na Prahu (a i těch je díky významu hlavního

4 Pamětní místa na komunistický režim: Jak poznáváme a reflektujeme dobu nesvobody 1948–1989 a jak si toto období připomínáme na veřejných prostranstvích? Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. [online], 2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: *www.pametnimista.usd.cas.cz.* Data všech následujících odkazů na tuto databázi jsou totožná.

5 Posuny paměti. Topografie soudobé paměti národa a její reflexe. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. [online]. Dostupné z: *www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/2013/06/mapa_Posuny_pameti_data.pdf* (textová část), resp. *www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/2013/06/mapa_Posuny_pameti.pdf* (grafická příloha). Dále citováno jen jako Specializovaná mapa.

6 Příběhy míst. Topografie soudobé paměti národa. Muzeum města Ústí nad Labem [online]. 2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: *www.muzeumusti.cz/c761/Pribehy-mist-Topografie-soudobe-pameti-naroda.*

7 VILÍMEK, Tomáš: Denkmäler und Erinnerungsorte in der Tschechischen Republik nach 1989: Opfer und Helden. In: VEEN, Hans-Joachim – KNIGGE, Volkhard (ed.): *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945*. Köln/R., Böhlau 2014, s. 155–175.

města a událostem s celostátním významem, jež se tu odehrály, hodně), jde často o místa symbolická, jež nejsou spjata s žádným konkrétním místem nebo událostí.

Způsob, jakým jsou pamětní místa členěna do tematických celků, je nutně veden především pragmatickými důvody: tedy snahou oněch šest stovek pamětních míst vůbec nějak přehledně rozčlenit. Samozřejmě nejde o to, že by osmnáct definovaných kategorií aspirovalo na vytvoření zásadního schématu, podle něhož bychom mohli hledat klíč k porozumění dějinám let 1948 až 1989 a způsobu, jakým jsou připomínány. Je zřejmé, že každá taková strukturace s sebou nese nutná zjednodušení a nedokonalosti. A jistě by také bylo možné některé kategorie sloučit, vytvořit aspoň zčásti kategorie jiné a podobně. Otázkou například je, zda by samostatnou kategorií neměla být stále existující pamětní místa vytvořená před rokem 1989 institucemi či organizacemi komunistického režimu – byť samozřejmě tak či onak patří k některé z níže jmenovaných tematických oblastí (železná opona, kolektivizace a podobně). Trochu z logiky stávajícího členění vystupuje také kategorie zaniklých pamětních míst. V ní jsou evidována pamětní místa vzniklá po roce 1989 a dnes již z různých důvodů (vandalismus, krádeže, stavební úpravy) neexistující. To ovšem znamená aplikaci spíše technického, nikoli věcného hlediska. Problémem, či spíše úkolem do budoucna zůstává, co si počít s dokumentací pamětních míst zřízených v období komunistického režimu v intencích tehdejší ideologie a propagandy, jež byla později záměrně odstraněna. Takové případy, ilustrující ideovou rekonstrukci a překódování veřejného prostoru po roce 1989, jsou bezesporu zajímavé a zasloužily by – jak již řečeno – podrobnější výzkum a vlastní databázi.

Pamětní místa, jež se vztahují k více tématům současně, jsou evidována ve všech relevantních kategoriích. První okruh tematických celků tvoří částečně institucionalizovaná centra či zázemí, v nichž se formovaly projevy nesouhlasu s únorovým převratem a poúnorovým vývojem a která také komunistický režim pro jejich demokratický charakter vnímal jako možná ohniska rezistence a zaměřil se proti nim (armáda a druhý odboj, církve, tělovýchovné spolky Sokol a Orel, skautské hnutí a mládež, opozice z prostředí předúnorových nekomunistických stran a intelektuálů). Tento okruh dále doplňují tematické celky související s různorodými formami občanského odporu a odporu vůči kolektivizaci na vesnicích. Samostatnými kategoriemi jsou tematizovány fenomény železné opony a jejích obětí, exilu a emigrace, politických procesů a věznění, ale také Táborů nucené práce a Pomocných technických praporů, jako nejdůležitějších podob represe v první dekádě existence komunistického režimu. Samostatný tematický celek je věnován událostem pražského jara 1968 a srpnové intervence a pochopitelně též listopadu 1989; tomu časově předchází celek tematizující hlavní podoby společenské či politické rezistence sedmdesátých a osmdesátých let: disent a underground. Velká část pamětních míst odkazuje jen obecně na komunistický režim jako na dobu nesvobody; taková pamětní místa jsou vedena v kategorii symbolických pamětních míst. K některým z nich jsou v naší databázi přiřazeny konkrétní příběhy, jež se vztahují k místu instalace, jakkoli je pamětní desky či pomníky explicitně nezmiňují. Taková pamětní místa jsou vydělena ze skupiny symbolických pamětních míst a zařazena k příslušným tématům. Poslední kategorii, o níž již byla řeč, tvoří zaniklá pamětní místa.

Členění do výše uvedených kategorií, jakkoli v některých ohledech sporné a možná i prozatímní, je vcelku praktickým nástrojem prvotní orientace ohledně tematického spektra pamětních míst. Také jejich vzájemné porovnání podle tematických kategorií celkově i v jednotlivých krajích je zajímavé.[8] Vzhledem k tomu, že řada pamětních míst figuruje paralelně ve více kategoriích, nedává ovšem velký smysl jednotlivé kategorie mechanicky srovnávat, respektive z toho vyvozovat jakékoli závěry (na rozdíl od komparace podle regionů či chronologie). Nicméně porovnání větších, *ad hoc* vytvořených celků (například opozice, represe, pražské jaro, listopad 1989, únor 1948) smysl dává a bude o něm ještě řeč.

Rozdělení pamětních míst podle časové osy je uspořádáno podle dvou hledisek: jedním je rok odhalení pamětního místa (u několika desítek míst se ovšem přesnou dataci jejich vzniku určit nepodařilo); druhým hlediskem je rok připomínané události, již pamětní místo reflektuje a jež je často (i když ne vždy) na desce, pomníku a podobných objektech uvedena. Mnohá pamětní místa jsou ovšem takto nezařaditelná, jelikož se vztahují k celému období komunistického režimu. Je jistě srozumitelné, že podle druhého hlediska spadají takřka všechna evidovaná pamětní místa před rok 1990. Podle prvého kritéria jich naopak valná většina patří do období rokem 1990 počínajícího. Nikoli ale všechna. To je dáno tím, že se jednak evidují i některá místa vzniklá v období 1948 až 1989 v rámci tehdejší oficiální paměťové kultury a politiky, ale také několik míst, jež přetrvala jako pozůstatek svobodnějších poměrů konce šedesátých let anebo vznikla ještě před listopadem 1989 spontánně a svým způsobem v opozici (byť třeba nevyslovené) vůči tehdy dominující, režimem reglementované paměti.

Paměť jako předmět bádání

„Historická paměť je jedním ze základních kamenů identity a dědictví jednotlivců i společenství," praví se v preambuli memoranda k otázkám mezinárodní debaty o historii a paměti, jež před nedávnem vzniklo z iniciativy Evropské sítě Paměť a solidarita (*European Network Remembrance and Solidarity*) a jež podepsala řada historiků a společenských vědců střední a východní Evropy.[9] Ambicí našeho projektu jistě nebylo na základě interpretace shromážděného materiálu vytvořit a prezentovat nějaký suverénní obraz české paměti dějin komunistického režimu. Šlo především o pokud možno důkladnou dokumentaci. Nicméně potenciál k uvažování o způsobech, jakými na toto období našich dějin vzpomínáme, v sobě tento materiál skrývá velký.

Konjunktura paměťových studií v českém odborném prostředí je v posledních asi deseti letech obrovská, stejně jako roste počet titulů, jež se pamětí zabývají,

8 Viz tabulka č. 4 Specializované mapy.

9 Viz International Discours on History and Memory. European Network Remembrance and Solidarity [online]. 2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: *www.enrs.eu/en/news/1380-guidelines-for-international-discourse-on-history-and-memory*.

anebo různých konceptů historické paměti (či aspoň termínů s těmito koncepty spjatých). V českém překladu byly vydány důležité práce klasiků výzkumu historické paměti, nejnověji i ve velmi užitečné komentované antologii.[10] Především ale vyšla řada prací domácích autorů v podobě monografií či sborníků statí (a pochopitelně mnoho časopiseckých článků), jež se zabývají teoretickými problémy studia historické paměti anebo tuto perspektivu aplikují na vybraná témata českých či československých dějin.[11]

Jde o knihy a statě často intelektuálně velmi inspirativní, zajímavé, někdy i zábavné, snažící se o otevírání neotřelých perspektiv, inovativní přístup a využití nových konceptů a metod. Výsledek je ale většinou dosti fragmentární a ne úplně přesvědčivý. Je otázkou, zda právě rámec historické paměti je vždy stejně dobře použitelný na analýzu a interpretaci různorodých textů, filmů, obrazů, fotografií a uměleckých děl, zdali je vkládáním právě do rámce historické paměti nedeformujeme a nedospíváme ke svévolným interpretacím. Zda takový přístup dokáže – nebo vůbec chce – rozlišovat různé typy sdělení, jež se tak či onak týkají minulosti: paměť, příběh (často umělecky stylizovaný a pracující s velkou mírou umělecké licence), informace (správné, či naopak chybné atd.). A zdali bychom tedy mnoho různých sdělení o minulosti neměli vnímat a vykládat jinými perspektivami než právě prostřednictvím zkoumání historické kolektivní paměti.

Stejný problém představuje vesměs arbitrární výběr témat a generalizace, jež pak následuje po analýze jednoho či dvou filmů, několika fotografií, událostí či textů. Takový postup zamíří ale paprsek světla jen na pouhý fragment paměti. Zevšeobecňovat a mluvit pak na základě rozboru několika víceméně arbitrárně vybraných témat o „oficiální“, „národní“, „naší“ či „české“ paměti může být docela zavádějící. Jednou z mála publikací, jež se vyznačuje snahou zkoumat a vykládat historickou

10 KRATOCHVIL, Alexander (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd: Komentovaná antologie teoretických textů.* Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR, v.v.i. – Akropolis 2015. Zájemce zde, stejně jako v bibliografických oddílech dále citovaných děl domácích autorů, nalezne bibliografické údaje k překladům i originálům prací nejdůležitějších zahraničních autorů tohoto badatelského směru.

11 CORNELIßEN, Christoph – HOLEC, Roman – PEŠEK, Jiří (ed.): *Diktatura – válka – vyhnání: Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945.* Ústí nad Labem, Albis international 2007; VAŠÍČEK, Zdeněk – MAYER, Françoise: *Minulost a současnost, paměť a dějiny*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008; HLAVAČKA, Milan – MARÈS, Antoine – POKORNÁ, Magdaléna ad.: *Paměť míst, událostí a osobností: Historie jako identita a manipulace*. Praha, Historický ústav AV ČR 2011, v.v.i.; MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří (ed.): *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám.* Praha, Karolinum 2014; ČINÁTL, Kamil: *Naše české minulosti aneb Jak vzpomínáme*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2014; ŠUSTROVÁ, Radka – HÉDLOVÁ, Luba ad.: *Česká paměť: Národ, dějiny a místa paměti*. Praha, Academia 2014; ČECHUROVÁ, Jana – RANDÁK, Jan (ed.): *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin.* Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2014 (příslušné kapitoly, především z pera Milana Hlavačky či Miroslava Michely); MÜCKE, Pavel: *Místa paměti druhé světové války: Svět vojáků československého zahraničního odboje.* Praha, Karolinum 2014; HOLUBEC, Stanislav: *Ještě nejsme za vodou: Obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace.* Praha, Scriptorium 2015.

paměť komunistického období českých dějin komplexně a jež vnímá existenci paralelních a různých pamětí, je práce historičky Françoise Mayerové, kterou ovšem můžeme považovat za součást domácí historiografie jen s opravdu velkou licencí.[12]

Vůbec největší problém pak představuje analýza a interpretace textů. Jak upozorňuje právě Françoise Mayerová, badatel má co činit s rozmanitými texty – psanými svědectvími, publikovanými rozhovory, zákony, přepisy parlamentních debat, články z novin a časopisů – jež se často vyznačují rozdílným jazykem, obsahem i formou.[13] Jde ale ještě o jiné druhy textů, než zmiňuje francouzská historička: především o texty fiktivní, ať už napsané a vytištěné v krásné literatuře, ztvárněné ve filmu nebo v televizní či divadelní produkci, anebo třeba zazpívané. K dispozici máme nepřehlédnutelné množství slov, z nichž je možno vybrat a podle vlastního výběru doložit vlastně cokoli. A autoři paměťových studií to tak aspoň do jisté míry docela rádi dělají.

Teoretické úvahy o historické paměti se obvykle vztahují k různým konceptům paměti (filozofickým, psychologickým, sociologickým atd.), ke klasikům oboru (Pierre Nora, Maurice Halbwachs, Jan Assmann atd.), ale i ke starším myslitelům (Émile Durkheim, Friedrich Nietzsche, Antonio Gramsci a mnozí jiní). Především je z různých úhlů pohledu komentují, vysvětlují a nepochybují o jejich užitečnosti. Na základě takového výkladu a s různě akcentovanými termíny a aspekty stávajících konceptů pak většinou jen jakoby předběžně navrhují podmíněné a prozatímní pojetí historické paměti. Málokdy přitom čeští autoři reagují na jiné práce domácích autorů. Vítanou výjimkou je zejména Miroslav Hroch, jenž se snaží nejen reprodukovat stávající koncepty paměti, ale sám za sebe promýšlí vztah historického vědění a kolektivní paměti v jeho komplexnosti a navrhuje jednoznačné vymezení: „kolektivní pamětí“ rozumí „ucelenou historickou informaci, která více či méně uvědoměle hledá svoji historickou legitimitu, relevanci v tom, že přináší současníkům aktuální politické, kulturní, morální poučení o minulosti, resp. že má své výchovné poselství“ (v tom se liší od historického vědomí).[14] Přepracovávání vzpomínek na základě požadavků přítomnosti, vždy novou reaktualizaci minulosti připomíná jako stálý atribut historické paměti i Milan Hlavačka.[15] Miroslav Hroch je také osvěžujícím způsobem k celému konceptu kolektivní paměti kritický a pochybovačný[16] – a to zvláště ve srovnání s texty mnoha dalších domácích autorů, kteří se zdají být tématem a problémy historické paměti do značné míry fascinováni.

Možná není úplně náhodou, ale spíše pravidlem, že v řadě reprezentativních kolektivních publikací, jež se věnují problematice historické paměti ve střední

12 MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita*. Praha, Argo 2009.

13 *Tamtéž*, s. 25.

14 HROCH, Miroslav: Paměť a historické vědomí očima historika. In: MASLOWSKI, N. – ŠUBRT, J. (ed.): *Kolektivní paměť*, s. 46–65, citace s. 47 n.

15 HLAVAČKA, Milan: Místa paměti. In: ČECHUROVÁ, J. – RANDÁK, J. (ed.): *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, s. 602–609.

16 Srv. také mírně obměněnou a doplněnou verzi výše citované Hrochovy studie: HROCH, Miroslav: Paměť a historické vědomí v kontextu národní pospolitosti. In: ŠUSTROVÁ, R. – HÉDLOVÁ, L. ad.: *Česká paměť*, s. 21–55.

a východní Evropě,[17] příspěvky českých badatelů úplně absentují – a s tím (až na výjimky) i česká témata.

Texty o historické paměti, jakkoli mohou být brilantní, jsou nejčastěji slova o jiných slovech. Je přitom docela s podivem, že tak paměťově exponované objekty, jakými jsou pomníky, sochy, pamětní desky, muzea a podobně s nečetnými výjimkami dosud součástí a předmětem analýz stavu kolektivní historické paměti nebývají.[18] A přitom právě snaze připomínat minulost takové objekty vděčí za svou existenci. Jak řečeno, ambicí projektu „Příběhy míst. Topografie paměti národa" není vřazovat se do tak intenzivně běžícího diskurzu o kolektivní historické paměti. Bezpochyby ale dokumentace pamětních míst vztahujících se k letům 1948 až 1989 umožňuje podívat se na konkrétní případ tvorby a reflexe určitého segmentu kolektivní paměti.

Taková pamětní místa mohou být velmi přirozeným a platným zdrojem uvažování o kolektivní paměti komunistického období českých dějin. Bezpochyby tuto paměť jistým způsobem reflektují, ale zároveň ji svou permanentní přítomností ve veřejném prostoru i ovlivňují. Jejich sdělení bývá sice stručné, ale jednoznačné, a tudíž mohou být objektem přesnější interpretace než těžko uchopitelné literární a jiné texty. Jelikož byly shromážděny údaje o sice snad ne všech, ale jistě o velké většině existujících pamětních míst, mohou být posuzovány jako celek a analyzovány komplexně, a je tedy možné se vyhnout onomu úskalí selekce a generalizace. Pamětní místa jsou rozprostřena v čase i prostoru, a chronologicky i geograficky tak mohou být organizovány různé perspektivy jejich zkoumání. Pamětní místa a okolnosti jejich vzniku ilustrují ingerence různých lokálních, kolektivních, skupinových zájmů do proměňující se podoby veřejného prostoru. Při zkoumání okolností jejich vzniku se ukazuje, jak se prolínají prvky oficiálnosti (rozhodnutí a povolení příslušných orgánů státní a místní správy, existence pravidel instalování objektů ve veřejném prostoru a podobně) i spontaneity (role jednotlivců, skupin či organizací při jejich iniciování, rozhodování o jejich vzhledu a podobně).

17 Viz KNIGGE, Volkhard – MÄHLERT, Ulrich (ed.): *Der Kommunismus im Museum: Formen der Auseinandersetzung in Deutschland und Ostmitteleuropa.* Köln/R., Böhlau 2005; WEBER, Matthias – OLSCHOWSKY, Burkhard – PETRANSKÝ, Ivan A. – PÓK, Attila – PRZEWOZNIK, Andrzej (ed.): *Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa: Erfahrungen der Vergangenheit und Perspektiven.* München, Oldenbourg 2011; PAKIER, Małgorzata – WAWRZYNIAK, Joanna (ed.): *Memory and Change in Europe: Eastern Perspectives.* New York – Oxford, Berghahn Books 2016. Naštěstí to neplatí úplně vždy, srv. stať Tomáše Vilímka (pozn. 7).

18 Takovou výjimkou je např. kniha o politické funkci pomníků, jež se zčásti zabývá i obdobím před a po roce 1989 (HOJDA, Zdeněk – POKORNÝ, Jiří: *Pomníky a zapomníky.* Praha – Litomyšl, Paseka 1996), či pokus o souhrnný přehled toho, jak je období komunismu prezentováno v českých muzeích (JAREŠ, Jakub: Český „komunismus" v muzeu: Mapování muzejní krajiny a konstitutivní faktory pro její tvarování. In: ŠUSTROVÁ, R. – HÉDLOVÁ, L. ad.: *Česká paměť*, s. 356–375).

Pamětní místa jako reflexe a zdroj paměti

Vyhodnotíme-li dokumentovaná pamětní místa z prostorového hlediska, dojdeme nejspíše k názoru, že v České republice neexistují regiony paměti komunismu, respektive že celá republika je jedním takovým regionem paměti, a že přes jisté rozdíly v počtu či tematickém zaměření pamětních míst v jednotlivých krajích je způsob, jímž připomínají komunistické období českých dějin, v zásadě velmi obdobný.

Pochopitelně existují rozdíly mezi počtem pamětních míst v jednotlivých krajích. Jde však především o rozdíly dané velikostí a lidnatostí krajů, případně jejich centrální pozicí (Praha, Brno). Na Prahu připadá přibližně 16 procent všech pamětních míst, za ní následuje co do jejich početnosti Středočeský kraj (zhruba 10 procent). Kdybychom ovšem počítali pamětní místa situovaná v Brně dohromady s pamětními místy v Jihomoravském kraji, patřilo by druhé místo s více než 12 procenty právě tomuto kraji. Nejméně pamětních míst se nachází v Libereckém, Karlovarském a Pardubickém kraji: mezi třemi a čtyřmi procenty.

Tři kraje s nejnižším počtem pamětních míst jsou zároveň nejméně lidnaté i nejmenší rozlohou. Z hlediska poměru mezi počtem pamětních míst a počtem obyvatel snad trochu vybočuje kraj Vysočina, který sice zaujímá až jedenácté místo co do množství obyvatel, ale čtvrté místo v počtu pamětních míst (více než devět procent). To je dáno zřejmě tím, že malý počet obyvatel je do jisté míry kompenzován rozlohou (pátý největší kraj), ale také specifickou koncentrací některých typů pamětních míst: zvláště těch, jež se vztahují ke kolektivizaci, respektive odporu proti ní (asi 43 procenta všech pamětních věnovaných kolektivizaci z celé republiky je soustředěno v kraji Vysočina, činí to přes 18 procent pamětních míst v tomto kraji), a k pronásledování církví (více než 32 procenta pamětních míst v kraji). Zcela jistě není počet pamětních míst v jednotlivých krajích přímo úměrný počtu obyvatel a/nebo rozloze krajů, rozdíly ale nejsou nijak dramatické. Jedinou výjimku tvoří Praha, kde je z již vyložených a dobře srozumitelných důvodů výskyt pamětních míst mnohem četnější.

Praha je také jediným krajem, kde jsou zastoupena pamětní místa všech osmnácti definovaných kategorií. Další jednotlivé kraje se tematickou skladbou pamětních míst do jisté míry liší.[19] Některá témata nejsou zastoupena vůbec, jiná se vyskytují nadprůměrně. Zjevně to ale nesouvisí s různými, krajově odlišnými typy paměťové kultury. Obecný trend je v tomto ohledu napříč republikou velmi podobný. Rozdíly souvisejí především s konkrétními podobami historie jednotlivých regionů, jež je pak reflektována určitým typem pamětních míst. Zcela pochopitelně jsou například pamětní místa na železnou oponu[20] soustředěna v krajích při hranici se západními státy. Železné opony a incidentů na hranicích se tak či onak týká 36 procent všech pamětních míst v Jihočeském kraji, 37 procent v Karlovarském kraji a 32 procenta

19 Dále uváděné údaje se opírají o tabulku č. 4 Specializované mapy.

20 K tématu srv. článek Markéty Deváté v tomto čísle časopisu: DEVÁTÁ, Markéta: Teror, selhání, odboj: Konfliktní paměť ozbrojených aktů protikomunistické rezistence. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 3–4 (2015), s. 398–439, zvláště s. 400–404.

v Plzeňském kraji. Pozoruhodné je, že mnohem méně četný je tento typ pamětních míst v posledním příhraničním kraji, Jihomoravském, kde tvoří pouhých 12 procent. Vysvětlení můžeme hledat v poněkud jiném charakteru hranice s Rakouskem (respektive se sovětskou okupační zónou v Rakousku) v prvních letech existence komunistického režimu. Jiným důvodem je i vysoký absolutní počet pamětních míst týkajících se pronásledování církve v Jihomoravském kraji (26 procent). Nadprůměrný počet takto zaměřených pamětních míst je možné evidovat právě v oblastech jižní a střední Moravy (kromě Jihomoravského dále Olomoucký a Zlínský kraj s podílem 22 a 26 procent); o kraji Vysočina (s podílem 32 procenta) již byla řeč. Zde je souvislost s vyšší religiozitou těchto regionů těžko přehlédnutelná, a v tomto ohledu snad můžeme uvažovat o jistém specifiku regionální paměti.

V případě kraje Vysočina hraje ještě významnou roli, že byl místem číhošťského zázraku a působení jedné z ikonických obětí komunistických represí – pátera Josefa Toufara.[21] Stejně tak má význam, že na území kraje se odehrála v roce 1951 babická tragédie a následné represe,[22] což inspirovalo vznik nadprůměrného počtu pamětních míst se vztahem ke kolektivizaci a represím vůči rolníkům. Jistě se v tom promítly i případy násilně vystěhovaných rolníků v rámci takzvané Akce K, které byly na území kraje Vysočina zvláště početné. Někdejší Jihlavský kraj (podle správního členění v letech 1949–1960), zaujímající valnou část nynějšího kraje Vysočina, byl v počtu deportovaných rolnických rodin druhý za Pražským krajem, jenž se většinově překrýval s dnešním Středočeským krajem. Pořadí v počtu pamětních míst na kolektivizaci a její oběti je mezi oběma kraji obrácené: Středočeský kraj zaujímá v rámci celé republiky druhé místo za Vysočinou.

21 Srv. DOLEŽAL, Miloš: *Jako bychom dnes zemřít měli: Drama života, kněžství a mučednické smrti číhošťského faráře P. Josefa Toufara*. Pelhřimov, Nová tiskárna Pelhřimov 2012; TÝŽ: *Krok do tmavé noci: Příběhy faráře Josefa Toufara, jeho vrahů a číhošťského zázraku.* Praha, Nezávislý podmelechovský spolek 2015.

22 Srv. DEVÁTÁ, M.: Teror, selhání, odboj, s. 419–426.

Časový průběh vzniku pamětních míst na období komunistického režimu na území ČR v letech 1990–2015[23]

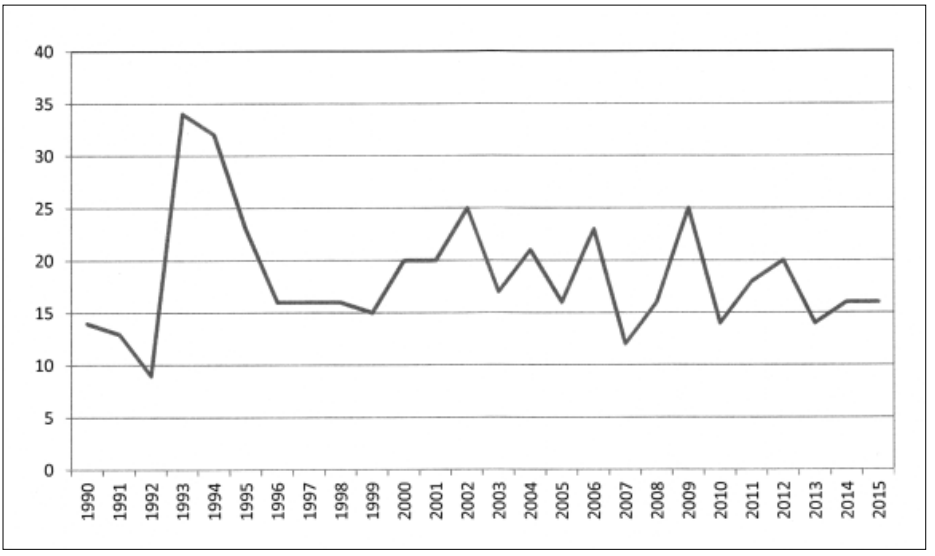

Časovou dynamiku vzniku pamětních míst od počátku devadesátých let ilustruje připojený graf. Jak bylo zmíněno výše, několik pamětních míst pochází ještě z doby před rokem 1989. Jde jednak o některé relikty konce šedesátých let. Například na hřbitově v Lašovicích (okres Písek) byl v roce 1970 vztyčen pomník[24] nad hroby tří údajných vrahů komunistického funkcionáře v Koubalově Lhotě Vladimíra Mandíka.[25] Ostatky popravených v roce 1951 byly jejich rodinám vydány až po rehabilitaci v roce 1965. Pamětní místo přesahuje rozměr soukromé piety jednak svou monumentálností, jednak tím, že ve společném hrobě jsou pohřbeny tři osoby bez vzájemného příbuzenského svazku. Nápis na pomníku ovšem nese jen zašifrované poselství: „Bůh spravedlivý nevinné odmění.“ Zvláštní případ představují místa upomínající na život a tvorbu Johna Lennona, který se po své smrti v prosinci 1980 stal srozumitelným a mnohými sdíleným symbolem autenticity a nezávislosti, jehož význam daleko přesahoval sféru pouhé hudby a jenž se stal předmětem spontánně vytvářených a udržovaných pamětních míst.[26]

23 Graf byl vytvořen na základě grafu č. 1 Specializované mapy (*www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/2013/06/mapa_Posuny_pameti_data.pdf*).

24 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/lasovice/*, Hrob Karla Máši, Václava Junka a Aloise Laciny.

25 Srv. DEVÁTÁ, M.: Teror, selhání, odboj, s. 417 n.

26 Jde nejen o dobře známou Lennonovu zeď na pražské Kampě (viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-1-lennonova-zed/*; srv. BLAŽEK, Petr – LAUBE, Roman – POSPÍŠIL, Filip: *Lennonova zeď v Praze*: *Neformální shromáždění mládeže na Kampě 1980–1989.* Praha,

Společný hrob Karla Máši, Václava Junka a Aloise Laciny, popravených v roce 1951, v jihočeských Lašovicích z roku 1970 přesahuje hranici soukromé paměti na tuto tragickou událost. Nápis na podstavci sochy je skryt za náhrobkem (foto www.pametnimista.usd.cas.cz; pokud není uvedeno jinak, pocházejí fotky z tohoto zdroje)

Naprostou výjimkou je s ohledem na dobu svého vzniku prostá pamětní deska generála Heliodora Píky.[27] Generál Píka, jedna z prvních obětí justičních vražd, jež měl komunistický režim na svědomí,[28] se po roce 1989 stal jednou z ikon paměti na oběti komunistického režimu a je připomínán na mnoha místech. Deska, o níž je řeč, byla ovšem v jeho rodné obci Štítině (Moravskoslezský kraj) odhalena už v červenci 1989, tedy několik měsíců před pádem režimu. Jakkoli je opatřena pouze generálovým reliéfem a jeho životními daty bez jakéhokoli hodnotícího nápisu, je pozoruhodným příznakem nejen uvolňování poměrů, ale především postupující ztráty schopnosti režimu udržovat úplnou kontrolu nad veřejným prostorem a vzrůstající aktivizace občanské společnosti.

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2003), ale také o další místa: mohylu na hoře Smrk v Beskydech (*http://www.pametnimista.usd.cas.cz/smrk-mohyla-johna-lennona/*) či pomník u České Skalice (*http://www.pametnimista.usd.cas.cz/ceska-skalice-pomnik-johnu-lennonovi/*).

27 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/stitina-pomnik-heliodoru-pikovi/*.

28 Srv. BENČÍK, Antonín – RICHTER, Karel: *Vražda jménem republiky: Tragický osud generála Heliodora Píky*. Praha, Ostrov 2006.

Pamětní deska generálu Heliodoru Píkovi (1897–1949), odhalená na místě jeho původního rodného domu ve Štítině u Opavy již 15. července 1989. Autorkou plastiky je akademická sochařka Jaroslava Lukešová

Zásadním impulzem pro vznik naprosté většiny námi dokumentovaných pamětních míst byl ovšem samozřejmě právě politický převrat z listopadu 1989. Patrně prvním polistopadovým počinem v tomto smyslu bylo odhalení pamětní desky Marii Charouskové, oběti střelby sovětských vojáků v srpnu 1968. Deska s jejím jménem byla na pražském Klárově, kde zahynula, instalována už na podzim 1968, v roce 1969 byla odstraněna a obnovena pak 16. prosince 1989.[29] Dalším případem bylo odhalení pamětní desky Janu Palachovi na budově Filozofické fakulty v Praze,[30] což bylo vlastně také obnovení situace, jež existovala po nějakou dobu už v roce 1969.[31] Pamětní deska byla odhalena už k výročí Palachova činu v lednu 1990. V témž roce bylo odhaleno ještě dalších třináct pamětních míst a v zásadě už mezi nimi byly zastoupeny hlavní tematické okruhy, k nimž v následujících letech přibývaly další a další jednotlivé objekty: vedle Jana Palacha i jiné připomínky roku 1968 a srpnové invaze, upomínky na odboj a perzekuci padesátých let, pronásledování církví, disent (již v roce 1990 byla v Turnově odhalena pamětní deska Janu Patočkovi)[32] i na samotný 17. listopad (připomínaný u příležitosti prvního výročí nejen pamětní deskou odhalenou na nejexponovanějším místě paměti roku 1989, tj. na pražské Národní třídě,[33] ale poněkud překvapivě i na rozcestí nedaleko středočeské obce Krhanice).[34]

V letech 1991 a 1992 počet odhalovaných pamětních míst poněkud poklesl, aby pak v následujících dvou letech dosáhl svého maxima v počtu čtyřiatřiceti, respektive dvaatřiceti instalací. Tento vrchol odráží popřevratové nadšení, tříletý nebo

29 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-1-pametni-deska-marie-charouskove/*.
30 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-1-pametni-deska-janu-palachovi/*.
31 Srv. BLAŽEK, Petr – EICHLER, Patrik – JAREŠ, Jakub – BENEŠOVÁ, Michala (ed.): *Jan Palach '69*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav pro studium totalitních režimů – TOGGA 2009, s. 85.
32 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/turnov-pametni-deska-janu-patockovi/*.
33 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-1-pametni-deska-17-listopadu-1989/*.
34 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/krhanice-pomnik-17-11-1989/*.

čtyřletý odstup je dán praktickými okolnostmi, jež zkrátka jistý čas vyžadují: rozhodování příslušných úředních míst, soutěže o umělecké ztvárnění, tvorba a výroba pamětního artefaktu a podobně. Po vrcholu z let 1993 a 1994 počet odhalovaných pamětních míst poklesl, aby zůstal po dalších dvacet let víceméně stabilní: většinou to bylo mezi patnácti a pětadvaceti případy ročně. Zajímavé je, že tato průběhová křivka má svůj takřka pravidelný rytmus, který nikterak nekoresponduje s intenzifikací paměťového diskurzu v médiích či v politickém prostředí. Politizace a politická instrumentalizace diskurzu o komunistické minulosti v období Topolánkovy (2006–2009) a Nečasovy (2010–2013) vlády, jež přinesla mimo jiné zřízení Ústavu pro studium totalitních režimů (podle zákona č. 181/2007 Sb.) a přijetí Zákona o účastnících odboje a odporu proti komunismu (zákon č. 262/2011 Sb.), se vcelku nijak neprojevila na počtu nově zřizovaných pamětních míst.

Tato okolnost se zdá dokládat mimoběžnost spontánního a promyšleně politického zacházení s minulostí a snahy formovat a politicky využívat historickou paměť. Pamětní místa vznikala většinou z rozhodnutí vzešlého na místní úrovni, na jehož přijetí a uskutečnění se podílely návrhy jednotlivců či organizací, orgány samosprávy a instituce občanské společnosti (nejčastěji ovšem místní pobočky Konfederace politických vězňů), nikoli v důsledku aktivit centrálních politických míst. V tomto ohledu tedy skutečně reprezentují autentickou místní či skupinovou paměť.

Jen málokdy přitom docházelo k rozporům mezi iniciativami jednotlivců či organizací a orgány místní či státní správy. Takovým příkladem je třeba pamětní deska na Rudolfa Fuksu, agenta-chodce, popraveného v roce 1952. Jeho případ byl sporný zřejmě především proto, že on sám byl příslušníkem Pohraniční stráže, při jeho dezerci snad hrála roli i jistá kriminální kauza, a navíc Fuksa se během své mise v Československu choval naprosto amatérsky a nezodpovědně.[35] Instalaci pamětní desky iniciovali Fuksovi příbuzní, městské zastupitelstvo obce Chrastava ale její umístění na budově městského úřadu odmítlo, a tak byla umístěna na soukromém domě.[36] Městské zastupitelstvo zvolené v roce 2010 nakonec souhlasilo s instalací nové pamětní desky se skoro totožným nápisem.[37] Podobný, i když co do motivů méně srozumitelný případ představuje pamětní deska obětem komunistického režimu v Ledči nad Sázavou. Deska byla iniciována místní pobočkou Konfederace politických vězňů v Havlíčkově Brodě a bývalým politickým vězněm (a autorem řady knih o pronásledování rolníků) Miloslavem Růžičkou. Její instalaci na budově městského úřadu zastupitelstvo (jak je doslova uvedeno na samotné desce) odmítlo, načež byla umístěna na budově místního Husova sboru.[38]

Existují i případy opačné, kdy s instalací pamětních míst nesouhlasily anebo jejich zřízení nějakým způsobem mařily soukromé osoby. Kupříkladu pamětní deska upomínající v Brně na někdejší existenci transportního střediska do Táborů nucené

35 Srv. také PEJČOCH, Ivo – TOMEK, Prokop: *Agenti-chodci na popravišti: Kurýři západních zpravodajských služeb popravení v letech 1949–1958.* Cheb, Svět křídel 2010, s. 80–84.

36 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/chrastava-pametni-deska-rudolfu-fuksovi/*.

37 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/chrastava-pametni-deska-rudolfu-fuksovi-ii/*.

38 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/ledec-nad-sazavou-pametni-deska-obetem-politickeho-utlaku-v-50-letech/*.

Posprejovaná pamětní deska rockovému hudebníkovi Milanu „Mejlovi“ Hlavsovi (1951–2001), odhalená roku 2005 v Ječné ulici v Praze. Pamětní deska sloužila jako jukebox, který po vhození mince přehrál píseň Muchomůrky bílé. *V roce 2011 byla ukradena*

práce nemohla být v roce 1995 umístěna pro nesouhlas majitele na objekt, kde středisko skutečně fungovalo, ale na jinou budovu.[39] Některá pamětní místa se stala předmětem útoků vandalů. Například pomník věnovaný funkcionáři národněsocialistické strany Petru Konečnému, zavražděnému v roce 1948 Státní bezpečností,[40] byl v roce 2003 polit barvou,[41] pamětní deska věnovaná hudebníkovi Mejlovi Hlavsovi byla nejprve počmárána graffiti a poté v roce 2011 ukradena.[42] Jelikož ovšem o pachatelích a motivech podobných (ostatně nečetných) činů nic nevíme, je obtížné odhadovat, zda se jedná o obecný vandalismus, anebo snad o akty motivované nějakým specifickým názorem na smysl příslušných pamětních míst.

Jisté kontroverze provázely i odstraňování, uchování či reinstalace pamětních míst z doby před rokem 1989. Jelikož jde především o pamětní místa zřízená za účelem komemorace obětí protikomunistické rezistence či incidentů na železné oponě, jedná se o debatu poněkud jiného druhu.[43]

Pokud jde o tematický profil pamětních míst, bylo už řečeno, že oněch osmnáct kategorií, do nichž jsou pamětní místa v databázi členěna, je vcelku praktickým nástrojem, jak se v pamětních místech orientovat, nikoli ale příliš použitelným nástrojem jejich interpretace. Témata se často překrývají – Sokol, Orel, Skaut, církve, příslušníci druhého odboje, kolektivizovaní rolníci, ti všichni i další jsou nejčastěji připomínáni jako oběti komunistických represí, a patří tedy zároveň často (i když ne vždy) pod kategorie politických procesů, věznění, pracovních táborů… Někteří z nich náleží ke kategorii exilu a emigrace, tato kategorie se zase váže k tématu železné opony a podobně.

39 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/brno-pametni-deska-na-transportni-stredisko-do-taboru-nucenych-praci/*.

40 Srv. KAPLAN, Karel: *Nebezpečná bezpečnost: Státní bezpečnost 1948–1956*. Brno, Doplněk 1999, s. 156 a 243–245.

41 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/zdarna-pomnik-petru-konecnemu/*.

42 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-2-pametni-deska-mejlovi-hlavsovi/*.

43 Srv. DEVÁTÁ, M.: Teror, selhání, odboj, zvláště s. 404–408, 414–417 a 419–434.

Krokem k pokusu o komplexní interpretaci pamětních míst jako nositele jistého typu paměti na komunistický režim může být méně detailní členění, asi takové, jaké prezentuje následující připojená tabulka. Na první pohled se může zdát, že jde jen o členění chronologické, ale takový hrubší rastr možná poskytuje skutečný klíč k porozumění, jaký typ paměti na komunistický režim pamětní místa reprezentují a snad i spoluvytvářejí.

Tabulka 1: Počet pamětních míst upomínajících na události v různých obdobích komunistického režimu na území ČR[44]

Únor 1948	14
Padesátá léta	333
Šedesátá léta (do roku 1968)	45
Roky 1968–1969	50
Normalizace	52
Listopad 1989	13

Klíčové politické události, jež historii komunistického režimu rámují, nejsou připomínány tak často, jak by se dalo očekávat. U února 1948 je to pochopitelné, všechny oslavné připomínky z veřejného prostoru zmizely, zatímco ty nové se vztahují ke komunistickému převratu zprostředkovaně: připomínají nečetné akce protikomunistického odporu, případy úmrtí a vražd nekomunistických politiků, jež se odehrály, aniž by se je režim vůbec pokoušel ospravedlnit soudními procesy, a také odchody významných nekomunistických politiků do exilu – tedy události, jež jsou do jisté míry součástí samotného převzetí moci komunisty. Připomínek pražského jara je více a jsou rozmanitější, bude o nich řeč níže. Relativně málo je pamětních míst na listopad 1989; většinou to jsou obecné připomínky konce komunistického režimu, někdy se týkají místních či dílčích událostí.

Pokud jde o desetiletí, jež ony tři historické mezníky oddělují, je patrná naprostá disproporčnost. Zatímco šedesátým letům i „normalizačnímu“ dvacetiletí je věnováno kolem padesáti poměrně rozmanitých připomínek, padesátá léta jsou připomínána nejen mnohokrát častěji, ale i mnohem stejnorodějším způsobem. Sousloví „padesátá léta“ ovšem nelze v tomto kontextu vnímat jako časové určení. Minimálně od jarních měsíců roku 1968, kdy se téma komunistických represí a zločinů stalo na nějakou dobu leitmotivem mediální debaty a důležitým mobilizačním faktorem v probouzení veřejnosti a kdy tento termín byl jedním z nejfrekventovanějších obratů veřejného a mediálního diskurzu, s sebou nese tak jednoznačné a silné asociace a konotace, že je českým symbolickým místem paměti ve smyslu, jak je definoval

44 Tabulka se opírá o data z tabulky č. 2 Specializované mapy (*www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/2013/06/mapa_Posuny_pameti_data.pdf*).

Pierre Nora. Spojení „padesátá léta“ je jednoznačně vnímáno jako synonymum pro perzekuce, jež komunistický režim především v letech 1948 až 1953, nebo spíše až do roku 1956 v masovém měřítku uplatňoval vůči české (a samozřejmě i slovenské) společnosti. Jak vyplývá ze sociologických výzkumů provedených v roce 1968 i po roce 1989 (konkrétně v roce 2010), v české historické paměti patří „padesátá léta“ k nejhůře hodnoceným obdobím národních dějin, hned za obdobím po Mnichovu 1938, druhé světové války a okupace a také za obdobím pobělohorským. Ve výzkumu z podzimu 1968 se ještě – vcelku pochopitelně – před padesátými lety jako mimořádně negativně hodnocené období prosadil srpen 1968, který už v roce 2010 jako samostatná kategorie nefiguroval.[45]

Způsob, jakým padesátá léta připomínají pamětní místa, tomuto hodnocení naprosto odpovídá. Převážnou většinou se váží k obětem perzekucí (popravení, zastřelení na hranicích, věznění či jinak pronásledování), k perzekvovaným organizacím a institucím (církve, Skaut, Sokol, Orel) či specifickým skupinám (vojáci, příslušníci druhého odboje, intelektuálové, rolníci), k místům perzekucí (věznice, Tábory nucené prace), k politickým procesům, zkrátka ke všemu, co připomíná komunistický režim jako režim nespravedlností, zločinů, perzekucí. Mnohá taková pamětní místa jsou věnovaná památce jednotlivých obětí, jiná naopak připomínají oběti režimu sumárně za léta 1948 až 1989, ale často právě jako oběti padesátých let. Tato orientace na zločiny a jejich oběti je ještě zvýrazněna tím, že v mnoha případech jsou vzpomínány společně oběti komunistického režimu i oběti okupace a druhé světové války. I čistě ze statistického hlediska tedy fakt, že „padesátým letům“ – jakožto všeobecně srozumitelné a jednotně vnímané kategorii, či chceme-li místu české historické paměti – je věnována více než polovina evidovaných pamětních míst, má velkou vypovídací hodnotu a je to okolnost více než příznačná.

Reflexe paměti pražského jara v pamětních místech

Pražské jaro, tedy události let 1968 a 1969, je natolik významným a zároveň jasně vymezeným dějinným fenoménem, že je dost dobře možné sledovat proměny historické paměti vztahující se k tomuto dramatickému období československých dějin. Může to být o to zajímavější, že paměť pražského jara je relativně kontroverzní, a to právě především v době, jež nás zajímá z hlediska dokumentovaných pamětních míst. Pražské jaro mělo jako součást historické paměti skutečně zvláštní osud, bylo svými kritiky, komentátory, interprety opakovaně vykládáno pomocí dílčí, velmi jednostranné optiky. Ke všemu byly tyto různé interpretace pražského jara často vedeny aktuálními politickými zřeteli a zájmy. Takový instrumentalizovaný výklad pražského jara bývá pak ovšem nevyhnutelně deformovaný a jednostranný.

45 Viz ADAMEC, Čeněk (ed.): *Vztah Čechů a Slováků k dějinám.* Praha, Ústav pro výzkum veřejného mínění 1968, s. 13; ŠUBRT, Jiří – VINOPAL, Jiří (ed.): *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu.* Praha, Karolinum 2013, s. 109.

Pro interventy a „normalizátory“ bylo kontrarevolucí, pokusem postupně rozvolnit a nakonec zlikvidovat stavbu komunistického režimu. Pokusem, jemuž bylo zabráněno v poslední chvíli vojenským zásahem. Obranná československá pozice v roce 1968, ale i později, celkem pochopitelně zdůrazňovala hlavně reformní podstatu pražského jara, podle níž šlo především o široce založený, společností podporovaný a komunistickou stranou i jejím vedením kontrolovaný pokus o velkorysou a zásadní reformu systému – reformu, jež by ale zůstala na půdorysu socialismu, a tedy komunistického režimu. Po listopadu 1989 se ovšem záhy objevila i docela jiná interpretace pražského jara. Možná že ještě stojí za připomínku, jak mnoho se liší velmi rozšířené vnímání událostí roku 1968 z českého pohledu po roce 1989 a z pohledu ze zahraničí. Ze zahraniční perspektivy je bezpochyby rok 1968 vnímán jako nejvýznamnější událost československých moderních dějin, ve výkladech historie je mu věnována pozornost, a když v jakékoli práci o dějinách studené války najdeme v rejstříku odkaz na Československo, většinou dohledáme, že jde právě o zmínku pražského jara a že vedle Václava Havla se zde jako jediná další osobnost československých dějin vyskytuje Alexander Dubček. Někdy se setkáme až s jistým údivem zahraničních autorů, proč si Češi více neváží tak významné historické události a jejích protagonistů.[46]

A skutečně, i v samotném Československu sdíleli v roce 1989 či 1990 mnozí, včetně některých protagonistů sametové revoluce, mínění, že listopad 1989 je pokračováním nebo znovuoživením pražského jara, a tudíž také především odvetou za srpen 1968 a „normalizaci“. Sám Alexander Dubček, v rámci úvah o kandidatuře na prezidenta republiky, v prosinci 1989 vysvětloval: „Chápem to tak, že je tu predsa len kontinuita s rokom 1968, a to podnietilo súčasné obrodné hnutie…V prípade, že by sa potvrdila moja kandidatúra, chápem to aj ako rehabilitáciu ľudu, ktorý bol urazený, ale aj pokračovanie v ceste, ktorú nastúpili mladí.“[47] Dubčekova prezidentská kandidatura ovšem nebyla úspěšná a nový politický a ekonomický systém byl v Československu a pak v Česku budován spíše s ostentativní distancí vůči roku 1968. A je samozřejmě pravdou, že byl-li listopad odvetou, pak za únor 1948, ne za srpen 1968.

Hodnocení roku 1968 se stalo v letech 1990 až 1992 jedním z polí, na nichž byla bojována bitva o orientaci československé (anebo spíše už české) politiky, ekonomiky, zahraničních vztahů. Střet o radikální ekonomickou reformu (rychlá privatizace, „trh bez přívlastků“), o etablování standardního politického systému založeného na politických stranách, o vstup do Severoatlantické aliance a podobně, zápas o směřování a ovládnutí Občanského fóra a pak i souboj nových, pravicově orientovaných politických stran (Občanské demokratické strany, Občanské demokratické aliance) se středovým Občanským hnutím, v němž působila řada někdejších osmašedesátníků,

46 Srv. např. PAUER, Jan: Das Jahr 1968 – der „Prager Frühling“: Erinnerung und Instrumentalisierung. In: WEBER, M. – OLSCHOWSKY, B. – PETRANSKÝ, I. A. – PÓK, A. – PRZEWOZNIK, A. (ed.): *Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa*, s. 313–329 (viz pozn. 17).

47 Dubček se takto vyjádřil v rozhovoru pro ČTK 10. prosince 1989 (viz DUBČEK, Alexander: *Od totality k demokracii: Prejavy, články a rozhovory. Výber 1963–1992.* Ed. Jozef Žatkuliak a Ivan Laluha. Bratislava, Veda 2002, s. 324 n.).

to vše se mimo jiné stalo konfliktem různých hodnocení roku 1968. V politických debatách, v médiích (ale do jisté míry i v historiografii) se pak pražské jaro stalo trochu kolaterální obětí takového boje. Pražské jaro bylo zaujatě vykládáno v lepším případě jako bizarní pokus vylepšit komunismus a prodloužit tak jeho trvání, v horším jako nejasný konflikt mezi frakcemi uvnitř komunistické strany, které neváhaly pro své zájmy uvrhnout do katastrofy celý národ. Podstatu tohoto pohledu na československý rok 1968 zformuloval asi nejjednoznačněji spisovatel a publicista Karel Steigerwald, když napsal, že všechny porobené národy sovětského bloku se (zcela rozumně) snažily komunismus svrhnout, jen Češi byli tak bláhoví, že jej chtěli vylepšovat, a ještě se tím snad chtějí chlubit.[48] V jiném svém článku šel ještě dále a zahrnul pražské jaro mezi nezajímavé ideové boje, jež spolu kdysi vedli Hitler, Goebbels a Strasser anebo Trockij, Stalin, Dubček a Tito.[49]

Takový názor je jistě třeba chápat jako nadsázku, ale nebyl a není zdaleka ojedinělý. A po pravdě, v lecčem podobný názor, který se od pražského jara a jeho mýtu distancoval, tu byl už dříve, dávno před politickými a společenskými konflikty počátku devadesátých let… Jakožto střet mezi různými frakcemi uvnitř KSČ, které se na nic neohlížely a přivedly do tragédie celou společnost, je pražské jaro nazíráno už v románu *Mirákl*, který Josef Škvorecký napsal na počátku sedmdesátých let. Mnohem sofistikovanější a dodnes inspirativní, ale také velmi kritický pokus o reflexi pražského jara představuje i kniha Petra Pitharta napsaná už v roce 1978.[50]

Jestliže Steigerwaldův – řekněme „revizionistický“ – výklad představuje jeden pól debaty, druhý – dejme tomu „apologetický“ – výklad vnímá pražské jaro jako konsekventní, promyšlený pokus o reformu, který měl podporu celé společnosti a který byl sice zmařen cizí vojenskou intervencí, ale od nějž vede víceméně přímá linie k sovětské perestrojce a listopadu 1989. V nepromyšleném odklonu od takové linie k trhu „bez přívlastků“ a podobně je pak spatřována jedna z příčin našich pozdějších potíží. Problémem obou těchto pohledů (a existují samozřejmě jakési mezivarianty) je do značné míry zúžená optika: oba vidí rok 1968 jako jediný děj s jedním smyslem (i když s jinými hodnoticími znaménky), zaostřují svou pozornost na vedoucí grémia KSČ a přijímají iluzi o úplné a jednoznačné jednotě mezi společností a reformním vedením. Taková jednota snad skutečně existovala během několika vypjatých dní po 21. srpnu – ale právě jen těch několik dnů, od podpisu Moskevského protokolu se stávala čím dále více jen klamem. Mnohé podstatně důležité součásti historie roku 1968 pak z takto zúženého obrazu vypadnou. Například právě onen první týden po vpádu cizích armád, týden nenásilného, ale účinného a obdivuhodného odporu proti intervenci, jejž tehdy v srpnu obdivoval svět (stačí se podívat do tehdejších světových médií či hlášení diplomatů z Prahy), je v těchto polemikách skoro

48 STEIGERWALD, Karel: Pražské jaro nechtělo komunismus zničit. In: *Mladá fronta Dnes* (21.8.2003); přetištěno in: TÝŽ: *Co s námi bude? Fejetony z let 1998–2006*. Praha, Albatros 2006, s. 160 n.

49 TÝŽ: Strážci světlé památky. In: *Lidové noviny* (9.8.1995); přetištěno in: TÝŽ: *Obrana sprostých slov.* Brno, Barrister & Principal 1999, s. 39–41.

50 PITHART, Petr: *Osmašedesátý.* Praha, Rozmluvy 1990; původně vyšlo v exilu pod pseudonymem Jan Sládeček (Kolín nad Rýnem, Index 1980).

neviditelný. Celonárodní vzepětí odporu proti okupaci země a étos s ním spojený přitom bezpochyby patří k významným epizodám našich nejnovějších dějin.

Politická aktuálnost sporů o pražské jaro, tak jak ji vyvolal kontext debat o strategiích postkomunistické transformace na počátku devadesátých let, dávno zmizela, česká politika čelí úplně jiným problémům a výzvám. Vášnivé polemiky ohledně pražského jara, často personifikované do podoby sporů o dějinnou roli Alexandra Dubčeka, ovšem pokračují dodnes. Nejčastěji ale už zase na stránkách odborných periodik či během vědeckých konferencí – a to je přece jen jiná podoba diskurzu o minulosti, než jaká nás zajímá v souvislosti s uvažováním o kolektivní paměti.

Jinou příznivou okolností pro to, abychom pamětní místa vztahující se k pražskému jaru učinili předmětem podrobnějšího rozboru a pokusili se na tomto příkladě ukázat, jak pamětní místa reflektují kolektivní paměť (v tomto konkrétním případě na rok 1968 v Československu) anebo jak by ji snad mohla ovlivňovat, je jejich relativně vhodný počet. Nejde o jednotliviny, jejichž význam by se dal libovolně zevšeobecňovat, ale není jich ani nepřehledně mnoho. A dalo by se říci, že tato pamětní místa jako by vyplňovala mezeru, již v paměti na pražské jaro zanechává politický, mediální a intelektuální diskurz. Vztahují se totiž především k těm, kteří v odporu proti srpnové intervenci i nastupující „normalizaci" nasazovali, riskovali a také ztráceli životy.

Vytváření improvizovaných pamětních míst na oběti okupace bylo ještě součástí samotného protiokupačního odporu. Pod tlakem nastupujícího „normalizačního" režimu potom takové připomínky z veřejného prostoru mizely. Již zmíněný případ pamětní desky Marie Charouskové nebyl v tomto ohledu výjimkou. Památka na srpnové oběti měla být striktně vyhrazena soukromé pietě a i podobu nápisů na hřbitovních náhrobcích se úřady snažily ovlivňovat, tak aby se na nich neobjevovaly údaje o okolnostech úmrtí. Takovým byl třeba případ Miroslava Málka, který zahynul 21. srpna u rozhlasu .[51]

Obětem intervence armád Varšavské smlouvy je věnováno dvanáct pamětních míst, na nichž je zmíněno celkem šestatřicet jmen. Znamená to, že zdaleka ne všechny oběti jsou veřejně připomínány. V období mezi 21. srpnem a 18. říjnem 1968, kdy byla Národním shromážděním ratifikována smlouva o dočasném pobytu sovětských vojsk na území Československa, zahynulo v souvislosti s okupací celkem sto dvanáct občanů Československa, z nich sedmdesát devět na území dnešní České republiky.[52] V době nejintenzivnějších protestů proti okupaci, tedy mezi vpádem armád 21. srpna a dnem návratu vedoucích československých politiků z Moskvy 27. srpna, přišlo na území dnešní České republiky o život třiačtyřicet občanů (v obou případech jsou

51 Srv. ČÍŽEK, Rudolf: *Ztracené archivy: 21. srpen 1968 v ulicích Prahy.* Praha, Naše vojsko 2011, s. 169 n.

52 Srv. BÁRTA, Milan – CVRČEK, Lukáš – KOŠICKÝ, Patrik – SOMMER, Vítězslav: *Oběti okupace: Československo 21. 8. – 31. 12. 1968.* Praha, ÚSTR 2008 (autoři dokumentují úmrtí až do konce roku 1968); TOMEK, Prokop – PEJČOCH, Ivo: *Černá kniha sovětské okupace: Sovětská armáda v Československu a její oběti, 1968–1991.* Cheb, Svět křídel 2015 (autoři dokumentují oběti až do konce pobytu Sovětské armády v Československu, v řadě případů ale předchozí publikaci doplňují i o údaje o obětech z roku 1968).

Improvizovaný památník v Desné na Jablonecku vznikl v srpnu 1968 na místě, kde při havárii cisternového vozidla intervenční Sovětské armády zahynula Marie Vodáková a její osmiletá vnučka Dagmar Škávová (foto Miroslav Jeník, repro z publikace Milana Bárty, Lukáše Cvrčka, Patrika Košického a Vítězslava Sommera Oběti okupace: Československo 21. 8. – 31. 12. 1968. *Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2008). Na místě původního památníku ze srpna 1968 byla v roce 2008 z iniciativy městského zastupitelstva v Desné odhalena pamětní deska připomínající obě oběti okupace (ve výřezu), která nahradila odcizenou kovovou pamětní desku instalovanou už roku 1991*

započítána i úmrtí, k nimž došlo později, ale následkem zranění utrpěných v daném období). Většina obětí (celkem čtyřiatřicet jmen) srpnového týdne je dnes na pamětních místech připomínána. Naopak z pozdějších obětí se připomínají pouze jména dvou zabitých opilým polským vojákem v Jičíně 7. září 1968.[53] Je tedy zjevné, že ve veřejné paměti rezonují především připomínky aktivního odporu proti intervenci.

Bylo by obtížné odhadovat, proč se některým obětem veřejné připomínky dodnes nedostalo. Alespoň v některých případech je to zřejmě proto, že v momentě instalace pamětního místa nebyla k dispozici přesná dokumentace. To je třeba případ pamětní desky instalované na budově Českého rozhlasu na Vinohradské

53 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/jicin-pomnik-obetem-intervence-1968/*; srv. BÁRTA, M. ad.: *Oběti okupace*, s. 97–104 a 108.

třídě v Praze.[54] Okolí rozhlasu bylo 21. srpna místem nejprudších srážek mezi protestujícími občany a sovětskými vojáky a také místem největšího počtu obětí. Podle dnes dostupné dokumentace zde přišlo o život šestnáct lidí. Na pamětní desce je uvedeno patnáct jmen, přičemž jeden z uvedených (Jindřich Krahulec)[55] byl ve skutečnosti zastřelen na jiném místě Prahy a dvě jména (Pavel Albrecht[56] a Miroslav Málek)[57] naopak chybějí. Některá jména naproti tomu figurují na pamětních místech vícekrát. Nejčastěji je připomínána smrt šestnáctiletého Josefa Žemličky, zastřeleného 21. srpna v Brně – celkem třikrát (na místě úmrtí, v rodišti a na společném pomníku brněnských obětí okupace v moravské metropoli).[58] Paradoxní výjimkou je v tomto kontextu případ pamětní desky na úmrtí Františka Nováka, kterého 27. srpna srazilo sovětské pásové vozidlo. Pomníček, zřízený na místě jeho smrti (Želivec v okrese Praha-východ) ještě v září 1968, přetrval celou dobu „normalizace“ a zmizel v rámci stavebních úprav až po roce 1989.[59]

Srpnovému odporu proti intervenci jsou věnovány ještě dvě další upomínky: jedna na tehdejší působení rozhlasu,[60] druhá na svobodné televizní vysílání.[61] Naproti tomu k vedoucím politickým osobnostem pražského jara se pamětní místa vztahují jen výjimečně. Pouhý jeden pomník se týká Alexandra Dubčeka. Jde ovšem o pomník na místě, kde Dubček utrpěl smrtelná zranění při automobilové nehodě v roce 1992, a nápis rok 1968 vůbec nezmiňuje.[62] Druhá pamětní deska, jež vzpomíná Dubčeka, je umístěna na budově někdejšího Federálního shromáždění v Praze, připomíná ovšem výslovně jen Dubčekovu roli předsedy tohoto zastupitelského sboru v letech 1989 až 1992 a do naší databáze zařazena nebyla.[63] Jedna pamětní deska je věnována Josefu Smrkovskému,[64] dvě Františku Krieglovi.[65] Pouze nápis na jedné z pamětních desek Františku Krieglovi specificky připomíná rok 1968, totiž Krieglovo odmítnutí podepsat Moskevský protokol.

Vedle několika obecných připomínek pražského jara se pak větší počet pamětních míst týká odporu proti nastupující „normalizaci“, tj. především činu Jana Palacha

54 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-2-pametni-deska-obetem-invaze-v-srpnu-1968/*.
55 Srv. BÁRTA, M. ad.: *Oběti okupace*, s. 60.
56 *Tamtéž*, s. 59.
57 *Tamtéž*, s. 61 (uveden zřejmě chybně jako Jaroslav).
58 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/brno-pametni-deska-josefu-zemlickovi/* a *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/brno-pomnik-obetem-z-21-8-1968/*; *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/omice-pametni-deska-josefu-zemlickovi/*.
59 Srv. BÁRTA, M. ad.: *Oběti okupace*, s. 70 n.
60 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-2-pametni-deska-vysilani-rozhlasu-pri-invazi-v-srpnu-1968/*.
61 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/jested-pametni-deska-na-televizni-vysilani-v%C2%A0roce-1968/*.
62 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/humpolec-pomnik-alexandru-dubcekovi/*.
63 Viz Pamětní desky v Praze: Průvodce po pražských pamětních deskách [online]. 2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: *http//:www.pametni-desky-v-praze.cz/products/na-budove-byvaleho-narodniho-shromazdeni-nyni-nove-budovy-narodniho-muzea*.
64 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-1-pametni-deska-josefu-smrkovskemu/*.
65 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-2-pametni-deska-frantisku-krieglovi/*.

Spontánní akt přejmenování náměstí Krasnoarmějců v Praze na náměstí Jana Palacha v lednu 1969 (foto Pavel Vácha, repro z publikace Jan Palach 16.–25. 1. 1969. *Praha,* KANT – *Pražský dům fotografie 2009)*

a jeho následovníků Jana Zajíce a Evžena Plocka. Patnáct pamětních míst je věnováno Janu Palachovi (z toho tři zároveň i Janu Zajícovi), tři samostatně Janu Zajícovi a jedno Evženu Plockovi.[66] Především v případě Jana Palacha platí totéž, co bylo řečeno o obětech srpnové intervence. Tvorba improvizovaných pamětních míst (náměstí Krasnoarmějců, kde stojí budova filozofické fakulty, na níž Palach studoval, bylo spontánně přejmenováno na náměstí Jana Palacha, jeho posmrtná maska byla vystavována na několika místech a podobně) byla v lednu 1969 integrální součástí nejen celonárodních projevů smutku a piety, ale též znovu vzedmutého odporu proti kompromisům a kapitulacím vedoucích politiků KSČ a státu.[67]

V celém souboru dokumentovaných pamětních míst je Jan Palach jednou z nejčastěji připomínaných historických osobností. Z odstupu desetiletí je Jan Palach a jeho čin vnímán především jako čistá oběť či morální memento určené stále lhostejnější společnosti. V kontextu doby byl ale Palachův čin mnohem spíše než morálním gestem pokusem o politický čin, jenž měl přinést konkrétní politické důsledky – totiž adekvátní reakci společnosti. V možnost její aktivizace Jan Palach věřil: „Leden 1968 začal shora, leden 1969 musí začít zdola," napsal v závěru dopisu, jímž vysvětloval svůj čin.[68] Komemorace jeho činu je tedy mnohem spíše připomínáním odporu než pouhé oběti. Stejné platí i o pamětních místech věnovaných obětem spojeným s potlačováním posledního velkého vzepětí společenského odporu na samém

66 Všechna pamětní místa viz *www.pametnimista.usd.cas.cz*, Rok 1969.

67 Srv. např. obrazovou publikaci *Jan Palach 16.–25. 1. 1969: Katalog k výstavě.* Praha, KANT – Pražský dům fotografie 2009.

68 Srv. BLAŽEK, Petr: „Pochodeň č. 1": Rekonstrukce činu Jana Palacha. In: BLAŽEK, P. ad. (ed.): *Jan Palach '69*, s. 39–89, zvláště s. 57–60 (viz pozn. 31).

konci pražského jara – protirežimních demonstrací v srpnu 1969.[69] Z pěti obětí střelby, vedené nejčastěji příslušníky Lidových milicí, jsou připomínány obě brněnské: Danuše Muzikářová a Stanislav Valehrach. Oba přišli o život 21. srpna 1969[70] a oběma byly odhaleny pamětní desky v srpnu 1991.[71] Ze tří pražských obětí je připomínán čtrnáctiletý Bohumil Siřínek.[72] Zemřel o tři dny později na střelná zranění, jež utrpěl 21. srpna 1969.[73] O jeho pomník, odhalený v srpnu 2015, se zasloužil Spolek Pomníky obětem bezpráví, který vznikl v roce 2014 na popud historika Lukáše Cvrčka.[74] V rámci projektu „Srpen 1969“ plánuje spolek, který tak kompenzuje dlouholetou netečnost pražských komunálních politiků, i připomínku smrti dalších dvou demonstrantů, Vladimíra Kruby a Františka Kohouta, zastřelených v Praze 20. srpna večer.[75]

V každém případě je zjevné, že komemorace událostí let 1968–1969 se z pohledu dokumentovaných pamětních míst vztahuje především k tomu, co v jiných typech paměti do značné míry absentuje: sice k obětem, ale obětem aktivního odporu. Možná že by tento úhel

Posmrtná maska, kterou s tváře zesnulého Jana Palacha sňal 19. ledna 1969 sochař Olbram Zoubek, se stala na několik dnů jádrem spontánně vytvořeného pietního místa na rampě Národního muzea (foto Daniela Sýkorová, repro z publikace Jan Palach 16.–25. 1. 1969*)*

69 Srv. TŮMA, Oldřich a kol. (ed.): *Srpen ’69: Edice dokumentů.* Praha, ÚSD AV ČR – Maxdorf 1996; BÁRTA, Milan – BŘEČKA, Jan – KALOUS, Jan: *Demonstrace v Československu v srpnu 1969 a jejich potlačení.* Praha, ÚSTR 2012.

70 *Tamtéž*, s. 194–201.

71 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/brno-pametni-deska-danusi-muzikarove/* a *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/brno-pametni-deska-stanislavu-valehrachovi/*.

72 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-2-pametni-deska-bohumilu-sirinkovi/*.

73 BÁRTA, M. – BŘEČKA, J. – KALOUS, J.: *Demonstrace v Československu v srpnu 1969*, s. 151–159 a 162.

74 Viz Srpen 1969. O projektu [online]. 2015 [cit. 2015-12-10]. Dostupné z: *http://www.srpen1969.cz/#!about/c66t*.

75 K těmto případům viz BÁRTA, M. – BŘEČKA, J. – KALOUS, J.: *Demonstrace v Československu v srpnu 1969*, s. 140 n. a 160–163.

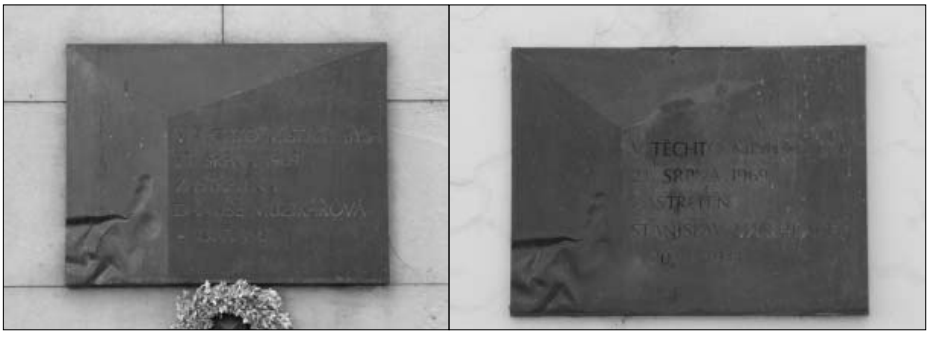

Bronzové pamětní desky Danuši Muzikářové (1951–1969) a Stanislavu Valehrachovi (1941–1969), stylizované do symbolu československé vlajky, s postavou padajícího bojovníka v levém dolním rohu a rytým nápisem. Pamětní desky, vytvořené Jiřím Sobotkou, byly odhaleny 20. srpna 1991 v centru Brna poblíž míst, kde byli Muzikářová a Valehrach zastřeleni při potlačování protestních demonstrací při prvním výročí okupace: na Moravském náměstí a v Orlí ulici

pohledu na pamětní místa vztahující se k pražskému jaru mohl být podepřen ještě faktem, že jednou z nejčastěji připomínaných osobností je zpěvák a hudebník Karel Kryl. Jeho jméno se na pamětních místech objevuje celkem desetkrát, tedy mnohem častěji než jména všech politiků pražského jara. Písničkář Karel Kryl byl i po své emigraci v roce 1969 vnímán jako ztělesnění mýtu konce šedesátých let a pro mnohé byl právě on symbolem uměleckého a intelektuálního odporu proti okupaci a následným proměnám politické situace. Úsudek, že historická paměť společnosti na pražské jaro zahrnuje vedle paměti na naděje a jejich zmaření také – či možná především – paměť na odpor proti srpnové intervenci a jeho étos a rovněž na nesouhlas s nastupující „normalizací“, podporuje i skutečnost, nakolik právě tato paměť byla živá ještě koncem osmdesátých let: protesty a demonstrace v letech 1988 a 1989 se odehrávaly nejen na výročí důležitých událostí z let 1968 a 1969, ale i na místech spojených s tímto typem odkazu pražského jara. Vzpomínka na protesty z let 1968–1969 měla ještě tehdy výrazný mobilizační efekt.[76]

Paměť pamětních míst

Z celého arzenálu teoretických nástrojů prezentovaných v textech věnovaných bádání o kolektivní historické paměti je možná pro náš účel nejnosnější a nejnázornější metafora německého literárního historika Andrease Huyssena o veřejném prostoru jako o palimpsestu svého druhu, kde jsou jednotlivé vrstvy připomínek

76 Srv. např. TŮMA, Oldřich: *Zítra zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén.* Praha, ÚSD AV ČR – Maxdorf 1994, s. 25 n. a 30 n.

minulosti vymazávány jako na středověkých pergamenech a nahrazovány novými.[77] Podobných případů je i mezi pamětními místy dokumentovanými v našem projektu řada. Kdyby existovaly časosběrné fotografie jednotlivých míst, dokládaly by takové intervence do veřejného prostoru a jeho proměny velmi přesvědčivě. Takové proměny navíc někdy připomínají cestu tam a zase zpátky, uskutečněnou i několikrát po sobě. Například asi nejexponovanější prostor českých moderních dějin, horní část Václavského náměstí, respektive prostor před sochou sv. Václava, byl dějištěm zpřítomňování a zase vymazávání paměti na oběti srpnové intervence nebo činu Jana Palacha. Mezi srpnem 1968 a srpnem 1969 byl opakovaně spontánně upraven – květinami, svíčkami, nápisy – jako pamětní místo a zase znovu organizovaně (zásahy policie a technických služeb města) vyčištěn, případně zaplněn stromky v přenosných květináčích a znepřístupněn, tak aby byl jeho symbolický význam neutralizován. Toho docílil režim na dlouhou dobu, ač nikoli natrvalo, když pořádkové síly vytlačily z tohoto prostoru demonstranty – naposledy v kontextu pražského jara – odpoledne 21. srpna 1969. Pokládáním květin k soše sv. Václava ovšem také začala první velká protirežimní demonstrace po skoro dvaceti letech – 21. srpna 1988 – i demonstrace takzvaného Palachova týdne 15. a 16. ledna 1989. Ještě před pádem komunistického režimu, v prvních dnech po 17. listopadu se pak na tomto místě objevila (tehdy ještě improvizovaná) připomínka obětí Jana Palacha a Jana Zajíce, jež byla posléze přetvořena do dnes existující podoby.[78] Autora zmíněné metafory by musela nadchnout historie sochy Tomáše

Písničkář Karel Kryl (1944–1994) se stal pro mnohé příslušníky několika generací symbolem odporu proti sovětské okupaci a jejímu politickému dědictví. Betonovou pamětní desku, jejímž autorem je sochař Ivan Racek, tvoří busta na pozadí obrysů kytary, stylizované do šířících se vln Rádia Svobodná Evropa. Deska byla odhalena 12. dubna 1996 v Kroměříži v ulici Kpt. Jaroše na domě, kde Kryl v padesátých letech s rodiči žil

77 HUYSSEN, Andreas: *Present Pasts: Urban Palimpsests and Politics of Memory.* Stanford, Stanford University Press 2003, s. 72–84; srv. DVOŘÁK, Tomáš: Přepisování paměti. In: MASLOWSKI, N. – ŠUBRT, J. (ed.): *Kolektivní paměť*, s. 170–176, zvláště s. 171 n. (viz pozn. 11).

78 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-1-pomnik-janu-palachovi-a-janu-zajici-a--obetem-komunismu/*.

Garrigua Masaryka na plzeňském náměstí téhož jména: byla odhalena 28. října 1928, odstraněna za okupace v roce 1940, znovu instalována 28. října 1945, stržena po potlačení demonstrací proti měnové reformě 1. června 1953 a obnovena 28. října 1991.[79] A to se ještě uvažovalo o její reinstalaci už v roce 1968!

Je zjevné, že boj o podobu veřejného prostoru byl už součástí listopadového převratu v roce 1989. Vynikající polský historik Andrzej Paczkowski kdysi ve vystoupení na konferenci věnované paměti komunismu zařadil změnu symbolů (spolu s legislativními akty, veřejnou diskusí, výkony historiografie a proměnami veřejného mínění) k základním prvkům zacházení s komunistickou minulostí.[80] Taková změna symbolů probíhala v Československu opravdu rychle a důkladně. Už v prvním týdnu po 17. listopadu vypínali řidiči pražského metra automatické hlášení názvů stanic, aby místo „Klementa Gottwalda" mohli říci „Nuselský most". Gottwaldov se přejmenoval na Zlín už v prosinci 1989. Více než dvě stě místních názvů bylo v Praze pod záštitou Václava Havla změněno jednorázově 1. května 1990. Prezident tehdy neopomněl v rozhlasovém rozhovoru zdůraznit, že „při té příležitosti bude také Engelsovo nábřeží, kde bydlím, přejmenováno na Rašínovo".[81] Stejně tak rychle mizely desítky či stovky pamětních tabulí, soch a dalších veřejných symbolů „starého režimu" – nebo byly ještě předtím všelijak upravovány, tím jakoby odsvěcovány a na první pohled měněn jejich smysl (například když byly ruce bílé Gottwaldovy sochy v Praze natřeny krvavě rudou barvou).[82] Tato verbální a vizuální dekomunizace veřejného prostoru nevyvolala žádné významnější spory, snad jen v případě, kdy se její obětí staly názvy nebo artefakty, které přímo s komunistickým režimem nesouvisely, jen byly jako symboly tímto režimem využívány – taková byla třeba kauza růžového tanku na pražském Smíchově.[83]

Třeba v bývalé Německé demokratické republice a potom ve sjednoceném Německu se věci neměnily zdaleka tak razantně. Leninova socha zmizela z centra Berlína až v roce 1992. Socha předválečného vůdce Komunistické strany Německa Ernsta Thälmanna stojí v berlínském Prenzlauerbergu dodnes – na rozdíl od pražské sochy Jana Švermy, jež byla po dlouhých debatách nakonec v roce 1999 odstraněna.[84] Oba jsou si podobní tím, že zahynuli ještě za války a s konkrétní podobou komunistického režimu tedy nemohli mít nic společného, oba měli nimbus bojovníků proti fašismu.

---

79 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/plzen-pomnik-tgm-pamatnik-narodniho-osvobozeni/*.

80 Sympozium pořádaly 19. a 20. října 2001 v Praze společně Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a vídeňský Ústav pro vědy o člověku (*Institut für die Wissenschaften vom Menschen*). Srv. KOPEČEK, Michal: Paměť komunismu v České republice: Zprávy ze sympozia. In: *Soudobé dějiny*, roč. 8, č. 4 (2001) s. 821–826, zvláště s. 824.

81 Srv. HAVEL, Václav: *Hovory v Lánech 1990.* Ed. Tereza Hubáčková, Martin Vidlák a Jan Zelenka. Praha, Knihovna Václava Havla 2013, s. 81.

82 Viz HOJDA, Z. – POKORNÝ, J.: *Pomníky a zapomníky*, s. 220 n. (viz pozn. 18); srv. HOJDA, Zdeněk: Válečné pomníky jako vzpomínková místa v České republice po roce 1989: Lieux de mémoire nebo bojiště vzpomínek. In: CORNELIßEN, Ch. – HOLEC, R. – PEŠEK, J. (ed.): *Diktatura – válka – vyhnání*, s. 213–221, zvláště s. 214 (viz pozn. 11).

83 Srv. HOJDA, Z. – POKORNÝ, J.: *Pomníky a zapomníky*, s. 224–228.

84 Srv. HOJDA, Z.: Válečné pomníky jako vzpomínková místa v České republice po roce 1989, zvláště s. 218.

Zakladatelé NDR Otto Grotewohl a Wilhelm Pieck měli své ulice v centru sjednoceného Berlína až do roku 1993, respektive 1994, kdy se z nich teprve stala (opět) Wilhelmstrasse a Torstrasse.[85] Podobných případů jsou v bývalém východním Německu stovky.[86] Tato situace dokonce vedla Spolkovou nadaci pro zpracování diktatury SED jakožto centrální německou instituci, jež se zabývá komunistickou minulostí, v létě 2002 k provolání, v němž vyzývala k odstraňování stále existujících pomníků či názvů veřejných prostranství, jež se od doby NDR stále ještě hlásí ke komunistickému režimu či ideologii, a k jejich nahrazování jmény protagonistů a hrdinů protirežimní opozice.[87] Taková výzva by v Česku byla stěží zapotřebí.

To, že byl český veřejný prostor takto radikálně dekomunizován, o lecčem vypovídá, byla to ovšem dekomunizace nejjednodušší a nejsnadnější. Zůstaneme-li u srovnání s Německem, jiné podoby dekomunizace měly naopak v NDR mnohem rezolutnější podobu. Pod vedením občanských výborů obsadili demonstranti počátkem prosince 1989 v Lipsku a v dalších městech krajské či okresní centrály Státní bezpečnosti (Stasi)[88] a převzali kontrolu nad jejími archivy; 15. ledna 1990 se pak totéž stalo i s celostátním ústředím Stasi v Berlíně-Lichtenbergu.[89] V někdejších sídlech Stasi v Lipsku i Berlíně dnes fungují muzea této instituce, jež bývala „štítem a mečem“ strany.[90] Zato v Československu zůstalo v listopadu a prosinci 1989 jen u návrhů na podobný postup, Státní bezpečnost nakonec až o několik měsíců později likvidoval (a opožděnou kontrolu nad jejími dokumenty převzal) stát. Také žádné podobně velkorysé muzeum věnované historii této smutně proslulé, za režimní represe odpovědné instituce u nás dodnes neexistuje.

Samotný počet pamětních míst na komunistické období dějin je ovšem v českém případě relativně vyšší než v německém. Respektive v absolutních číslech je

85 In: Wikipedia: Die freie Enzyklopädie [online]. Wilhelmstrasse (Berlin-Mitte); Torstrasse [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: *https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelmstrasse_(Berlin-Mitte)*; *https://de.wikipedia.org/wiki/Torstrasse*.

86 Srv. např. SÄNGER, Johanna: *Heldenkult und Heimatliebe: Straßen- und Ehrennamen im offiziellen Gedächtnis der DDR*. Berlin, Ch. Links 2006; KNABE, Hubertus: DDR-Straßennamen: Wie die DDR in der Provinz weiterlebt. In: *Spiegel Online* [online]. 03-10-2006 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: *http://www.spiegel.de/politik/deutschland/ddr-strassennamen-wie-die-ddr-in-der-provinz-weiterlebt-a-440393.html*; SIEBECK, Cornelia: Rezension zu: Sänger, Johanna: Heldenkult und Heimatliebe: Straßen- und Ehrennamen im offiziellen Gedächtnis der DDR. Berlin 2006. In: *H-Soz-Kult* [online]. 24-04-2007 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: *http://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-8477*.

87 Viz Aufruf im Jahr 2003: Orte des Erinnerns [online]. 2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: *www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/aufruf%3A-orte-der-erinnerung.2708.html.*

88 Srv. RICHTER, Michael: *Die Staatssicherheit im letzten Jahr der DDR*. Weimar – Köln/R. – Wien, Böhlau 1996, s. 73–95.

89 *Tamtéž*, s. 153–168.

90 Viz Bürgerkomitee Leipzig e.V., Träger der Gedenkstätte Museum in der „Runden Ecke“ mit dem Museum im Stasi-Bunker [online]. 2015 [2015-12-10]. Dostupné z: *http://www.runde-ecke-leipzig.de/*; Stasimuseum im Haus des Ministeriums für Staatssicherheit [online]. 2015 [2015-12-10]. Dostupné z: *http://www.stasimuseum.de/*.

podobný,[91] bereme-li ale v úvahu větší rozlohu i počet obyvatel, je nepoměr zřejmý (byť pochopitelně pamětní místa na komunistický režim se v Německu koncentrují především na území bývalé NDR). Možná to souvisí i s tím, že v Německu – slovy jednoho z kritiků tohoto stavu – ačkoli je o instalaci pamětního místa rozhodnuto, „trvá to podle okolností stejně dlouho jako výstavba berlínského letiště“[92] (která je notoricky nechvalně známá pro neustálé odklady). V České republice se zřizování pamětních míst od samého počátku naopak vyznačovalo velkou dynamikou. Na druhou stranu jistě existují země s mnohem intenzivnější tvorbou pamětních míst. Například v jediném malém okrese na jihu Litvy (Druskininkai) existuje 127 pamětních míst jen na partyzánské protisovětské aktivity, tedy na období pouhých několika let.[93]

Česká pamětní místa představují poměrně homogenní soubor z hlediska geografického, v zásadě neexistují významné regionální rozdíly. Časové koordináty jejich vzniku (roky odhalování) se vyznačují značnou stabilitou a vcelku nijak nereagují na silnější nebo slabší akcenty, jež se objevují a zase mizí v politickém a mediálním diskurzu o komunistické minulosti. Mimoběžnost paměti pamětních míst a instrumentalizovaného politického a mediálního diskurzu dokládá také skutečnost, že prizmatem pamětních míst se komunistický režim nejeví tak stejný a neměnný po celou dobu své existence (tedy „totalitní od začátku do konce“), jak to významná část tohoto diskurzu chce vidět. Zatímco rané období režimu je připomínáno masivně jako období represí, zločinů a jejich obětí, paměť let 1968–1969 je zaměřena především na odpor proti intervenci a „normalizaci“, pamětní místa na sedmdesátá a osmdesátá léta jsou zase mnohem rozmanitější a nemají jedno ústřední téma. Pravdou ovšem je, že symbolická pamětní místa, jež připomínají celé období 1948 až 1989, vnímají komunistický režim jako celek a oněch více než čtyřicet let především jako období útlaku a obětí. Tento aspekt je zdůrazněn i tím, že často jsou pamětní místa tohoto druhu věnována společně obětem komunistického režimu a obou světových válek dohromady. A také platí, že nejčastějším způsobem připomínání komunistického režimu jsou právě pamětní místa na padesátá léta.

Zajímavé je i porovnání osobností, jimž jsou pamětní místa výslovně dedikována. Nejčastěji je připomínána Milada Horáková, poté Jan Palach, páter Josef Toufar a Karel Kryl, generál Heliodor Píka a po něm Václav Havel. Menší počet pamětních míst se vztahem k Václavu Havlovi je jistě dán krátkým časem, který uplynul od jeho smrti, další velmi pravděpodobně přibudou. Otázkou ovšem je, zda budou reflektovat spíše období před, anebo po roce 1989. Pamětní místa zaměřená na jednotlivé osobnosti jako by v sobě v malém zahrnovala celé široké tematické spektrum.

91 Srv. KAMINSKY, A. – GLEINIG, R. – IGEL, O. (ed.): *Orte des Erinnerns* (viz pozn. 1). Tato publikace eviduje také kolem šesti set pamětních míst.

92 PÖPPINGHEGE, Rainer: Rezension zu: Veen, Hans-Joachim; Knigge, Volkhard (Hrsg.): Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945. Köln 2014. In: *H-Soz-Kult* [online]. 10-03-2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: *http://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-22986*.

93 Viz brožura vydaná péčí tamějšího muzea *Get Acquinted with the Paths of Partisan Fights in the Woods of Druskininkai Forest Stewardship*. Druskininku, UAB Baltijos kopija 2013.

Pamětní místa dedikovaná ikonickým obětem padesátých let jako by přesně zrcadlila strategii komunistických represí zacílených na společenská prostředí zvláště podezřelá coby centra možného odporu: politiky předúnorových nekomunistických stran, církve a armádu. Stejné je to i s pamětními místy na oběti fabrikovaných procesů padesátých let, jež jsou rozeseta po celé republice. Ilustrují názorně komunistickou strategii výroby monstrprocesů se záškodníky, agenty, kulaky a dalšími „třídními nepřáteli", jež se jako podle téhož vzoru konaly skoro v každém větším či okresním městě s cílem zastrašit zblízka a bezprostředně místní společnost. Jan Palach pak reprezentuje paměť odporu proti intervenci a „normalizaci", Karel Kryl a Václav Havel paměť umělecké a intelektuální opozice sedmdesátých a osmdesátých let.

Tabulka 2: Počty pamětních míst věnovaných jednotlivým osobám

Milada Horáková	17
Jan Palach	15
Josef Toufar	10
Karel Kryl	10
Heliodor Píka	9
Václav Havel	5

Nepřehlédnutelným aspektem českých pamětních míst na období komunismu je spontánnost a autenticita. Valnou většinou vznikala nikoli z rozhodnutí centrálních politických orgánů, ale díky aktivitě jednotlivců, příbuzných obětí, historiků, místních aktivistů či spolků, organizací, orgánů místní správy. Důsledkem takového decentralizovaného a spontánního způsobu vzniku pamětních míst je jejich určitá neúplnost a nesystematičnost. Již byla řeč o tom, že například většině obětí srpnové invaze jsou dedikována pamětní místa, některým ale bez nějakého zjevného důvodu nikoli. Stejné je to u obětí demonstrací ze srpna 1969 a také v mnoha jiných obdobných případech. Naproti tomu třeba všech 136 obětí Berlínské zdi je připomínáno jednotným způsobem na centrálním památníku obětí zdi v Bernauer Strasse na někdejší hranici rozděleného Berlína.[94] Podobné to je i v případě budapešťského Muzea Dům teroru (*Terror Háza Múzeum*), jež věnuje všem 229 obětem kádárovské justice – tedy lidem, kteří byli odsouzeni k smrti a popraveni pro účast na povstání v roce 1956 – unifikovanou vzpomínku: jejich jednotně vyvedené pamětní desky jsou instalovány jedna vedle druhé na obvodové fasádě budovy. Dům teroru je muzeum zaměřené na fašistické, ale především komunistické represe a jejich oběti a je vnímán jako národní či státní instituce (alespoň za vlád strany FIDESZ).[95] Politika

94 Viz Gedenkstätte Berliner Mauer [online]. 2015 [2015-12-10]. Dostupné z: *http://www.berliner-mauer-gedenkstaette.de/*; srv. HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria: *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989: Ein biographisches Handbuch.* Berlin, Ch. Links 2009.

95 Viz Terror Háza Múzeum [online]. 2015 [2015-12-10]. Dostupné z: *http://www.terrorhaza.hu*.

Oběti komunismu se na Slovensku počítají už od roku 1945, jak je patrné například z pamětní desky umístěné na Hlavné ulici v Košicích (foto Oldřich Tůma)

ale samozřejmě i v českém případě do světa pamětních míst zasahuje. Pokud ničím jiným, tedy tím, že se stávají místem ceremonií, rituálů, kladení věnců a výročních proslovů,[96] ale třeba také – jako Národní třída či Albertov v Praze – místem protestů a konfliktů.

Zajímavé je, že ačkoli Československo bylo jedním státem a působil tu jeden komunistický režim, česká a slovenská paměť není v tomto ohledu úplně totožná. Zatímco česká paměť vymezuje komunistický režim striktně daty 25. únor 1948 až 17. listopad 1989, pro slovenskou začíná komunistický režim už rokem 1945 (jako na pamětní desce v Košicích). Slovenský zákon o protikomunistickém odboji (zákon č. 219/2006 Z.z.) dokonce vymezuje rozhodné období 6. říjnem 1944, tedy dnem, kdy Sovětská armáda a Československý armádní sbor překročily hranice Československa, respektive tehdejší Slovenské republiky.

Dokumentovaná pamětní místa nejspíše nejsou místy paměti ve smyslu Pierra Nory. Nebo jen tím, že někde – například na pražské Národní třídě – jako by doplňují a zpřesňují paměťový potenciál místa samotného, tedy místa důležité historické události. Až na výjimky nejsou také předmětem kontroverzí a boje o kulturní hegemonii. Tím jsou mnohem spíše slova: například „totalita“ nebo „masakr“ (na Národní třídě). Užívání – anebo kritika užívání – takových výrazů dokáže rozpoutat velmi vášnivé polemiky.

V každém případě pamětní místa zrcadlí nejen minulost, ale i přítomnost, či aspoň dobu svého vzniku. Z tohoto hlediska je zřejmě nejpůsobivější liberecký

96 Srv. MASLOWSKI, Nicolas: Politika paměti jako nástroj manipulace a morálky: In: MASLOWSKI, N. – ŠUBRT, J. (ed.): *Kolektivní paměť*, s. 69–81 (viz pozn. 11).

památník obětem komunismu,[97] který je ze dvou stran obložen skleněnými deskami, jež skutečně zrcadlí okolí památníku včetně případného pozorovatele. Teprve bezprostřední přiblížení umožňuje zhlédnout nápis, jenž je v jeho patě zapuštěn do dlažby v zrcadlově převrácené podobě: „Sám v sobě hledej, zda svobodu ctíš, bráníš nebo omezuješ."

Článek vznikl v rámci projektu „Příběhy míst: Topografie soudobé paměti národa" (Program NAKI Ministerstva kultury ČR, č. DF11PO1OVV034).

Se symbolikou zrcadlení a apelem na osobní odpovědnost za lidskou svobodu pracuje Památník obětem komunismu umístěný při vstupu do parku v Jablonecké ulici v Liberci a odhalený 27. června 2006. Autory památníku jsou architekti Petr Janda, Jakub Našinec, Aleš Kubalík a Josef Kocián

97 Viz *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/liberec-pamatnik-obetem-komunismu/*.

Teror, selhání, odboj

Konfliktní paměť ozbrojených aktů protikomunistické rezistence

Markéta Devátá

Předkládaný text by chtěl poukázat na fenomén ozbrojeného násilí, jenž provázel občanskou rezistenci vůči komunistickému režimu, a na způsoby jeho komemorace. Vychází z dokumentačního projektu pamětních míst upomínajících na komunistický režim a pokouší se o interpretaci procesu vytváření kolektivní paměti skrze iniciaci těchto pamětních míst a jejich společenské přijímání (respektive také odmítání). Paměťová kultura, jež je jedním z přístupů ke zkoumání společnosti a prostředkem k pochopení, jak je minulost reprodukována, aktualizována, znovu prožívána, případně politizována a využívána v současnosti,[1] tematizuje ve vztahu k období komunismu většinově opačný jev, tedy násilí režimu na jeho odpůrcích, a připomíná

1 Z obsáhlé literatury k tématu srv. např. ČINÁTL, Kamil: *Naše české minulosti, aneb Jak vzpomínáme*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2014; HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť.* Praha, SLON 2009; HLAVAČKA, Milan – MARÈS, Antoine – POKORNÁ, Magdaléna (ed.): *Paměť míst, událostí a osobností: Historie jako identita a manipulace*. Praha, Historický ústav AV ČR, v.v.i., 2011; KRATOCHVIL, Alexander (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd: Komentovaná antologie teoretických textů*. Praha, Akropolis 2015; MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita*. Praha, Argo 2009; NORA, Pierre: Mezi pamětí a historií: Problematika míst. In: *Antologie francouzských společenských věd: Město*. (Cahiers du CEFRES, č. 10.) Praha, CEFRES 1996, s. 39–64; ŠUSTROVÁ, Radka – HÉDLOVÁ, Luba ad.: *Česká paměť: Národ, dějiny a místa paměti*. Praha, Academia 2014; VAŠÍČEK, Zdeněk – MAYER, Françoise: *Minulost a současnost, paměť a dějiny*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008.

je především jako oběti. Tento příspěvek se soustředí na připomínání aktérů protikomunistického násilí (v některých případech zprostředkovaně skrze oběti tohoto násilí) a na postižení toho, jaké okolnosti toto připomínání provázejí, jaké nesou symbolické obsahy a jaké místo zaujímají v celkové konstituované paměti české společnosti na dobu komunistického režimu.

Text se zabývá třemi okruhy paměti na násilí v zakladatelském období komunistického režimu: první se vztahuje k událostem spojeným s ozbrojenými přechody státní hranice, druhý se týká takzvaných politických vražd, které byly nejednou neplánovaným a tragickým vyústěním případů ozbrojeného zastrašování komunistických představitelů, a třetí část článku je věnována problematice mašínovské komemorace jako specificky vnímaného politického násilí. Toto vymezení souvisí s několika momenty. Jednak umožňuje sledovat posuny paměti v delším časovém období, neboť události spojené s „násilím na komunistickém režimu" jsou připomínány před rokem 1989 (zahrnují většinu předlistopadových pamětních míst zachycených v aktuálně pořízené dokumentaci)[2] i po něm, respektive od padesátých let do současnosti. Předně ale způsob komemorace takových událostí stále zasahuje do aktuálního společenského diskurzu – jsou konfliktním a polarizujícím bodem reflexe, v níž se spory o paměť na komunismus zřetelně vyjevují, a doprovází je i značná míra politizace a instrumentalizace minulosti, jak nastiňuje závěr článku. Jestliže kolektivní paměť chápeme jako vyjádření vztahu určitých společenských skupin k minulosti, jako jejich identifikaci s hodnotami vázanými k minulosti, a komemoraci jako akt prezentace takové paměti ve veřejném prostoru,[3] pokouší se tento text nastínit dominující podoby zpřítomňování minulosti ve vztahu k násilí uplatňovanému v rámci občanského odporu proti komunistickému režimu. Občanský či protikomunistický odpor jsou zde chápány jako synonymní označení různorodých protirežimních aktivit, kterými se jednotlivci či skupiny snažili vzdorovat nástupu a prosazování komunistické moci, včetně práva na odchod ze země.[4]

2 Dokumentace zahrnuje pamětní místa vztahující se k období komunistického režimu, která jsou identifikovaná určitým artefaktem (pamětní deska, socha, pomník, památník, kříž apod.) nebo která využívají prostředků muzealizace či historické osvěty (muzea, naučné stezky ad.). Viz Pamětní místa na komunistický režim: Jak poznáváme a reflektujeme dobu nesvobody 1948–1989 a jak si toto období připomínáme na veřejných prostranstvích? Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. [online], 2015. Dostupné z: *www.pametnimista.usd.cas.cz.*

3 Srv. HLAVAČKA, Milan: Místa paměti. In: ČECHUROVÁ, Jana – RANDÁK, Jan a kol.: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2014, s. 602–609.

4 Pojem „protikomunistický odpor" v tomto článku tedy nesleduje vymezení, jež mu dává Zákon o účastnících odboje a odporu proti komunismu (č. 262/2011 Sb.), běžně nazývaný zákonem o protikomunistickém či třetím odboji.

Paměť železné opony

V oficiálně budované paměti po únoru 1948 se západní státní hranice ztotožňovala s obrazem „hlavního bojiště studené války“, v němž ovšem českoslovenští pohraničníci stáli „na stráži míru“. Nedotknutelnost hranice bylo třeba hájit nejen proti vnějšímu ohrožení v podobě nepřátelských armád nebo agentů „ve službách imperialismu“, ale i před obyvateli vlastní země, kteří v této hranici spatřovali překážku oddělující je od svobodného světa. Odpověď na otázku „proč je nenecháme jít?“ se proto stala základem zdůvodnění, jímž političtí pracovníci Pohraniční stráže obhajovali spuštění železné opony i nutnost obracet proti svým spoluobčanům zbraň: utíkali přece k nacistům a imperialistům, odnášeli s sebou národní bohatství a státní tajemství. Byli zadržováni, protože již bylo jasné, že se přidají k nepřátelům své vlasti a budou proti ní otevřeně bojovat. Praxe tento předpoklad vesměs potvrzovala, a tudíž i správnost poúnorových opatření. Československý komunistický režim měl navíc ve střežení svých hranic povinnost vůči celému socialistickému táboru.[5] V mnoha rodinných pamětích či v paměti úzkých společenství ovšem státní hranice představovala symbol ztráty někoho blízkého, ať už v přímém nebo (ve většině případů) přeneseném smyslu, v důsledku neúspěšných pokusů o překonání hranice i úspěšných odchodů do exilu. Zde někde začíná oddělení dvou základních narací i proces vytváření dvou různých pamětí, které přitom v souvislosti s pomezím mezi Východem a Západem reflektují více rovin než jen ozbrojené střety na hranicích. I tyto reflexe jsou ale integrální součástí diskurzu o železné oponě, respektive „antidiskurzu“ o strážení hranice,[6] a proto se jimi tento text rovněž zabývá.

Jeden z prvních aktů zakládajících novodobou tradici strážení hranic je spojen se vztyčením sochy pohraničníka u příležitosti čtvrtého výročí vzniku Pohraniční stráže 11. července 1955 v Městských sadech v Chebu.[7] Den Pohraniční stráže byl oficiálně ustanoven následujícího roku, jeho datum odkazuje na přijetí zákona o ochraně státních hranic z roku 1951.[8] Pomník, zřízený z iniciativy příslušníků stráže, kteří na jeho vytvoření zorganizovali sbírku, nese několik symbolických významů. Jeho instalace na místě, kde v letech 1947 až 1951 stál pomník dedikovaný americkým vojákům padlým při osvobození města, byla součástí vědomého procesu vytěsňování paměti na účast západních spojenců při osvobozování republiky na jaře 1945. Obdobně, i když v tomto ohledu ne zcela cíleně, „obsazení“ pohraničí Pohraniční stráží vytěsňovalo také místní paměť na dlouhá období nekonfliktního česko-německého soužití. Název pomníku „Na stráži míru“, vytesaný na dvoumetrovém podstavci, i jeho výtvarné pojetí naopak zhmotňovaly novou

5 Viz KRATOCHVIL, Miloslav: *Dvacet let ochrany čs. hranic*. Praha, Naše vojsko 1965, s. 13 n.

6 Srv. ŠMIDRKAL, Václav: „Železná opona“ jako české místo paměti. In: *Střed/Centre*, roč. 4, č. 1 (2012), s. 56–79.

7 Jednalo se o provizorní sádrovou skulpturu, nahrazenou později (nepatrně pozměněnou) kamennou sochou. Viz *Interaktivní encyklopedie města Chebu* [online]. Dostupné z: *www.encyklopedie.cheb.cz*.

8 Viz ŠEFRANÝ, Stanislav (ed.): *Sborník dokumentů k dějinám Pohraniční stráže*. Praha, Naše vojsko 1989, s. 96.

Současná podoba pomníku „Na stráži míru" z roku 1955 od akademického sochaře (později národního umělce) Jana Hány. Po několika přesunech našel útočiště ve dvoře františkánského kláštera, který slouží jako lapidárium Muzea Cheb (foto J. Pecher, www.vojensko.cz)

symboliku – robustnost pohraničníka v nadživotní velikosti (lidově označovaného „golem") ozbrojeného samopalem demonstrovala sílu nového vojskového strážení hranice, emblematický pes u jeho nohou odkazoval na chodskou tradici, již Pohraniční stráž přijala za svou.[9]

Již na konci padesátých let bylo rozhodnuto vybudovat Muzeum Pohraniční stráže v Praze na Karlově, jehož expozici, otevřené v roce 1962, připadla hlavní úloha v (sebe)prezentaci dějin stráže a jejích tradic. Mezi nejatraktivnější exponáty, především pro školní výpravy, patřil vypreparovaný německý ovčák Brek (příhodně vycvičený v Sovětském svazu a příhodně zemřelý rok před otevřením expozice). Děti, jež si ho mohly hladit, se tak vhodným způsobem dozvídaly o „narušitelích" hranic, kterých tento legendární pes údajně zadržel dvaašedesát.[10] Muzeum, obrazové

9 Srv. HOJDA, Zdeněk: Pomníky železné opony aneb Proč (ne)sahat psovi na čenich? In: *Dějiny a současnost*, roč. 34, č. 10 (2012), s. 12. Do roku 1946 zde stál monumentální pomník odhalený v roce 1912 jako upomínka padlých vojáků chebského pěšího pluku účastnícího se poslední prusko-rakouské války, po jeho zlikvidování byl na jeho místě položen základní kámen „amerického" pomníku. V roce 1990 odstraněný pomník pohraničníka (socha se nyní nachází v lapidáriu chebského muzea) nahradil nový „americký" pomník. (Více viz *Interaktivní encyklopedie města Chebu*.)

10 Srv. RUTAR, Václav: Reflexe historického vývoje Pohraniční stráže v expozici Muzea Pohraniční stráže: Praha, 1965–1973. In: VANĚK, Pavel (ed.): *Ochrana státní hranice 1948–1955*. Brno, Technické muzeum 2013, s. 130–134. V roce 1973 bylo Muzeum Pohraniční stráže přetvořeno v Muzeum Sboru národní bezpečnosti a vojsk ministerstva vnitra. Nová expozice

Vycpaninu legendárního pohraničnického psa Breka si v Muzeu Sboru národní bezpečnosti a vojsk ministerstva vnitra v Praze v roce 1975 prohlédl i prezident a generální tajemník ÚV KSČ Gustáv Husák (vlevo) v doprovodu federálního ministra vnitra Jaromíra Obziny (uprostřed) (foto www.ahaonline.cz)

publikace, dokumentární filmy a další historické artefakty přispívaly k vytvoření a udržování hlavních propagandistických obrazů spojených s fenoménem strážení hranic. Líčily hrozby přicházející ze Západu („revanšismus sudeťáků"), oponovaly západní „ideologické diverzi" hovořící o českém pohraničí jako o mrtvé zemi a zobrazovaly idylu těžkého, ale čestného života pohraničníků („život v kolektivu", s „kamarády ve zbrani", „čestnými veliteli" a „věrným psem po boku") i obyvatel pohraničí („bdělost pomocníků Pohraniční stráže", konzumaci „vymožeností socialistického způsobu života" rodinami vojáků, kteří se zde usadili).[11] K oficiálně připomínaným tradicím Pohraniční stráže se v období takzvané normalizace přiřadil i sled vystoupení jejích útvarů po boku Lidových milicí a Sboru národní bezpečnosti na politických dějinných křižovatkách: v únoru 1948 (tehdy šlo ještě o pohraniční pluky Sboru národní bezpečnosti), v červnu 1953 po vyhlášení měnové reformy, v srpnu 1969 při prvním výročí okupace.[12]

„Smrt železnou oponou"

Budování paměti na vlastní dějiny jednotlivých pohraničních útvarů se koncentrovalo v příbězích o úspěšných zásazích proti „narušitelům" hranic. K bojovému nasazení zavazoval odkaz usmrcených příslušníků Pohraniční stráže, komemorovaný pomníčky na místech ozbrojených konfliktů se špatným koncem. Také tyto pomníčky nesou typickou symboliku (pěticípá hvězda, chodský pes) i apelativní rétoriku

zahrnovala i „případ bratří Mašínů" (srv. MAŠÍN, Ctirad – MAŠÍN, Josef – PAUMER, Milan: *Cesta na severozápad*. Ed. Petr Blažek a Olga Bezděková. Praha, Academia 2010, obrazová příloha, s. cix).

11 Srv. např. film režiséra Karla Forsta *Služba na hranici* z roku 1984. Dostupné z: *www.youtube.com/watch?v=NXAEAXjHDnE*.

12 Viz WEIS, František (ed.): *Stručný přehled dějin Pohraniční stráže*. Praha, Naše vojsko 1986, s. 95. Střet pohraničníků se „zbytky kontrarevolučních sil" v srpnu 1969 přibližují výpovědi některých příslušníků z jejich řad v publikaci: ŠEFRANÝ, Stanislav (ed.): *Na stráži hranic socialismu a komunismu*, sv. 3: *Jsme v prvním sledu.* Praha, Naše vojsko 1982, s. 23 n. (2., přepracované vydání, Edice politické přípravy pohraničníků).

(Neprojdou!).[13] Dodnes bývají cílem pohraniční turistiky veteránů Pohraniční stráže i předmětem péče o tyto „bojové připomínky“.[14] Ústřední motiv dobových propagandistických obrazů o padlých obráncích hranice v ozbrojeném boji proti „vnějšímu nepříteli“, „přisluhovačům imperialismu“ a „zrádcům“, tj. převaděčům a kurýrům, je ovšem zcela neudržitelný v konfrontaci s výsledky dokumentace Úřadu pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu (ÚDV) či vojenských historiků. Z celkového počtu zemřelých pohraničníků byla statisticky jen zcela zanedbatelná část zastřelena „narušiteli“ hranic, ale co je ještě povážlivější – šest z osmnácti těchto případů padá na vrub zběhlým vojínům základní služby zařazeným u útvarů Pohraniční stráže, tedy těm, kteří patřili k subjektu oné heroizace. I dva další případy mají na svědomí dezertéři (z československé a východoněmecké armády) a v pouhých deseti (někdy se uvádí v jedenácti) případech se pohraničníci stali obětí uprchlíků či kurýrů.[15] Pomníky odhalené před rokem 1989 usmrceným pohraničníkům, včetně v současné době mediálně nejznámějšího pomníku reinstalovaného na šumavském Březníku, žádnou připomínku faktu, že komemorovaní příslušníci Pohraniční stráže byli zastřeleni jinými příslušníky této stráže, přirozeně nenesou.

Památník u hraničního přechodu Svatý Kříž na Karlovarsku a Waldsassen v Bavorsku, který v roce 2006 vytvořil akademický sochař Antonín Kašpar ve spolupráci s architektem Jaroslavem Šustou, nese jména dvaaosmdesáti obětí železné opony na západní hranici (foto www.pametnimista.usd.cas.cz; také všechny následující fotky pocházejí z tohoto zdroje)

Hranice jsou hlavně místem paměti na československo-československý konflikt, v němž ve většině případů byla ozbrojena jen jedna strana. Počet 280 úmrtí (jak udává ÚDV), či v marginální korekci 276 úmrtí (na základě nejnovější dokumentace

13 Přestože tyto pomníky bývají zobrazeny v téměř každé tematické obrazové publikaci, datace jejich odhalení se nikde neuvádí. Dá se ale předpokládat, že na původních místech vznikaly v malém časovém odstupu od připomínané události.

14 Pomníků připomínajících ozbrojené střety na hranicích s jejich „narušiteli“ se podařilo nalézt a zdokumentovat dvacet, s největší pravděpodobností tento výčet ale není vyčerpávající (srv. *www.pametnimista.usd.cas.cz*).

15 Viz PEJČOCH, Ivo: *Vojáci na železné oponě*. Cheb, Svět křídel 2012, s. 88–167. Výčet zahrnuje i příslušníky pohraničních útvarů Sboru národní bezpečnosti (srv. TOMEK, Prokop: Ochrana státní hranice a Pohraniční stráž. In: *Historie a vojenství*, roč. 60, č. 3 (2011), s. 39).

Ústavu pro studium totalitních režimů), který představuje bilanci železné opony na straně uprchlíků,[16] je nakonec překvapivě nízký v porovnání se ztrátami ozbrojených pohraničních složek. Uvádí se, že v souvislosti se službou na hranicích přišlo o život 650 (respektive 654) osob, z toho v téměř devadesáti procentech šlo o brance, kteří zde vykonávali základní vojenskou službu.[17] „Smrt železnou oponou" – buď přímo na hranicích (elektrickým proudem, zastřelením jinou hlídkou atd.), či manipulací s ženijními prostředky železné opony a zbraněmi, v důsledku nejrůznějších nehod i vysokého počtu sebevražd – tak nabízí zcela jiný pohled, než jaký společnosti předkládala propaganda komunistického režimu. Obdobným způsobem narušují tehdejší oficiální obraz ideologické jednoty pohraničníků dezerce za železnou oponu, které byly veřejnosti rovněž zamlčovány.[18]

Klub českého pohraničí a případ Březník

Jaký nastal posun od indoktrinované paměti na „hranici světa socialismu" za poslední čtvrtstoletí? Patří polistopadová komemorace převaděčům a agentům-chodcům? Kdo iniciuje nová pamětní místa na železnou oponu a jaké nesou symbolické obsahy?

Není sporu o tom, že hlavním polistopadovým aktérem veřejných debat o interpretaci činnosti Pohraniční stráže jsou sami její bývalí příslušníci, sdružení v různých formálních i méně formálních skupinách, zpravidla kopírujících strukturu zrušených rot, kolem tematických webových projektů a v neposlední řadě také v Klubu českého pohraničí (KČP), jenž je chápán jako zastřešující spolek veteránů-pohraničníků. Společným jmenovatelem příspěvků do veřejné diskuse z tohoto okruhu je značně nereflektované vidění smyslu a účelu, s jakým byla Pohraniční stráž založena a kterému po desetiletí sloužila. Typickým příkladem takové selektivní paměti je pomník z roku 2008 ve Stálkách na Znojemsku, jejž vybudovali místní „veteráni PS sobě" a který má připomínat „jen zde navázaná přátelství". Přitom s historií tohoto útvaru se pojí případ s morálně mimořádně kontroverzním pozadím, kdy se řídící

16 Srv. PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek: Seznamy osob usmrcených na státních hranicích 1945–1989*. Praha, ÚDV 2006. (Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, sv. 13); MAŠKOVÁ, Tereza – RIPKA, Vojtěch: *Železná opona v Československu: Usmrcení na československých státních hranicích v letech 1948–1989*. Praha, ÚSTR a Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 2015. ÚDV udává 192 československých občanů a 88 uprchlíků jiné než československé státní příslušnosti usmrcených v letech 1948–1989 (PULEC, M.: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek*, s. 173), ÚSTR 146 československých občanů, 58 občanů jiných států a 62 případů nezjištěné, resp. jednoznačně neprokazatelné státní příslušnosti (MAŠKOVÁ, T. – RIPKA, V.: *Železná opona v Československu*, s. 96).

17 Viz PULEC, M.: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek*, s. 109; PEJČOCH, I.: *Vojáci na železné oponě*, s. 88. V nejméně 584 případech šlo o vojáky základní služby (TOMEK, P.: Ochrana státní hranice a Pohraniční stráž, s. 39). Údaj o počtu zemřelých vychází z interního materiálu ÚDV. Všechny zmíněné dokumentace zahrnují případy usmrcení na „zelené hranici" před definitivním spuštěním železné opony.

18 Viz PEJČOCH, I.: *Vojáci na železné oponě*, s. 168. Statistiky se týkají všech vojenských osob (podíl příslušníků Pohraniční stráže, jakkoli bude jistě značný, není znám), a to jak dokonaných zběhnutí, tak pokusů o ně: v období 1954–1968 bylo evidováno v průměru šedesát případů dezerce ročně, zatímco jen v roce 1952 jich bylo 195 a o rok později dokonce 244.

důstojníci vojenské zpravodajské služby, místní velitel čety Pohraniční stráže a jeho zástupce se souhlasem několika nadřízených obou institucí (včetně budoucího vyšetřovatele případu) rozhodli na hranicích popravit agenta vojenského zpravodajství, jehož podezírali z dublérství, a maskovat tento akt jako „běžné“ zneškodnění „narušitele“.[19]

Pomníky instalované postkomunistickým a nacionalistickým, protiněmecky zaměřeným Klubem českého pohraničí, jehož činnost monitorují příslušné složky ministerstva vnitra kvůli možným projevům politického extremismu, vzbudily také kritické ohlasy veřejnosti. Občanská kritika se přitom vymezuje spíš vůči projevům provázejícím slavnostní ceremonie než vůči pomníkům jako takovým (Cínovec 2008 a Krásná u Aše 2011), jež jsou ostatně stylizovány záměrně nekontroverzně. Až reinstalace předlistopadového pohraničnického pomníku u bývalé schwarzenberské hájovny na Březníku v srdci Šumavy rozproudila skutečně veřejnou debatu. Shodou okolností jde o zcela výjimečný nebo možná jediný případ, kdy byl důstojník Pohraniční stráže zastřelen zběhem přímo na hranici.[20]

Pomník veteránům Pohraniční stráže ve Stálkách, odhalený roku 2008 před budovou bývalé 2. roty znojemské brigády vojáky základní služby, kteří zde sloužili na konci osmdesátých let

Pomník, který nese nápis informující o tom, že zde byl v roce 1959 nepřítelem zastřelen poručík Pohraniční stráže Václav Horváth, zde bez jakékoli kontextualizace odhalil v listopadu 2010 Klub českého pohraničí. Starosta Modravy, na jejímž správním území se pomník nachází, k jeho obnovení (obec se na něm finančně podílela) na dotazy novinářů uvedl, že činnost Klubu českého pohraničí

19 Srv. *tamtéž*, s. 25–29 (popraveným byl agent Vojenské zpravodajské služby Karel Dufek); PULEC, Martin: Operace československých zpravodajských služeb na státních hranicích po roce 1948. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, č. 6. Praha, Archiv bezpečnostních složek – Ústav pro studium totalitních režimů 2009, s. 126–139; KARNER, Stefan: *Halt! Tragödien am Eisernen Vorhang: Die Verschlussakten.* Salzburg, Ecowin 2013, s. 151–161 (ve slovenském překladu: *Stoj! Tragédie pri železnej opone. Tajné spisy.* Bratislava, Ústav pamäti národa 2015, s. 143–155).

20 Viz PEJČOCH, Ivo: Poručík Václav Horváth. In: *Historie a vojenství*, roč. 60, č. 3 (2011), s. 108.

Pomník poručíkovi Pohraniční stráže Václavu Horváthovi z roku 1960, který byl na Březníku u Modravy reinstalován v roce 2010 a následně doplněn o dvě vysvětlující desky

nezná[21] a že kontroverze kolem pomníkové dedikace z roku 1960 je „možná dobrá“, protože lidé na historii Pohraniční stráže zapomínají, že ale „nejde o historii Pohraniční stráže, jde o historii železné opony“.[22] S odstupem času se u pomníku objevily dvě vysvětlující tabule (a je příznačné, že ani u jedné nejsou texty autorizovány), z nichž druhá (z roku 2014) teprve obsahuje informaci o tom, že pomník je iniciativou Klubu českého pohraničí, ale i ta se vyhýbá přesnému popisu komemorované události.[23] Její podstatnou okolností je archivně doložený fakt (a nebyl to první takový případ), že příslušník Pohraniční stráže Václav Horváth při stíhání zběha z vlastní hlídky překročil hranice do západního Německa. To bylo přirozeně v rozporu i s tehdejšími platnými zákonnými úpravami a umírající poručík si to uvědomoval: posledním povelem přikázal dalším členům hlídky, kteří jej z jeho popudu následovali ve stíhání, aby se stáhli neprodleně zpátky za „čáru“ a nezanechali tak o průniku na cizí území důkazy.[24]

21 jis [ŠRÁMKOVÁ, Jitka]: Pomník na Šumavě opět uctívá mrtvého pohraničníka a „boj s nepřítelem“. In: *iDnes* [online]. 2011-07-14 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.zpravy.idnes.cz/pomnik-na-sumave-opet-uctiva-mrtveho-pohranicnika-a-boj-s-nepritelem-1ir-domaci.aspx?c=A110714_124911_plzen_zpravy_alt*.

22 VRÁNA, Karel: *Spor o pomník*. In: ČT24 [online]. Reportéři ČT, 2014-10-19 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.ceskatelevize.cz//porady/11427438003-reporteri-ct/214452801240040/video*.

23 Přepisy nápisů jsou dostupné z: *www.pametnimista.usd.cas.cz*.

24 Viz PEJČOCH, I.: *Vojáci na železné oponě*, s. 98 n. K případům, kdy byl zběh zastřelen na cizím území či zde byl postřelen a zavlečen zpět, docházelo již dříve. Srv. případ vojína Čepka

Zatímco veřejná debata kolem způsobu odhalení pomníku tematizuje otázku (položenou jako jedním z prvních teatrologem Vladimírem Justem), kdo byl vlastně nepřítel, bývalí pohraničníci na webu vojensko.cz považují původní reinstalaci (bez vysvětlení) za „nezkreslování historie“ a kritizují druhou informační tabuli, že „zkresluje pohraničníky“. Odmítání jakéhokoli jiného pohledu na událost z jejich strany ještě umocňuje fakt, že druhý aktér střetu zůstal naživu a že navíc „vrah Řanda byl bývalým prezidentem Václavem Havlem za svůj vlastizrádný a vražedný čin omilostněn!“. To je velmi tendenční vyjádření, jehož pravý význam spočívá v kritice polistopadového vývoje (personifikovaného Havlem) a s ním souvisejících „nepřátelských útoků“ proti Pohraniční stráži.[25] Amnestie se totiž týkala jen trestu vyhoštění, ke kterému byl zběh odsouzen v roce 1980 vojenským soudem v Příbrami po odpykání třináctiletého trestu odnětí svobody v nejtěžší nápravné skupině.[26]

Památník „Brána ke svobodě“ nedaleko česko-rakouského hraničního přechodu Mikulov / Drasenhofen, který je dílem architektů Tomáše Pilaře a Ladislava Kuby, sestává z třiapadesáti kovových stél. Na každé je laserem vypáleno jméno jedné oběti železné opony na jižní hranici

Druhá linie kritiky, jež se vine publikační produkcí Klubu českého pohraničí, směřuje k Havlovu vyjádření omluvy za vyhnání českých Němců (v tomto postoji ovšem klub není zdaleka osamocen). Všechny komemorační akty česko-německého, či spíše německo-českého smíření i soukromé iniciativy bývalých německých obyvatel pohraničí, kteří zde

(*tamtéž*, s. 20–24) a následně popraveného četaře Jeřábka (*tamtéž*, s. 189–193).

25 Příběhy ze státní hranice: 06. příběh. Poručík Václav Horvát. In: Klub českého pohraničí, z.s. [online] [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.klub-pohranici.cz/news/a06-pribeh-porucik-vaclav-horvat-/*. Příjmení Václava Horvátha není uváděno v jednotné podobě.

26 Vladislav Řanda jako americký občan přijel v roce 1979 do Československa a byl zde zatčen (více viz PEJČOCH, I.: *Vojáci na železné oponě*, s. 99–102).

skrze pamětní místa vracejí paměť na německou minulost (zaniklé obce, hřbitovy, kostely),[27] jsou okruhem veteránů Pohraniční stráže přijímány velmi negativně.[28]

Zatížení „veteránů Pohraniční stráže“ vlastní minulostí (a pokoušet se vyjádřit, o jak malou či velkou část se jedná, by bylo spekulací),[29] jež jim ztěžuje či znemožňuje reflektovat aspoň částečně kriticky úlohu Pohraniční stráže v udržování komunistického režimu, zároveň ztěžuje či znemožňuje jejich přiblížení paměti, která se na železnou oponu vytváří ve společnosti mimo tento okruh a jejíž součástí je i nahlížení na to, že oběti železné opony z obou stran jsou v první řadě oběťmi tehdejšího režimu. Bývalí pohraničníci jsou k polistopadové komemoraci obětí železné opony přirozeně kritičtí, neboť tyto připomínky jsou (musí být) současně obžalobou Pohraniční stráže.[30] Se zarputilostí a mentálním zakořeněním v dobách, kdy bylo povolání pohraničníka vyzdvihováno jako jedna z nejčestnějších služeb vlasti, setrvávají na tehdejším oficiálním výkladu, že jejich spoluobčané pokoušející se překročit hranici do svobodného světa byli „vnitřními nepřáteli“ společnosti a jako „narušitelé“ hranic nemají být vzpomínáni.[31] Míjení pamětí na hranicích se ostatně projevuje i v sémantické rovině – v paměti bývalých pohraničníků se jedná o strážení „hranice světa socialismu“ před jeho nepřáteli, zatímco ve většinové kolektivní paměti se vynořuje „železná opona“, vnímaná jako fyzická i metaforická překážka oddělující společnost od západního svobodného světa.[32] Takový symbolický obsah nese početně významný okruh pamětních míst pracujících s artefakty železné opony, s její topografií („stezky svobody“) i s aktem její demontáže.[33]

Problémy polistopadové komemorace – případ Lanžhot

V roce 2009 byl u Lanžhotu na Břeclavsku vztyčen pamětní kříž upomínající na dva rakouské občany zastřelené v roce 1956 Pohraniční stráží na zdejší říční

27 Například v Českých Žlebech, Knížecích Pláních, Kvildě, Prášilech a dalších místech (srv. *www.pametnimista.usd.cas.cz*).

28 Srv. např. *Z letopisů odvážných: Hranice byla jejich osudem.* Praha, Národní rada Klubu českého pohraničí – Nella 2013; *Ve šlépějích Chodů: Fragmenty z historie ochrany státních hranic ČSR-ČSSR očima přímých účastníků. Politicko-historická sonda do dějin ochrany a obrany československých státních hranic 1918—1989. Sborník příspěvků.* Praha, Klub českého pohraničí 2010; *Sloužili jsme v Pohraniční stráži*. Divišov, Orego 2007; *Stalo se na hranicích: Příběhy ochránců státních hranic v období studené války 1945–1990.* Praha, Klub českého pohraničí – Nella 2005.

29 Členskou základnu Klubu českého pohraničí tvoří asi šest tisíc osob (viz ŠMIDRKAL, V.: „Železná opona“ jako české místo paměti, s. 73 – viz pozn. 6).

30 V chronologickém sledu byly vybudovány památníky ve Všerubech na Domažlicku (1996), v Hůrce u Prášil (2004), ve Svatém Kříži u Chebu (2006) a v Mikulově (2014).

31 Citlivě jistě reflektují i soudní projednávání konkrétních případů, ve kterých panuje podezření z porušení dobových platných právních norem ze strany příslušníků Pohraniční stráže. Počet kauz, jejichž šetření skončilo až u soudu, je ovšem velmi omezený. Patří mezi ně již zmiňované případy zásahů na cizím státním území. (Srv. PEJČOCH, I.: *Vojáci na železné oponě*, s. 24 a 193.)

32 Srv. ŠMIDRKAL, V.: „Železná opona“ jako české místo paměti, s. 60 n.

33 Např. v Čížově na Znojemsku, Kadolci u Slavonic, Kvildě, Mikulově, Nových Hradech, Nových Domcích u Rozvadova, Rozvadově, šumavském Stožci (srv. *www.pametnimista.usd.cas.cz*).

hranici, za nímž se skrývá především příběh ostudného chování režimu, který po desetiletí zatajoval rodinám obětí skutečnosti o jejich osudu. Paměť na tento případ evokuje nejen místo skonu obou Rakušanů, kde se od roku 2011 nachází i jedno ze zastavení Stezky svobody, věnované téže události, ale i břeclavský hřbitov, kde byly jejich ostatky tajně uloženy do hromadného hrobu německých vojáků. Proti oběma pamětním iniciativám na hranicích, spojeným s občanským sdružením Paměť (Milan Vojta, Miroslav Kasáček, Luděk Navara), ostře vystoupili dokumentaristé Antonín Kratochvíl a Lukáš Klučka, kurátor Muzea železné opony ve Valticích. S odkazem na dokumentaci Archivu bezpečnostních složek poukázali na problematickou válečnou i poválečnou minulost Waltera Wawry, jednoho z těchto rakouských občanů, a označili komemoraci agenta Státní bezpečnosti za skandální.[34] Pátrání po osudech obou Rakušanů, jež mohli diváci sledovat téměř v přímém přenosu v televizním dokumentu *Ztracení otcové* a jež se stalo „příběhem, který chytil za srdce", tak dostalo zcela jiné kontury.[35] Veřejná kritika vyjevila, že akty vandalství na břeclavském hřbitově, kde syn pana Wawry umístil provizorní upomínku na svého otce, i povalení zmíněného pamětního kříže mohou mít jiné konotace.

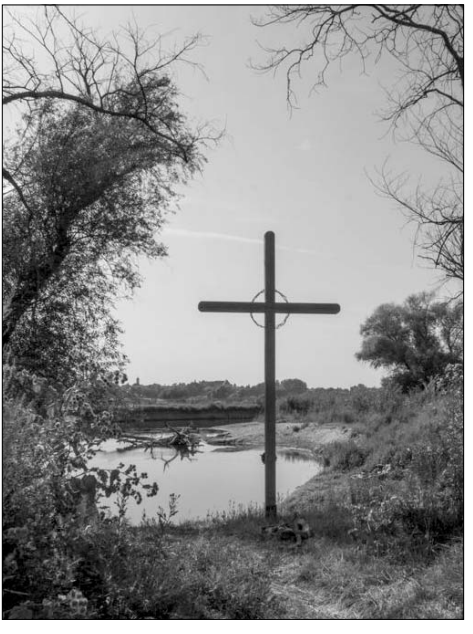

Dřevěný kříž s trnovou korunou a se dvěma kovovými deskami nesoucími český a německý nápis instaloval na autentickém místě Milan Vojta, jenž se objasnění případu dvou zastřelených rakouských občanů badatelsky věnoval

Reportáž rakouského veřejnoprávního rozhlasu, který se případu také věnoval, příběh o pátrání po skutečnostech předcházejících smrti obou Rakušanů posunula. Český televizní dokument končí okamžikem, kdy badatelé a dokumentaristé předávají synu Waltera Wawry archivní kopie svého šetření, poté co mu na autentickém místě podali výklad rekonstruující tragickou událost. Zmínky o Wawrově agentství obsažené v dokumentaci televizní reportáž nijak netematizuje. S rakouskými

34 Pomník pro agenta StB. In: Informační institut [online]. 2012-08-06 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.informacniinstitut.cz/informacniinstitut/Informacni_Institut/Aktuality/Entries/2012/8/6_Pomnik_pro_agenta_STB.html*.

35 Snímek natočil režisér Aleš Koudela podle scénáře Luďka Navary a vysílala jej Česká televize 22.11.2009, znovu byl uveden 19.4.2014: *Ztracení otcové*. In: ČT2 [online]. 2014-04-19 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.ceskatelevize.cz/porady/10258908743-ztraceni-otcove/*.

redaktory Walter Wawra mladší navštívil slovenský Ústav paměti národa, kde mu byly předloženy dokumenty o spolupráci otce se Státní bezpečností, jež byla velmi pravděpodobně motivována finančně. Wawrovým úkolem bylo odhalovat totožnost konkrétních lidí v převaděčské síti z jižní Moravy do Rakouska a přes Dyji prý přecházel hranici domluveným signálem pro československé hlídky. Reportáž také zmiňuje případ únosu československého agenta americké Ústřední zpravodajské rady (CIC), kterého Wawra opil, zdrogoval a poté s menšími komplikacemi převezl přes Dyji zpět do Československa.[36]

Je sice pochopitelné, že Milan Vojta i sdružení Paměť nechtěli pana Wawru mladšího konfrontovat s odvrácenou stranou minulosti jeho otce před objektivem kamery, zůstává tu ovšem otázka, jakou paměť svou iniciativou ve veřejném prostoru stvořili, jakkoli konkrétní komemorovaná událost přímou souvislost s agenturní spoluprací Waltera Wawry neměla – on i Karl Benedikt, oba náruživí rybáři, se stali oběťmi „běžného" zásahu proti „narušitelům" hranice, utajovaného až do pádu komunistického režimu.

Paměť na převaděče

Při bližším pohledu na akty polistopadové komemorace se ukazuje, že paměti na železnou oponu převaděči a kurýři nedominují. Jedna ze zatím nerealizovaných připomínek by měla být odhalena shodou okolností právě v Lanžhotu a dedikována místní převaděčské legendě, „králi lužních lesů" Františku Gajdovi, který po prozrazení zahynul v přestřelce s pohraničníky v roce 1950.[37] O zřízení pamětního místa usiloval jeho syn žijící ve Spojených státech (jeho matka s ním a dalšími třemi sourozenci byla převedena přes hranici v roce 1950, několik měsíců před úmrtím otce) a po jeho smrti v roce 2011 se záměr snaží dovést do konce již zmíněné sdružení Paměť, což v kontextu s předešlou pamětní iniciativou zrcadlí paradoxnost minulých dějů na československo-rakouské hranici.

36 Reportáž Ernsta Webera *Tod an der Grenze* vysílala stanice Österreichisches Rundfunk 1 dne 26.3.2011. V překladu a přepisu Petera Žaloudka je reportáž k dispozici i v češtině: *Smrt na hranici*. In: OŘÍK: Farníci z Ostrovačic, Říčan a Veverských Knínic [online]. 2001-05-11 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.orik.cz/content/smrt-na-hranici*. Státní bezpečnost očekávala od spolupráce s Wawrou nejen získávání informací o rakouské ostraze hranic (vzhledem k jeho nedalekému bydlišti i zaměstnání), ale i rozkrývání sítě mezi místními českými poválečnými přistěhovalci (Wawra si v roce 1952 vzal českou manželku), které československé orgány podezíraly z pomáhání převaděčům. Wawra sám byl však také v podezření, že spolupracuje s americkou kontrašpionáží. Únos agenta CIC měl být jeho prvním úkolem, jejž si československá tajná služba v roce 1951 objednala. Časové vymezení únosu ani totožnost agenta a jeho další osudy zdroje neuvádějí. (Srv. KARNER, Stefan: „Skrátka, zmláťte ho do bezvedomia a dopravte cez hranice!": Smrť agenta „Alberta" na rybačke v rieke Dyje. In. TÝŽ: *Stoj! Tragédie pri železnej opone*, s. 143–155 – viz pozn. 19.)

37 Viz TOMEK, Prokop: František Gajda (*30.11.1913, †6.10.1950). In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. Dokumentace usmrcených na československých státních hranicích 1948–1989: Portréty usmrcených [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.ustrcr.cz/cs/frantisek-gajda*.

Pomník českým a německým převaděčům v šumavské Kvildě-Františkově, odhalený roku 2004. Pamětní nápis připomíná: „Touto stezkou opouštěli svobodomyslní občané svou vlast po únoru 1948. Věnováno Čechům a Němcům, kteří je s nasazením života převáděli.“

Na západní hranici od roku 2004 připomíná německé i české převaděče pomník odhalený Kruhem přátel česko-německého porozumění. Je situován u přechodu přes Teplou Vltavu ve Františkově na trase takzvaného kanálu 54 z Vimperka do Finsterau, používaného jedním z „králů Šumavy“ Franzem Kilianem Nowotným. Obraz tohoto legendárního převaděče a pašeráka je ve společenské paměti patrně už navždy zapsán tak, jak jej ztvárňuje ikonický Kachyňův film *Král Šumavy* z roku 1959 podle literární předlohy Rudolfa Kalčíka o pohraničnících z roty v Kvildě.[38] V rozporu s rozuzlením filmového příběhu Nowotny žil až do své smrti (1977) na bavorské straně hranic, poté co se mu zraněnému v přestřelce s pohraničníky v roce 1950 podařilo uprchnout z místa, kde nyní stojí pomník.[39]

Poněkud stranou zájmu stojí soukromá osobní iniciativa komemorující v srdci Českého lesa převaděče a agenta-chodce Josefa Zíku, jenž je znám spíše než

38 Více k němu viz např. KOPAL, Petr: Film Král Šumavy ve světle (a v temnotě) symboliky zla. In: TÝŽ (ed.): *Film a dějiny*, sv. 2: *Adolf Hitler a ti druzí. Filmové obrazy zla.* Praha, Casablanca 2009, s. 214–240. Viz též TICHÝ, Martin: Rudolf Kalčík: Životopisná črta. In: SVOBODA, Libor – TICHÝ, Martin (ed.): *Cesty za svobodou: Kurýři a převaděči v padesátých letech 20. století.* Praha, ÚSTR 2014, s. 205–225. V bývalých objektech Pohraniční stráže v Kvildě se plánovalo zřízení muzea železné opony, projekt zkrachoval v roce 2008.

39 Viz FENCL, Pavel: *Králové Šumavy / Die Könige des Böhmerwaldes: Katalog výstavy.* Praha, ÚSTR 2012, s. 45 n.

Symbolický hrob převaděče Josefa Zíky na hřbitově v Pleši, pietně obnoveném odsunutými Němci po roce 1989

z odborné literatury prostřednictvím beletristického zpracování Zdeňka Šarocha. V knize *Výstřely z hranice* (1972) je mu věnována úvodní povídka „Jezdec Černé Máry“.[40] Kříž s pamětní deskou byl vztyčen v roce 2000 na hřbitově v Pleši, kde na počátku devadesátých let bylo v rámci úprav německých hrobů objeveno jen mělce pohřbené tělo bez rakve. Nález okamžitě vzbudil domněnku, že se jedná právě o agenta Zíku, zastřeleného pohraničníky na tomto úseku česko-bavorské hranice v roce 1951, jehož tělo bylo přivezeno na plešskou rotu a o jehož dalších osudech není nic bližšího známo.[41]

Nejnovější pamětní místo odhalené na hřbitově v Českých Žlebech připomíná agenta-chodce Bohumila Hasila, zastřeleného v září 1950 při jednom ze společných přechodů, které podnikal se svým bratrem Josefem (tomu se podařilo z místa střetu uniknout).[42] Pamětní místo zprostředkovaně souvisí s (dosud neúspěšným) úsilím lokalizovat autentické místo uložení převaděčových ostatků,[43] především je však spojeno s rodinnou pamětí – připomíná jeho dosud v Kanadě žijícího bratra, dalšího „krále Šumavy“ (pamětní deska byla odhalena u příležitosti jeho devadesátých narozenin v únoru 2014), a je i připomínkou jeho matky (jako symbolického donátora desky)[44] a skutečnosti, že nemohla svého syna pohřbít a pečovat o jeho

40 Šest povídek, z nichž jedna *musí* být věnována pohraničnickému psu (zde přímo již zmiňovanému Brekovi), je v knize orámováno ideologickým úvodem i doslovem, aby se snad čtenář, pohlcený „dobrodružnými“ příběhy, neidentifikoval se špatnou postavou. Autor v rámci psychologizace „negativních“ postav naznačuje v některých momentech pochopení pro jejich jednání (v případě „Jezdce Černé Máry“ pro ilegální přechody odsunutých Němců, kteří se přes hranice vraceli pro zde zanechaný majetek). (ŠAROCH, Zdeněk: *Výstřely z hranice*. Praha, Naše vojsko 1972. Doslov podplukovník Zdeněk Lukeš.)

41 Jeho osudy krátce shrnuje Zdeněk Procházka v publikaci *Putování po zaniklých místech Českého lesa*, sv. 1: *Domažlicko*. Domažlice, Nakladatelství Českého lesa 2007, s. 210 n. Srv. *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/ples-symbolicky-hrob-josefa-ziky/*.

42 I příběh bratří Hasilů beletrizuje Zdeněk Šaroch v povídce „O Hasilech bez legend“ (ŠAROCH, Z.: *Výstřely z hranice*, s. 83–125).

43 Identifikační práce vycházejí z iniciativy bývalého ředitele ÚSTR Daniela Hermana.

44 Rosálie Hasilová zemřela v roce 1972. Církevní obřad a zádušní mše sloužené pozdějším kardinálem Miroslavem Vlkem se staly (pod dohledem Státní bezpečnosti) „šumavskou

hrob. Je ale také místem paměti na rodinu rozdělenou železnou oponou a na tvrdou perzekuci rodinných příslušníků, kteří zůstali na její východní straně.

Někteří historikové považují etablovaný martyrologický polistopadový diskurz o železné oponě za „totalitárně" uvízlý ve zjednodušeném (a přepolarizovaném) „paradigmatu železné opony", jehož jednoticí funkce v polistopadové společnosti je sporná.[45] Jakkoli tomuto pohledu do značné míry přitakává příběh lanžhotského kříže, je asi vhodné položit si otázku, zda by tento diskurz mohl být nějak zásadně odlišný (a skrze něj i komemorace železné opony). Jak těžké je hledat styčné body s nositelem a strážcem pohraničnické paměti, lze demonstrovat na zprávě, kterou Klub českého pohraničí vydal na jaře 2015. Byla zveřejněna u příležitosti pietního aktu u pomníku třem příslušníkům pohraničních útvarů Sboru národní bezpečnosti u budovy bývalé roty v Českých Žlebech, jenž připomíná oběti dvou různých případů z roku 1949. Její součástí je i výklad jednoho z incidentů, při němž v březnu 1949 zahynuli v přestřelce strážmistři SNB Miloslav Mutinský a Josef Pekař. Dozvíme se, že protivníkem v ozbrojeném střetnutí jim byl „bývalý poručík armády klerofašistického Slovenského štátu" a „nacistický pohrobek" Jaroslav Gajdoš,[46] jenž byl ve skutečnosti příslušníkem (nadporučíkem) 1. československého armádního sboru v Sovětském svazu.[47] A co je možná ještě důležitější, dočítáme se, že účastníci pietního setkání byli šokováni zjištěním, že „kdosi" připravuje znovuodhalení původní pamětní desky na autentickém místě události. Předseda místní pobočky klubu to považuje za „skandální a nehorázný počin", neboť se „zdráhá uvěřit", že organizovaní členové „by tak nehorázně porušili nejen zásady práce KČP, ale veškeré zásady slušného chování a morálky". S odkazem na to, že místo původního pomníku se nachází na pastvinách nad obcí, kde se nyní celoročně pase „importovaný skot", a tudíž není dostatečně důstojné pro znovuosazení desky, končí svou zprávu apelem, aby neznámý iniciátor zanechal „tohoto barbarského, ubohého a nelidského počínání", jež je „bezprecedentním zásahem do činnosti místního klubu".[48] Zděšení nad tím, že by nějaká nezávislá občanská iniciativa mohla participovat na obnovení připomínky, ukazuje na míru přivlastňování pohraničnické paměti a její interpretace. A to přesto, že se jedná o jeden z původních pohraničnických pomníčků nijak nenarušující narativ veteránů-pohraničníků. Ten je naopak

demonstrací" a přispěly k tomu, že mu režim záhy odňal státní souhlas s pastorační činností v Lažišti a Záblatí. (Srv. VODIČKOVÁ, Stanislava: Čím větší tlak, tím kvalitnější, co odolá: Kardinál Miloslav Vlk ve střetu s komunistickou diktaturou. In: *Paměť a dějiny*, roč. 5, č. 4 (2012), s. 93.)

45 Viz ŠMIDRKAL, V.: „Železná opona" jako české místo paměti, s. 76 n. (viz pozn. 6).

46 Viz ZACH, František: Pietní vzpomínka u pomníčku zavražděných příslušníků Pohraničního útvaru SNB České Žleby, 26.3.2015. In: Klub českého pohraničí, z.s. [online] [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.klub-pohranici.cz/news/pietni-vzpominka-u-pomnicku-zavrazdenych-prislusniku-pohranicniho-utvaru-SNB-české-zleby/*.

47 Viz PEJČOCH, I.: *Vojáci na železné oponě*, s. 133 (viz pozn. 15). Po útěku na Západ se Gajdoš zúčastnil jako technický seržant leteckých sil armády Spojených států korejské a vietnamské války a je pochován na Národním hřbitově Riverside v Kalifornii (zemřel roku 2005).

48 ZACH, František: Pietní vzpomínka u pomníčku zavražděných příslušníků Pohraničního útvaru SNB České Žleby, 26.3.2015.

zprostředkovaně konfrontován skrze novou komemoraci bratří Hasilů. Dotýká se totiž připomínky druhého incidentu z roku 1949, při němž v přestřelce u Soumarského mostu Josef Hasil usmrtil strážmistra SNB Rudolfa Kočího. Nově se tak v Českých Žlebech stýkají dvě paměti obou stran ozbrojených střetů na zelené hranici.

Příběh staronové komemorace v Českých Žlebech má v současné době nečekané rozuzlení. Jak se ukázalo, pamětní desku Miloslavu Mutinskému a Josefu Pekařovi znovuodhalili v květnu 2015 členové Klubu českého pohraničí (ovšem z jiné pobočky), a tato iniciativa přišla právě včas. V listopadu totiž klub o centrální pomník v Českých Žlebech, jenž byl vybudován v polovině osmdesátých let v souvislosti s dokončením nového objektu roty Pohraniční stráže, přišel, když se stávající majitel rozhodl dosud přístupný areál uzavřít veřejnosti.

Komemoraci železné opony po roce 1989 opravdu dominuje martyrologický moment. To ale nemůže být nijak překvapivé zjištění vzhledem k tomu, že oběti železné opony před listopadem 1989 připomínány být nemohly. Spolu s připomínkami německé minulosti v pohraničí tvoří pamětní místa tematizující „dějiny" železné opony skrze její artefakty podstatnou část této komemorace. Kurýrům či převaděčům je věnováno jen několik málo připomínek, z nichž žádná dosud explicitně jejich činnost neuvádí do přímé souvislosti s ozbrojeným protikomunistickým odporem. Platí to i pro pamětní místa instalovaná mimo pohraničí, s výjimkou mediálně patrně nejznámějšího případu – dlouho odmítané veřejné připomínky popraveného agenta-chodce Rudolfa Fuksy, iniciované jeho prasynovcem a podpořené i občanskou peticí v severočeské Chrastavě. „Převaděčská" pamětní místa jsou charakteristická dvěma momenty: buď tematizují okolnosti jejich násilné smrti při přechodech hranic, nebo jsou kontextualizována poukazy na justiční represi komunistického režimu.[49] Pomník v Kvildě-Františkově je v tomto ohledu jediný, který nese „pozitivní" symbolický obsah vzdoru vůči režimu, tj. vyzdvihuje svobodomyslnost občanů odcházejících do exilu a statečnost jejich převaděčů.

Paměť na politické vraždy

„Co stojí život"

V roce 1960 publikovali spisovatelé Karel Šiktanc a Jiří Šotola v časopise *Kultura* sérii reportáží věnovanou případům nedávného politického násilí v Československu.[50] Zabývaly se okolnostmi vražd komunistických funkcionářů v padesátých letech a jejich komemorací na pozadí popisu současného života v obcích a regionech dotčených těmito událostmi a představovaly pokus o jejich novou kontextualizovanou reflexi. Přinášely faktograficky poměrně věrnou rekonstrukci případů, zarámovanou do ideologického obrazu úspěšné socializace vesnice, která se prosadila

49 Srv. SVOBODA, Libor: Kurýři a převaděči jako jedna z forem protikomunistického odboje. In: SVOBODA, L – TICHÝ, M. (ed.): *Cesty za svobodou*, s. 9–15 (viz pozn. 38).

50 Týdeník zaštiťovaný ministerstvem školství a kultury existoval od roku 1957 do roku 1962, kdy byl sloučen s *Tvorbou* a nadále vycházel jako *Kulturní tvorba*.

i přes mnohé překážky. Jednalo se o jeden z prvních případů beletrizace takovýchto událostí, při níž autoři pracovali s jinak nedostupnými archivními dokumenty, a dá se předpokládat, že společenské zadání reportáží souviselo s oficiálně vyhlášeným dovršením kolektivizace vesnice.[51] Odpovídá tomu výběr zpracovaných případů i závěrečné zamyšlení, jež volně na reportážní cyklus „Co stojí život" navazovalo a jehož autorem byl již jen Jiří Šotola. Pod názvem „Odkud jsme přišli" Šotola shrnuje některé leitmotivy reportáží o „starém" způsobu života na vesnici (náboženské cítění a tradice, doznívající identifikace s hospodářským životem na panstvích bývalé šlechty apod.), jehož kořeny „je potřeba přesekat", aby jej lidé mohli mentálně opustit.[52] A zároveň aby se mohli identifikovat s „novým" poválečným životem a jeho družstevním programem, a tím i s pamětí na komunisty, kteří se stali oběťmi odpůrců socializace.

První reportáž „Vražda v Ratajské oboře" je věnována případu, jejž historik a novinář Petr Zídek nazval stínem protikomunistického odboje.[53] Zachycuje vraždu předsedkyně místní komunistické organizace a funkcionářky národního výboru v Chrastné u Uhlířských Janovic Anny Kvášové (1908–1952). Její aktéři byli vypátráni až o pět let později a v březnu 1958 při veřejném zasedání soudu v Tylově divadle v Kutné Hoře tři z nich odsouzeni k trestu smrti – Antonín Landstoff, Josef Pták a Josef Kubelka (popraveni byli 9. července 1958). Ještě na konci padesátých let byla vražda komunistického představitele kvalifikována i jako velezrada. Autoři reportáže ji líčí jako plánovanou popravu („odsuzuje se jako bolševička"), Zídek (jenž měl k dispozici patrně tytéž archivní dokumenty) rekonstruuje událost tak, že aktéři byli domluveni na „potrestání" agilní funkcionářky jejím potupením (přivázáním ke stromu a ostříháním), ale na místě samém se dění vyvinulo jiným, mnohem osudovějším směrem.[54] Obdobně jako v jiných případech i zde se ústředním aktérem stal člověk s psychologicky značně problematickým profilem (podle Zídka psychopatická osobnost), který převzal ve skupině, k níž se připojil *de facto* náhodně a s níž ho nepojily žádné bližší sociální vazby, hlavní iniciativu, navíc se smyšlenou legendou o tom, že je příslušníkem odboje s napojením do zahraničí. Antonín Landstoff neměl ani žádný motiv se Anně Kvášové mstít, ale nápadu, který

51 Otázku po existenci objednávky a jejího zadavatele si klade také literární historik Milan Blahynka v recenzi na knihu *Řeč neřeč: Rozhovor Jaromíra Slomka s Karlem Šiktancem.* Praha, Univerzita Karlova – Karolinum 2007 (BLAHYNKA, Milan: Karla Šiktance tance. In: *Obrys-Kmen* [příloha *Haló novin*], roč. 14, č. 36 (13.9.2008), s. 3. Dostupné také online z: *www.obrys-kmen.cz/archivok/?rok=2008&cis=36&tisk=03*.

52 ŠOTOLA, Jiří: Odkud jsme přišli. In: *Kultura*, roč. 5, č. 17 (1961), s. 10.

53 ŠIKTANC, Karel – ŠOTOLA, Jiří: Vražda v Ratajské oboře. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 10 a 11 (1960), s. 10 a 10. Srv. ZÍDEK, Petr: Stín protikomunistického odboje. In: *Lidové noviny*, příloha *Orientace* (7.–8.6.2008), s. 19 n.

54 Frustrace z toho, že plánovaná akce vyústila ve vraždu, se stala příčinou indiskrece, díky níž byla událost nakonec objasněna. Dodejme ještě, že nová beletrizace případu z 80. let (viz dále) uvozuje akt ostříhání jako myšlenku, která Kvášové mihne v naději hlavou, ale je zastřelena, protože jeden z aktérů se podřekne a vysloví jméno komplice, jehož prostřednictvím by skupina byla vypátrána, což je značně nadužívané klišé detektivních příběhů. (VRBECKÝ, František [ŠAROCH, Zdeněk]: *Mrtví nemluví*. Praha, Naše vojsko 1985, s. 161–163.)

Vražda v Ratajské oboře – nápis na pomníku v Chlumu na Kutnohorsku z roku 1982 připomíná: „Na tomto místě byla 11. ledna 1952 úkladně zavražděna třídním nepřítelem komunistická funkcionářka soudružka Anna Kvášová“

vzešel od Josefa Ptáka (který naopak zcela konkrétní motiv měl, neboť byl z popudu Kvášové několikrát vyšetřován ohledně své obchodní činnosti), se ujal a sám jej také neplánovaným způsobem završil, zcela mimoběžně s jakýmkoli programem protikomunistického odboje. Pomník Anně Kvášové na autentickém místě vznikl třicet let po události.

Další reportáž zachycuje osudy aktérů vraždy Jana Benady (1910–1949), předsedy místní komunistické organizace a člena národního výboru v malé obci Javorník v okrese Veselí nad Moravou, který zde byl učitelem. Případ je typický tím, že Benada jako agilní komunista byl v obci obecně neoblíben, což v náznacích připouští i reportáž („ať jsi měl povahu takovou nebo takovou, za povahu tě nezabili“).[55] Stejně jako i v jiných obdobných případech, z vraždy uskutečněné v březnu 1949 bylo podezíráno hned několik místních obyvatel, kteří byli Benadovými aktivitami existenčně ohrožováni („šmelináře a povaleče bral do kleští“). Vyšetřování se rozuzlilo až po nasazení agenta-provokatéra na podezřelého Tomáše Rumíška (1923–1953), který se příslušníku Státní bezpečnosti k vraždě přiznal a byl pak při fingovaném útěku za hranice v červenci 1952 zatčen,[56] odsouzen a 6. května 1953 popraven. Příběh „Javorník není Amerika“ je vystavěn na protikladu nedopadeného „režiséra“ dramatu Josefa Švardaly (*1908), který v srpnu 1950 emigroval díky únosu letadla,[57] a jím „svedeného“ vykonavatele vraždy. Švardala je vylíčen jako bezskrupulózní kapitalista (majitel palírny), Rumíšek jako prostý kovář, pro nějž lze shledat drobné známky soucitu („lump, ožrala a rváč“, se kterým „to šeredně skončilo“); ve skutečnosti byl i Rumíšek na poměry obce

55 ŠIKTANC, Karel – ŠOTOLA, Jiří: Javorník není Amerika. In: *Kultura*, roč. 4, č. 28 a 29 (1960), s. 10 a 10.

56 Viz *Archiv bezpečnostních složek* (Praha), fond V-Brno, vyšetřovací spisy, signatura V-2030 Brno.

57 Srv. PEJČOCH, Ivo: *Přechody přes železnou oponu*. Cheb, Svět křídel 2011, s. 37.

majetnějším živnostníkem, vlastnícím moderní zařízení. Reportáž také nezmiňuje, že Benada se do obce přistěhoval až na konci třicátých let a i s ohledem na neuspořádaný osobní život nebyl jejími obyvateli považován za místního. Jeho památku podle autorů ztělesňují stále hořící svíčky na jeho hrobě na místním hřbitově.

Z dnešního pohledu jsou právě popsané události příkladem nejednoznačné paměti (výrok soudu z roku 1969 o procesně chybném a důkazně neúplně provedeném dokazování před soudem v roce 1953 prohloubil pochybnosti o vině popraveného, jež přetrvávají dodnes) i odmítnutého pamětního místa, když starosta Javorníku nereflektoval na nabídku zřídit v obci památku na popraveného Tomáše Rumíška. Jeho jméno se nachází pouze na pomníku politických vězňů v Uherském Hradišti z počátku devadesátých let.[58]

Pozapomenutá připomínka vraždy v Koubalově Lhotě: pomník na autentickém místě z poloviny sedmdesátých let

I s příběhem politické vraždy v Koubalově Lhotě na Příbramsku se pojí různé paměti. Její důsledky stručně zmiňuje Karel Kaplan v knize *Nekrvavá revoluce* jako příklad takzvaných hospodářských procesů, které se v režii Státní bezpečnosti staly „nástrojem kolektivizace“ (v tomto smyslu jej dává rovněž do souvislosti s mnohem známějšími babickými událostmi). V procesech odhalujících „tvář vesnických boháčů“ figurovali obvinění jako údajní příslušníci protistátních skupin, agenti imperialismu či jejich pomahači, případně teroristé a žháři a takto vykreslováni měli pomoci zlomit odpor vesnice ke združstevňování.[59] Události v Koubalově Lhotě nesou některé podobné rysy s předchozím případem. I zde byl zavražděným komunistickým funkcionářem „cizinec“ (volyňský Čech, který se do obce přiženil) a i zde pod dojmem osvobozujícího rehabilitačního řízení (pro nedostatek důkazů), které proběhlo již v roce 1965, vzrůstalo přesvědčení, že odsouzení byli nevinnými oběťmi vysoké politické hry. Ve skutečnosti, jak potvrzují závěry přešetřování případu Úřadem pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu z devadesátých let, šlo o mocenský spor mezi

58 Srv. *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/uherske-hradiste-pomnik-odsouzenym-popravenym-umucenym-zemrelym-ci-zastrelenym-politickym-veznum/*.

59 KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha, Mladá fronta 1993, s. 341.

Pamětní deska zavražděnému Václavu Burdovi, odhalená v Kamberku (Zlatých Horách) v roce 1971

čtyřmi členy místní komunistické buňky a současně funkcionáři místního národního výboru. Na jeho konci byli čtyři mrtví – zavražděný Vladimír Mandík (1892–1951) a popravení Václav Junek (1906–1951), Alois Lacina (1904–1951) a Karel Máša (1905–1951).[60] Přestože posledně jmenovaní byli odsouzeni Státním soudem v Praze k trestu smrti v náležitě propagandisticky využitém veřejném procesu v Milevsku, pojí se dodnes k těmto událostem obvyklé i méně časté mýty. Ty hovoří o odjíždějícím černém automobilu bezprostředně po spáchané vraždě, o střelné ráně za uchem (Mandík zemřel na následky úderů tyčí do hlavy) a záhadné smrti pitvu konajícího doktora, ale i o věznění zatčených v nedalekém betonovém bunkru a o vhození jejich mrtvol do nedalekého rybníku v Kosobudech, kde je našli místní obyvatelé s nohama okousanýma od krys.

Šiktancova a Šotolova reportáž „Ulice Vladimíra Mandíka“, věnovaná tomuto případu, končí obrazem z blízké budoucnosti, kdy v nejmenovaném městečku u orlické přehrady pojmenovávají v roce 1970 na návrh funkcionářů místního národního výboru po Mandíkovi jednu z nových ulic. Tato dedikace má být symbolickým završením procesu datujícího se od roku 1945, který představuje konec „zapadlé, chudé, bosé a bigotní Koubalovy Lhoty“.[61] Ve skutečnosti první připomínku celé události z přelomu šedesátých a sedmdesátých let tvoří naopak společný hrob popravených na hřbitově v Lašovicích u Milevska, jenž nese nápis vyjadřující přesvědčení o jejich nevině: „Bůh spravedlivý nevinné odmění“. Až poté, v polovině sedmdesátých let připomněl Vladimíra Mandíka na autentickém místě události pomník, který zde nechal postavit jeho syn.[62]

Poslední zamyšlení, jímž se uzavírá cyklus reportáží v časopise *Kultura* z počátku šedesátých let, zmiňuje (již nerekonstruovaný) případ politické vraždy v tehdejších Zlatých Horách na Podblanicku z roku 1951, jež je spojena s několikaletým putováním zběha od Pomocných technických praporů Františka Slepičky (1929–1955).

60 Srv. BURSÍK, Tomáš: Vražda předsedy MNV v Koubalově Lhotě. In: PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (ed.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“*. Brno, Prius 2005, s. 257–270.

61 ŠIKTANC, Karel – ŠOTOLA, Jiří: Ulice Vladimíra Mandíka. In: *Kultura*, roč. 4, č. 16 a 17 (1960), s. 10 a 10.

62 Srv. *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/koubalova-lhota-pomnik-vladimiru-mandikovi/*.

Ten se v letech 1951 až 1955 dopustil několikrát ozbrojeného zastrašování komunistických funkcionářů na Voticku a Sedlčansku, a hned první případ se zvrtl v (politickou) vraždu. Jako zběh byl přirozeně odkázán na pomoc místních obyvatel a jeho smyšlená legenda o příslušnosti k zahraničnímu protikomunistickému odboji značně přitížila všem, kteří mu poskytli materiální pomoc a byli v souvislosti s jeho aktivitami zatčeni a souzeni. V případě vraždy předsedy Místního národního výboru ve Zlatých Horách Václava Burdy (1900–1951) se Slepičkova údajná agentská mise stala osudnou druhému aktéru události Aloisi Jarošovi (1923–1952), jehož Státní soud v Praze označil za vůdce „teroristické bandy" a „velkostatkáře". Ačkoli i podle výpovědí rodiny Burdových došlo k výstřelu nešťastnou náhodou a Alois Jaroš zbraň vůbec neměl a ani Slepičkovi vědomě k usmrcení Václava Burdy nepomáhal, byl spolu s nepřítomným Slepičkou odsouzen k trestu smrti a 17. května 1952 popraven. Sám Slepička tomuto osudu unikl, zemřel v květnu 1955 při přestřelce s funkcionářem příbramského okresního národního výboru Františkem Brabcem v obci Dubno u Příbrami.[63] Václava Burdu připomíná pamětní deska na jeho rodném domě v Kamberku,[64] instalovaná zde v roce 1971. Obětem vyšetřování jeho smrti[65] a procesu jsou dedikovány pamětní desky v Křekovicích (sousední vesnici Kamberka), respektive ve Zvěstově na Podblanicku (obě z roku 2001).[66]

Komemorace Babic a „normalizační" výklad „třídního boje na vesnici"

Smutná úloha exemplárního případu teroristického zastrašování předních „budovatelů socialismu na vesnici" s celostátní působností připadla politickým vraždám v Babicích na Třebíčsku. Výklad babického případu byl promptně publikován i doplněn do již probíhající výstavy „30 let KSČ" v Památníku osvobození na Vítkově jako součást „formování paměti revoluce".[67] Jak konstatuje Karel Kaplan, „poučení" z Babic obsahovalo i určitou metodologickou stránku: skoncování s „měkkou" praxí rozlišování vesnických boháčů na dobré a špatné a rozeznávání, respektive odhalování „hanebné úlohy Vatikánu". Vlny represí majetných zemědělců provázely kolektivizační úsilí komunistického režimu v Československu po celá padesátá léta a přechodná období polevování „bdělosti" byla jeho představiteli kritizována: „Na vesnici stále existují vesničtí boháči jako třída. Nedejme se mýlit tím, že se na vesnici nestřílí a nevraždí. Spatřujeme v jiných signálech prsty

63 Viz BURSÍK, Tomáš: Některé aspekty násilné kolektivizace venkova ve světle archivních dokumentů na příkladu okresu Sedlčany. In: BLAŽEK, Petr – KUBÁLEK Michal (ed.): *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*. Praha, Dokořán 2008, s. 224–234.

64 V letech 1949–1990 nesl Kamberk oficiální název Zlaté Hory.

65 Srv. TICHÝ, Martin: Náhlá úmrtí ve vězeňských zařízeních. In: *Paměť a dějiny*, roč. 3, č. 1 (2010), s. 93–107.

66 Srv. *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/krekovice-pametni-deska-josefu-honsovi/*; *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/zvestov-pametni-deska-obetem-komunismu/*.

67 OPAVSKÝ, Jaroslav: *Babice*. Praha, Svoboda 1951. K výstavě „30 let KSČ" srv. SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2011, s. 72–88.

třídního nepřítele, jenž mění formy a taktiku, ale jehož podstata zůstává stále stejná," apeloval například v roce 1955 předseda vlády Antonín Novotný.[68] Karel Kaplan píše také o tom, jak silně „politická místa" i v šedesátých letech dráždily pokusy vnést v rámci rehabilitací světlo také do babického případu, což (spolu s dalšími pochybnostmi a nesrovnalostmi) nasvědčovalo závěru, že celý případ vyprovokovala Státní bezpečnost.[69] Po letech neúspěšných snah nalézt v archivní dokumentaci důkaz, který by podpořil tento názor, sdílený mnoha badateli, však začíná převažovat stanovisko opačné. Z tohoto pohledu se tedy babický příběh jeví jako podobný zmíněným událostem v Chrastné a ve Zlatých Horách (Kamberku) v tom momentu, že je všechny zásadně ovlivnilo zapojení údajného příslušníka zahraničního odboje pověřeného „úkolem", se kterým mu místní lidé byli ochotni pomáhat.[70]

V každém případě však badatelské i publicistické otevírání starých případů v době pražského jara, jejich revidování a reinterpretování představovalo značné zpochybnění předreformního výkladu o tom, že nepřátelé socialismu se rekrutovali z řad „vesnických boháčů", bývalých živnostníků či vůbec „bývalých lidí" a že „třídní" justice byla spravedlivá, když případy vražd, za nimiž stály nejrůznější pohnutky, stíhala jako politické vraždy, jež současně naplňovaly trestný čin velezrady. Nástup „normalizace" zkraje sedmdesátých let s sebou proto také přinesl tlak na přehodnocení, či přímo zrušení reformních rehabilitací, přičemž mezi nejúčinnější a často užívané metody patřilo zpochybňování samých aktérů, jejich motivací, respektive morální kredibility.[71] V souvislosti s referováním o odhalení pamětní desky Václavu Burdovi v roce 1971 se *Rudé právo* řečnicky dotazovalo: „Co si pomyslet o lidech z řad 'bývalých' na Benešovsku, kteří se v roce 1969 pokoušeli soudně rehabilitovat členy Jarošovy bandy a udělat z nich obratem ruky národní hrdiny?"[72] Komentář k dvacátému výročí událostí v Babicích byl zase vhodnou příležitostí připomenout, jak se novodobá „reakce" pokoušela „veřejně očernit právě padesátá léta (dokonce se pokoušela rehabilitovat babické vrahy), jak z tohoto období našich mladých dějin chtěla zneužitím těch či oněch chyb, nedostatků a omylů udělat 'dobu temna'".[73] Další text k tomuto výročí, informující o položení základního kamene k babickému pomníku, uvozuje autorovo osobní vyznání: „Několikrát jsem na babické události myslel, zvláště v posledních letech, hlavně v těch kritických letech, kdy ledaskdo

68 Citováno podle: KAPLAN, K.: *Nekrvavá revoluce*, s. 345 (viz pozn. 59).

69 *Tamtéž*, s. 341–344.

70 Kurýři přicházející ze Západu organizací ozbrojeného domácího odboje nebyli pověřováni. Ladislav Malý, příslušník Moravcovy skupiny při americké zpravodajské službě, odešel do Československa bez vědomí svých nadřízených a události v Babicích byly jeho „svévolnou akcí". (Srv. TOMEK, Prokop: *Na frontě studené války: Československo 1948–1956.* Praha, ÚSTR 2009, s. 51.)

71 Srv. např. mediální kampaň proti Klubu 231 (HOPPE, Jiří: *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara.* Praha, Prostor 2009, s. 256–264).

72 HEČKO, Jiří: Cennější zlata: Dvacáté výročí zavraždění komunistického funkcionáře Václava Burdy z Kamberku. In: *Rudé právo* (18.9.1971), s. 4. Článek je dostupný také z webových stránek Muzea České Sibiře v Miličíně: *www.ceskasibir.cz/dok/d495.php.*

73 HOŘENÍ, Zdeněk: Komentujeme Babice. In: *Tamtéž* (1.7.1971), s. 2.

vyžadoval 'socialismus s lidskou tváří'. S tímto laciným termínem se oháněli i inspirátoři vrahů. Denně jím hýřily jejich relace ve vysílačkách na západní hranici naší země. Chtěli lidskou tvář i pro bývalé vrahy i pro ty, kteří jim pomáhali."[74]

Pamětní deska zavražděným funkcionářům národního výboru v Babicích z roku 1951. Fotografii demontované desky pro dokumentační projekt pamětních míst laskavě poskytl Ing. Radek Říha

Kritické vymezování vůči rehabilitacím (soudním i společenským) z reformního období tvoří integrální součást rovněž nového beletrizujícího zpracování několika politických případů z poválečných let, jehož autorem je Zdeněk Šaroch (vydal je pod pseudonymem František Vrbecký).[75] V poslední kapitole „Takoví byli a zůstali" dokonce zvolil dokumentační aktivity Oty Rambouska v K 231 za v jistém smyslu těžiště jeho „nepřátelské" činnosti – „odhalením" minulosti kurýra a politického vězně i posrpnového emigranta měly být zdůrazněny morálně pochybné motivace jeho veřejného působení v pražském jaru. V příběhu „Vražda na pokyn", věnovaném Babicím, zase autor podrobuje kritice reportérský zájem Slávy Volného (rovněž posrpnového emigranta), který v roce 1968 o případu natáčel rozhlasový pořad. Nahrané materiály podle Šarocha dokazují, že Volný chtěl dotazováním na úlohu Ladislava Malého v událostech přesvědčit veřejnost o tom, „že Babice byly vlastně dílem samotných komunistů", a že jeho reportáž o „Antibabicích" se rozpadla, když žádného z místních obyvatel „nenapadlo to, co chtěl Volný slyšet: že šlo o pracovníka Bezpečnosti". Šaroch naznačuje, že (na rozdíl od něho) neměl Volný vůbec morální právo jezdit se vyptávat do Babic – to, že navštívil i vdovu po zavražděném Tomáši Kuchtíkovi, „kterou chtěl zneužít pro tuto provokaci" (tj. reportáž), bylo „vrcholem jeho drzosti", vypráví Šarochovi bývalý předseda Okresního národního výboru v Moravských Budějovicích.[76]

Překrývání reformní narace aktualizovanou reflexí starých pamětníků použil Šaroch i v dalších kapitolách, včetně nového zpracování případu vraždy Anny Kvášové („Výstřel v Ratajské oboře"), popsaného již Šiktancovou a Šotolovou reportáží. Citacemi z rozhovoru s tehdejším předsedou Místního národního výboru v Chrastné předkládá „autentický" výklad „o politické vraždě jako útoku proti komunistické

74 MALÍK, Josef: Vraždili za dolary: Před dvaceti lety vkročila smrt do babické školy. In: *Tamtéž*, příloha *Haló sobota* (3.7.1971), s. 3.

75 VRBECKÝ, F.: *Mrtví nemluví* (viz pozn. 54). Stejně jako v případě *Výstřelů z hranice* měl autor k dispozici archivní dokumentaci. Kniha obsahuje „sedm skutečných případů z bojů s nepřáteli socialismu v naší vlasti", jak ji charakterizuje text na přebalu.

76 TÝŽ: Vražda na pokyn. In: TÝŽ: *Mrtví nemluví*, s. 130–132.

Základní kámen pomníku v Babicích byl položen v roce 1971. Vyrytý nápis oznamoval: „Padli zákeřnou rukou třídního nepřítele při uskutečňování generální linie výstavby socialismu“

straně, která měla zemědělce odradit od družstevní myšlenky“, jejímž důsledkem byl ovšem pravý opak: „Autorita komunistické strany tady vzrostla. Už na podzim toho roku jsme založili družstvo. (…) V hospodě U Chromasů byla často bouřlivá diskuse. Například když šlo o to, jestli do družstva vzít i větší rolníky. Nakonec bylo rozhodnuto, že společně hospodařit budeme všichni. (…) Lidé se tak postupně přesvědčovali, že Anna Kvášová kdysi prosazovala správnou věc.“[77] Petr Zídek (v roce 2008) přináší ovšem pamětnickou výpověď, jež založení místního jednotného zemědělského družstva osvětluje jiným způsobem: „když ji zabili, tak všichni šli ze strachu do družstva“.[78] I v Babicích bylo družstvo založeno do roka od zdejších událostí.[79]

V roce 1971 se v Babicích uskutečnila manifestační slavnost položení základního kamene k pomníku, jenž byl odhalen o čtyři roky později. S dvacetiletým odstupem zde byly znova popsány babické události. Zatímco deska odhalená v roce 1951 nesla nápis připomínající, že „v této škole padli uprostřed práce pro šťastný život našeho lidu vražednou rukou agentů západních imperialistů soudruzi Tomáš Kuchtík, Josef Roupec a Bohumír Netolička“ (s uvedením jejich občanských profesí a funkcí v místním národním výboru), nápis na kameni tuto naraci zasazoval do historického kontextu, aniž by měnil celkové vyznění: „padli zákeřnou rukou

77 TÝŽ: Výstřel v Ratajské oboře. In: TÝŽ: *Mrtví nemluví*, s. 166–168.
78 ZÍDEK, P.: Stín protikomunistického odboje, s. 19 (viz pozn. 53).
79 V okrese Moravské Budějovice bylo v roce 1952 založeno dvacet JZD, v předešlém roce jediné (viz HOLUB, Ota: *Vlčí komando*. Praha, Práce – Naše vojsko 1981, s. 138 n.).

třídního nepřítele při uskutečňování generální linie výstavby socialismu“. Současně s odhalením pomníku v roce 1975 byla v babické škole zpřístupněna „síň revolučních tradic“. Obě nově vybudovaná pamětní místa sloužila obvyklým „normalizačním“ ideologickým rituálům (hromadné návštěvy pracovních kolektivů, skládání pionýrských slibů a podobně). Skutečnost, že měla plnit v první řadě ideologickovýchovnou funkci, podtrhuje i to, že jejich vytvoření zaštiťoval ústřední výbor odborového svazu pracovníků školství a vědy. Odhalení základního kamene se zúčastnilo na dvě stě učitelů, účastníků Uherskobrodských dnů J. A. Komenského, učitelé i žáci se brigádnicky podíleli na úpravě komunikací v souvislosti se stavbou pomníku na návsi, „síň revolučních tradic“, respektive „památník“, otevřel ministr školství Josef Havlín.[80]

Pomník třem zavražděným funkcionářům národního výboru v Babicích byl odhalen v centru obce v roce 1975. Autorem politicky exponovaného díla byl akademický sochař Miloš Axman, který byl zároveň poslancem Federálního shromáždění a rektorem Akademie výtvarných umění v Praze

Případy takzvaných politických vražd po únoru 1948 jsou z dnešního pohledu zapomenutými příběhy, na které upomínají již jen pamětní místa z doby „normalizace“, jež sama upadla do zapomnění.[81] Nově společnost tyto případy otevírat nechce, jak o tom svědčí výše zmíněná odmítnutá iniciativa v Javorníku. Nečetné polistopadové připomínky (Uherské Hradiště, Křekovice, Zvěstov) představují jejich aktéry jako oběti politických procesů v kontextu obecné komemorace obětí represe komunistického režimu; skutečnost, že se vztahují ke konkrétním

80 Srv. KÁBELE, Stanislav: *Babice 1951–2011: Dokumenty a polemiky o babické tragédii*. Praha, Futura 2011, s. 80; HOLUB, O.: *Vlčí komando*, s. 145 n.; [ČTK]: Památník obětem v Babicích. In: *Rudé právo* (22.9.1975), s. 1.

81 Mezi tyto případy patří i vražda majora Augustina Schramma z 27. května 1948, jemuž byla v roce 1988 odhalena (krátce nato opět sňata) pamětní deska v Praze 3. Této komemoraci se zde nevěnujeme, neboť je zcela mimo kontext ostatních případů (srv. TOMEK, Prokop: Mýty a pravda o atentátu na majora Augustina Schramma. In: *Historie a vojenství*, roč. 60, č. 1 (2011), s. 54–68).

Busta kněze Václava Drboly, ztvárněná sochařem Stanislavem Müllerem a odhalená v roce 2013 před babickou farou, je dosud jedinou polistopadovou připomínkou zdejších tragických událostí

případům politických vražd, je tu podružná.

Jiným případem jsou Babice: stejně jako byly před rokem 1989 symbolem výkladu o třídním boji na vesnici, jsou nyní symbolem sporu o tuto paměť. Ačkoli polistopadové vedení obce by bývalo rádo za událostmi z padesátých let „udělalo tlustou čáru“,[82] ukázalo se, že takový přístup není v praxi *de facto* možný. Tlak na odstranění předlistopadových připomínek v obci ze strany antikomunistických aktivistů i sdružení (Konfederace politických vězňů) se datuje od roku 1990 a je zřejmé, že v obci jsou tyto akty částečně vnímány jako nový ideologický diktát.[83] V srpnu 1990 uspořádalo vedení obce (v reakci na první výzvy veřejnosti) místní šetření, v němž se babičtí občané většinově vyslovili pro zachování ústředního pomníku (pro snětí komunistického symbolu bylo necelých čtyřicet procent respondentů). Otázku předlistopadové komemorace konzultovalo vedení obce také s právníky, totiž zda podoba pamětních míst nemůže naplňovat skutkovou podstatu trestného činu propagace nesnášenlivých ideologií. Pamětní desku z roku 1951 v babické škole nakonec dala obec odstranit v druhé polovině devadesátých let a základní kámen pomníku z roku 1971 v souvislosti s novou úpravou návsi kolem roku 2010. „Jiná“ paměť na události se v Babicích objevila až v roce 2013, když byla před babickou farou instalována busta pátera Václava Drboly, odsouzeného za velezradu a návod

82 Srv. vyjádření starosty Babic: „Už v roce 1991 jsme se v zastupitelstvu usnesli, že to zavřeme. Udělali jsme tlustou čáru a já nemám žádný mandát o tom mluvit.“ (KONTRA, Martin: Rozrušená země: Co všechno nám zbylo z teroru padesátých let. In: *Respekt*, roč. 9, č. 52 (1998), s. 9–11; viz též BRABEC, Jan: *Nemilosrdné příběhy českých dějin*. Praha, Národní divadlo – R-Presse 2006, s. 154–159.)

83 Již v prosinci 1989 uzavřelo Západomoravské muzeum v Třebíči (dnes Muzeum Vysočiny) místní památník (síň tradic), který spravovalo jako svou expozici.

Popravené z babických procesů připomínají dva hlavní pomníky – v Jihlavě (z roku 1993) a v Třebíči (z roku 1996). Obě pamětní místa iniciovala Konfederace politických vězňů, která se současně opakovaně zasazovala o odstranění předlistopadových připomínek v Babicích

k (babické) vraždě a popraveného 3. srpna 1951 v Jihlavě.[84] Přitom iniciativy regionálních struktur katolické církve i lidové strany z počátku devadesátých let dávaly šanci na alespoň symbolické smíření s důsledky babické tragédie – uspořádání vzpomínkových mší v letech 1990 a 1991 mělo být u příležitosti jejího čtyřicátého výročí korunováno vztyčením pamětního kříže zasvěceného všem jejím obětem, k tomu však nedošlo. Zatímco jinde v regionu nová pamětní místa dedikovaná laickým obětem babických procesů i postiženým kněžím vznikala (v Jihlavě roku 1993, ve Starovičkách 1994, Lukově 1995, Třebíči 1996, Rokytnici nad Rokytnou 1998),[85] přímo v Babicích se prezentace nového pohledu neprosadila. Nová iniciativa místní katolické farnosti – Den pravdy a smíru 2011 (odkazující na slavnost z roku 1991) a odhalení Drbolovy busty o dva roky později – představuje jistě i reakci na skutečnost, že „normalizační" pomník v Babicích adoptovali příznivci komunistické ideologie.[86] Smír paměti, respektive pamětí, zatím nenastal ani mezi babickými občany, kteří jsou s místními tragickými událostmi a s jejich dopady konfrontováni již více než šedesát let, ani v celé české společnosti.

Mašínovská komemorace

Je svým způsobem symptomatické, že symbol protikomunistického odporu a zároveň středobod kontroverzí společenské debaty o třetím odboji představuje „případ bratří Mašínů", ačkoli činnost této skupiny se typickým projevům protikomunistických aktivit v Československu na přelomu čtyřicátých a padesátých let v mnoha ohledech vymyká. Sabotáže a přepadové akce skupiny bratří Mašínů se vyznačovaly vojenským charakterem, a to nejen „technickým" způsobem provádění, ale i způsobem uvažování. Tomu konvenovala i dobově rozšířená představa o nevyhnutelnosti nového válečného konfliktu mezi Západem a Východem, na který chtěli být připraveni (tj. vyzbrojeni); nejpozději od podzimu 1951 bylo cílem skupiny odejít na Západ, naproti očekávanému střetnutí. Mašíni považovali osoby, proti nimž plánovali akce, za protagonisty komunistického režimu, který části obyvatelstva (tj. nekomunistům) vyhlásil občanskou válku.[87] Vycházeli z nepříliš sofistikované konstrukce (a desítky

84 Jedná se o kopii totožné připomínky odhalené v roce 2012 ve Starovičkách, rodné obci Václava Drboly, u příležitosti stého výročí jeho narození.

85 Po roce 2000 vznikla další – v Brně a Letonicích 2002, v Kuřimské Nové Vsi 2004, v Bučovicích 2005 a 2011, v Heřmanově 2011 (srv. *www.pametnimista.usd.cas.cz*).

86 Srv. BARTŮŇKOVÁ, Andrea: Desítky lidí si připomněly Babický případ, šedesát let starou tragédii. In: *iDnes* [online]. 2011-07-06 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.zpravy.idnes.cz/desitky-lidi-si-pripomnely-babicky-pripad-sedesat-let-starou-tragedii-1eb-/domaci.aspx?c=A110706_110629_jihlava_zpravy_mav.* Obdobné shromáždění se v roce 2011 uskutečnilo také v Čelákovicích (viz dále). Obě akce u příležitosti 60. výročí babických událostí i přepadení stanic SNB skupinou bratří Mašínů zorganizovala Komunistická strana Čech a Moravy a Klub českého pohraničí.

87 Srv. Mašín: České občanství ani za miliony. Rozhovor Luďka Navary se Ctiradem Mašínem. In: *iDnes* [online]. 2004-07-28 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.zpravy.idnes.cz/masin-ceske-obcanstvi-ani-za-miliony-d7y-/domaci.aspx?c=A040727_224811_domaci_pol*; Jsou tři kategorie – odboj, odpor a disent. [Rozhovor Martina Vadase s Josefem Mašínem.]

let ji obhajovali), že ozbrojené osoby (v první řadě příslušníci Sboru národní bezpečnosti) byly prověřenými komunisty a jejich usmrcení v případě komplikací původního plánu není v rozporu s morálními postoji. Ovšem i převaděčská legenda Josef Hasil byl strážmistrem SNB, když začal pomáhat občanům ohroženým či perzekvovaným komunistickým režimem, on i další policisté působili později jako kurýři či se podíleli na protirežimních aktivitách. Historici zdokumentovali tři desítky případů popravených příslušníků Sboru národní bezpečnosti či Sboru vězeňské stráže, kteří se stali oběťmi „z druhého břehu",[88] a jejich osudy připomíná několik pamětních míst.[89] Stejně tak lze poukázat na to, že sebeprezentaci Mašínů jako principiálně nesmiřitelných odpůrců komunistického režimu zpochybňují i některé skutečnosti rodinné historie – členství Zdeny Mašínové a Ctibora Nováka v komunistické straně či snaha obou bratrů o přijetí do vojenské akademie.[90] V souvislosti s emocionálně vypjatými mašínovskými diskusemi i s komemorací aktérů první fáze protikomunistického odporu obecně vyvstává otázka, zda společnost vůbec chce jiné hrdiny než ty, kteří skončili na popravišti či na dlouhá léta ve vězení? Vždyť netypičnost příběhu bratří Mašínů, kromě strhující emigrační anabáze, tkví i v tom, že zůstali naživu.

Komemoraci po roce 1989 i otevření celospolečenské mašínovské diskuse svým způsobem předcházelo vydání knihy Oty Rambouska *Jenom ne strach*. Názor, že teprve Rambousek objevil příběh Mašínů pro veřejnost, není sice zcela přesný, neboť ten byl již předtím beletrizován „socialistickými detektivkami", ale odpovídá faktu, že tato zpracování, na rozdíl od Rambouskovy knihy, veřejnost v širší míře nereflektovala. Ostatně impulzem k tomu, že Ota Rambousek jako spolupracovník Rádia Svobodná Evropa oslovil v roce 1986 Ctirada Mašína, byla právě skutečnost, že se oba objevili v jedné knize z této produkce. Jejich příběhy (s náležitým ideologickým vyzněním) zpracoval již zmiňovaný Zdeněk Šaroch v kapitolách „Mrtví nemluví" a „Takoví byli a zůstali".[91] Rozhovor Oty Rambouska se Ctiradem Mašínem pro Svobodnou Evropu se stal počátkem jejich spolupráce na vlastní knize, jež měla být „skutečným" příběhem skupiny bratří Mašínů. Diskuse mezi osobami seznámenými s rukopisem,

---

In: Totalita.cz [online]. 2011-03-17 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.totalita.cz/odbsk/odbsk_masin_rozh_mi_01_01.pdf*.

88 Viz PEJČOCH, Ivo – TOMEK, Prokop: *Policisté na popravišti: Příslušníci SNB popravení v Československu z politických nebo kriminálních důvodů v letech 1949–1962*. Cheb, Svět křídel 2013, s. 5.

89 Například ve Frýdku-Místku (Ladislav Cée), v Klatovech (František Havlíček, Václav Šnajdr), Chrastavě (Rudolf Fuksa), Horní Bříze (Josef Sporka) a na dalších místech. Popravené příslušníky SNB souhrnně připomíná pamětní deska v budově Policejního prezidia ČR v Praze.

90 Srv. NĚMEČEK, Jan: *Mašínové: Zpráva o dvou generacích*. Praha, Torst 1998, s. 167; KALOUS, Jan: Mašínové: Materiál k veřejnému senátnímu slyšení výboru pro vzdělání, vědu, kulturu, lidská práva a petice, 16.6.2004 od 15.00 hodin. In: České vlastenecké stránky [online] [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.svedomi.cz/aktuality/a2004/kalous_masinove.htm*. Ke způsobům, jak se tento rozpor interpretuje v mašínovských vyprávěních, srv. ŠVÉDA, Josef: *Mašínovský mýtus: Ideologie v české literatuře a kultuře*. Příbram, Pistorius 2012, s. 119–127.

91 VRBECKÝ, F.: *Mrtví nemluví*, s. 73–107 a 205–226.

který Ota Rambousek odevzdal Josefu Škvoreckému v roce 1987, v mnoha ohledech předznamenává základní linie mašínovského polistopadového diskurzu (kromě již neaktuálních úvah o tom, jak by kniha mohla být propagandisticky využita komunistickým režimem).[92] Ukazuje na míru překvapení příběhem, o němž by se dalo předpokládat, že v prostředí exilu bude dostatečně znám, i na to, že syrovost popisu vyvolala návrhy na jeho „uhlazování" – jednak rodinnou i historickou kontextualizací (propojením s druhým odbojem) a jednak soudobou reflexí vlastního minulého jednání ze strany aktérů. Ota Rambousek, jenž se jako bývalý kurýr, politický vězeň a jeden ze zakladatelů K 231 cítil být s postoji Mašínů spřízněn,[93] označil redaktorské posudky za „kádrové materiály" a odmítal „filosofování nad tím, co se nemělo či mělo stát", protože podstatou debat není, *jak* je to napsáno, ale *co* je popsáno. Škvorecký, který nechtěl rukopis ve stávající podobě vydat, byl jedním z těch, kteří plédovali pro řešení, aby vzpomínky psané s odstupem doby obsahovaly i aktuální vyjádření Mašínů („zamyšlení nad tím, jestli to měli dělat, a nějaké přiznání, že to třeba tak jednoduché nebylo"). V tomto ohledu se ztotožňoval s názorem Václava Havla, který nad nereflektovanou podobou „vyprávění veteránů studené války" (z roku 1987) vyjádřil přinejmenším údiv.[94] Tyto dvě polohy (z nichž jedna představuje spíše vědomé nepřehodnocování minulosti) se staly významnou součástí pohlížení na činnost mašínovské skupiny, která se přenesla po listopadu 1989 i do Československa, kde v edici *Revolver revue* vyšlo vyprávění Ctirada Mašína zpracované Otou Rambouskem.[95]

Není však kritika Mašínů za jejich používání násilí bez slitování vedena dnešním pohledem, který se s projevy násilí (v civilizované Evropě) neslučuje? A neplatí to i pro jejich postoj „žádné slitování s protivníky až do smrti", jenž se příčí pěstované kultuře smíření? Nemají pravdu zastánci Mašínů, když říkají, že jiné hrdiny nemáme a ty, které máme, bychom si měli ponechat? Že Mašíni se uchýlili k násilným prostředkům, jelikož je používala i komunistická moc, a že pokud necítí potřebu se (intelektuálsky) pitvat v každém aspektu svých motivů a svého jednání, je to jejich legitimní názor a měli bychom ho respektovat (a ne se stále dotazovat po „svědomí hrdinů"[96])? Že Mašíni sice nemají čisté ruce, ale na rukou tehdejších mocných ulpělo krve nepoměrně víc, a že účinně se s nimi nedalo bojovat silou myšlenky či mravními

92 Korespondence o přípravě rozhovoru a vydání knihy je zveřejněna v publikaci: MAŠÍN, Ctirad – MAŠÍN, Josef – PAUMER, Milan: *Cesta na severozápad*. Ed. Petr Blažek a Olga Bezděková. Praha, Academia 2010, s. cxi–cxviii.

93 Srv. např. BEZDĚKOVÁ, Olga: Odchod za úsvitu: Statečný kurýr a pěšák protikomunistického odboje Otakar Rambousek odešel na věčnost. In: *Paměť a dějiny*, roč. 3, č. 2 (2010), s. 67.

94 Dopis Josefu Škvoreckému z prosince 1987, v němž Václav Havel reaguje na rozhovor Oty Rambouska se Ctiradem Mašínem publikovaný pod názvem „Vyprávění veteránů studené války" v dubnu 1987 v exilovém časopise *Západ*, byl přetištěn ve zmíněné knize *Cesta na severozápad*, s. cxiv.

95 RAMBOUSEK, Ota: *Jenom ne strach*. Praha, Nezávislé tiskové středisko 1990. Rambousek a po něm i další autoři (srv. NOVÁK, Jan: *Zatím dobrý: Mašínovi a největší příběh studené války*. Brno, Petrov 2004) vycházeli z rukopisu pořízeného Ctiradem Mašínem na konci 50. let a editovaného Petrem Blažkem a Olgou Bezděkovou *Cesta na severozápad*.

96 Viz KAČOR, Miroslav: *Svědomí hrdinů: Jiná tvář odbojové skupiny bratří Mašínů*. Praha, Rybka Publishers 2009.

Pamětní deska odhalená v Chlumci nad Cidlinou v roce 1970 připomíná, že na tomto místě „byl dne 13. 9. 1951 zákeřně zavražděn teroristy mladší strážmistr SNB Oldřich Kašík, nar. 13. 1. 1914, otec dvou nezaopatřených dětí. Padl při výkonu služby zákeřnou rukou nepřátel socialistického státu“

postoji (protože víme, jak tento způsob boje dopadl)? Že „nemůžete psát básničky proti režimu, který vás chce odsoudit k smrti“,[97] zkrátka že „nebojovali švestkovými knedlíky“?[98] A že se nemá relativizovat všechno včetně skutečnosti, kdo je v jejich případu viníkem a na čí stranu padá vina za jeho oběti?

Jaký je tedy současný stav komemorace Mašínů a jejich obětí? Na počátku sedmdesátých let byly odhaleny pamětní desky příslušníkům Sboru národní bezpečnosti Oldřichu Kašíkovi v Chlumci nad Cidlinou a Jaroslavu Honzátkovi v Čelákovicích. Deska věnovaná Honzátkovi byla sejmuta na základě rozhodnutí městského zastupitelstva v roce 1994. Byla uložena do sbírek čelákovického muzea, odkud si ji místní komunistická organizace zapůjčuje pro výroční pietní akty.[99] Také pamětní desku

97 Citovaná slova pocházejí z rozhovoru s Petrem Skálou, členem zastupitelstva města Sadská, které v roce 1997 udělilo bratrům Mašínům a Milanu Paumerovi čestná občanství (*tamtéž*, s. 110).

98 CHALUPOVÁ, Markéta: *Nebojovali švestkovými knedlíky: Odbojová skupina bratří Mašínů v zrcadle dobového tisku.* Brno, Computer Press 2011.

99 Za větší pozornosti médií se tak stalo i při šedesátém výročí tragického incidentu v roce 2011. (Srv. Stovka lidí uctila památku strážmistra, kterého zabili Mašíni. In: *Novinky.cz* [online]. 2011-09-28 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.novinky.cz/domaci/245871-stovka-lidi-uctila-pamatku-strazmistra-ktereho-zabili-masini.html*; DASTAN, Josef: Komsomolci v Čelákovicích jasně vyjádřili, že teroristická vražda nevinného je zločin. In: Svaz mladých

Pamětní deska strážmistru Jaroslavu Honzátkovi v Čelákovicích z poloviny sedmdesátých let, odstraněná v roce 1994

v Chlumci nad Cidlinou doporučila kulturní komise města na konci devadesátých let odstranit kvůli ideologickému zatížení nápisu, který deska nese, ale městské zastupitelstvo se k návrhu nepřiklonilo. K zastáncům zachování desky patří i vlastníci vily, v níž bývalá služebna SNB sídlila. Je asi namístě zmínit, že komunistický režim jaksi opomněl zřídit připomínku třetí, civilní oběti (Josefa Rošického) a že také v případě obou zavražděných příslušníků SNB nebyla pieta vůči nim a jejich pozůstalým velmi pravděpodobně primárním motivem zřízení pamětních míst.[100] Toto opomenutí zvedli ze země v roce 2011 představitelé Komunistické strany Čech a Moravy, když veřejně požádali prezidenta republiky, aby oběti přepadových akcí mašínovské skupiny v Československu uctil v rámci každoročního předávání státních vyznamenání. Svůj návrh podepřeli argumentací, že jejich památka byla poskvrněna, když ministr obrany Alexandr Vondra v srpnu téhož roku vyznamenal bratry Mašíny vojenským

komunistů Československa Východní Čechy [online]. 2011-10-08 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.smkc-vychodnicechy.webnode.cz/news/komsomolci-v-celakovicich-jasne-vyjadrili-ze-teroristicka-vrazda-nevinneho-je-zlocin-/.*)

100 V rozhovoru s Miroslavem Kačorem popisuje dcera Oldřicha Kašíka nedůstojné chování vůči rodině, které odhalení pamětní desky v červnu 1970 a organizaci tohoto aktu provázelo (KAČOR, M.: *Svědomí hrdinů*, s. 45 n.).

Připomínka bratří Mašínů na dětském orloji výtvarnice Lucie Seifertové v Poděbradech z roku 2011

vyznamenáním Zlatá lípa (ceremonie se odehrála v Clevelandu při pohřbu Ctirada Mašína).[101]

Ve stejné době, u příležitosti šedesátého výročí tragické události v Chlumci nad Cidlinou přišlo místní Občanské sdružení kulturně smýšlejících s novou iniciativou zřídit v blízkosti stávající pamětní desky ze sedmdesátých let nové pamětní místo, jež by neslo (nápisem na pamětní desce) objektivizující výklad, konzultovaný s historiky. Ten měl charakterizovat přepadení stanice SNB jako „nezdařilý pokus o získání automatických zbraní pro organizovaný protikomunistický odboj", při němž došlo „k politováníhodnému usmrcení mladšího strážníka Oldřicha Kaška". Podobu pomníku navrhl akademický sochař Aleš John jako trojboký jehlan s vyrytými iniciálami aktérů přepadení, v jehož základně je zasazena deska s nápisem. Sdružení získalo podporu městské kulturní komise, zatímco rada města

101 rv.: Pohraničník, členové KSČ i milicí: Filip navrhl oběti Mašínů na metál. In: *iDnes.cz* [online]. 2011-09-11 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *http://zpravy.idnes.cz/pohranicnik-clenove-ksc-i-milici-filip-navrhl-obeti-masinu-na-metal-1d7-/domaci.aspx?c=A110910_182754_domaci_jw*. Clevelandské ceremonii předcházelo vyznamenání z roku 2008, kdy při návštěvě Washingtonu předal premiér Miroslav Topolánek Josefu Mašínovi „soukromou" premiérskou plaketu. Oba akty vyvolaly vlnu protestů.

Chlumec nad Cidlinou další projednávání nedoporučila. Veřejnou prezentaci makety pomníku si přišlo prohlédnout asi dvacet lidí.[102]

Ve stejném roce byl na poděbradské kolonádě instalován dětský mechanický orloj, na jehož tubus umístila výtvarnice a spoluautorka populárních komiksových *Dějin udatného českého národa* Lucie Seifertová plakáty představující dějiny města, včetně připomínky bratří Mašínů, která je pojata jako pozvánka k orientačnímu běhu Poděbrady–Berlín. Artefakt vzbudil odmítavé reakce stejně jako pamětní deska Milanu Paumerovi odhalená o rok později, jež vznikla za přispění soukromých (a v anonymitě zůstávajících) donátorů. Umístění desky schválilo těsnou většinou poděbradské městské zastupitelstvo i přes panující obavy, že deska se stane terčem vandalů. Pamětní deska třetímu členu skupiny, kterému se v roce 1953 podařilo probít na Západ, je uvozena mottem „Z otroctví bez boje není naděje nalézt cestu ke svobodě" a zjevně odkazuje na činnost celé skupiny, jak ostatně potvrdil iniciátor pamětního místa, předseda Nadačního fondu Milana Paumera Jiří Cihlář.[103]

Milan Paumer sám byl iniciátorem připomínky Zdeny Mašínové, jež byla po útěku synů zatčena, odsouzena a zemřela ve vězení, a jejího manžela generála Josefa Mašína, hrdiny druhého odboje. Pamětní deska z roku 2003 doplňuje starší pomník obětem nacismu na prvním nádvoří poděbradského zámku. Člen mašínovské skupiny Ctibor Novák je uveden mezi vojáky z povolání, kteří byli popraveni v politických procesech padesátých let, na pamětní desce umístěné na budově generálního štábu české armády v Praze-Dejvicích. Takové přiřazení je ovšem z hlediska jeho poválečné profesní dráhy i ve vztahu k procesu, v němž byl odsouzen, zcela formální.[104] Zdena Mašínová, Ctibor Novák, Zbyněk Janata i Václav Švéda jsou ještě připomínáni v rámci pietní úpravy ďáblického pohřebiště.

Paměť na Mašíny stále rozděluje společnost[105] na ty, pro něž jsou ztělesněním protikomunistických odbojářů a hrdiny, a na ty, kteří v nich vidí jen sprosté vrahy, co nemají s ideály odboje nic společného. Mezi těmito krajními postoji je zřetelné ještě třetí stanovisko (zastávané například Petrem Zídkem a Tomášem Zahradníčkem), jež reflektuje činnost skupiny bratří Mašínů v rámci protikomunistického odporu jako selhání: Mašíni byli sice vedeni čistými pohnutkami, ale svým jednáním způsobili zlo, které režim nijak neoslabilo – zabili nevinné, zničili vlastní rodinu a sami

102 Viz CATULUS: Prezentace pamětní desky. In: *Chlumecké listy*, č. 10 (2011), s. 24 n.; srv. VÍTKOVÁ, Kateřina: Lidí přišlo pár, o pomníku Mašínů rozhodne vedení Chlumce. In: *iDnes* [online]. 2011-09-15 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.hradec.idnes.cz/lidi-prislo-par-o-pomniku-masinu-rozhodne-vedeni-chlumce-p3Z/hradec-zpravy.aspx?c=A110915_1651955_hradec_zpravy_klu.*

103 ČTK: Protikomunistický odbojář Paumer má pamětní desku v Poděbradech. In: *deník.cz* [online]. 2012-10-06 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.denik.cz/Z_domova/protikomunisticky-odbojar-paumer-ma-pametni-desku-v-podebradech-20121006.html*.

104 Srv. kapitolu věnovanou Ctiboru Novákovi v knize Jana Němečka *Mašínové*, s. 193–212 (viz pozn. 90).

105 Srv. např. TICHÝ, Martin: Česká společnost ve světle mašínovské diskuse: Co zaznělo po smrti Milana Paumera o skupině bratří Mašínů. In: *Paměť a dějiny*, roč. 3, č. 3 (2010), s. 120–124.

přežili.[106] „K povinnostem bojovníka, který bere spravedlnost do svých rukou, což tehdy učinili, patří správně vyhodnotit situaci, zvolit protivníka a prostředky k boji. V tom všem úplně selhali.“[107]

Podle autora knihy *Mašínovský mýtus* Josefa Švédy odpovídají tyto tři polohy antikomunistickému mýtu, respektive komunistickému antimýtu (ve smyslu negativním, nikoli negujícím) či takzvané konsenzuální pozici (jež neoznačuje Mašíny za vrahy a řadí se tedy spíš na stranu mýtu). Mýtus (vytvářející „antikomunistickou romanci“) i „konsenzuální pozice“ patří „v zápasu o kolektivní paměť v českém postkomunismu“ do liberální ideologické struktury a celý „boj o Mašíny“ je výrazem snahy „podmanit si minulost a dát jí nějaký jednotný a pevný smysl, který by obhajoval a zdůvodňoval [ideologický] status quo“, jenž se týká komunistického antimýtu i dnešní mašínovské hrdinské legendy. Švéda zaznamenává zřetelný posun od antimýtu k mýtu (odvozovaný od posunu diskusí o tom, zda mají být Mašíni plně rehabilitováni, k diskusi, zda mají být vyznamenáni) a predikuje dvě možné cesty dalšího vývoje – buď Mašíny čeká plnohodnotné vřazení do postkomunistického panteonu (do kterého už podle autora částečně patří), nebo (v případě náhlé změny režimu) upadnou do zapomnění.[108] V tomto smyslu lze rovněž interpretovat přece jen znatelný trend

Pamětní deska Milanu Paumerovi v Poděbradech z roku 2012, vytvořená sochařem Kryštofem Hoškem

106 Viz Historik Zídek k Mašínům: Třetí odboj není odboj. In: ČT24 [online]. Před půlnocí, 2011-08-18 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.ceskatelevize.cz/ct24/domaci/1247191--historik-zidek-k-masinum-treti-odboj-neni-odboj*.

107 ZAHRADNÍČEK, Tomáš: Tragický omyl třetího odboje. In: *MF Dnes* (28.7.2010), s. 8. Článek je dostupný z webových stránek Muzea České Sibiře: *www.ceskasibir.cz/dok/d705.php*.

108 Švéda chce sémiotickou analýzou mašínovských textů oponovat názoru o postideologické literární tvorbě po listopadu 1989 a dochází k závěru, že „reprezentace bratří Mašínů jako bojovníků za liberální demokracii nejsou ‘méně ideologické’ než příběhy o nich z doby komunismu“. Na budování mašínovského mýtu se prý výrazně podílí „‘oficiální’ historický diskurs“, zatímco tzv. konsenzuální pozice (odpovídající stanovisku Mašíny nevyznamenávat, „nechat být“, jejž zastávali v prezidentském úřadu Václav Havel i Václav Klaus) ve vztahu k mašínovským diskusím žádné výrazné vlastní reprezentace nevytváří. (ŠVÉDA, J.: *Mašínovský mýtus*, s. 188–198 a 220–241, citace s. 235 a 240 – viz pozn. 90.) Na problematické ztotožňování narativů o Mašínech s mašínovským mýtem upozorňuje Françoise Mayerová v recenzi: Doktorát jako nástroj ideologického boje: Nad knihou Josefa Švédy o „mašínovském mýtu“. In: *Babylon*, roč. 12, č. 4 (2013), s. 6.

k mašínovské komemoraci. Není přitom bez zajímavosti, že Konfederace politických vězňů se na žádné nepodílela, ač ústy své předsedkyně Naděždy Kavalírové deklarovala, že „stanovisko Konfederace k bratrům Mašínům je naprosto jednoznačné: stojíme na jejich pozici a stojíme věrně za nimi“.[109]

Třetí odboj a paměť

Když Zdena Mašínová mladší označila Václava Havla za „jen rozmazleného mazánka“,[110] pojmenovala tak s typicky mašínovskou přímočarostí podstatu odtažitého vztahu, jenž se záhy po listopadu 1989 vyvinul mezi protikomunistickým odporem z padesátých let (reprezentovaným v první řadě Konfederací politických vězňů) a „intelektuální“ disidentskou rezistencí po roce 1968 (personifikovanou Havlem). Protirežimní odpor v letech 1948 až 1989, jak jej zastřešuje pojem „třetí odboj“, jenž má vyvolávat představu homogenních postojů jeho aktérů, je jen iluzorním obrazem, používaným především v politickém diskurzu. Z tohoto chtěného obrazu o jednolitosti společnosti generující „účastníky třetího odboje“ vyvěrají mnohá neporozumění, neboť společnost roku 1950 a roku (například) 1975 odděluje čtvrtstoletí, během nějž došlo k zásadním společenským změnám. Součástí rezervovaného vztahu panujícího mezi oběma skupinami je i vykreslování vzájemně kritického obrazu. Z jedné strany je patrný despekt vůči disidentům jako bezmála povalečům a promiskuitním narkomanům, kteří s opravdovou represí komunistického režimu nebyli nikdy konfrontováni a po převratu byli vyzdvihováni (Václavem Havlem) do politiky a funkcí, zatímco z druhé strany se projevuje blahosklonný přístup k funkcionářům a „zasloužilým“ politickým vězňům konfederace jako k lidem mentálně uvízlým v padesátých letech, kteří nechápou, jak se doba změnila.

Diskurz Konfederace politických vězňů rozvíjený na počátku devadesátých let byl ze strany politických vězňů padesátých let reakcí na skutečnost, že v obou poúnorových dějinných meznících, tj. za pražského jara a po listopadu 1989, se jim nedostalo společenské satisfakce, když v prvním případě byli zastíněni reformními komunisty, v druhém disidenty (včetně disidentů z řad bývalých reformních komunistů). Proti „vítěznému“ diskurzu disentu (v jehož centru stojí pád komunismu a ti, kteří pro jeho destrukci pracovali) zdůrazňuje potřebu nahlížet na komunistický režim už od jeho nastolení a ze zorného úhlu jeho prvních obětí i nutnost provést skutečnou dekomunizaci, jejíž představy silně ovlivňovala specifická vězeňská

109 Záznam z veřejného slyšení senátního výboru pro vzdělávání, vědu a kulturu, lidská práva a petice k odbojové činnosti bratří Mašínů, konaného 16. června 2004, je online dostupný z: *www.senat.cz/xqw/xervlet/pssenat/finddoc*. Nejpozději od roku 2008 je ovšem tento vztah zatížen kontroverzí mezi předsedkyní konfederace a Zdenou Mašínovou mladší (srv. ČTK: Dcera Josefa Mašína odmítla vyznamenání pro otce. In: *Týden.cz* [online]. 2008-10-27 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *www.tyden.cz/rubriky/domaci/dcera-josefa-masina-odmitla-vyznamenani-pro-otce_87522.html*).

110 Charta 77 nebyl pravý odboj: Rozhovor Jana Geberta se Zdenou Mašínovou mladší. In: *Týden*, roč. 21, č. 47 (18.11.2014), s. 34–39.

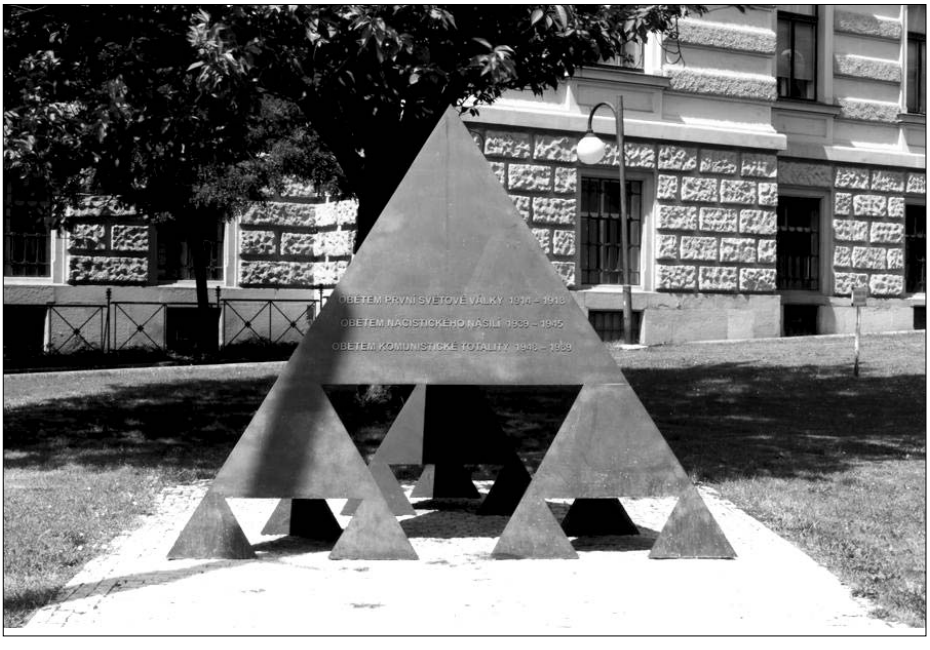

Brněnský Pomník tří odbojů z roku 2006 je věnován „obětem první světové války 1914–1918, obětem nacistického násilí 1939–1945 a obětem komunistické totality 1948–1989". Představuje tak propojení odbojového (název) a martyrologického (nápis) narativu. Kompozice jehlanů odlitých z bronzu propůjčuje dílu akademického sochaře Michala Gabriela geometrickou i symbolickou jednotu

zkušenost. Proti většinovému konsenzu o právní kontinuitě polistopadového režimu a tlusté čáře za minulostí postavili političtí vězni koncept třetího odboje, v němž reprezentují první bojovníky proti komunismu. Budovaný obraz třetího odboje, zdůrazňující historickou kontinuitu s odbojem z obou světových válek, představoval prostředek, jímž se političtí vězni domáhali jeho uznání (mimo jiné s odvoláním na zákon č. 255/1946 Sb., uznávající protinacistický odboj za druhé světové války), a souvisel i s legitimizací jeho ozbrojených aktů.[111]

Ač faktické, respektive právní uznání třetího odboje zůstalo v devadesátých letech nevyslyšeno, obraz tří odbojů postupně zaplňoval veřejný prostor. Konfederace politických vězňů je jako sdružení bezprecedentně nejaktivnějším iniciátorem pamětních míst v České republice a právě vzpomínkové aktivity patří k těm, v nichž je její společenský vliv nejsilnější. U pamětních míst tematizujících širokou odbojovou tradici zatím stále ještě mírně převažuje spojení druhého a třetího odboje, označované za připomínky vztahující se k období „totality", „nesvobody" či

111 Srv. MAYER, F.: *Češi a jejich komunismus*, s. 166–187 (viz pozn. 1).

„bezpráví“. Jejich dedikace se zřetelně emancipují – zatímco v devadesátých letech výrazně dominovala pamětní místa, v nichž byli političtí vězni označováni jako oběti, novější komemorace je častěji připomíná jako aktéry odboje. Kromě nových polistopadových pomníků třem odbojům (například v Brně, Olomouci nebo Opavě) se ve většině případů jedná o instalaci připomínky (zpravidla pamětní desky) na již stávající pomníky, prvorepublikové či bezprostředně poválečné. Dochází tak k opakovanému vrstvení pamětí, které završuje „tříodbojová re-dedikace“ – většina dosavadních připomínek nebyla odbojová, upomínala na válečné oběti (v České Lípě, Hradci Králové, Suchdole nad Lužnicí a dalších místech). Do tohoto typu re-komemorace patří ještě několik málo památníků zbudovaných za komunistického režimu a revitalizovaných po roce 1989 (například v Brandýse nad Labem pamětní místo věnované původně protifašistickým bojovníkům, v Novém Bydžově pomník Rudé armády).[112] Jak podotýká Françoise Mayerová, třetí odboj umožňuje zastřešit různé zkušenosti jedinou identitou, ač většina politických vězňů padesátých let nebyla skutečnými odbojáři a někteří odbojáři, jimž se podařilo odejít do exilu, nebyli politickými vězni.[113]

Jakou paměť tedy (spolu)vytvářejí pamětní místa připomínající násilné akty provázející občanskou rezistenci vůči komunistickému režimu? A jsou pamětí na protikomunistický odpor či odboj?

Především je třeba konstatovat, že komemorace, jíž se věnoval tento text, tvoří jen část celkové dokumentace pamětních míst na komunistický režim[114] a nezahrnuje ani všechna pamětní místa na události spojené s ozbrojeným násilím,[115] které nebylo v rámci protikomunistického odporu padesátých let typickým, ale také ne výjimečným jevem (tj. nešlo jen o příznačné „excesy“). V souvislosti s neutuchající diskusí o bratřích Mašínech se opakovaně vynořuje otázka, zda měli odbojáři morální právo usmrcovat mocenské opory režimu. Pro hlubší poznání a pochopení minulosti je však asi účelnější se ptát, zda šlo opravdu na jedné straně o odbojáře a na druhé straně o opory režimu.

112 Srv. *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/brandys-nad-labem-stara-boleslav-pomnik-obetem-boju-za-svobodu/*; *http://www.pametnimista.usd.cas.cz/novy-bydzov-pomnik-obetem--1-a-2-svetove-valky-a-komunisticke-totality/*.

113 MAYER, F.: *Češi a jejich komunismus*, s. 187.

114 Viz *www.pametnimista.usd.cas.cz*. Významnou část (více než 150) z celkových asi šesti set tvoří pamětní místa v projektu označovaná jako symbolická, která bez konkrétní dedikace představují *obecnou* připomínku (téměř bez výjimky) obětem komunistické represe. Jejich iniciátorem je ve výrazné většině Konfederace politických vězňů.

115 Bylo by třeba k nim přiřadit i upomínky na usmrcení strážmistra SNB bombovým útokem na sekretariát KSČ v Milevsku (Milevsko, Obděnice), zastřelení strážmistrů SNB při pokusu o zatčení (Uherské Hradiště, Vsetín), usmrcení příslušníka strážního praporu při přepadení (Praha 7), zastřelení údajného provokatéra Státní bezpečnosti v Hodoníně (Dolní Bojanovice) a informátora Státní bezpečnosti (Svatý Hostýn) či případy usmrcení osob podezřelých z provokatérství v rámci protirežimních skupin (Tišnov, Ostrava) a některé další (srv. *tamtéž*).

Na první část otázky odpověděl brizantně Petr Zídek: třetí odboj nikdy neexistoval.[116] Protikomunistický odboj označil ve světle historického poznání za „neudržitelnou konstrukci“ a jeho kodifikaci jako součásti politické proklamace prosazené částí politické reprezentace za chybnou (a je třeba říci, že v tomto názoru není osamocen).[117] Argumentuje tím, že činnost nečetných a izolovaných protikomunistických skupin nenaplňuje atributy odboje, jak jej chápeme pro období obou světových válek, a také že při kritické analýze dokumentů represivních složek jakožto *de facto* jediného zdroje, který máme k dispozici (když nežijí už téměř žádní pamětníci), nelze minulé děje spolehlivě rekonstruovat a průkazně oddělit autentické protirežimní aktivity (či jejich míru) od iniciativ vyprovokovaných. Ozbrojený odpor považuje Zídek za „zcela marginální fenomén, který se týkal několika stovek osob“.[118] Z takového náhledu ovšem plynou další otázky: Je popření třetího odboje nutně vyjádřením celkové skepse k protikomunistickému odboji a odporu po únoru 1948? Nebo autenticitu protirežimních vystoupení naplňuje „neozbrojená“ část protikomunistických struktur, která pracovala s politickými nebo zpravodajskými nástroji (jako jsou výzvy, letáky, informační kanály na Západ a podobně), či ji reprezentují principiální

Vrstvení pamětí: prvorepublikový pomník obětem Velké války ve Vilémově na Havlíčskobrodsku, rozšířený nejdříve o připomínku obětí druhé světové války a v roce 1994 také obětí a odpůrců komunismu. Poslední vrstvu paměti reprezentuje dedikace: „Obětem násilí a komunistické zvůle v letech 1948–1989. Účastníkům protikomunistického odboje na Vilémovsku“

116 ZÍDEK, Petr: Chiméra třetího odboje. In: *Lidové noviny*, příloha *Orientace* (18.–19.9.2010), s. 24.

117 Viz též Historik Zídek k Mašínům (viz pozn. 106). Srv. např. ZAHRADNÍČEK, T.: Tragický omyl třetího odboje (viz pozn. 107); TÝŽ: Žádný zákon o odboji. In: *MF Dnes* (25.8.2010), s. 8. Článek je dostupný z webových stránek Muzea České Sibiře: *www.ceskasibir.cz/dok/d709.php*.

118 Historik Zídek k Mašínům.

morální a občanské postoje zastávané v přímé konfrontaci s násilím režimu (generál Heliodor Píka, Milada Horáková, páter Josef Toufar)?
Vraťme se však k druhé části výše položené otázky, totiž zda oběti ozbrojeného odporu v padesátých letech byly mocenskými oporami režimu. Zde se ukazuje podstatný rozdíl mezi *de facto* náhodnými oběťmi mašínovské skupiny a oběťmi dalších „politických vražd". V druhém případě pocházely oběti ze zřetelně identifikovatelného okruhu osob, vymezeného právě příslušností k mocenské struktuře režimu. Jakkoli zaujímaly v celkové mocenské hierarchii bezvýznamné postavení, pro obyvatele malých vesnic byli místní komunističtí funkcionáři národních výborů nositeli zcela konkrétní moci a jejich tlak vůči jednotlivcům (v osobní rovině jakkoli motivovaný) mohl nabýt zcela existenčního rozměru. Stejně tak je možné jednoznačně identifikovat s režimem a jeho mocenskou strukturou příslušníky Pohraniční stráže jako protivníky ozbrojených převaděčů a kurýrů.

Když v roce 2010 zveřejnila část historiků kritické stanovisko k připravovanému zákonu o třetím odboji a horní komora parlamentu vzala vzápětí jeho návrh zpět, nepřijala Konfederace politických vězňů tuto iniciativu s pochopením. Nebyla to ostatně příliš překvapivá reakce, uvážíme-li, jak dlouho političtí vězni o takové uznání usilovali (a když se zdálo, že se tím opět odkládá na neurčito), ač zmíněné vyjádření nesměřovalo proti smyslu chystaného legislativního aktu, ba právě naopak.[119] Míra vyostření tónu společenské debaty, jež politické prosazení zákona o třetím odboji[120] provázela, byla vysoká, zřetelně sílila tendence k přivlastňování odbojové paměti a interpretace odbojové minulosti, jakož i jejich politická instrumentalizace. Vládní politici Občanské demokratické strany kritické hlasy ke konceptu třetího odboje srovnávali s komunistickou propagandou,[121] jejich nositele vylučovali z veřejné diskuse;[122] z vyhraněně antikomunistických pozic zaznívala rétorika o „popíračích".[123] Schválení zákona v červenci 2011 rámovaly největší (a nejvíce medializované) „protestní" vzpomínkové akty v Babicích a v Čelákovicích, jež společně zorganizovaly komunistická strana a Klub českého pohraničí.
Narace, s níž Konfederace politických vězňů od devadesátých let oslovuje společnost a která byla budována především na svědectví politických vězňů z padesátých let

119 Stanovisko upozorňovalo především na diskutabilní kategorizaci odporu a odboje, zejména v souvislosti s tím, jak obtížné bude v praxi takové vymezení spravedlivě rozlišit.

120 K jeho genezi srv. TRUSINA, Šimon: *Analýza přijetí zákona o protikomunistickém odboji a odporu pomocí teorie více proudů*. Magisterská diplomová práce obhájená na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně v roce 2013. Dostupné z: *www.is.muni.cz/th/144210/fss_m/DP_Trusina.pdf*.

121 Vyjádřil se tak např. premiér Petr Nečas na setkání s představiteli Konfederace politických vězňů (srv. ZÍDEK, P.: Chiméra třetího odboje).

122 Reakce ministra obrany Alexandra Vondry na stanovisko historiků k zákonu o třetím odboji (srv. SPURNÝ, Matěj: Proč se historikům nelíbí zákon o třetím odboji? In: Aktuálně.cz [online]. 2010-12-10 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: *blog.aktualne.cz/blogy/matej-spurny-php?itemid=11531*).

123 Dokumentarista Martin Vadas v rozhovoru s Josefem Mašínem řadí mezi historiky, „kteří si budují své renomé jako tzv. popírači třetího odboje", Petra Zídka a Tomáše Zahradníčka (Jsou tři kategorie – odboj, odpor a disent – viz pozn. 87).

a jejich dokumentaci (zejména z doby pražského jara a v exilu),[124] se ve víceméně neměnné podobě reprodukuje – i ústy politiků a prostřednictvím médií – při nejrůznějších výročích či oficiálních příležitostech, jen s mizivou reflexí nových výzkumů, třebaže mnohé tradované výklady jsou za současného stavu poznání již nutně překonané. Nelze tu nevidět paralely s tím, jak s pamětí a narací strážení hranic pracuje Klub českého pohraničí. Ač z odlišných pozic, etablovaly se ve veřejném prostoru dvě normativní paměti, které charakterizuje uzavřenost ve vlastních vybudovaných naracích (pohraničnické a politickovězeňské). Je to paměť prožité minulosti a nepřenosné zkušenosti, „jejich" paměť, kterou obě stavovská sdružení (Klub českého pohraničí a Konfederace politických vězňů) dovolují instrumentalizovat politickým subjektům stejné či podobné názorové orientace, ale zdráhají se ji otevřít „všem" – jiným historiografickým výkladům, jiné společenské reflexi. Obě (o „narušitelích" hranic jako o nepřátelích socialismu, respektive o aktérech protikomunistického odboje) chtějí přinášet jednoznačný obraz minulosti a jasné poselství o tom, kdo je viníkem a na čí straně stojí dějinná pravda.

Článek vznikl v rámci projektu „Příběhy míst: Topografie soudobé paměti národa" (Program NAKI Ministerstva kultury ČR, č. DF11PO1OVV034).

124 Srv. např. RAMBOUSEK, Ota – GRUBER, Ladislav: *Zpráva dokumentační komise K 231*. [Toronto], Členové dokumentační komise K 231 v exilu 1973.

Okupace, přátelská pomoc, devastace

Sovětská armáda 1968–1991 v paměti české společnosti

Marie Černá

Invaze vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 a bezprostředně následující události mají své pevné místo v české historiografii i paměti. Jsou obecně považovány za důležitý zlom v dějinách, zároveň nesou silný emotivní náboj, který je řadí vedle ostatních národních tragédií, jakými bylo například obsazení Sudet v roce 1938 či okupace českých zemí Německem v roce 1939. I pro srpnové události roku 1968 se nyní opět zdá nejvhodnější pojem *okupace* – cizí mocností byl v tomto případě Sovětský svaz – a lze snad říct, že panuje i obecná shoda o významových konotacích tohoto pojmu. Mezi nimi do popředí vystupuje mocenská agrese, silové prosazování nadvlády, zasahování do vnitřních záležitostí suverénního státu. Politický význam okupace je tu zřejmý, sdílený a nezpochybňovaný. Následné zhruba dvacetileté období přítomnosti Sovětské armády v Československu[1] bývá dnes také celkem běžně nazýváno okupací, nicméně kontury politických významů této přítomnosti už zdaleka nejsou tak jednoznačné. Při bližším ohledání se dokonce zdá,

1 Mám tím na mysli období od podepsání tzv. Smlouvy o dočasném pobytu (plným názvem Smlouva mezi vládou Československé socialistické republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk na území Československé socialistické republiky) v říjnu 1968, na jejímž základě zůstala na území Československa zhruba sedmdesátitisícová armáda Sovětského svazu, do jejího odsunu, uskutečněného v letech 1990 a 1991 na základě Dohody mezi vládami ČSSR a SSSR o odchodu sovětských vojsk z Československa, podepsané 26. února 1990 v Moskvě (viz PECKA, Jindřich (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991: Dokumenty.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996, s. 110 n., dokument č. 36).

že všeobecnější konsenzus v tomto smyslu ani neexistuje. Podívejme se na úvod na dva následující příklady.

Kdo přijede do Vysokého Mýta, může si na pamětní desce umístěné na hradbách přečíst nápis: „21. srpna 1968 vtrhla vojska pěti států Varšavské smlouvy do Československa. Ve Vysokém Mýtě byla umístěna silná okupační sovětská posádka i s rodinnými příslušníky. Poslední voják z města odešel 16. července 1990. Město po 22 letech opět svobodně vydechlo.“ Stejně jako jiné místní pamětní desky má i tato připomínat důležité události z historie města. Několik tisíc sovětských vojáků se v roce 1968 na dlouhou dobu usadilo přímo ve městě, je tedy zřejmé, že jejich přítomnost měla pro obyvatele hmatatelné důsledky. Nápis na desce, evokující tíži okupace Sovětskou armádou a úlevu spojenou s jejím odchodem, tedy asi nikoho nepřekvapí.

Naproti tomu na soukromých webových stránkách věnovaných západočeskému městečku Blovice se na přítomnost sovětských vojáků vzpomíná poněkud jinak: jejich soužití s místními obyvateli je vylíčeno jako oboustranně přínosné a obohacující. Takřka jako selanka. Ivan Bystřický, autor dvou článků z roku 2009, se zaštiťuje vzpomínkami pamětníků: „Nikdo z pamětníků, kteří nám svým vyprávěním poskytli materiál k článkům, si na soužití s vojáky nestěžoval.“[2] V tomto duchu připomíná vzájemné setkávání při příležitosti významných výročí a oficiálních svátků, společné hony, brigády, ochotu sovětských vojáků pomoci českým obyvatelům při nejrůznějších příležitostech, neoficiální vazby, které přetrvaly i po jejich odchodu. Líčení ilustruje také fotografiemi z různých společenských a kulturních akcí.[3] V diskusi, která se pod článkem rozvinula, vyčítá jeden ze čtenářů autorovi, že zkresluje situaci, a sám podává výčet negativních aspektů okupace.[4] Další diskutér si pozitivní vyznění článku vysvětluje autorovou čím dál zřetelnější levicovou orientací.[5] Když se diskuse stočí k úvahám strategicko-vojenského rázu, které k tomuto brdskému prostoru již tradičně patří, autor se brání: „Víte, záměrně nepíši o zbraních ani raketách. (…) …jen jsme chtěli vytvořit jakousi protiváhu dnešnímu tisku a seznámit naše občany

2 [BYSTŘICKÝ, Ivan]: Ruská armáda v oblasti Míšov–Borovno, 1. část + foto. In: Info Blovice [online]. 2009-11-13 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: *http://www.blovice.info/view.php?cisloclanku=2009110012*.

3 Tamtéž; [Týž]: Ruská armáda v oblasti Míšov–Borovno, 2. část + foto. In: Info Blovice [online]. 2009-11-15 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: *http://www.blovice.info/view.php?cisloclanku=2009110015*.

4 „Nutno si zopakovat základní fakta. Sovětský svaz nás v rozporu s demokratickými principy v noci na 21. srpna 1968 začal okupovat, uvěznil politické představitele suverénního státu, jeho vojáci zavraždili několik desítek nevinných lidí a způsobili nemalé majetkové škody. Dalších více než dvacet let se zde chovali jako doma, devastovali přírodu i charaktery lidí. (…) Byli a jsou to odporní okupanti a lidé, kteří se s nimi bratřili, by se dodnes měli stydět. (Komentáře ke článku: Ruská armáda v oblasti Míšov–Borovno, 2. část + foto ze dne 15. 11. 2009. Autor: Úslavák. In: Tamtéž [online]. 2009-11-18 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: *http://www.blovice.info/comment.php?akce=fullview&cisloclanku=2009110016*.)

5 „Soudruzi mnozí myslivci a soudruzi jézetdáci se s nimi ocucávali, ale Ivanovi to nevadí, protože má komanče rád.“ (Autor: Úslavák, II. In: Tamtéž [online]. 2009-11-22 [cit. 2015-06-30]. Dostupné *tamtéž*.

se životem vojáků, civilistů a rodinných příslušníků, kteří zde za humny žili 20 let. A je zajímavé, že o tom lidé rádi hovoří a vzpomínají a nejsou to jen komunisté…“[6]

Povznesme se nyní nad žánrovou a stylistickou nesouměřitelnost komunikačních situací oficiální pamětní desky a internetové diskuse a zaměřme se na samotná sdělení. Důležité je, že hladký a jednoznačný význam okupace lze zkomplikovat: odkazem na vyprávění pamětníků, na rozdíl mezi obdobím bezprostředně následujícím po srpnové invazi a dobou následného pobytu vojsk Sovětské armády, poukazem na různou současnou pozici (politickou orientaci) mluvčího, která mimo jiné předpokládá rozdílný pohled na komunistickou minulost, ohledem na různé aspekty okupace – politický, vojenskostrategický, sociální. Připomíná nám to banální pravdu, že paměť – tedy i paměť sovětské okupace – odráží současné politické a jiné střety nebo že (údajně) dominantní paměť mívá také svoji kontra-paměť. V tomto článku přitom nepůjde o to určit, který z obrazů, jež se v současnosti ve vztahu k okupaci Sovětskou armádou objevují, je pravdivější. Ani o to, zda je vlastně pojem „okupace“ vhodný. Jde o to sledovat, jakým obsahem a jakými významy je pojem okupace naplňován, jak je popírán, či naopak vyzdvihován, s čím se pojí, jaké jsou hlavní příběhy, které dávají realitě smysl.

Sama paměť okupace má, jak známo, svoji bouřlivou historii, která se do našeho dnešního pohledu nezbytně promítá. Například tím, že vzpomínání se obvykle rozpadá na tři jakoby oddělená témata či období: srpnovou invazi vojsk Varšavské smlouvy v roce 1968 a období bezprostředně následující, více než dvacetiletou přítomnost sovětských jednotek a nakonec jejich odsun v letech 1990 a 1991.[7] Ta se navíc objevují v polistopadové paměťové kultuře i v samotné historiografii s různou intenzitou a mírou zřetelnosti. Srpnová invaze zaujímá v naší paměti jedno z nejvýznamnějších míst, má poměrně stabilní dominantní příběh, hlavní zápletku i kladné a záporné hrdiny. Svoje pevné místo a opakované vzpomínkové akce na místní i celostátní úrovni má už i odsun sovětských vojsk. Řada bývalých posádkových měst či okresů si odchod Sovětské armády pravidelně připomíná články v regionálním tisku, kulatá výročí bývají doprovázena různými pořady, besedami, výstavami, happeningy, oslavami, či dokonce velkoryse pojatými festivaly. Nejméně zřetelně se pak jeví dvacetiletá přítomnost sovětských vojsk, především co se týká jejího politického významu. Totéž je patrné v samotné historiografické produkci, která přirozeně tíhne spíše k zachycení dynamických procesů a změn skrze

6 Autor: Info Blovice [BYSTŘICKÝ, Ivan]: Reakce. In: Tamtéž [online]. 2009-11-18 [cit. 2015-06-30]. Dostupné *tamtéž*.

7 V tomto ohledu je pamětní deska ve Vysokém Mýtě ojedinělá, neboť poukazuje současně na invazi, pobyt i odsun. Většina podobných vzpomínkových artefaktů – pamětních desek a pomníčků – připomíná prostřednictvím obětí hlavně počáteční invazi, případně její první výročí v roce 1969. (Viz Pamětní místa na komunistický režim: Jak poznáváme a reflektujeme dobu nesvobody 1948–1989 a jak si toto období připomínáme na veřejných prostranstvích? In: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. [online]. 2015 [cit. 2016-12-10]. Dostupné z: *http://www.pametnimista.usd.cas.cz*.)

dalekosáhlé události, a proto hlavními ohnisky zájmu pro ni zůstávají počátek[8] a konec okupace,[9] méně pak okupace v jejím zhruba dvacetiletém trvání.[10] Ta zůstává spíše na periferii odborných úvah, i když (jak jsme viděli) může vzbuzovat

8 Vstup vojsk Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968, události bezprostředně následující stejně jako širší kontext pražského jara patří k nejhutněji popsaným obdobím naší historie. Edic dokumentů, memoárů, obrazových publikací, studií československé i zahraniční provenience k těmto tématům je nepřeberné množství a není možné ani účelné snažit se je zde přehledně vyjmenovávat. Čtenáře odkazuji na zpracovanou bibliografii: BŘEŇOVÁ, Věra: *Pražské jaro '68: Bibliografie.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2013. Co se týká samotné invaze, nejpodrobněji jsou zpracovány její mezinárodněpolitické a vojenské aspekty a také vliv na samotnou československou armádu: viz např. BENČÍK, Antonín: *Operace Dunaj, aneb Internacionální vražda Pražského jara.* Praha, Krutina Jiří – Vacek 2013; FELCMAN, Ondřej: *Invaze a okupace: K úloze SSSR a sovětských vojsk ve vývoji Československa v letech 1968–1991.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995; FIDLER, Jiří: *21. 8. 1968 – okupace Československa*. Praha, Havran 2003; MACÁK, Milan: *Tváří v tvář okupaci: Příběh čs. vojenské rozvědky v srpnu 1968.* Praha, Ministerstvo obrany ČR 2008; MADRY, Jindřich: *Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969–1970 a role ozbrojených sil.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994; PAUER, Jan: *Praha 1968: Vpád Varšavské smlouvy*. Praha, Argo 2004; PECKA, Jindřich: *Sovětská vojska v československém vývoji 1968–1991*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998; POVOLNÝ, Daniel: *Vojenské řešení Pražského jara 1968*, sv. 1: *Invaze armád Varšavské smlouvy*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2008; TÝŽ: *Vojenské řešení Pražského jara 1968*, sv. 2: *Československá lidová armáda v srpnu 1968*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2010. Samostatné studie byly věnovány obětem vojenské invaze: BÁRTA, Milan – CVRČEK, Lukáš – KOŠICKÝ, Patrik – SOMMER, Vítězslav: *Oběti okupace: Československo 21. 8. – 31. 12. 1968.* Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2008; FAJMON, Hynek: *Sovětská okupace Československa a její oběti*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2005.

9 PECKA, Jindřich: *Kronika odsunu sovětských vojsk z Československa (1989–1991).* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993; TÝŽ (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991: Dokumenty* (viz pozn. 1); NAĎOVIČ, Svetozár – FOERTSCH, Hartmut – KARÁCSONY, Imre – OSTROWSKI, Zdisław: *The Great Withdrawal: Withdrawal of the Soviet-Russion Army from Central Europe 1990–1994.* Bratislava, Ministry of Defence of the Slovak Republic 2005.

10 Doposud nejucelenější pokus o zachycení různých aspektů intervence a pobytu sovětských vojsk v Československu představoval projekt „Pobyt sovětských vojsk na území Československa 1968–1991", realizovaný v první polovině 90. let v Ústavu pro soudobé dějiny. Kolektiv autorů pod vedením Jindřicha Pecky vydal šestnáct sešitů studií, které jsou věnovány různým tématům – ekonomickým aspektům invaze a pobytu vojsk, účasti jednotlivých členských států Varšavské smlouvy na vojenské operaci, vojenským důsledkům invaze, materiálním škodám či obětem. Snažil se také zhodnotit roli sovětských vojáků v procesu tzv. normalizace a na různých místech dokládal přímé vměšování sovětských vojenských představitelů a lokálních komandantů do československého politického dění. Sami autoři však uznávají, že se jim podařilo postihnout ponejvíce fázi bezprostředně následující po intervenci. Nejvýznamnějším výsledkem projektu, který mapuje pobyt sovětských vojsk v Československu od počátku až do konce, je publikace: PECKA, Jindřich a kol.: *Sovětská armáda v Československu 1968–1991: Chronologický přehled*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996. Jde o stručný sumář událostí, jednání, setkání či článků, které se k pobytu sovětských vojsk vztahují, excerpovaných z nejrůznějších archivních i novinových zdrojů. Nejnovější příspěvek k tématu zhruba dvacetiletého pobytu Sovětské armády v Československu se úzce zaměřuje na československé oběti, které v této souvislosti přišly o život: TOMEK,

živou polemiku, která ukazuje, že co do politického významu okupace Sovětskou armádou zdaleka nepanuje společenský konsenzus. Skutečnost, že názory v tomto ohledu mohou volně těkat od jednoho pólu ke druhému, ovšem neznamená, že dnes žádný dominantní narativ o přítomnosti Sovětské armády v Československu neexistuje. Pouze čerpá z jiných zdrojů než z čistě politických významů.

Tento článek je skromným pokusem o zachycení proměn hlavních sdílených významů, které se s přítomností Sovětské armády v českých zemích po srpnu 1968 pojí. Jde mi přitom o postižení té nejobecnější roviny problému, prezentované a zprostředkovávané především masovými a veřejně přístupnými médii včetně regionálních, jako jsou místní noviny nebo třeba obecní kroniky.[11] Právě hlas médií totiž, při veškeré své stereotypnosti, vzhledem k absenci systematičtěji zaměřené debaty o některých aspektech sovětské okupace ve veřejném prostoru zdaleka převládá. Právě stereotypnost a repetitivnost, s jakými je téma okupace a pobytu Sovětské armády v Československu v médiích ponejvíce pojednáváno, vyjevují kontury před(po)kládaného konsenzu o tom, co je v této souvislosti důležité či samozřejmé.

Srpen 1968 – invaze

Nechci zde opakovat dostatečně známé skutečnosti, jenom připomenu, že podle dostupných svědectví a historických materiálů se pojem *okupace* objevil okamžitě po srpnové invazi vojsk Varšavské smlouvy. Pro většinu lidí nejlépe vyjadřoval situaci, ve které se Československo ocitlo: významově zahrnoval jak vojenské obsazení institucí a fyzického prostoru, tak mocenský akt politické agrese ze strany Sovětského svazu, flagrantní narušení státní suverenity a všeobecné ohrožení svobody a základních lidských práv. Svědčí o tom množství prohlášení vydávaných napříč celou společností, včetně nejvyšších státních a stranických představitelů, stejně jako řada dalších protestních aktivit. Okupace byla bytostně prožívanou a sdílenou realitou, zároveň paralelně dokumentovanou a pojmenovávanou.[12] Z hlediska společnosti šlo nejenom o (politicky beznadějný) protest proti okupaci, ale také o silně emotivní vyjádření národní pospolitosti a jednoty. V tomto smyslu můžeme

Prokop – PEJČOCH, Ivo: *Černá kniha sovětské okupace: Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968–1991.* Cheb, Svět křídel 2015.

11 Ve výběru materiálů jsou poněkud výrazněji zastoupeny zdroje z Vysokého Mýta, což je dáno tím, že právě do tohoto místa jsem původně směřovala svůj zájem, vyvolaný výše zmíněnou pamětní deskou. Vzhledem k tomu, že nejde ani tak o případovou studii konkrétního místa jako spíše o zachycení obecnějších aspektů, zahrnula jsem i řadu příkladů z jiných lokalit. Články z regionálního tisku od druhé poloviny 90. let do současnosti jsem vybrala z archivu Newton media na základě klíčových slov „Sovětská armáda“.

12 Ještě v roce 1968 vyšla tzv. *Černá kniha*, v níž kolektiv historiků pod vedením Milana Otáhala a Viléma Prečana bezprostředně zdokumentoval průběh prvních dnů okupace: *Sedm pražských dnů 21.–27. srpen 1968: Dokumentace.* Praha, Historický ústav 1968. Knihu s doslovem Viléma Prečana znovu vydalo nakladatelství Academia v roce 1990.

Po srpnové invazi, Teplice (foto Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.)

nalézt řadu paralel s konceptualizací listopadové revoluce roku 1989, kterou nabízí americký historik James Krapfl.[13]

I bezprostředně po srpnové invazi se spontánně ustavilo široké národní společenství stmelené odporem proti společnému nepříteli, které rozvíjelo invenční aktivity s idealistickými pohnutkami, směřující k transcendenci dané situace. Základními principy tohoto společenství byly v i srpnu 1968 jednota a nenásilí, jež zakládaly morální převahu v mocensky a silově nerovných politických poměrech. Okupace se tak stala nejenom zdrojem frustrace, ale – zdánlivě paradoxně – také zdrojem národní hrdosti a velkým momentem československé, respektive české historie, který byl již ve své době prožíván jako výjimečný.[14] Okupace ostře nastavila kritéria, na základě kterých byli lidé do nově redefinovaného společenství buď zahrnováni,[15] nebo z něj naopak vylučováni. Společně s okupantem se na scéně opět objevil

13 KRAPFL, James: *Revolúcia s ľudskou tvárou: Politika, kultúra a spoločenstvo v Československu po 17. novembri 1989.* Bratislava, Kalligram 2009.

14 „Ukázalo se však, že [okupace] dobré vlastnosti našich národů nezlomila, nýbrž naopak vyburcovala. Celý svět dnes naše národy obdivuje." (*Zemědělské noviny* (27.8.1968), citováno podle publikace *Sedm pražských dnů 21.–27. srpen 1968: Dokumentace.* Praha, Academia 1990, s. 286.)

15 O tvůrčím procesu takovéto redefinice svědčí například dobový zápis kronikáře z Vysokého Mýta: „Nejaktivnější složkou byla mládež, ta dlouhovlasatá a tak často zatracovaná.

jeho konceptuální příbuzný – kolaborant a zrádce, kterých se musí společenství střežit, neboť ohrožují jeho jednotu. Projevilo se to jak slavnostně vyhlašovanými závazky typu „Nezradíme!“ a varováním před kolaborantstvím, tak nejrůznějšími místně uplatňovanými symbolickými či praktickými sankcemi vůči lidem, kteří byli za kolaboranty označeni.

Pobyt sovětských vojsk

Co následovalo v nejbližších měsících a letech po srpnové invazi, je rovněž všeobecně známo. Mimo jiné šlo o mocensky nerovný boj o politický smysl okupace, v němž se průběžně proměňovaly aliance. Postupující „normalizace“ vytlačovala pojem okupace z veřejného prostoru,[16] až nakonec postavila společensky konstitutivní příběh ze srpna 1968 na hlavu. Oficiální verze měla na jedné straně dát přítomnosti jednotek Sovětské armády v zemi nový politický význam, tím že invazi vojsk Varšavské smlouvy označila za bratrskou pomoc v boji proti kontrarevoluci, na druhé straně její politický význam umenšit, tím že ji nazvala dočasným *pobytem*.[17] V důsledku toho bylo zdejší sovětské vojsko na jedné straně heroizováno,[18] na druhé straně politicky banalizováno poukazy na jeho neškodnost, či přímo společenskou přínosnost.[19]

Má svůj politický program. Je v něm smysl pro spravedlnost a čest. Jednání vojsk Varšavské smlouvy je silně citově pobouřilo…“ (*Pamětní kniha 1961–1973*, Vysoké Mýto, s. 292. Kronika je online dostupná na webu Východočeské archivy [cit. 2015-06-30]: *http://vychodoceskearchivy.cz/ebadatelna/zobrazeni-publikace-usti/?adresar=CZ_225204010_0381_x00002&nadpis=CZ_225204010_0381_x00002&strana=1*.) Podobně vyznívá zmínka o „nepravděpodobných spojenectvích“, v níž americký historik Jonathan Bolton pracuje se vzpomínkou Václava Havla na výjimečnou spolupráci liberecké radnice s místními vlasatci a trampy (BOLTON, Jonathan: *Světy disentu: Charta 77, Plastic People of the Universe a česká kultura za komunismu*. Praha, Academia 2015, s. 26 n.).

16 Za jeden z klíčových momentů můžeme označit vznik Úřadu pro tisk, rozhlas a televizi v září 1968, který okamžitě vydal zákaz používání pojmů „okupace“ a „okupant“ v souvislosti s vojsky Varšavské smlouvy ve sdělovacích prostředcích (Předmluva k ediční řadě Prameny k dějinám československé krize 1967–1970. In: HOPPE, Jiří (ed.): *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. 11.) Brno – Praha, Doplněk – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004, s. 16 n.).

17 Viz Smlouva mezi vládou Československé socialistické republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk na území Československé socialistické republiky, podepsaná v Praze 16. října 1968.

18 Pro zesílení efektu se používalo symbolického prolnutí Rudé armády-osvoboditelky z roku 1945 a Sovětské armády-zachránkyně před chaosem z roku 1968. Dalo se tak poukázat na závazek, který vůči Rudé, resp. Sovětské armádě máme navždy pociťovat. (Viz ČERNÁ, Marie: Se Sovětskou armádou opět na věčné časy. In: *Dějiny a současnost*, roč. 36, č. 11 (2014), s. 13–16.)

19 Oficiální tisk přinášel zprávy o „družebních“ kulturních a společenských akcích, referoval o koncertech, na kterých vystupovaly sovětské armádní orchestry, o brigádách sovětských vojáků v zemědělských družstvech a podnicích (viz TÁŽ: From „Occupation“ to „Friendly

Sovětští vojáci pomáhají v roce 1970 při výstavbě dětské SOS vesničky na Karlovarsku. Paradoxně SOS vesničky patřily k dědictví pražského jara, později za „normalizace" se netěšily podpoře politických orgánů (foto Vojenský historický ústav, Praha)

Původní jednota nenásilného protestního společenství se pod tlakem rozpadla a s tím se vytratila i kritéria hodnocení, co je a není ve vztahu k přítomné Sovětské armádě žádoucí. Názorně to dokládá třeba strmý nárůst počtu členů Svazu československo-sovětského přátelství: Ústředí a odnože této organizace, které se po srpnové invazi samy nerozpustily, byly nejdříve považovány za bašty kolaborantství a svaz jako takový byl podle často vyjadřovaného veřejného mínění odsouzen k zániku. Přesto již v roce 1972 zaznamenal více než milion členů[20] a jejich počet v dalších letech průběžně stoupal.[21] Po redefinici toho, kdo a co je hrozbou pro nově nastolený řád, pojem „kolaborant" zákonitě zmizel ze scény podle logiky, že kde není okupace, není ani kolaborace. *Družba* se sovětskými vojáky se stala nejen oficiální státní politikou, ale také výrazem na obyvatelstvu běžně požadované

Assistance": The Presence of Soviet Troops in Czechoslovakia after August 1968. In: *Hungarian Historical Review*, roč. 4, č. 1 (2015), s. 114–143).

20 Viz *VII. sjezd Svazu československo-sovětského přátelství: Dokumenty z jednání sjezdu. Praha, 16.–17. června 1972.* Praha, Lidové nakladatelství 1972.

21 V roce 1977 měl SČSP podle vlastních údajů 2 241 617 členů (*8. sjezd Svazu československo-sovětského přátelství: Dokumenty z jednání sjezdu. Praha, 12.–13. prosince 1977.* Praha, Lidové nakladatelství 1978, s. 22).

politické loajality. Ti, kteří trvali na původní verzi příběhu o okupaci (a kolaborantství), byli společensky delegitimizováni, zastrašováni, nejrůznějšími způsoby sankcionováni a šikanováni.

Neznamená to samozřejmě, že by příběh jako takový nebo sám pojem okupace zanikly. Původní politické významy okupace se mohly sdílet v soukromí, v emigraci, v disentu, ale přestaly být celonárodně sdílenou a veřejně komunikovanou realitou. Navíc původní zkušenost okupace byla doplněna o zkušenost, ať už přímou, nebo zprostředkovanou, s dlouhodobou přítomností Sovětské armády, což s sebou pro společnost přinášelo další významy.

Anketa – vzpomínky na přítomnost sovětských vojáků

Jak už jsem naznačila, do roku 1989 byl oficiální obraz Sovětské armády ponejvíce buď heroický, anebo idylický. V důsledku toho mohla být řada problematických či konfliktních momentů, které s sebou dislokace sovětských posádek nesla, pro místní obyvatele sice zjevná, ale na úrovni mediální prezentace nesdělitelná. Svoje případné negativní zkušenosti si obyvatelé nechávali pro sebe nebo se domáhali nápravy u příslušných úřadů a orgánů soukromě bez jakékoliv publicity. Totéž platilo pro místní úřady v jejich případných sporech či konfliktech se sovětskými posádkami. Určitou sondu do způsobů, jak jejich přítomnost obyvatelé prožívali a jaké významy soužití s nimi přikládali, může dnes poskytnout retrospektivní pohled. Například v regionálním muzeu ve Vysokém Mýtě uspořádali v roce 2008[22] anketu mezi obyvateli z blízkého okolí o jejich zkušenostech se sovětskými vojáky.[23] Dostupný vzorek podivuhodně reprezentuje škálu zkušeností a hodnocení, od výroků pozitivních přes neutrální až po vysloveně negativní: „Za celou dobu jsem se nesetkal s arogantním velitelem ani s nemístným jednáním. (…) Každopádně existovala a převažovala pozitivní forma spolupráce.“ (M. A.) – „Nelze hovořit o neshodách … v mnohých rodinách byli zváni jako hosté.“ (M. B.) – „V Kerharticích nikomu nevadili, protože nikam nechodili.“ (Ž. A.) – „Já osobně jsem byl permanentně nespokojen jako občan – vnímal jsem je jako okupanty, kteří byli prostě všude a nešlo je přehlédnout.“ (M. C.) – „Jejich pobyt se mi vryl do paměti, protože se nejednalo o nic příjemného. Zůstaly mi nepříjemné vzpomínky. (…) Dodnes si nesu nepříjemné vzpomínky i v souvislosti se zkreslováním skutečnosti v denním tisku, rozhlasu apod.“ (Ž. B.)

22 Bylo to při příležitosti výstavy „Bratříčku, zavírej vrátka: Rok 1968 a dvacet let sovětské okupace na území dnešního pardubického kraje“.

23 Lidé v anketě odpovídali na předem dané otevřené otázky vztahující se k osobním zkušenostem s pobytem sovětských vojsk a postojům k němu, ke vzájemným kontaktům a formám spolupráce atd. Vyplněné dotazníky jsou uloženy v muzeu a staly se součástí materiálů shromažďovaných k historii sovětské posádky v regionu, ke které se muzeum různými akcemi vrací. Za poskytnutí asi třicítky vyplněných dotazníků děkuji pracovníku muzea Zdeňku Horákovi. I když je v některých dotaznících uvedeno jméno respondenta, pro účely svého článku všechny výpovědi anonymizuji a používám pouze smyšlené iniciály.

Slavnostní shromáždění na počest Sovětské armády v roce 1975 v domě kultury v Milovicích (foto Vojenský historický ústav)

Na tomto místě nejde ani tak o hlubší analýzu dalších souvislostí podobných postojů. Ty se jistě také odvíjely od profesně-sociálního statusu, který do určité míry ovlivňoval také formu a míru kontaktu, a tím i žitou zkušenost. Spíše mi jde o to ukázat, že přítomnost sovětské posádky a jí přikládané významy společnost potenciálně rozdělovaly. Někteří dotázaní poukazují na konkrétní projevy přítomnosti sovětské posádky, a ty pak hodnotí spíše pozitivně (možnost nakupovat v posádkových obchodech, vzájemně výhodný obchod, brigády vojáků), nebo naopak negativně (drobné krádeže vojáků, vykupování zboží sovětskými důstojníky, dopravní nehody). Jiní respondenti vnímají cizí vojáky ve svém bývalém okolí v širších politických souvislostech, jako reprezentanty moci, kteří pomáhali udržovat určitý politický řád. Další zase naopak tento mocensko-politický rámec explicitně odmítají. Z tohoto odlišného vnímání pak přirozeně plyne i rozdílné hodnocení vzájemných kontaktů mezi českými obyvateli a sovětskými důstojníky a vojáky. Část obyvatel vzpomíná na neformální styky a přátelství s rodinami sovětských důstojníků, které přetrvávaly i po jejich odchodu: „Další moje vzpomínka je na důstojníka Vladimíra P. ... jehož rodina chodila k nám na návštěvu a po návratu domů přicházely od nich dopisy z Oděsy i s pozváním na návštěvu.“ (M. B.) Jiní dotázaní zmiňují vynucovaný, formalizovaný kontakt: „Jako studentka na gymnáziu jsem musela chodit na různé kulturní akce. Jednalo se většinou o akce zaměřené na oslavu sovětských státních

Prvomájový průvod v Trutnově v roce 1975 za účasti sovětských vojáků z místní posádky (foto Státní okresní archiv Trutnov)

výročí.“ (Ž. C.) Někteří přitom vnímají tento formalizovaný kontakt jako osobní pragmatickou volbu: „V Červené Vodě byli i lidé, kteří se pravidelně účastnili jejich oslav, protože z toho měli užitek – najedli se a měli ‘čárku’, politické body. (…) Většinou se ale o Sovětech hovořilo jako o Rusácích, okupantech, kteří tu nejsou vítáni.“ (Ž. A.) Další v tomto jednání spatřují mravní selhání: „Nejvíc mi vadilo, jak se změnili a přidali na sovětskou stranu Češi.“ (M. A.)

Jak už o tom byla zmínka, vzhledem k tomu, že „družba“ se stala požadovaným projevem politické loajality, souvisely její konkrétní projevy také s vlastním postavením každého člověka.[24] Hranice toho, co se považovalo v souvislosti s „družbou“ a ve vztahu k sovětským vojákům za slušné, za nutné zlo, či už za nemorální (tedy kolaboraci), nebyla pevná ani o ní nepanovala společenská shoda.[25] Bezesporu se

24 Jak se lapidárně vyjádřila jedna z respondentek: „Kulturní a společenské styky měli funkcionáři, lidé jezdili do prodejny v Červené Vodě a ve Vysokém Mýtě pro nedostatkové potraviny.“ (Ž. A.)

25 To je samozřejmě mnohem obecnější poznatek o vztahu k okupačním silám, jak dokládají například studie zabývající se poválečným retribučním soudnictvím: „Všude zápasily soudy s definicí kolaborace.“ (DEÁK, István: Introduction. In: DEÁK, István – GROSS, Jan Tomasz – JUDT, Tony: *The politics of retribution in Europe: World War II and Its Aftermath.* Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2000, s. 10.) Podobně vyznívají studie z českého prostředí (viz např. FROMMER, Benjamin: *Národní očista: Retribuce v poválečném*

také významně proměnila v čase. Nicméně je zřejmé, že přítomnost Sovětské armády potenciálně vyvolávala s různou intenzitou kladené otázky morálního charakteru, na které neexistovaly jednotné odpovědi.

Obyvatelé také celkem zřetelně rozlišovali mezi důstojníky a řadovými vojíny: „Prostí vojáci dost často pomáhali při zemědělských pracích. (…) Ti lidem nevadili. Ale důstojníky a jejich ženy rádi neměli. Byl dost častý obrázek: důstojník se ženou a za ním s velkým kufrem vojín-sluha." (Ž. D.) Sovětští řadoví vojáci byli často vnímáni jako bezmocné a bědné oběti utlačovatelského systému, který na ně dopadá mnohem hůře než na samotné české občany. Příběhy o krutém zacházení důstojníků s prostými vojáky se stávaly legendami, které kolovaly mezi obyvateli.[26] Posilovaly solidaritu s vojíny, jejíž projevy tak mohly být z morálních úsudků o případné kolaboraci vyjmuty. Tím se ovšem dále komplikovalo už tak nejednoznačné vnímání Sovětské armády coby armády okupační. Na druhé straně posilovaly obraz Sovětské armády jako bezohledné orientální despocie, která se obrací také proti vlastním lidem. Tato bezohlednost však měla ještě další rozměr, na jehož negativních důsledcích se zpětně shoduje většina respondentů, a tím byl vztah k okolí, k využívanému prostoru, objektům i přírodě. Právě tento aspekt později sehrál klíčovou roli v další fázi hledání významu okupace.

Odchod, odchod, odchod

Představitelé „normalizačního" režimu založili svoje politické bytí na příběhu o Sovětské armádě, která nám v roce 1968 bratrsky pomohla v boji proti kontrarevoluci. Vzhledem k tomu, že na této verzi trvali do posledních chvil,[27] listopadové události roku 1989 automaticky otevřely i téma invaze a přítomnosti sovětských vojáků v zemi. Distance od dosavadního politického kurzu se odbývala i uvnitř tehdejších politických struktur prostřednictvím veřejně deklarované reinterpetace srpna 1968.[28] Přítomnost sovětských vojáků v zemi se stala neospravedlnitelným reliktem předlistopadové politiky, byla prohlášena za „jeden z nejpalčivějších

Československu. Praha, Academia 2010; KMOCH, Pavel: *Provinění proti národní cti: „Malá retribuce" v českých zemích a Trestní nalézací komise v Benešově u Prahy.* Praha, Academia 2015).

26 „Bydlel jsem naproti kasárnám, kde byla vojenská nemocnice, a tamodtud byl často slyšet nářek, na dvoře kasáren byly sudy s vodou – do nich museli v zimě lézt za trest vojáci – to tvrdili ti z Mýťáků, kteří se dostali do kasáren v rámci zásobování." (M. E.)

27 Ještě v srpnu 1989 označilo československé Federální shromáždění omluvu polského Sejmu za polskou účast na srpnové intervenci za vměšování do vnitřních záležitostí státu (PECKA, J. a kol.: *Sovětská armáda v Československu 1968–1991*, s. 140 – viz pozn. 10).

28 O nutnosti přehodnotit události roku 1968 se zmínil tehdejší předseda federální vlády Ladislav Adamec už 29. listopadu 1989. Jím sestavený nový kabinet stačil během své několikadenní existence prohlásit 3. prosince 1989 srpnovou invazi za „porušení norem vztahů mezi suverénními státy" a učinit první kroky v jednání se sovětskou stranou o odsunu vojsk. Federální shromáždění Československé socialistické republiky odsoudilo intervenci vojsk Varšavské smlouvy 12. prosince 1989. (*Tamtéž*, s. 142 n.)

Podobné demonstrace za odchod Sovětské armády jako tato dne 23. ledna 1990 ve Vysokém Mýtě se konaly po pádu komunistického režimu v mnoha československých městech (foto Stanislav Loskot, Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě)

problémů našeho státu“[29] a už v lednu 1990 započala jednání se sovětskou stranou o jejich odchodu.[30] „Dočasný pobyt“ mohl být znovu nazván okupací.

Společnost sice byla do listopadu 1989 ve vztahu k Sovětské armádě nejednotná, přesto se poté právě požadavek jejího odchodu stal důležitým prvkem národního konsenzu. A to nejenom politického,[31] ale celospolečenského. Aby se tak stalo, musel být původní význam okupace (se všemi jeho morálními nároky a důsledky) z roku 1968 aktualizován o dvacetiletou přítomnost sovětských vojáků v zemi. Jeho

29 PECKA, J. (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991*, s. 88, dokument č. 22 – Návrh poslance Michaela Kocába plenární schůzi Federálního shromáždění ČSFR, aby smlouva o dočasném pobytu sovětských vojsk na území Československa z roku 1968 byla prohlášena za neplatnou od samého počátku, 23.1.1990, Praha (viz pozn. 9).

30 K politickému jednání o odsunu sovětských vojsk a jeho vývoji viz *tamtéž*; ŠEDIVÝ, Jaroslav: *Černínský palác v roce nula: Ze zákulisí polistopadové zahraniční politiky.* Praha, Ivo Železný 1997; KOSOVÁ, Jana: *Odchod sovětských vojsk z území Německa, Československa a Polska.* Diplomová práce, obhájená v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze v roce 2012.

31 Vůči odsunu Sovětské armády „byl postoj celé české politiky jednomyslný. (…) Odsun byla poslední akce národního konsensu.“ (KOCÁB, Michael: *Když nebyl čas na hraní: Vzpomínky na revoluci, odsun Sovětů, na Václava Havla, Franka Zappu, na sebe, na všechno možné.* Řitka, Daranus 2009, s. 58 n.)

prostý přenos do roku 1990 by byl anachronismem, který by navíc ohrozil národní jednotu, protože by – tak jako každá jiná okupace – v politickém smyslu slova vznesl otázku kolaborace.[32] Ne že by tento původní význam z veřejné scény zmizel docela, spíš byl doplněn a překryt jinými významy.

Hlavní vlna místních prohlášení a masových vystoupení požadujících urychlený odchod sovětských vojsk přišla po zahájení vládních jednání o této záležitosti v lednu 1990. Lidé v nich vyjadřovali zásadní podporu vládě v jejím postupu, zároveň dávali okupaci smysl, na kterém se mohla většina společnosti shodnout, bez ohledu na to, jaký měl kdo předtím k Sovětské armádě vztah. Hlavní důraz byl totiž kladen na uzurpaci životního prostoru. Poněkud abstraktní politický význam okupace, odkazující na srpen 1968 a následnou „normalizaci", a zjevný význam bezpečnostně-strategický[33] se regionálně propojily s žitým materiálním a ekologickým rozměrem. Do popředí se dostala skutečnost, že sovětští vojáci zabírají území, byty, půdu, rozpínají se, zatěžují zdroje, zamořují a ruší vojenskou technikou svoje okolí a vykupují zboží, čímž významně ovlivňují kvalitu života místních obyvatel. „Dvacet let trpí obyvatelé tohoto sídliště výfukovými plyny z tanků, které mají sovětští vojáci puštěny třeba celé dny. Pro občany to znamená, že nelze otevřít okna, a přesto v bytech to páchne po naftě. Druhým problémem je nesmírný hluk, který je mnohdy určitě nad přípustnou hlukovou normou," píší například představitelé trutnovského Občanského fóra v dopise z února 1990 ministru zahraničí Jiřímu Dienstbierovi.[34] Na mnoho různých způsobů je vyjadřován názor, že sovětští vojáci „ukrajují velký kus krajíce z našeho bochníku".[35] Změněná politická situace tak umožnila z odchodu sovětských vojsk učinit „spravedlivý požadavek", o kterém není nutno diskutovat. Jak se vyjádřil mluvčí Občanského fóra z Benátek nad Jizerou na demonstraci za odchod Sovětské armády v Lysé nad Labem: „My, až se tu rozejdeme, tak na to musíme pořád myslet, odchod, odchod, odchod, jinak to není možný."[36]

---

32 V případě sovětské okupace se veřejné pokusy o jakoukoliv retribuci a s ní spojené otázky trestněprávní či morální spoluzodpovědnosti zastavily u hrstky představitelů bývalého režimu. Ti byli souzeni v souvislosti s tzv. zvacím dopisem (Vasil Biľak), s přípravou tzv. dělnicko-rolnické vlády (Miloš Jakeš, Jozef Lenárt) či s pokynem přerušit vysílání Československého rozhlasu v noci 21. srpna (Karel Hoffmann). Všichni tito funkcionáři čelili obvinění z vlastizrady, nakonec byl v roce 2003 odsouzen pouze Karel Hoffmann za sabotáž. Všem těmto táhlým kauzám byla věnována poměrně velká mediální pozornost.

33 Viz BRABEC, Jan – SPURNÝ, Jaroslav: Sovětská vojska: Okupace neskončila In: *Respekt*, roč. 2, č. 6 (4.2.–10.2.1991), s. 4; BRABEC, Jan: Milovice, strategický bod: Výspa obrany socialismu. In: *Tamtéž*, č. 11 (11.–17.3.1991), s. 7 n.

34 *Kronika města Trutnova 1990*, s. 35. Kronika je online dostupná na webu Východočeské archivy [cit. 2015-06-30]: *http://vychodoceskearchivy.cz/ebadatelna/zobrazeni-publikace-trutnov/?adresar=CZ_225105010_796_p786&strana=85&nadpis=Kronika%20m%C4%9Bsta%20Trutnova%201990*.

35 Nechtějí už zlobit. In: *Mladoboleslavsko* (19.4.1990).

36 PECKA, J. (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991*, s. 95, dokument č. 27 – Rozhovor redaktora městského Zpravodaje s účastníky demonstrace za odchod Sovětské armády z Československa, 3.2.1990, Lysá nad Labem.

Účastníci protestního lampionového průvodu ve Vysokém Mýtě 15. února 1990 požadovali předání budovy, v níž místní posádka Sovětské armády zřídila muzeum bojové slávy, pro účely lidové školy umění (foto Zdeněk Mauer, Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě)

Odsun Sovětské armády znamenal pro řadu posádkových měst příležitost skoncovat s vojenskou historií. Vytvářejí tedy tlak na politickou reprezentaci, požadují navrácení okupovaného prostoru a převod vojenského majetku, především bytů po sovětských důstojnících, do civilní správy.[37] Tento akt lze chápat jako odčinění „utrpěného příkoří".[38] Vize znovunabytí zabraného prostoru, příslib zlepšení

37 Jednoznačné požadavky obyvatel našeho okresního města. In: *Mladoboleslavsko* (31.1.1990); PECKA, J. (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991*, s. 91 n., dokument č. 24 – Prohlášení místního Občanského fóra k odsunu sovětských vojsk, 30.1.1990, Lázně Bohdaneč; *tamtéž*, s. 92, dokument č. 25 – Prohlášení účastníků manifestace za odchod sovětských vojsk z města, 31.1.1990, Jeseník; *tamtéž*, s. 98 n., dokument č. 30 – Výzva Občanského fóra Velké Bystřice k podpoře požadavku na osvobození výcvikového prostoru Libavá od všech vojenských činností a zařízení, 8.2.1990, Velká Bystřice.

38 „Ve městě Vysokém Mýtě nebudou do budoucna umístěny vojenské posádky náhradou za vytrpěné příkoří minulých let." (*Kronika města Vysokého Mýta 1987–1998*, s. 65. Kronika je online dostupná na webu Východočeské archivy [cit. 2015-06-30]: *http://vychodoceskearchivy.cz/*

bytové situace, využití dosavadních vojenských objektů pro důstojné civilní účely ve zdravotnictví, školství či občanských službách, to vše představovalo na lokální úrovni významný mobilizační moment, který lidi sjednotil v aktivně projevovaném odporu proti přítomnosti Sovětské armády. Zároveň byly tyto aspirace vyjádřením nadějí, které si lidé s budoucností spojovali.[39]

Devastace

Orientací na hmotné následky dlouholeté přítomnosti Sovětské armády, na otázky spojené se správou a s převodem objektů po jejím užívání dostala okupace další důležitý význam. Tím hlavním, na co se začalo poukazovat, byla *devastace*. Regionální i celostátní média přinášejí od jara 1990 reportáže o ekologické situaci v místech sovětských posádek, píše se o „dvacetiletém ničení přírody".[40] Na různých úrovních sestavované komise občanů, politiků a odborníků monitorují situaci v nově zpřístupněných objektech sovětských kasáren a vojenských prostorech, evidují škody na československém majetku, prozkoumávají míru znečištění půdy a podzemních vod, zjišťují rozsah a nebezpečnost černých skládek, vyčíslují náklady na jejich sanaci, ohledávají budovy postavené sovětskými vojáky a podobně. S velkým úsilím vyčíslené ekologické a jiné škody sice nakonec nebyly sovětskou stranou nikdy proplaceny, ale podtrhávaly naléhavost problému a nutnost odchodu Sovětské armády.

Evidence a kvantifikace škod po Sovětské armádě na jednu stranu zapadaly do rámce „odhalování" zločinů komunismu a do mnohem obecnějšího obrazu „spálené země", čímž přispívaly k distanci od minulosti. Na druhou stranu s sebou přinášely odstup od kulturně cizorodého prvku, nezřídka popisovaného v termínech (kulturního) šoku: „V lese, kousek nad obcí Mrklesy, kam po tolika letech zákazu poprvé vkročili místní občané, byli šokováni. První, o co zakopli, byl zpola zahrabaný kanystr s benzinem..."[41] „Šok zažili pracovníci, kteří se tam (do bývalé sovětské školy – pozn. autorky) šli podívat – zničený nábytek, rozmlácené dveře, otlučené omítky, zcela zničené sociálky, dílny."[42] V této souvislosti se spíše než o „okupantech" hovoří o „nezvaných hostech", jejichž civilizační úroveň se míjí s místním standardem: „Po nezbytné nutné dvojnásobné deratizaci proti hmyzu tu měli včera plné ruce práce hlavně elektrikáři. Sovětští nájemníci totiž poškodili převážnou část elektrických zásuvek – prostě si je vytržením jednoho kolíku

---

ebadatelna/zobrazeni-publikace-usti/?adresar=CZ_225204010_0381_x00003&nadpis=CZ_225204010_0381_x00003&strana=1.)

39 V souvislosti s bývalými vojenskými objekty se psalo například o studii „městečka finského typu" v Milovicích (Sověti předávají objekty. In: *Mladoboleslavsko*, 6.2.1991) nebo o „studentském městečku" na místě bývalých kasáren v Krnově, kde mělo vzniknout „dostatečně velké stravovací zařízení, zdravotní středisko, moderní sportoviště i kulturní zázemí" (Z kasáren studentské městečko. In: *Práce*, 27.4.1990).

40 Plechy se uklidí... In: *Obrana lidu* (17.3.1990).

41 Po nás potopa. In: *Práce* (5.3.1990).

42 Lesy zatím nepřístupné. In: *Tamtéž* (4.4.1990).

Sovětské posádky se usídlily i v historicky cenných objektech, jako tomu bylo v děčínském zámku. Snímek je z roku 1990 nebo 1991 (foto Jan Jindra, Vojenský historický ústav)

'přizpůsobili' svým spotřebičům."[43] V souvislosti se Sovětskou armádou bylo možné navázat na předchozí dlouholetou tradici zobrazování Ruska a Sovětského svazu jako civilizačně zaostalé východní země, jež byla v období komunismu oficiálně překryta obrazem země zaslíbené a pokrokové.[44] Škody a nepořádek způsobené sovětskými vojáky mnozí vnímali jako projev sovětské necivilizovanosti a nekulturnosti, což odpovídalo i obecně sdíleným představám o relativně vyšší kultuře a vyspělosti českého národa ve srovnání s jinými postkomunistickými zeměmi.[45] „Promáčené stropy, okna zasekaná zatlučenými hřebíky, tekoucí vodovodní baterie, pokud vůbec zůstaly, elektroinstalace vytrhaná, vytrhané obklady, keramická dlažba, WC, veškeré kování, jídelna této okupantské armády byla japonskou novinářkou považována za kravín. Země prosáklá naftou, všude černé stavby, tzn. stavby postavené bez jakéhokoliv souhlasu našich orgánů. (…) Sami na sobě vidíme, co s námi udělali komunisté za 40 let, a to jsme byli jedním z nejvyspělejších národů

43 Z kasáren studentské městečko. In: *Tamtéž* (27.4.1990).

44 Viz HOLUBEC, Stanislav: *Ještě nejsme za vodou: Obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace.* Praha, Scriptorium 2015, s. 75–86.

45 Srv. SNIEGOŇ, Tomáš: Historie ve znovuzrozené volné soutěži: Česká a slovenská postkomunistická transformace a její dominantní historické příběhy. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 6, č. 2 (2009), s. 200–231.

Evropy. Nemůžeme se proto divit lidem z velké ruské země, kde vládnou komunisté už 75 let, a předtím byla ruská země ve stadiu zaostalého feudalismu.“[46]

Přebírání prostor a objektů po Sovětské armádě tak na symbolické rovině představovalo jejich vytržení ze (sovětského) chaosu. Následná rekonstrukce a očista je měly navrátit do (našeho) civilizačně vyššího řádu: „S hrůzou, která po nich zůstane, si už poradíme.“[47] V tomto kontextu mohl být odchod Sovětské armády z Československa vnímán jako jednoznačný akt skoncování s určitou kapitolou komunistické minulosti a důležitý milník zdejší politické a společenské transformace. Z hlediska celostátní i lokální politiky šlo o úspěch, který si s pravidelnými výročími můžeme připomínat.

Dědictví

Odsun sovětských vojáků ukončil jejich faktické působení na území Československa a rozčlenil s tím spjaté vzpomínky jeho obyvatel do tří víceméně samostatných epizod – dramatické invaze vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968, dlouhodobého pobytu Sovětské armády v zemi a jejího odchodu v letech 1990 a 1991. Zároveň s tím se však začala datovat nová významná kapitola, a tou je *dědictví* po Sovětské armádě. Píše-li se v tisku později o Sovětské armádě, tak nejčastěji právě s tímto akcentem. Problém byl samozřejmě nastíněn již v průběhu odcházení okupačního vojska, kdy se otvíraly nejrůznější tajemné komnaty, odhalovaly se jím způsobené škody a zjišťoval rozsah devastace. Již tehdy bylo zřejmé, že s odchodem Sovětské armády vlastně příběh jejího působení v zemi zdaleka nekončí.[48] Zatímco však na počátku devadesátých let byl náhled na celou věc spojen s obavami, ale také s dobovým optimismem, že po odchodu se s následky nějak vyrovnáme a stop po Sovětské armádě se zbavíme, s přibývajícím časem a táhnoucími se problémy se její přítomnost nepřestává připomínat, a to i více než dvacet let od okamžiku, kdy Československo opustil poslední její voják.

Ústředním motivem tohoto dědictví zůstává právě devastace. Její spojení se Sovětskou armádou se stalo samozřejmostí a obecně sdíleným předpokladem, který nemusí být nijak zdůvodňován ani se nezpochybňuje: „Cenné malby byly objeveny při rekonstrukci kostela, který zdevastovala sovětská armáda, jež v Ralsku za minulého režimu sídlila.“[49] „Po letech devastace během pobytu sovětských vojáků, kteří měli na zámku posádku, byly pískovcové nádrže fontán zničené, jedna úplně

46 *Kronika města Vysokého Mýta 1987–1998*, s. 65 (viz pozn. 38).

47 *Tamtéž*, s. 57.

48 „Vojenské objekty budou do tří měsíců předány, ale starosti rozhodně neubudou…“ (Co s hlavní budovou kasáren 9. května. In: *Mladoboleslavsko*, 20.2.1991.)

49 V kostele, který zničila sovětská armáda, objevili vzácné gotické malby. In: *MF Dnes*, vydání pro Liberec (28.7.2014).

Část panelového sídliště po Sovětské armádě v Ploužnici v bývalém vojenském prostoru Ralsko. Domy vlastní město Mimoň, část jich nechalo rekonstruovat a nabízí zde levné byty sociálně slabým občanům. Postupně tak vzniká sociálně vyloučená lokalita, víceméně odříznutá od okolního světa (foto Barbora Spalová)

rozlomená."[50] Teprve rekonstrukce, která zahladí stopy po Sovětské armádě,[51] je konečnou tečkou za jejím neblahým působením. Prostor či objekt, který doposud neprošel podobným procesem integrace (skrze úklid, dekontaminaci, sanaci, rekonstrukci nebo přímo destrukci), provokuje jako pozůstatek Sovětské armády a zůstává rušivým, cizorodým prvkem: „Sídliště na Lužci se v současné době stává úhledným místem města s řadou zajímavých objektů. (…) Takřka jediným bolákem tohoto sídliště, bývalé bašty okupačních vojsk, je v současné době objekt bývalého kulturního domu Sovětské armády."[52]

Dědictví po Sovětské armádě je tedy do velké míry výzvou pro lokální politiky, zdrojem jejich případné hrdosti a úspěchu,[53] ale také dlouhodobých problémů a frustrace.

50 V děčínských kašnách zdevastovaných sovětskou armádou opět poteče voda. In: *MF Dnes*, vydání pro Ústí nad Labem (3.5.2013).

51 Viz názvy článků jako „Stopy po sovětské armádě budou konečně minulostí" (in: *Teplický deník*, 22.3.2010).

52 Kulturní dům Sovětské armády snad přestane hyzdit sídliště na Lužci. In: *Pardubické noviny* (25.11.1998).

53 Například během oslav desátého výročí odchodu Sovětské armády z Vysokého Mýta se mohli účastníci projet speciálně vypraveným autobusem po bývalé zóně sovětské posádky a udělat si tak „obrázek o tom, co se podařilo napravit a zlepšit" (Město se hodně změnilo za deset let po odchodu sovětské armády. In: *Orlický deník*, 28.8.2000). Festival svobody, který se ve městě konal na počest dvacetiletého výročí odchodu sovětských vojsk, byl

Soudobá historie bývalých posádkových měst je mimo jiné prezentována jako zvládání pozůstatků po Sovětské armádě, které může být úspěšné (Vysoké Mýto, Turnov, Frenštát pod Radhoštěm) či (prozatím) neúspěšné (například Ralsko). Vzpomínkové akce k výročí odchodu sovětských vojsk obvykle rekapitulují, co se za tu dobu změnilo. Rekonstrukce prostor a objektů po „nezvaných hostech", tedy jejich přizpůsobení zdejším technickým a estetickým normám, je téměř vždy líčena jako převod nižší kulturně-civilizační formy na vyšší: „V současné době se bourá část objektu zvaného 'kachlíkárna', který bude v konečné fázi přebudován na bytový dům s osmadvaceti byty."[54] „Zdravíme pilně pracující dělníky a chválíme zelenkavé kachličky, které změnily záchod hrůzy, který tu zbyl po sovětských vojácích, v moderní toalety, které budou moci využívat i vozíčkáři."[55] Často dlouhá a strastiplná cesta k úspěšné rekonstrukci či revitalizaci je sice také příběhem o peripetiích polistopadové transformace,[56] nikdy ovšem přitom nechybí důraz na problematičnost dědictví, které nám zde Sovětská armáda zanechala. To často zůstává v prvním plánu i po více než dvaceti letech české správy a místního nakládání s převzatými prostory a objekty.[57]

Soužití se sovětskými vojáky

Soužití obyvatel se sovětskými vojáky se tematizuje výrazně méně, nicméně lze vysledovat několik stále se opakujících vzorců, do kterých bývají vzpomínky pamětníků v mediální rovině zasazovány. I v tomto ohledu existuje jednoznačná kontinuita s tím, jak byla okupační armáda zobrazována na počátku devadesátých let. Mezi nejčastější motivy patří odkazy na problémy v soužití s posádkami Sovětské armády, na jejich okupování fyzického prostředí a nevhodné, rušivé chování, na nepořádek, znečišťování okolí, porušování nejrůznějších pravidel a norem včetně bezpečnostních. Zpětně je tento obraz „nezvaných hostů" ještě posílen soudobými paralelami

příležitostí vzpomenout „roky tvrdé práce a nápravy škod" a rok 2010 byl vedením města označen za „výrazný milník ve vysokomýtských dějinách", protože město už „nenese stopy pobytu sovětských vojsk" (KONÍČEK, Jiří: Festival jako oslava svobody. In: *Orlický deník.cz* [online], 2010-03-09 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: *http://orlicky.denik.cz/kultura_region/festival-jako-oslava-svobody20100309.html*).

54 Obec opravila byty po Sovětské armádě. In: *MF Dnes*, vydání pro Pardubický kraj (21.9.2000).

55 Stopy po sovětské armádě budou konečně minulostí. In: *Teplický deník* (22.3.2010).

56 „Ostuda olomoucké městské části Nový Svět, dva panelové domy po Sovětské armádě, které sice začal po revoluci opravovat jeden z podnikatelů, ovšem nikdy rekonstrukci nedokončil, se možná v budoucnu dočkají nájemníků." (Olomoucká radnice chce koupit domy po Sovětské armádě. In: *Olomoucký den*, 6.12.2001.)

57 Viz např. Z Ralska zmizí jedy, které tu v zemi zůstaly po sovětské armádě. In: *MF Dnes*, vydání pro Liberec (11.7.2014); Turnov uklidí zbytky po sovětské armádě. In: *Deník Pojizeří* (23.5.2006). V obou těchto a mnoha podobných případech se sice píše také o černých skládkách, které se v bývalých vojenských prostorech v posledních letech rozšířily, nicméně v titulcích a v prvním plánu sdělení stále zůstávají škody, které tu zanechala Sovětská armáda.

s „nepřizpůsobivými“ občany: „O nelehkém soužití se Sovětskou armádou vypovídá dokument, který do redakce Orlického deníku zaslal David Macků s poznámkou: ‘Před 25 lety jsem se seznámil s jednou slečnou z Vysokého Mýta a od ní mám i tento 25 let starý dokument týkající se tehdejšího řešení sporů s nepřizpůsobivými příslušníky SA a jejich rodin.’“[58] Tomu odpovídá i časté poukazování na jiný kulturní, civilizační a ekonomický standard sovětských vojáků, který měl svoje svébytné projevy: „Domy si sověti (*sic*)[59] stavěli podle svého, a tak také vypadaly. Některé byty neměly odpady, na některém poschodí byl záchod pro celé patro. Stěny byly křivé a místnosti byly dokonce postavené v rozdílné úrovni, jedna výš, jedna níž.“[60] Opakovaně se objevují vzpomínky na vykupování obchodů sovětskými důstojníky, na „oficírské paničky“ a „Rusky v kožiších“, na používání novin místo záclon, na vojenské sluhy: „Rusky chodily v kožiších do města vykupovat obchody. Peněz měly vždycky dostatek. Nákupy jim nosili jako přinestaškové prostí vojáci.“[61] „Sovětské paničky bývaly nafintěné a linul se z nich typický zápach jejich voňavek. Vojáci jim dělali pucfleky, nosili hromady nákupů. Obchody ve městě byly vyplundrované.“[62] Vzpomíná se také na bídu řadových vojáků: „Udělali nám pak dokonce vojenskou přehlídku. Vojáci nastoupili, mnozí v bagančatech, co pamatovala ještě válku. Velitelé ukazovali i vnitřní vybavení. Byla to hrozná bída.“[63]

Obrazy, které se v souvislosti se Sovětskou armádou při různých příležitostech evokují, se týkají nestejné míry kulturnosti, civilizovanosti, vzdělanosti a demokratičnosti, jež dělí sovětské vojáky jakožto představitele „těch druhých“ od „nás“. Vizuálně jsou tyto obrazy podporovány sériemi fotografií, které vznikaly během odsunu Sovětské armády a jež média běžně přejímají.[64] Vybydlené vojenské ubikace, špína a nepořádek se v nich snoubí s agresivní estetikou politických hesel a letargií řadových vojáků. Působí jako z jiného světa.[65] Pobyt sovětských vojsk tak nabývá

58 1968–1990: Sovětská armáda ve Vysokém Mýtě. In: *Orlický deník* (21.8.2014).

59 Obecně se píše nebo hovoří v souvislosti se Sovětskou armádou o Sovětech či o Rusech, k dalšímu etnickému rozlišování až na výjimky nedochází.

60 Ruská čtvrť v Olomouci byla za betonovou zdí. In: Český rozhlas Radiožurnál [online]. 2011-01-22 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: *http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/reportaze/_zprava/ruska-ctvrt-v-olomouci-byla-za-betonovou-zdi--848611.*

61 Sovětská armáda vnikla do okresu rovněž s tanky. In: *Bruntálský a krnovský deník* (23.8.2006).

62 „Ivani“ konečně šli: Před 25 lety začal ve Frenštátu odsun Sovětů. In: ČT 24 [online]. 2015-02-26 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: *http://www.ceskatelevize.cz/ct24/regiony/302880--ivani-konecne-sli-pred-25-lety-zacal-ve-frenstatu-odsun-sovetu/.*

63 *Tamtéž.*

64 Jde především o fotografie Dany Kyndrové, Karla Cudlína a Vojty Dukáta. Viz např. KYNDROVÁ, Dana: *Odchod sovětských vojsk 1990–1991.* Praha, Kant 2003.

65 K vernisáži pražské výstavy autorů Karla Cudlína, Vojty Dukáta a Vojtěcha Höniga v roce 2011 se v souvislosti se sovětskou posádkou v Milovicích píše „o enklávě přemístěného teritoria, kde panoval autonomní politický, ekonomický, finanční, architektonický, ekologický a právní režim“ (Odchody – Karel Cudlín, Vojta Dukát, Vojtěch Hönig: Diapozitivy, video a fotografie. In: Školská 28: Komunikační prostor [online] [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: *http://www.skolska28.cz/odchody-karel-cudlin-vojta-dukat-vojtech-honig*). Zároveň všichni autoři v duchu tradice humanistické fotografie projevují empatii vůči „obyčejným vojákům“, kteří jsou „semleti dějinami“, žijí v hrozných podmínkách a vlastně spíše vzbuzují náš

Odsun sovětských jednotek z nádraží v Milovicích v předjaří 1991. Poslední sovětští vojáci opustili Československo v létě toho roku (foto Jan Jindra, Vojenský historický ústav)

touto optikou v první řadě významu etnograficky laděné kulturně-sociální zkušenosti spíše než významu mocensko-politického. A zatímco české autostereotypy jsou rozporuplné a nechybí v nich skepse a kritičnost, v populárně etnografickém srovnání se Sověty či Rusy vycházejí Češi relativně lépe. Od počátku devadesátých let jednoznačně přetrvávající kontinuita v zobrazování Sovětské armády jako kulturně a civilizačně méněcenné, jak už o tom byla řeč, pomáhá naplňovat představy o tradiční kulturnosti, vzdělanosti a demokratičnosti českého národa.[66] „Bylo zajímavé pozorovat, jak ten národ, který okupuje, přebírá vyšší kulturu národa, který

soucit (viz rozhovor s fotografkou Danou Kyndrovou na rozhlasové stanici Vltava nebo televizní dokument o Vojtovi Dukátovi: Dana Kyndrová: Odchod sovětských vojsk 1990–1991. In: Český rozhlas Vltava [online]. 2010-06-09 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: *http://www.rozhlas.cz/mozaika/vytvarne/_zprava/744244*; Žádní Brežněvové, prostě vojáci: Sovětská vojska v životě Vojty Dukáta. In: ČT 24 [online]. 2014-04-14 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: *http://www.ceskatelevize.cz/ct24/kultura/269593-zadni-breznevove-proste-vojaci-sovetska-vojska-v-zivote-vojty-dukata/*).

66 Viz HOLÝ, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ: Národní identita a postkomunistická transformace společnosti.* Praha, Sociologické nakladatelství 2001.

Hospoda U Brežněva ve Vysokém Mýtě, bývalém posádkovém městě Sovětské armády, se nachází nedaleko bývalých kasáren (foto Marie Černá, 2013)

je okupován," říká například v dokumentu České televize *Běž domů, Ivane* bývalý primátor Olomouce Milan Hořínek.[67]

Z paměti domácích obyvatel na kontakty se sovětskými vojáky a jejich prostředím jinak ponejvíce vystupuje vzájemná, oboustranně výhodná směna zboží,[68] případně návštěvy v údajně dobře zásobovaných obchodech sovětských posádek: „Na kraji sídliště byly dva obchody – univermagy – a v nich bylo všechno. Alespoň nám to v době normalizace tak přišlo. Ženské tam kupovaly ledničky, televizory, cvičky a bílá trička pro děti do školy."[69] I tyto zmínky lze ale někdy zařadit do rámce svérázných civilizačních praktik sovětských vojáků, které mají svědčit o jejich nižší úrovni: „Vojáci kradli, co mohli. Prodávali všechno. (…) Jednou přijeli s cisternou dokonce ve dne. Důstojník inkasoval, přitom kouřil a ty nedopalky odhazoval jen tak na zem."[70] Na podobné kontakty je možné nahlížet zcela pragmaticky, ale zrovna tak mohou dodnes vyvolávat morální otazníky: „Kronikář, který se po revoluci stal červenovodským starostou, do sovětských obchodů nechodil. Sovětská armáda

67 *Běž domů, Ivane: Jak nás opouštěli ti, které jsme nevítali.* In: ČT 1 [online]. 2010-09-30 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: *http://www.ceskatelevize.cz/porady/10267429566-bez-domu-ivane/410235100021002/*.

68 „Litr ovocného vína se dal vyměnit za kanystr ruského benzínu." (Kasárna obsadila před čtyřiceti lety sovětská armáda. In: *Bruntálský a krnovský deník*, 11.10.2008.)

69 Ruská čtvrť v Olomouci byla za betonovou zdí (viz pozn. 60).

70 Běž domů, Ivane! Před 25 lety odešli Rusové. In: *Orlický deník* (22.5.2015).

přišla do Červené Vody, když mu bylo 34 let a učil v místní škole. S okupací se nikdy nesmířil, a proto směnu načerno nepodporoval."[71]

Politická a společenská rovina kontaktů mezi místními obyvateli a Sovětskou armádou se na mediální úrovni tematizuje výjimečně a zůstává na úrovni okrajových zmínek, jako v reportáži Radiožurnálu v dubnu 2011: „…po roce 1972 byli příslušníci armády tlačeni až nuceni k takzvané družbě – pořádání společných zájezdů, hraní fotbalu a podobně. Tam „se o nějaké kolaboraci nedá mluvit."[72] Zmínky o nejrůznějších formách „družby" nejspíše najdeme ve vzpomínkách bývalých sovětských vojáků či jejich potomků, které se v médiích tu a tam také objevují. „Já sám jsem se dostal do kontaktu s Čechy díky tomu, že mě udělali konferenciérem večerů československo-sovětské družby," vzpomínal po letech v Českém rozhlase vojenský lékař Anatolij Karpus.[73] I zde však zůstává u jednotlivých výroků, které nikdo dál nerozvíjí, a tak tato stránka pobytu Sovětské armády v Československu je i po více než dvaceti letech stranou pozornosti.

Závěrem

V konfrontaci s dlouhodobou přítomností sovětských vojsk v zemi se národní konsenzus o politickém významu okupace ze srpna 1968 rozpadl. Původně všeobecně uznávaná a zjevná pravda o nepřijatelné okupaci Československa byla z veřejného prostoru postupně vytlačována realitou vynucovaného přátelství a „družby". „Normalizační" politika prosadila několik málo oficiálních významů pobytu Sovětské armády. Jeho další významy si lidé hledali sami, podle vlastní situace, možností, ambicí a představ, stejně jako si vytvářeli kritéria, co je a není morálně únosné. Je přítomnost sovětských vojáků v zemi opravdu stále okupací, případně jakých reálných podob a konsekvencí tato okupace nabývá? Je třeba sovětské vojáky vnímat jako zhmotnění sovětské velmocenské politiky? Jsou okupanty i řadoví vojáci? Jaký postoj k nim zaujmout? A co je potom kolaborace – nebo jinak, co je ve vztahu k nim nemístné, nesprávné, co je ponižující, co je pragmatické, co je výhodné? Podobné otázky si mohli obyvatelé Československa klást a nacházet přitom rozdílné odpovědi. V naší paměti se to odráží dodnes. V mediálním prostoru se vedle sebe vrší výroky, které se vzájemně popírají. Na tom není nic neobvyklého. Pozoruhodné spíše je, že koexistují víceméně mírumilovně, jako bychom přiznávali, že všechny mohou být stejně pravdivé. Snahy, leckdy politické, vtisknout dřívější přítomnosti Sovětské

71 V Červené Vodě kvetl obchod s Rusy. In: Český rozhlas Radiožurnál [online]. 2011-02-22 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: *http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/reportaze/_zprava/v--cervene-vode-kvetl-obchod-s-rusy--867756*.

72 Se Sověty musela být družba. In: Český rozhlas Radiožurnál [online]. 2011-04-30 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: *http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/reportaze/_zprava/se--sovety-musela-byt-druzba--891249.*

73 Přijel jako okupant, odjel jako přítel Československa. In: Český rozhlas Radiožurnál [online]. 2011-01-11 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: *http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/reportaze/_zprava/prijel-jako-okupant-odjel-jako-pritel-ceskoslovenska--843139.*

armády jeden zásadní smysl – jak o nich svědčí například pamětní deska citovaná v úvodu tohoto článku, která staví obyvatele Vysokého Mýta do role trpných obětí zlovolné okupace – jsou tak všemožně podrývány. Ostatně v tom samém Vysokém Mýtě jsou v místním muzeu zachyceny i vzpomínky, které odkazují k jiné zkušenosti. Přesto se po listopadu 1989 utvořil ve vztahu k Sovětské armádě opět národní konsenzus. Bez ohledu na to, jaký kdo přikládal přítomnosti Sovětské armády politický smysl, bez ohledu na to, jaké z toho pro sebe vyvozoval praktické a mravní důsledky, většina národa se shodla na tom, že Sovětská armáda musí z našeho území odejít. Spolu s listopadovými událostmi roku 1989 se opět objevily reminiscence na srpen 1968 a s nimi pohled na Sovětskou armádu jako sílu, která u nás pomohla nastolit „normalizační" režim. I když tehdejší velení Sovětské armády ujišťovalo československé představitele, že do vnitřních záležitostí státu nebude zasahovat, svoji roli při prosazování jejího odchodu sehrály i vojensko-strategické úvahy. Hlavní narativ, pod kterým se mohl národ s rozdílnými politickými zkušenostmi a hledisky sjednotit a který přivedl tisíce obyvatel posádkových měst do ulic, však nebyl ani ryze politický, ani ryze strategický, ale kulturně-civilizační. Přimět okupanta k odchodu znamenalo v první řadě zbavit se nepohodlného, obtížného souseda, který si nejenom uzurpuje část našeho životního prostoru (byty, budovy, zemědělskou půdu), ale zároveň ho znehodnocuje a devastuje, který zasahuje rušivě do našeho bezprostředního okolí svým jednáním, naprosto nerespektujícím zdejší normy. Otázka politického významu přítomnosti sovětských vojsk ustoupila do pozadí, okupace znamenala nyní především civilizační degradaci a ekologickou devastaci. Okupační armáda představovala pro většinu Čechů kulturně cizorodý a méněcenný prvek, což se v jejich, převážně mediálně zprostředkovávané, paměti udržuje dodnes.

Článek vznikl v rámci projektu „Příběhy míst: Topografie soudobé paměti národa" (Program NAKI Ministerstva kultury ČR, č. DF11PO1OVV034).

Památník svobody a jednoty v Berlíně

Několik poznámek k debatě o potřebě „pozitivních památníků“ v Německu

Tomáš Vilímek

„My Němci si to s památníky a pamětními místy značně komplikujeme. Spor se rozhořel i o památník německé jednoty. Neschopnost slavit a neschopnost truchlit spolu úzce souvisí, a lze je tedy překonat pouze společně. Památníky hanby a smutku, hrdosti a radosti jsou nutnými základními kameny nového Německa a nového spolkového hlavního města,“ konstatovali autoři otevřeného dopisu z května 1998, který byl adresován kancléři Helmutu Kohlovi a dalším státním činitelům. U příležitosti blížícího se desátého výročí „pokojné revoluce“ (*friedliche Revolution*) poukázala touto formou čtveřice poslanců Spolkového sněmu, mezi nimiž byl například i poslední předseda východoněmecké vlády Lothar de Maizière, na potřebu vytvoření nového památníku, oslavujícího „vítězství svobodného, demokratického a národního hnutí“ v Německu i v Evropě.[1] Vzniklou „Iniciativu památníku německé jednoty“ (*Initiative Denkmal Deutsche Einheit*) podpořila záhy řada významných osobností včetně evangelického faráře a bývalého politika Rainera Eppelmanna, blízkého přítele klíčové postavy východoněmeckého disentu Roberta Havemanna, či teologa Richarda Schrödera, jenž v souvislosti s tehdejší hektickou debatou

1 MAUSBACH, Florian ad.: Initiative Denkmal Deutsche Einheit, Berlin, 13.5.1998. In: APELT, Andreas H.: *Der Weg zum Denkmal für Freiheit und Einheit*. Schwalbach/Ts., Wochenschau 2009, s. 33–35, zde s. 34 n. Památníku je věnována i informačně bohatá webová stránka Německé společnosti. Srv. Freiheits- und Einheitsdenkmal [online]. Dostupné z: *http://www.freiheits-und-einheitsdenkmal.de/bereich-aktuell/aktuelles.html* [cit. 2015-09-30].

o vzniku Památníku holokaustu vyslovil názor, že si žádný národ trvale nevystačí pouze s orientací na vlastní selhání.[2]

Přes značné úsilí iniciátorů, kteří byli v létě 2008 za svou angažovanost ve věci berlínského Památníku svobody a jednoty (dále jen Památník) vyznamenáni národní cenou Německé společnosti (*Deutsche Gesellschaft e.V.*), se nakonec oslavy pětadvacátého výročí pádu Berlínské zdi (9. listopadu 2014) v německé metropoli musely obejít bez Památníku a nejinak tomu bylo i při jubilejních oslavách znovusjednocení v říjnu 2015. Podle všeho si návštěvníci Berlína i jeho obyvatelé počkají na Památník ještě několik let a zůstává tak otázkou, zda u něj bude možné oslavit alespoň třicáté výročí zhroucení komunistického režimu v roce 2019. O poznání hůře přitom dopadl obdobný projekt, jímž chtělo vedení města Lipska uctít statečnost svých občanů, kteří se 9. října 1989 nenechali odradit zvěstmi o plánovaném masakru a přes sedmdesát tisíc jich naopak přišlo v tento „den rozhodnutí" (*Tag der Entscheidung*) do centra města, aby pokračovali v cyklu takzvaných pondělních demonstrací (*Montagsdemonstrationen*).[3] Namísto slavnostního odhalení lipského Památníku svobody a jednoty, který měl být dle vítězného návrhu tvořen sedmdesáti tisíci barevnými pohyblivými kvádry k sezení, majícími „symbolizovat pohyb mnoha individuí v geometricky pestrobarevném poli",[4] byl v prosinci 2014 projekt dočasně zastaven a městu dokonce hrozilo, že bude muset vrátit přes čtyři sta tisíc euro poskytnutých dotací.[5] Jistá naděje na jeho realizaci však stále trvá.

Je přitom poněkud udivující, že se doposud nepodařilo realizovat projekt berlínského Památníku, když se jej v roce 2005 ujala Německá společnost a 9. listopadu 2008 se dokonce Spolkový sněm usnesl na tom, že do jubilejního roku 2009 vznikne Památník, který má připomínat nejen „pokojnou revoluci" roku 1989, ale i znovunabytí německé státní jednoty.[6] Podobně jako Památník holokaustu, který byl v centru Berlína slavnostně odhalen v květnu 2005, provází i Památník svobody a jednoty mimořádně zajímavá debata, která se svým způsobem stala pomníkem sama o sobě.

V říjnu 2013 se ve Výmaru konalo již dvanácté mezinárodní sympozium Nadace Ettersberg, které bylo věnováno památníkům demokratických zlomů po roce 1945 ve středovýchodní Evropě a kritické reflexi jejich funkcí a forem. Jak dokumentuje

2 SCHRÖDER, Richard: Brauchen wir ein nationales Freiheits- und Einheitsdenkmal? In: *Deutschland Archiv*, roč. 40, č. 1 (2007), s. 131–136, zde s. 135.

3 K problematice lze doporučit například: KUHN, Ekkerhard: *„Wir sind das Volk!": Die friedliche Revolution in Leipzig, 9. Oktober 1989*. Berlin, Ullstein 1999; KOWALCZUK, Ilko-Sascha: *Endspiel: Die Revolution von 1989 in der DDR*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2009.

4 ECKERT, Rainer: Leipzig als Ort eines nationalen Freiheits- und Einheitsdenkmals? In: VEEN, Hans-Joachim – KNIGGE, Volkhard (ed.): *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2014, s. 239–258, zde s. 251.

5 VEHN, Evelyn ter: Einheitsdenkmal: Leipzig muss Fördermittel zurückzahlen: Platz droht Umbenennung. In: *Leipziger Volkszeitung* (10.12.2014). Dostupné online z: *http://www.lvz.de/Leipzig/Lokales/Einheitsdenkmal-Leipzig-muss-Foerdermittel-zurueckzahlen-Platz-droht-Umbenennung* [cit. 2015-09-30].

6 APELT, A. H.: *Der Weg zum Denkmal für Freiheit und Einheit*, s. 169.

publikace, která ze setkání vzešla,[7] tematizovali autoři jednotlivých referátů i účastníci závěrečné pódiové diskuse problematiku památníků a vzpomínkových míst po roce 1989 a nemalý prostor byl vyčleněn i otázce „pozitivních památníků", mezi které bezesporu patří všechny realizované[8] i nerealizované památníky svobody a jednoty v Německu.

Mimořádně přínosný byl referát německého historika Christopha Cornelißena, který se dlouhodobě věnuje otázkám „kultury vzpomínání" (*Erinnerungskultur*) a „vzpomínkových míst" (*Erinnerungsorte*).[9] Autor v něm mimo jiné upozornil, že konflikty o národní památníky jsou typickým průvodním jevem demokratických zlomů, což potrvá do té doby, dokud bude moderní společnost vnímat pomníky a památníky jako jednu z možných forem historicko-politické sebeprezentace. Při posuzování debaty o památnících považuje za nezbytné si uvědomit, že jsou vždy záležitostí určité specifické sociální, politické či kulturní skupiny lidí, a nikdy tedy nebudou vítány celým národem, byť budou prezentovány v celonárodním duchu. Vždy se bude jednat o projev selektivního vnímání dějin, který se s různou mírou úspěšnosti snaží „transformovat určitou představu o historických událostech". Po roce 1945, a zejména v rámci „památníkového boomu"[10] po roce 1989, se klasické pojetí národních památníků, vyžadujících od návštěvníků jednostrannou identifikaci s nimi, dostalo do konfliktu s demokraticky ukotvenou „kulturou vzpomínání".[11]

Podle socioložky a historičky umění Stefanie Endlichové lze od devadesátých let vypozorovat zřetelný příklon ke kritickému a často i iritujícímu ztvárnění památníků, snažícímu se o interakci s návštěvníky.[12] Centrálně státně řízená „hegemoniální kultura vzpomínání" v zemích východního bloku byla po roce 1989 postupně nahrazována navzájem si konkurujícími „vzpomínkovými kulturami", jejichž pestrost představuje dle litevského historika Alvydase Nikžentaitise jeden z důležitých

7 VEEN, H.-J. – KNIGGE, V. (ed.): *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945*.

8 Dne 3. října 2011 byl například v saském Zwickau odhalen Památník svobody a jednoty od umělkyně Eriky Harbortové, který je tvořen originálním segmentem Berlínské zdi, na jehož vrcholu jsou umístěny tři kovové figury. Ke stejnému datu byl pak v nedalekém Aue veřejnosti nabídnut skromný Památník jednoty (srv. Einheitsdenkmal Aue (inkl. Fotos). In: *Magazin Aue* [online]. Oktober 3, 2011 [cit. 2015-09-30]. Dostupné z: *http://magazin-aue.de/2011/10/einheitsdenkmal-aue-inkl-fotos/*). V obou případech se však jedná o menší památníky regionálního významu.

9 CORNELIßEN, Christoph: Erinnerungskulturen, Version 2.0. In: *Docupedia-Zeitgeschichte* [online]. Oktober 22, 2012 [cit. 2015-09-30]. Dostupné z: *https://docupedia.de/zg/Erinnerungskulturen_Version_2.0_Christoph_Corneli%C3%9Fen*.

10 V práci o místech paměti vztahujících se k druhé německé diktatuře evidují autoři přes šest set rozmanitých míst, z nichž naprostá většina vznikla až po roce 1989 (srv. KAMINSKY, Anne (ed.): *Orte des Erinnerns: Gedenkzeichen, Gedenkstätten und Museen zur Diktatur in SBZ und DDR*. Berlin, Ch. Links 2007).

11 CORNELIßEN, Christoph: Erinnerungskulturen in Stein: Nationaldenkmäler in Demokratien seit der Amerikanischen Revolution. In: VEEN, H.-J. – KNIGGE, V. (ed.): *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945*, s. 37–60, zde s. 42.

12 ENDLICH, Stefanie: Denkmäler und Mahnmale zur NS-Diktatur. In: *Tamtéž*, s. 61–88, zde s. 76.

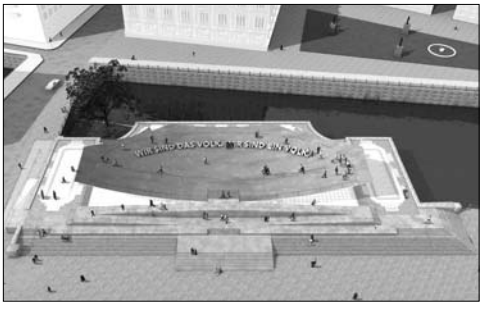

Vítězný návrh veřejné soutěže o berlínský Památník svobody a jednoty. Nápis na pomníku vyjadřuje motto pokojné revoluce z podzimu 1989 a německého znovusjednocení o rok později: My jsme lid. Jsme jeden národ. (foto Bundeszentrale für politische Bildung, Berlín)

znaků demokracie.[13] Rovněž lotyšský literární vědec a člen pobaltské historické komise Valters Nollendorfs vyslovil ve Výmaru názor, že demokratický stát by neměl realizovat ideologickou památníkovou politiku. Té by se měly zhostit spíše občanské iniciativy. Problém je však v tom, že se za těchto okolností obtížněji dosahuje společenský konsenzus o událostech a jevech zatěžujících národní minulost.[14]

V rozsáhlé kolektivní publikaci o „místech vzpomínání" na oběti německých diktatur dvacátého století vyslovili autoři názor, že „mnohotvárné vzpomínání na tyto kapitoly německých dějin prohlubuje naše vědomí svobody, práva a demokracie".[15] Německý historik Bernd Faulenbach zde konstatoval, že Německo je dnes zemí pamětních míst a památníků, z nichž většina je sice věnována historické zátěži, najdou se však mezi nimi i takové, které odkazují k pozitivním tradicím německých dějin. S ohledem na jejich rozporuplnost, vyznačující se přemírou zvratů, je mimořádně obtížné sladit polaritu německé rozdělené minulosti v rámci demokratické „kultury vzpomínání", a právě proto je dle Faulenbacha „německá národní kultura vzpomínání" představitelná pouze jako rozmanité a paralelně působící formy vzpomínání. V centru současné „vzpomínkové kultury" v Německu je období nacismu a jeho obětí, zejména holokaustu, a nic na tom v zásadě nezměnil ani rok 1989. Přes dimenzionální nesrovnatelnost míry zločinů holokaustu by však neměly být upozaděny oběti druhé, komunistické diktatury a vedle negativní tradice by tak měly být zohledněny i tradice pozitivní.[16]

„Téměř dvousetleté dějiny rozporuplného, nehotového a démony nacionalismu hnaného národa dospěly (zlomem v roce 1990) ke svému konci," konstatovali autoři práce o německých vzpomínkových místech, v jejichž disparátnosti a rozporuplnosti se dle nich zrcadlí předchozí vývoj německých dějin.[17] Řada německých historiků

13 NIKŽENTAITIS, Alvydas – ČEPAITIENĖ, Rasa: Über die Brüchigkeit homogener Erinnerungskultur: Der Fall Litauen. In: *Tamtéž*, s. 115–130, zde s. 115 a 130.

14 NOLLENDORFS, Valters: Denkmäler zum Nachdenken: Lettland während und nach der Singenden Revolution. In: *Tamtéž*, s. 91–113, zde s. 110.

15 KAMINSKY, A. (ed.): *Orte des Erinnerns*, s. 7.

16 FAULENBACH, Bernd: Diktaturerfahrungen und demokratische Erinnerungskultur in Deutschland. In: *Tamtéž*, s. 15–24, zde s. 22.

17 FRANÇOIS, Etienne – SCHULZE, Hagen: *Deutsche Erinnerungsorte: Eine Auswahl*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2005, s. 10.

i sociálních vědců upozornila, že rok 1989 představuje mimořádně důležitý zlom v německých dějinách. „Rok 1989 byl velkým rokem v dějinách svobody a demokracie. Na tom se nedá nic změnit, i když dnes již víme," napsal v polovině devadesátých let známý historik Jürgen Kocka, „že v dějinách není nic zadarmo a událostmi let 1989/1990 nebylo pouze odstraněno staré zlo, nýbrž také umožněno nové."[18] Rovněž sociální antropoložka Aleida Assmannová vyzvedla význam roku 1989 pro vytváření nové „kulturní paměti", jejíž součástí se stali jak hrdinové, tak oběti. Dle jejího soudu vznikla v Německu specifická forma „sebekritického vzpomínání", která byla v následujícím období za pomoci politického vzdělávání, neutuchající občanské angažovanosti a mediální prezentace historických témat systematicky rozvíjena. Autorka však soudila, že se „německá vzpomínková kultura" nachází (v roce 2013) na rozcestí, a že je proto zapotřebí položit si otázku, kam se má dále ubírat. Problematika holokaustu je sice stále dominantní, s neodvratným zánikem éry jeho pamětníků však přicházíme o jejich funkci zprostředkovatelů mezi dějinami jako osobní zkušeností a pouhým učivem.[19]

Iniciativu za Památník svobody a jednoty lze v mnoha ohledech chápat jako snahu rozšířit „imperativní sémantiku",[20] kladoucí důraz pouze na to, co nesmí být zapomenuto, o odkaz na události a jevy, jež by měly být připomínány. Svým způsobem jde o pokus etablovat „vzpomínkově politický protipól", mající vytvořit „pozitivní nabídku na identifikaci".[21] To není jistě lehký úkol, neboť v Německu byla hned po roce 1990 přítomna obava, přetrvávající do současnosti, aby v rámci všeobecné euforie ze sjednocení nedošlo k potlačení vzpomínek na nacismus a jeho zločiny. Mluvit o německé „kultuře vzpomínání" tak bude dle historika a politologa Hans-Joachima Veena vždy spojeno se zločiny národního socialismu, bylo by však současně chybou nepokusit se „vybalancovat vzpomínky na oběti obou diktatur" a nevyvarovat se jak specifické „posedlosti vinou", tak snahy odsunout ji do zapomnění.[22] Stejný autor pak v odkazu na historika Reinharta Kosellecka, rozlišujícího „negativní" a „pozitivní paměť",[23] upozornil, že Německo potřebuje jak „negativní

18 KOCKA, Jürgen: *Vereinigungskrise: Zur Geschichte der Gegenwart*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1995, s. 34.

19 ASSMANN, Aleida: *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur: Eine Intervention*. München, C. H. Beck 2013.

20 Viz REEMTSMA, Jan Philipp: Wozu Gedenkstätten? In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 60, č. 25–26 (2010), s. 3–15, zde s. 3.

21 SCHÖNFELD, Martin: Ein erinnerungspolitischer Gegenpol: Das geplante „Freiheits- und Einheitsdenkmal" in Berlin. In: *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History*, roč. 6, č. 1 (2009), s. 129–139, zde s. 129.

22 VEEN, Hans-Joachim: Einführung. In: MÄRZ, Peter – VEEN, Hans-Joachim (ed.): *Woran erinnern? Der Kommunismus in der deutschen Erinnerungskultur*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2006, s. 7–13, zde s. 13.

23 Koselleck upozornil, že mnohé zlé z minulosti se podařilo politicky přeměnit v pozitivní obraz hrdinných obětí. Zločiny nacismu však něco podobného neumožňují. Autor současně vyslovil tezi, že Němci si při vzpomínání na hrůzy nacismu nemohou vystačit pouze s oběťmi, nýbrž musí nutně zakomponovat i rozměr pachatelů. „Naší povinností je," konstatoval Koselleck, „vzpomínat na pravdu, platící pro všechny mrtvé i jednotlivé kauzy."

památníky“, připomínající oběti obou diktatur, tak „památníky pozitivní“, které se pojí k odboji, občanské angažovanosti, boji za svobodu a demokratickým zlomům.[24]

Již během debaty o možném ideovém poselství Památníku svobody a jednoty, která se naplno rozhořela v roce 2008, bylo patrné, že iniciátoři do něj vkládají očekávání, jejichž naplnění nebude lehkým úkolem. Florian Mausbach, zastávající funkci předsedy Spolkového úřadu stavebnictví a prostorového plánování, se v této souvislosti vyslovil pro „občanský památník“, který by „povzbuzoval k občanské statečnosti, bez níž by nebylo možné svobodu, demokracii a národní jednotu ani získat, ani uhájit“. Odmítl přitom podobu „reprezentativního státního monumentu“ a neváhal přirovnat „město bez památníků k bytu bez obrazů“.[25] Podle dalšího z iniciátorů, tehdejšího spolkového pověřence pro otázky lidských práv a humanitární pomoci Güntera Nookeho, „se měl Památník stát symbolickým středem a místem setkávání debatující demokracie“ a jeho umístění v centru Berlína (v těsné blízkosti Zámeckého náměstí) na podstavci, který zde zbyl po odstraněné monumentální jezdecké soše císaře Viléma I., pak mělo manifestovat „sjednocení zdola“ a vytvořit účinnou dějinnou kontrapozici k císařskému „sjednocení shora“.[26] Ve snaze vyzdvihnout „dlouhou tradici svobody v německých dějinách“ se koncepce spolkové vlády z roku 2007[27] přiklonila k původní vizi Iniciativy památníku německé jednoty z roku 1998, zdůrazňující vzájemný vztah revolučních událostí let 1848 a 1989 a navrhující, aby se soutěž o umělecké ztvárnění Památníku nesla v duchu klíčových hesel roku 1989: „My jsme lid!“ „Jsme jeden národ!“[28]

Jak se posléze ukázalo, přispělo právě toto příliš ambiciózní pojetí Památníku k tomu, že se expertní komise nedokázala shodnout na žádném z více než pěti set došlých uměleckých návrhů, z nichž některé nabyly poněkud bizarních forem. Zatímco jeden z projektů například navrhoval Památník ve tvaru obrovského pozlaceného banánu, pokládal jiný umělec za vhodné umístit v centru Berlína něko-

---

(KOSELLECK, Reinhart: Formen und Traditionen des negativen Gedächtnisses. In: KNIGGE, Volkhard – FREI, Norbert (ed.): *Verbrechen erinnern: Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München, C. H. Beck 2002, s. 21–32, zde s. 29.)

24 VEEN, Hans-Joachim: Einführung. In: VEEN, H.-J. – KNIGGE, V. (ed.): *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945*, s. 7–12, zde s. 8 (viz pozn. 4).

25 MAUSBACH, Florian: Über Sinn und Ort eines nationalen Freiheits- und Einheitsdenkmals. In: APELT, A. H.: *Der Weg zum Denkmal für Freiheit und Einheit*, s. 12–30, zde s. 12 n. a 29 (viz pozn. 1).

26 NOOKE, Günter: Ein Denkmal für die Einheit in Freiheit? Formen der Auseinandersetzung mit der DDR. In: MÄRZ, P. – VEEN, H.-J. (ed.): *Woran erinnern?*, s. 111–122, zde s. 112.

27 APELT, A. H.: *Der Weg zum Denkmal für Freiheit und Einheit*, s. 170.

28 Tato hesla zaznívala ve východoněmeckých městech při protirežimních demonstracích v roce 1989. Zatímco tím prvním – *Wir sind das Volk – wir sind keine Rowdys!* – reagovali v říjnu lidé na dezinformační kampaň východoněmeckých médií, snažící se vytvářet dojem, že v ulicích protestují nějací chuligáni, dali východoněmečtí občané druhým heslem zřetelně najevo, že již nevěří v možné reformy NDR a přejí si tak sjednocení. Transparenty s heslem *Wir sind ein Volk* se přitom objevily až v listopadu a v prosinci k nim přibyla i verze *Deutschland einig Vaterland!*. (Srv. ZWAHR, Hartmut: „Wir sind das Volk!“ In: FRANÇOIS, E. – SCHULZE, H.: *Deutsche Erinnerungsorte*, s. 477–489; LINDNER, Bernd: *Die demokratische Revolution in der DDR 1989/90*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 1998, s. 114.)

likametrovou postavu tlačící nákupní vozík a připomenout tak „spotřebitele jako hrdinu dnešní doby“. Poněkud nepatřičně by jistě působila i monumentální žirafa, která dle rakouského autora projektu pevně stojí na zemi, a přesto má hlavu v oblacích a hledí tak s nadějí do budoucnosti.[29] Více než čtvrtina návrhů se ukázala jako zcela nevhodná a porota byla v roce 2009 nucena výběrové řízení ukončit s tím, že nová soutěž se bude vztahovat pouze k událostem let 1989/1990.[30] Pověřenec spolkové vlády pro kulturu a média Bernd Neumann koncem roku 2009 připustil jisté „přetížení prvního výběrového řízení“, vyslovil však současně naději, že se do 3. října 2010 podaří vybrat vítěze nové soutěže o Památník, jejímž tematickým těžištěm bude „pokojná revoluce“, pád Berlínské zdi a znovusjednocení.[31]

Vítězný návrh berlínského Památníku svobody a jednoty „Občané v pohybu“ s projekcí umělého osvětlení (foto Bundeszentrale für politische Bildung, Berlín)

Se svými vizemi se tentokráte přihlásilo bezmála čtyři sta umělců a architektů, z nichž necelé tři desítky postoupily do užšího výběru a tři byli nakonec oceněni jako vítězové s tím, že návrhy je nutné ještě drobně upravit. V dubnu 2011 nakonec Bernd Neumann představil konečného vítěze, kterým se stal společný projekt stuttgartské architektonické kanceláře Johannes Milla a berlínské umělkyně Saschi Waltzové nesoucí název „Občané v pohybu“ (*Bürger in Bewegung*), jenž byl v časopise *Die Zeit* označen za „esteticky šťastný znak poučené německé demokracie“.[32] Památník svobody a jednoty by tak měl mít formu bezmála šedesát

29 Více k jednotlivým návrhům například SCHÖNFELD, M.: *Ein erinnerungspolitischer Gegenpol*, s. 135–138 (viz pozn. 21).

30 V souvislosti s jednotlivými návrhy je vhodné upozornit, že přibližně pětina z nich se inspirovala vítězným návrhem umělecké soutěže pro studenty německých vysokých škol, kterou v roce 2007 vyhlásila Spolková nadace pro zpracování diktatury SED. Návrh studentky Bernadette Böbelové – dva ocelové půlkruhy, které z určitého úhlu pohledu vytvářejí zdání kruhu jednoho – byl oceněn v listopadu 2007 v Berlíně. (Srv. KOLLERHOFF, Sven Felix: Entwürfe, die fast zum Denkmal geworden wären. In: *Die Welt* (5.5.2009). Dostupné online z: *http://www.welt.de/kultur/article3681001/Entwuerfe-die-fast-zum-Denkmal-geworden-waeren.html* [cit. 2015-09-30]. K samotné studentské soutěži srv. Wettbewerb „geschichts-codes“ zur Errichtung eines Freiheits- und Einheitsdenkmals in Berlin. In: APELT, A. H.: *Der Weg zum Denkmal für Freiheit und Einheit*, s. 147–161.)

31 JÜRGENS, Isabell: Neuer Wettbewerb für Einheitsdenkmal startet 2010. In: *Berliner Morgenpost* (30.12.2009). Dostupné online z: *http://www.morgenpost.de/berlin/article102249103/Neuer-Wettbewerb-fuer-Einheitsdenkmal-startet-2010.html* [cit. 2015-09-30].

32 CAMMANN, Alexander: Einheitsdenkmal: Deutschland, knie Dich nieder! In: *Die Zeit*, roč. 65, č. 41 (7.10.2010). Dostupné online z: *http://www.zeit.de/2010/41/Wiedervereinigung-Einheitsdenkmal* [cit. 2015-09-30].

metrů dlouhé zakulacené plošiny či skořápky, která bude volně přístupná návštěvníkům. Na vnitřní straně budou umístěna obě vůdčí hesla revolučních událostí z let 1989/1990 a v případě, že se na jedné straně plošiny sejde dostatečný počet lidí, uvedou celou konstrukci – podobnou houpačce – do pohybu. Podle germanisty, historika a spoluzakladatele Německé společnosti Andrease H. Apelta obsahuje návrh „Občané v pohybu" tři základní myšlenky. Zaprvé, občané, kteří prokázali svou statečnost během podzimních protirežimních demonstrací, představují základnu současné svobody a jednoty v Německu. Zadruhé, Památník neláká pouze k pozorování zvnějšku, nýbrž vybízí návštěvníky k tomu, aby do něj vstoupili a stali se na krátký čas jeho integrální součástí. A konečně zatřetí, možnost společného rozpohybování Památníku lze přirovnat k potřebě „stálého angažmá", bez kterého se žádná demokracie neobejde.[33]

Faktem zůstává, že výsledek soutěže zdaleka nenadchl všechny aktéry debaty o Památníku, což však s ohledem na jejich profesní i ideovou pestrost není ničím překvapujícím. Zatímco jedni kritizovali „banálnost politických alegorií" či „cementování politické ideologie",[34] popřípadě pochybovali o historické autentičnosti zvoleného místa,[35] vítali jiní možnost participace, obávali se však možného patetického vyznění.[36] Označení jako „houpačka jednoty" (*Einheitswippe*), „houpačka Německa" (*Deutschlandwippe*) či „Neumannova houpačka" (*Neumann-Scheukel*), která se objevila v médiích a záhy zdomácněla i v lidové řeči, však naznačují, že občané k Památníku zaujali prozaičtější postoj. V případě, že se jej nakonec podaří realizovat, stane se bezesporu turistickým lákadlem, jistým centrálně umístěným místem zábavy, které však nevylučuje, aby se z něj stalo i „místo svobody", jak v rozhovoru v roce 2011 vyjádřila své přání autorka Sascha Waltzová.[37]

---

33 APELT, Andreas H.: Das Freiheits- und Einheitsdenkmal in Berlin. In: VEEN, H.-J. – KNIGGE, V.: *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945*, s. 231–238, zde s. 237.

34 V rámci panelové diskuse v říjnu 2013 se v tomto duchu vyjádřili například kulturní historik Michael Diers či historik a didaktik Volkhard Knigge (srv. LEPPERT, Manuel: Braucht die Demokratie Denkmäler? Abschlussdiskussion des 12. Internationalen Symposiums der Stiftung Ettersberg. In: *Tamtéž*, s. 267–276, zde s. 269 a 274).

35 Historik a znalec dějin východní Evropy Karl Schlögel vyslovil názor, že „Berlín nepotřebuje další místo pro inscenaci", neboť disponuje řadou míst, která by Památníku propůjčila větší míru autenticity (SCHLÖGEL, Karl: Wir brauchen die Wippe nicht. In: *Die Welt* (28.5.2011), s. 1. Dostupné online z: *http://www.welt.de/print/die_welt/vermischtes/article13399337/Wir-brauchen-die-Wippe-nicht.html* [cit. 2015-09-30]).

36 VAHLAND, Kia: Einheitsdenkmal in Berlin: Demokratie zum Schaukeln. In: *Süddeutsche Zeitung* (14.4.2011). Dostupné online z: *http://www.sueddeutsche.de/kultur/zum-entwurf-des-einheitsdenkmals-demokratie-zum-schaukeln-1.1084869* [cit. 2015-09-30].

37 Autorka v roce 2011 odmítla, že by vytvořila nějakou „houpačku", a označila návrh za „velké pódium", symbolizující odvahu občanů, bez kterých by Berlínská zeď nikdy nepadla. Vyslovila současně naději, že se stane místem vzájemného setkávání různých lidí, na kterém by bylo možné konat řadu kulturních akcí. Pravdou zůstává, že autorka pro neshody se stuttgartskou architektonickou kanceláří nakonec z projektu odstoupila, aniž by tím však znemožnila realizaci celého projektu. (Srv. WALTZ, Sascha: Das Einheitsdenkmal ist keine Wippe. In: *Berliner Morgenpost* (14.8.2011). Dostupné online z: *http://www.morgenpost.de/kultur/article105072336/Das-Einheitsdenkmal-ist-keine-Wippe.html* [cit. 2015-09-30].)

V syntetizujícím článku o Památníku svobody a jednoty a jeho ideovém začlenění do dějin Spolkové republiky Německo dospěli v roce 2011 autoři k závěru, že celá debata vzbuzuje poněkud ambivalentní pocit. Na jedné straně se přeci jen podařilo oživit zájem o revoluční tradici 19. století a tematizovat i problematiku „pozitivních památníků", na straně druhé se ukázalo, jak obtížné bude sladit ambiciózní ideové poselství Památníku s jeho konkrétní uměleckou realizací.[38] Památníku navíc rozhodně neprospělo opakované odsouvání termínu jeho slavnostního odhalení, na čemž se však v poslední době podílely především technické problémy.[39] Zdá se však, že ještě v tomto roce nakonec získá stavební povolení a během několika let tak přibude v Berlíně památník, o kterém bezesporu ještě uslyšíme.

38 HAARMANN, Lutz – MEYER, Robert: Das Freiheits- und Einheitsdenkmal: Die geschichtspolitische Verortung in der Ideengeschichte der Bundesrepublik. In: *Deutschland Archiv*, roč. 44, č. 3 (2011), s. 391–402. Dostupné online z: *http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/53296/freiheits-und-einheitsdenkmal?p=all* [cit. 2015-09-30].

39 Nejprve bylo zapotřebí zachránit kolonii netopýrů, která si našla domov v soklu po císařském památníku, následně se ukázalo, že plošinu bude nutné vybavit zábradlím, aby při „houpání" nedošlo k úrazu, a navíc vyřešit přílišný sklon rampy, aby se na plošinu mohli dostat vozíčkáři a rodiny s kočárky. Nakonec bylo ještě nutné přesunout mozaiku z dob císařství, kterou na podstavci odhalili památkáři. Ukázalo se totiž mimo jiné, že jsou na ní vyobrazeny erby území, která patřilá německému císařství.

Diskuse

Úspěchy a neúspěchy v nejednoznačných konstelacích

Pět biografií Václava Havla[*]

Miloš Havelka

Úcta je tak málo citem libosti, že se jí při pohledu na člověka oddáváme jen velmi neradi. Snažíme se najít něco, co by nám ulehčilo její břemeno, nějaký nedostatek, abychom se odškodnili za pokoření, kterému nás takový příklad vystavil. Ani mrtví nejsou vždy, zejména zdá-li se být jejich příklad nenapodobitelný, bezpečni před takovouto kritikou.

Immanuel Kant: *Kritika praktického rozumu*[1]

Pět velkých monografií z poslední doby věnované životu a dílu Václava Havla, nehledě na dlouhou řadu studií a statí, znovu připomnělo, jak nejednotné, nejednoznačné a taky neúplné zůstává v České republice porozumění této nepochybně nejvýznamnější osobnosti českých politických a v něčem i kulturních dějin poslední třetiny minulého století. Kritická recenze nejdůležitějších textů z poslední doby

* Tato recenzní stať vychází paralelně v německém překladu v mnichovském časopise *Bohemia*.

1 Praha, Svoboda 1996, s. 132. Z němčiny přeložil Jaromír Loužil.

usiluje poukázat nejen na jejich přednosti a nedostatky, ale také na diskontinuity v kontinuitách Havlova myšlení, na úspěchy i neúspěchy jeho politiky a rovněž na vícedimenzionalitu jeho osobnosti, již se autorům recenzovaných prací ne vždy podařilo zprostředkovat.

Havel byl samostatnou osobností, ale nebyl osamocený. Z podobných horizontů zkušenosti poúnorového stalinismu vyrůstala jako on celá jedna generační kohorta lidí narozených mezi roky 1935 a 1945,[2] kteří prožívali padesátá léta na straně poražených a potlačovaných, jejichž rodiny byly podobným způsobem sociálně nebo i soudně postihovány, kteří jako on prožívali své mládí v prostředí podrobení a diskriminací pro svůj původ, kulturních zákazů a osobních vyloučení, kteří nesměli studovat, případně jen vybrané obory, pracovní „umístěnky" dostávali do nejhorších míst a podobně. „Za nejzákladnější zkušenost své generace," uvědomoval si Havel už na konci padesátých let, „považuji důkladné prožití komunistické představy o socialismu v její realizaci a zásadní a jako nikdy dosud … promyšlený poměr k ní, bohužel, z větší části negativní."[3] Podobné zkušenosti, i když v řadě případů možná asymetrické k přesvědčením, očekáváním i zkušenostem některých jeho starších i mladších druhů v disentu (a později i partnerů v politice), měly obecnější povahu a byly důvodem podpory, nebo alespoň sympatií širší veřejnosti. Poněkud nadneseně řečeno, Václav Havel nemusel v listopadu či prosinci 1989 nikoho příliš přesvědčovat a získávat veřejnost pro své názory o potřebě změny.

---

2 Mentální podoba této generace se začala formovat poměrně záhy po únoru 1948 v prostředí malých skupin přátel postižených jako příslušníci „buržoazní třídy". Vznik a intelektuální formování jedné z nejzajímavějších, která vznikla kolem mladičkého Václava Havla, zachytil plasticky ve svém „románu faktu" *„Ústně více": Šestatřicátníci* Pavel Kosatík (Brno, Host 2006). Poválečnou, a hlavně poúnorovou dobu prožívali tito mladí lidé výrazně jinak než příslušníci starší „kunderovsko-kohoutovské generace", aktivně zapojené do tehdejších změn. „Horizont generační zkušenosti" (Karl Mannheim) Havlovy generace byl určován režimními represemi, postihy rodin, upíráním vzdělání a brzděním osobních kariér, obecným vyprazdňováním kultury a manipulacemi veřejného prostoru. Za dodatečný manifest této generace, do něhož přispěli spisovatelé Jiří Gruša, Petr Král, Markéta Brousková, Antonín Brousek, Ivan Binar, Petr Kabeš, Eda Kriseová, Andrej Stankovič, Věra Jirousová, Pavel Šrut, Petr Podhrázský, Jaroslav Vejvoda, Sylvie Richterová a Tomáš Frýbort, písničkáři Jaroslav Hutka a Karel Kryl, filozof Václav Bělohradský a publicista Karel Hvížďala (který je také editorem), je možné považovat exilový sborník *Generace 35–45* (Mnichov, Arkýř 1986). Vedle převážně exilových autorů zastoupených v tomto sborníku je ovšem k této generaci třeba přičíst ještě řadu spisovatelů, publicistů a dalších intelektuálů domácích i exilových, kteří z různých důvodů nejsou mezi jeho autory, jako byl Václav Havel, Milan Uhde, Věra Linhartová, Viola Fischerová, Jan Sokol, Petr Pithart, Václav Klaus, Jan Beneš, Jaroslav Kořán, Bohumír Doležal, Jan Lopatka, Emanuel Mandler, Ivan Wernisch, Jaroslav Střítecký, Pavel Švanda, Milan Petrusek, Ilja Šrubař, Zdeněk Pinc a také někteří další z tzv. šedé zóny období československé „normalizace", kteří se intelektuálně začali prosazovat až po „sametové revoluci".

3 Dopis básníkovi Jiřímu Paukertovi (Kuběnovi), odeslaný 28. srpna 1958, je citován podle biografie Michaela Žantovského *Havel* (Praha, Argo 2014, s. 99). Uložen je v pražské Knihovně Václava Havla pod signaturou ID 1622.

Pod nátlakem politicko-administrativních a společenských institucí, norem a pravidel v době „budování“ socialismu (a potom i za „normalizačního“ režimu) se tak utvářel „kulturní kapitál“ Havlovy generace (odlišná očekávání od politické změny a jiné představy budoucnosti, varovné zkušenosti z předchozích let, jiné hodnoty a vzorce jednání atd.), který hrál tak důležitou roli po listopadu ’89. Tato generační dimenze Havlových postojů by se neměla přehlížet.

Sympatizanty se svým úsilím ale nacházel ve všech věkových kohortách tehdejší československé společnosti vycházejících z podobných zážitků.[4] Sporadické kritiky z těchto vrstev se týkaly spíše jen Havlovy údajně „konfrontační strategie“, jak dosvědčují třeba stanoviska evangelické církve v první polovině sedmdesátých let,[5] alternativu však nepředstavovaly.

Zatímco uvedení Havlova dramatu *Zahradní slavnost* v Divadle Na zábradlí v polovině šedesátých let bylo co do své údajné kritiky „socialistického maloměšťáctví“ hodnoceno spíše pozitivně[6] a pochybnosti vznikaly snad jen o formě „absurdního divadla“, záhy se Havlovy názory staly terčem kritiky jak z pozic komunistického establishmentu a jeho ortodoxních aktivistů, tak z pozic reformních komunistů. Na jedné straně stále ještě působily revoluční „třídní instinkty“, více než obezřetné k Havlově původu, rodinné historii, názorům a jeho celkové situovanosti vůbec. Vedle toho reformním komunistům v oné době připadaly Havlovy postoje a aktivity upřílišněné či nedomyšlené, údajně kompromitující jejich vlastní „obrodné snahy“, a tak vlastně narušující „celonárodní úsilí“ o reformu socialismu, případně její už dosažené výsledky. Svědčí o tom nejen celá polemika Václava Havla s Milanem Kunderou z přelomu let 1968 a 1969 o „českém údělu“ (do níž se s důležitými argumenty zapojila řada dalších, jako třeba Jaroslav Střítecký, Karel Kosík, Emanuel Mandler nebo Lubomír Nový), ale i větší či menší mezigenerační kontroverze z doby předchozí i následující.

Jak dosvědčují spory uvnitř časopisu *Tvář*, distancovaně a kriticky mohl být Havel ovšem přijímán i ve své vlastní generaci. Její postoje a odlišná životní očekávání ale nakonec přes to všechno Havel „reprezentoval“ (Frank Ankersmit) stále zřetelněji a přesvědčivěji. Jeho postavení a význam nicméně ve veřejnosti až do publikace „Dopisu Gustávu Husákovi“ z 8. dubna 1975[7] překrývala „jména roku ’68“, jako byl Ludvík Vaculík, Milan Kundera, Ivan Klíma, Pavel Kohout a další, a dokonce

4 Nemyslím si, že v případě historie Havlovy rodiny se jedná o nějakou analogii k příběhu Buddenbrockových Thomase Manna, jak se to snaží konstruovat v prvním dílu své monografie o Václavu Havlovi Daniel Kaiser (*Disident: Václav Havel 1936–1989.* Praha – Litomyšl, Paseka 2009, s. 29–31), už jenom pro rozdíly v době a prostředí vzestupu, nehledě na revoluční změny české společnosti a české státnosti vlastně po celé 20. století.

5 *Tamtéž*, s. 87.

6 Viz např. Čtyři divadelní večery. In: *Rudé právo* (14.12.1963), s. 4. Víceznačnost přijetí Havlovy *Zahradní slavnosti* politickou reprezentací a jeho důsledky líčí zasvěceně Daniel Kaiser (*Disident: Václav Havel 1936–1989*, s. 52–69).

7 HAVEL, Václav: Dopis Gustávu Husákovi. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989; Dálkový výslech.* Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 67–108.

ještě v době Charty 77 se mnohým mohli zdát věrohodnější Jan Patočka, Jiří Hájek a možná i Zdeněk Mlynář.

Během dalších let, přímo úměrně k opakovanému věznění, se Havlův „symbolický kapitál" (Pierre Bourdieu) začal ve veřejném prostoru stále více zhodnocovat. Havel se stal centralizující osobností, byl – jak to vyjádřil Ladislav Hejdánek – „uhlíkem", který má schopnost vázat na sebe nejrůznější jiné, i (v tomto případě ideově) odlišné prvky, a zároveň byl zárukou. Od počátku osmdesátých let by se bez odkazu na jeho jméno jakákoli protestní akce mohla zdát druhořadou, třebaže i tehdy se mohly objevit kritické hlasy ke strategii a orientacím, jako tomu bylo třeba v „diskusi o statečnosti" na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let (mezi Václavem Havlem a Jiřím Grušou na jedné straně a Ludvíkem Vaculíkem a Petrem Pithartem na druhé), nebo dokonce výtky vůči domnělé Havlově potřebě jednostranně názorově dominovat.

Vrcholem Havlova působení byly nesporně politické a společenské události let 1989 až 1992 a jeho role při vyjednávání se „starým režimem", při iniciaci změn politického systému a restrukturaci institucí „starého státu", při obsazení prezidentského úřadu a plnění jeho funkcí, a zejména při reformulaci zahraničněpolitických orientací republiky.

To vše zakládalo novou přítomnost. Ale právě i výkony tohoto druhu se záhy staly předmětem nových výtek, nedůvěry a kritiky, ať už ze strany přežívající komunistické strany, radikálů zprava i zleva, znovu se organizujících reformních komunistů z roku 1968 (často jen opakujících své staré výhrady), a zejména od „mladočesky" působících nacionálních liberálů z kruhů Občanské demokratické strany. Dokonce se zdá, že tehdy začíná to, co během dalších let sedimentovalo jako jistý „metodologický antihavlismus". Hierarchizoval se kolem (často protichůdných) představ Václava Havla jako původce totalitaristického pojetí českých dějin i skrytého socialisty, jako „pravičáka" i jako „osmašedesátníka", jako průkopníka antikomunismu i „brzdaře" lustrací, jako kritika liberálního uvolňování ekonomiky i jako stoupence privatizací, jako strůjce ideje občanské „nepolitické politiky" i zákulisního politického manipulátora a podobně. To pak postupně zesilovala nespokojenost širších vrstev, které v Havlovi začaly vidět příčinu svých zklamaných očekávání.

Na tomto základě se vyhranilo několik témat kritiky Havlova politického úsilí, z nichž některá se později při různých příležitostech navracela. Dnes už asi odezněly výhrady k jeho spolupráci se „starými strukturami" režimu (vztahy s premiérem Mariánem Čalfou, případ ministra vnitra Richarda Sachera či „pozoruhodná symbióza Hradu s Rudým právem" atd.)[8] stejně jako vůči jeho údajnému nepochopení „slovenské otázky" a problematizaci odsunu sudetských Němců; jen v některých

8 KAISER, Daniel: *Prezident: Václav Havel 1990–2003.* Praha – Litomyšl, Paseka 2014, s. 15. Žantovský naproti tomu ukazuje Havla jako vrstevnatou a nepředsudečnou osobnost, jejíž výklad nelze vyčerpat popisem „politického chování" ani poukazováním na jeho „duchovnost". Havel podle něho „neměl a nikdy si nevytvořil pojem Nepřítele. Jeho desetiletí trvající kritika komunistického režimu vždy tíhla k nějaké formě dialogu, v němž se ze všech sil snažil pochopit pohnutky druhé strany spíš než je démonizovat." (ŽANTOVSKÝ, M.: *Havel*, s. 124.) Podobně píše na jiném místě, že „zásadně se mu protivila představa kolektivní viny

kruzích přežívají výtky k počátečním Havlovým „dětinským“ symbolickým a kompenzačním aktivitám z prvních měsíců po změně (prosazování nové podoby státního znaku a názvu republiky, které údajně pomohlo probudit slovenský separatismus, požadavek návratu kulturních statků uloupených za třicetileté války a podobně). Otevřené je, zda ve světle současných diskusí o takzvaných Heideggerových *Černých sešitech*[9] znovu neožijí kritiky Havlova údajného „heideggeriánství“, konzervativismu a protiosvícenské kulturní kritiky, formulované například u Aviezera Tuckera.[10] Stále se ale objevuje výtka antikomunismu a zjednodušujícího výkladu moderních československých dějin. Přetrvává, nebo se dokonce zesiluje odmítání „Havlovy doktríny humanitární intervence“,[11] jeho důrazu na politiku lidských práv (viz její nedávná kritika v projevech náměstka ministra zahraničních věcí Petra Druláka a dalších), jeho zahraničněpolitické orientace na Severoatlantickou alianci a podpory Spojených států (v kosovské krizi nebo při zásahu v Iráku) i jeho pojetí „občanské společnosti“, mylně identifikovaného s (nehistorickým) výkladem staré české „nepolitické politiky“ (Tomáš Garrigue Masaryk) jako údajně radikální a demokracii ohrožující protihry k legitimitě politických stran a jejich volebním výsledkům. Havlovo pojetí občanské společnosti je stále ještě odmítáno jako svévolné, intelektuálské či nelegitimní, případně jako něco, co přetěžuje politický diskurz „obraty morálního pobouření“ (Václav Bělohradský).

Už na začátku devadesátých let se nespokojenost se směřováním Havlova úsilí začala „na levici“ označovat termínem „havlárna“ (Jan Tesař), v konzervativně-liberálním prostředí se pro jeho stoupence záhy prosadilo ironické a dodnes používané označení „pravdoláskaři“. V současné době se s kritikami působení Václava Havla setkáváme v „revizionistických“ pokusech střední generace historiků o diferencovanější pohled na český vývoj od šedesátých let, na „metahistorické pojetí“ událostí z let 1989 a 1990,[12] a zejména na dobu Havlova prezidentství a zjednodušující „liberálně antitotalitární“ (Michal Kopeček) vyrovnávání s minulostí. V něčem se tak přibližují mocensko-politicky založené tezi Václava Klause, posouvajícího na místo osvobozené „společnosti“ a jejích legitimizačních nároků představu legitimity stranicko-parlamentní „moci“ (což je mimochodem protiklad, jemuž se zatím věnovala malá pozornost) a zdůrazňujícího, že Havlovy zásluhy jsou menší, než se obecně myslí. Václav Klaus zachází ovšem ještě dál, když ve svých polemikách zavedl obecněji sdílený termín „havlismus“, který údajně nikdy „nebyl schopen vytvořit politickou

komunistů; koncept kolektivní viny odmítl již při předchozí debatě o vyhnání sudetských Němců“ (*tamtéž*, s. 346).

9 HEIDEGGER, Martin: *Überlegungen*, sv. 2–6: *Schwarze Hefte 1931–1938.* (*Gesamtausgabe*, sv. 94.) Ed. Peter Trawny. Frankfurt/M., Vittorio Klostermann 2014.

10 TUCKER, Aviezer: *Fenomenologie a politika: Od J. Patočky k V. Havlovi.* Olomouc, Votobia 1997.

11 ŽANTOVSKÝ, M.: *Havel*, s. 452. Žantovský ji vykládá jako pokus o alternativu k politikám 20. století, které svým pasivním, omlouvavým a nakonec nezodpovědným přístupem ke „zlu“ přispěly k jeho opakovanému prosazení.

12 SUK, Jiří: *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989.* Praha – Litomyšl, Paseka 2013, s. 13.

programovou alternativu. Chtěl kázat, poučovat, nechat se oslavovat. Byl schopen bourat, nikoliv tvořit…“[13] Je to prý pouhé permanentní „životní disidentství a … narušování existujících struktur v každém období“.[14]

Stanoviska podobná Klausovi dále rozvíjí a usiluje ideologicko-kriticky systematizovat Václav Bělohradský, nepochybně nejvýraznější veřejný intelektuál posledních let. Ten nediferencuje mezi Havlovou „nepolitickou politikou“ (a její původní Masarykovou formulací nebo i jejími pozdějšími, značně elitářskými kulturněkritickými reformulacemi u Thomase Manna či Györgye Konrada), „subpolitikou“ (Ulrich Beck) lokálních koalic a zájmových sdružení, „apolitikou“ české hospody a praktickou „antipolitikou“ hnutí ANO Andreje Babiše nebo Úsvitu Tomia Okamury. „Havlismus“ Bělohradský denuncuje jako vytváření nerealisticky „dichotomického vidění světa“, které se „namísto politické opozice formuje jako opozice vůči politice“. (Důvodům Havlova častého „světonázorového“ kolísání mezi „konfliktualistickými“ a „konsenzualistickými“ požadavky na společnost a politiku se však nevěnuje.) Jde podle něho o nový sociálně-politický fenomén, který lze ukazovat s ohledem na jeho čtyři údajné omyly. Zaprvé a především to má být naivní „hledání strany, která by napravila společnost“, což podle Bělohradského vede „k přetěžování politiky. Politická opozice se proměňuje v opozici vůči politice“ a politika sama v „antipolitický morální kýč.“ K tomu patří (zadruhé) zdůrazňování „lidských práv“ jako prostředku k „překrývání proamerického aktivismu“. Na rozdíl od Charty 77 „havlismus“ údajně není „solidární s oběťmi americké zahraniční politiky“. (Oběti ruské politiky v Čečně, na Ukrajině a dnes v Sýrii ovšem Bělohradský nezmiňuje.) Proto údajně jedinou možností je navazování na původní chartistickou kritiku kapitalismu a politického imperialismu. Zatřetí se prý „havlismus“ vyznačuje „démonizací Václava Klause (dnes Miloše Zemana)“ a českého vývoje devadesátých let, která zatemňuje reálnou situaci země. To vše omezuje možnosti politiky a (začtvrté) proměňuje „politické kritiky *statu quo* v morální apolitický disent“.[15]

* * *

Pro úvahy nad dnešním vnímáním Havlova politického a myšlenkového dědictví a pro hodnocení jeho postavení a vlivu ve veřejném prostoru uplynulých let jsou samozřejmě zajímavé (a příznačné) také větší a systematičtější pokusy o diferencující biografii. I když obrazy Havla, které nabízejí, nejsou ve výběru hledisek ani v hodnoceních jednoznačné, opírají se o rozsáhlý materiál a usilují o shrnující pohled na Havlovo působení. V delším časovém záběru rekonstruují původ, kontinuity a diskontinuity Havlových postojů i jednání, hodnotí jeho úspěchy i neúspěchy, a to na širší a přece jen méně ideologické fólii jejích skutečných možností a limit.

13 Rozhovor s Václavem Klausem o jeho nové knize. In: *Mladá fronta Dnes* (1.11.2009), s. 6.

14 Tak se vyjádřil Václav Klaus v interview „Politika se vyprazdňuje, ustupuje ‘havlismu’“ pro deník *Mladá fronta Dnes* (16.11.2009), s. 6.

15 Srv. BĚLOHRADSKÝ, Václav: Od Havla k havlismu a zpět. In: *Právo* (8.11.2014), s. 7. Dostupné také online z: *http://mediaresearch.newtonmedia.cz.ezproxy.is.cuni.cz*.

Mám na mysli druhé vydání *Václava Havla* z roku 1991, opatřené podtitulem *Jediný autorizovaný životopis*, z pera spisovatelky, disidentky a pozdější vedoucí odboru stížností a milostí na Pražském hradě Edy Kriseové.[16] Dále je to *Václav Havel* literárního historika Martina C. Putny, s podtitulem *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*, vydaný v době Putnova ředitelování v Knihovně Václava Havla.[17] Ve dvou svazcích vyšel *Disident: Václav Havel 1936–1989* a *Prezident: Václav Havel 1990–2003* novináře Daniela Kaisera.[18] Mezi nimi přišla *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989* historika Jiřího Suka.[19] Zatím poslední publikací z této řady je *Havel* překladatele, bývalého politika a diplomata Michaela Žantovského.[20]

Asi už zde lze předeslat, že přednosti každé z těchto knih mohou být v určitých kontextech ukazovány jako jejich nedostatky, a to solitérně nebo i navzájem – nehledě na to, že texty často svědčí o stanoviscích a názorech jejich autorů jen o něco méně zřetelně než o stanoviscích a názorech samotného Václava Havla. [21]

16 Praha, Práh 2014, 339 stran + 72 strany obrazové přílohy, ISBN 978-80-7252-538-6.

17 Praha, Knihovna Václava Havla 2011, 383 strany, ISBN 978-80-87490-08-2.

18 Praha – Litomyšl, Paseka 2009 a 2014, 276 a 319 stran, ISBN 978-80-7432-012-5 a ISBN 978-80-7432-518-2.

19 Praha – Litomyšl, Paseka 2013, 447 stran, ISBN 978-80-7432-302-7.

20 Praha, Argo 2014, 564 strany + 48 stran obrazové přílohy, ISBN 978-80-257-1213-9.

21 Z rozsahových důvodů jsem v následujících výkladech odhlížel od větších, často pronikavých případových studií, které tyto biografie takříkajíc doprovázely, jako je např. důležitá studie Jiřího Suka *Konstituční, nebo existenciální revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989–1990* (Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2014), dále od zajímavých a inspirativních edic starších monotematických statí, jako např. *Havel je uhlík: Filosof a politická odpovědnost* Ladislava Hejdánka (Praha, Knihovna Václava Havla 2009), resp. od sborníku starších, spíše literárněvědných statí *Čtení o Václavu Havlovi: Autor ve světle literární kritiky* různých autorů v edici Michaela Špirita (Praha, Institut pro studium literatury 2013). Na některé méně známé a přehlížené souvislosti a skutečnosti z dob Havlova „českého prezidentství“ upozorňuje anekdoticky v knize vzpomínek *Deset let s Václavem Havlem* jeho bývalý mluvčí Ladislav Špaček (Praha, Mladá fronta 2014). Pro lidský i intelektuální obraz Václava Havla v posledních letech „normalizace“ zůstaly u všech biografů zcela nevyužity zajímavé a neformální *Vyhrabávačky: Deníkové zápisky a rozhovory z let 1988 a 1989* Ireny Gerové (Praha – Litomyšl, Paseka 2009). Stranou této recenzní statě zůstal rovněž *Václav Havel: Politická tragédie v šesti dějstvích* anglického politologa Johna Keana (Praha, Volvox Globator 1999), protože diskuse, již vyvolal, zasáhla české prostředí poměrně málo, nepochybně také pro řadu věcných chyb a nepřesností (nehledě na autorovu předsudečnou snahu ukazovat, že Havlovi šlo o moc kvůli moci samé). Keanova otázka, do jaké míry je Havlovo myšlení funkcí jeho „pokusů uniknout logice kapitalismu“ (viz ŽIŽEK, Slavoj: Attempts to Escape the Logic of Capitalism. In: *London Review of Books*, roč. 21, č. 21 (28.10.1999), s. 3–6), by si ovšem zasloužila hlubší diskusi, než na jakou je zde místo. Poněkud *à la thèse* působí knížka kanadského politického filozofa Aviezera Tuckera *Fenomenologie a politika* (viz pozn. 10). Velice kriticky píše o Havlovi publicista Emanuel Mandler v knize *Oba moji prezidenti: Václav Havel a Václav Klaus* (Praha, Libri 2004), zde se ale jedná spíše o osobní, ještě ve sporech 60. let založenou polemiku.

Intelektuální romance Edy Kriseové

Eda Kriseová drží své vyprávění co nejblíže událostem, příliš nezobecňuje, jen se snaží vysvětlovat Havlovu tvorbu a životní postoje na pozadí prvních změn společnosti po roce 1990, kdy přežívaly staré předsudky a vytvářely se nové, aby mohla svého Václava Havla ukazovat jako dobrého přítele a vůdčí osobnost disentu, ale především jako kladného hrdinu předchozí doby a vzor pro přítomnost. Havlův život líčí jako koherentní a orientovaný celek a oproti Putnovi či Kaiserovi, více zdůrazňujícím významové souvislosti, konstituuje Havlův „biografický čas“ (Theodor Winkelbauer) jako pouze „lineární čas“ individuálního života.

Havlovo charisma, které Kriseová silně vnímá spolu se všemi, kdo věřili, že Havel změní jejich život i celou společnost přerodem jejích mravních principů, je zde nevysloveně postaveno do protikladu vůči těm, kdo tehdy věřili v charisma Klausovo (což do značné míry platí například o Danielu Kaiserovi) a v zázraky jeho ekonomické transformace, která je záhy přivede k blahobytu srovnatelnému se Západem, aniž bude sahat do jejich svědomí, a především do jejich hierarchie hodnot.

Eda Kriseová příslušnost k disentu a tomu odpovídající sympatie nezakrývá. Svou optiku při čtení povahy Havlových hodnot a orientací rozšiřuje směrem k jejich „ideovému“, v době prvního vydání knihy většinou méně známému podkladu, jejž ale považuje beze všeho za výlučný, nezpochybnitelný a univerzální. Snadno přitom podléhá emocím, volí silná slova i klišovité obraty, které až příliš často opakuje (Havlova „hloubka“ při všech příležitostech: v poznání, v přesvědčeních i vztazích; „pýcha moci“ a „obludnost režimu“, „absolutní horizont“, „netečná veřejnost“, „strukturáci“ a podobně).

Ze všech Havlových biografů Kriseová klade největší důraz na Havlovo lidsky „harmonické“ utváření a zázemí: na pozitivní vliv matky a role manželky Olgy a bratra Ivana, na širší okruh přátel a – což se jí zdá nejdůležitější – na rodinné tradice a jejich zakořenění v životě „národní buržoazie“, jejíž výkonnost a hodnoty (jako pracovitost, podnikavost a vůle něco tvořit, smysl pro čest a právo, pořádkumilovnost, vytrvalost, důslednost, tolerance a „gentlemanství“ atd.)[22] se snaží rehabilitovat proti těm, kteří v Havlovi viděli jen „po navrácení Lucerny“ prahnoucího potomka kapitalistů. Vyzvedá Havlovu skromnost a zdrženlivost, jeho schopnost vhledu a sklon k sebezpytu, ale jeho sebeironii a smysl pro humor, případně i to, že to byl také „tajný strašpytel“, což připomenul Michael Žantovský (*Havel*, s. 14), Kriseová nevnímá.

„Normalizační“ realita, její formy, tlak na život a také její proměny Kriseové zůstávají uzavřeny v disidentském vidění situace a v distanci od každodennosti doby a nedisidentských způsobů „přežívání“. Opakovaně se klade otázka, zda a jak se z nich Havel poučoval, co z nich kritizoval (a s jakými argumenty), jaké závěry z nich vyvozoval a do jaké míry byly v této souvislosti jeho reakce „otevřenější“, nebo naopak „předsudečnější“, než byla věrnost vlastnímu obrazu světa.

22 Srv. k tomu podrobněji např. OSSOWSKA, Maria: *Měšťanská morálka.* Praha, Academia 2012.

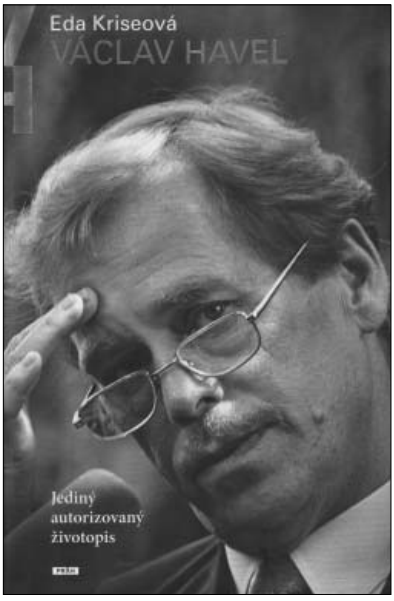

Pokud si Kriseová všímá ideových a intelektuálních zdrojů, vlastně je jen vypočítává: zejména důležitou a nepopiratelnou roli sociologa a filozofa Josefa Ludvíka Fischera (jehož kulturněkritický levicový liberalismus by asi zasloužil podrobnější výklad jak s ohledem na Havlovy juvenilie, tak na jeho postoje v šedesátých letech, a také pro jeho chápání ekonomiky i „socialismu"),[23] a rovněž knihu *Sedm listů Melinovi* (1948) brněnského filozofického solitéra Josefa Šafaříka (a jeho následné texty), hlavně pokud jde o Havlův vztah k moderní vědě a technice, ke konzumentství a neautentickému životu. Jejich vliv ale asi nelze ukázat jen několika nekomentovanými, byť působivě vybranými citáty. Šafařík, který napsal zajímavý doslov k Havlově hře *Vyrozumění*,[24] byl již v Havlově mládí jeho „filozofickou biblí".[25] Spolu s dalšími z brněnského křídla „šestatřicátníků" (Pavel Kosatík) Havel udržoval se Šafaříkem kontakty i za „normalizace", jakkoli se na jejím začátku rozešli v názorech na povinnost politické angažovanosti intelektuála. Kriseová si uvědomuje i nepopiratelný vliv Jana Patočky, zejména v souvislosti s Chartou 77, ale k jeho pozdním filozofickým pojmům jako „strach", „úživa", „otřesení" a „solidarita otřesených", respektive k protikladu „duchovního člověka" a „intelektuála", který byl pro sebepochopení disentu v mnohém ohledu konstitutivní, se nedostává.

Eda Kriseová napsala disidentskou romanci, jejíž hrdina vzdor odporu, překážkám, dočasným porážkám, nejrůznějším pokušením a možná i oklikám nakonec „nalezne svatý grál", jehož povahu a tvar sice zpočátku jen tuší, ale o jehož významu nepochybuje. Asi zde ale platí, co kdysi této formě historického vyprávění vytýkal kanadský literární teoretik Northrop Frye, že totiž „šťastné konce nepůsobí jako pravdivé, ale jako žádoucí, a lze jich dosáhnout jen manipulací".[26]

Takovéto vylíčení Havlova života šlo nicméně vstříc dobovému optimismu převážné části veřejnosti na počátku devadesátých let. Svůj účel – urychleně přiblížit Havlovu osobnost a jeho myšlení s ohledem na potřeby doby – kniha nepochybně splnila, vzdor věcným i nevěcným výtkám a spíše odmítavým kritikám. Ve svém druhém vydání po letech působí ovšem příliš osobně a povrchně.

23 To se týká i pokusu Daniela Kaisera v prvním dílu jeho biografie (s. 38 a 63 n.).
24 Praha, Dilia 1968.
25 HAVEL, Václav: *Dálkový výslech*. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4, s. 14.
26 FRYE, Northrop: *Anatomie kritiky*. Brno, Host 2003, s. 14.

Sebepotvrzování duchovnosti Martina Putny

Také **Martin C. Putna** ve svém *Duchovním portrétu* Václava Havla *v rámu české kultury 20. století* specifiku Havlovy osobnosti – podobně jako Eda Kriseová – hledá v jeho měšťanském původu, ještě silněji ale v tradici zájmu děda a otce o esoterické vědění a o „duchovní" aktivity vůbec, jež oběma reprezentovala „ekologicko-feministicko-okultní mystička" (?!) Anna Pammrová (s. 24, 52 ad.), známá také z okruhu básníka Otokara Březiny. Podobné sklony Putna shledává více či méně přítomné i ve většině Havlových životních projevů.[27] Jde jistě o jeden z důležitých motivů pro porozumění antinomiím Havlova intelektuálního naturelu, který se projevoval přinejmenším nepředsudečností jeho postojů k této sféře; zůstává ovšem otázkou, do jaké míry je použitelný jako organizující „sémantické gesto" (Jan Mukařovský) při výkladu Havlova celkového myšlenkového ustrojení, nehledě na proměnlivou intenzitu jeho „duchovnosti" (nebo dokonce „náboženskosti") a jejich posuny v čase. Havel určitě nebyl (konzervativním) strážcem duchovních hodnot, jak si ho představoval třeba Julien Benda, jehož *Zrada vzdělanců*[28] byla tajným tipem mnoha domácích kritiků civilizace i komunistického režimu. Mimochodem: vlastnictví Bendovy knihy bylo v padesátých letech trestným činem.

Je zajímavé, že se Putna nepokusil využít a otestovat postupy výkladu života jako „duchovního příběhu" v intencích samotného Havla, jak se o to pokoušel ve studii o Josefu Čapkovi.[29] Takové vzájemné vztahování kvality umělecké tvorby, asymetrie veřejného a soukromého, včetně zvláštní neproniknutelnosti k jádru, by mohlo vycházet velice silně vstříc vlastnímu Putnovu pojetí „duchovního portrétu". Je asi také škoda, že se Putna nepokusil rekonstruovat alespoň základy způsobu, jakým Havel přebíral a propojoval takzvaně duchovní motivy. Putna například opakovaně připomíná Martina Heideggera a cituje nadpis jeho interview pro časopis *Der Spiegel* „Už jenom nějaký Bůh nás může zachránit", ve své době v disentu živě diskutovaného a v samizdatu komentovaného Janem Patočkou, ale vyhýbá se úvaze, co tím Havel vlastně rozuměl a do jaké míry se nechal (nebo nenechal) inspirovat Heideggerovou základní tezí.

Jádrem Putnových výkladů se mohou zdát otázky, které v devadesátých letech zajímaly mnoho lidí, totiž zda Havel věří, anebo ne, a případně také v co. Na více místech, nejsystematičtěji ve výkladech *Dopisů Olze* (zejména s. 214–221), se Putna pokusil ukázat nejednoznačnosti Havlova chápání náboženství, i když ne všem bude dostatečně transparentní jeho odlišení dvou tradicí: „na jedné straně křesťanství

27 Na podobný výklad se Putna pečlivě připravoval, jak dokládají jeho časopisecké statě a dva Sešity Knihovny Václava Havla (č. 3 a 4): *Kniha života: Záznamy a komentáře spiritistických seancí* děda Vácslava Havla v Putnově výběru (Praha, Knihovna Václava Havla 2011), a zejména studie *Spiritualita Václava Havla: České a americké kontexty* (Praha, Knihovna Václava Havla 1999), v níž Putna Havlovo myšlení spojuje s náboženskými inspiracemi T. G. Masaryka.

28 Praha, Mánes 1930.

29 HAVEL, Václav: Josef Čapek. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 3: *Eseje a jiné texty z let 1953–1969.* Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 542 n.

v katolické podobě“ a na druhé tradice „osvícensko-deisticko-zednářské a masarykovsko-unitářské“ (s. 217), již Havel údajně reprezentoval. Rozlišení je to nepochybně principiální, ale vlastně akademické, vypuštěním protestantského elementu (Ladislav Hejdánek, Erazim Kohák a další) zjednodušující a ve svých intencích abstraktní, dokud by se neukázalo, jak konkrétně působilo ve veřejném prostoru, nebo alespoň v Havlově tvorbě. Dokonce i pokus, který by směřoval o několik úrovní níž, totiž vykládat Václava Havla jako člověka s *duchovně-náboženskými sklony*, byť kolísajícího, a připomínat přitom Tomáše Garrigua Masaryka, by neměl přehlédnout, že třeba pro Masarykovo bezprostřední spojování náboženství s morálkou a morálky s politikou, respektive náboženství s politikou (náboženský „smysl českých dějin“), nebylo zavedení zvláštní kategorie „ducha“ vůbec zapotřebí. Nehledě na to, že přistoupit na Masarykovu životní dráhu jako na „model životní dráhy Václava Havla“ (s. 52) je vůbec krátké spojení.

Putna čte mnoho dochovaných Havlových sdělení doslova, většinou nevnímá jejich vzájemné posuny a také Havlův *understatement*, což může zkreslovat skutečnou podobu a explicitnost údajné „duchovnosti“, případně i „náboženskosti“, a jejich tematizace. Řada aspektů Havlova rozhodování, jednání i myšlení by tak byla čitelnější a bezprostředněji vysvětlitelná z celku jeho osobnosti (jak o to usiluje Žantovský) než z enumerace jednotlivých vlivů a koincidence událostí.

Václav Havel si jistě dobře uvědomoval, že náboženství, teologie i náboženská psychologie na jedné straně a *new age*, *hippies* nebo i esoterismus na druhé jsou – podobně jako rocková hudba – sociálními, civilizačními a kulturotvornými fenomény moderní doby a možnými způsoby alternativní existence, nositeli zvláštní imaginace a sférou osobní autenticity v době obecného zmasovění, konzumu a manipulace. Ale tolerance, vnímavost nebo i inspirované sdílení některých motivů, včetně nároků na osobní disciplinaci (jak by doložila například Havlova radost z dodržování náboženských postů ve vězení nebo úspěchy v józe), zůstávaly do značné míry soukromé a asi by vyžadovaly psychologičtější horizont interpretace. Třeba Putnou zdůrazňovaný fakt, že Havlovy porady a vyjednávání mnohdy připomínaly „zednářský styl“ (?!) aktivit jeho otce (s. 61), na tom nic nemění.

Problém je asi v samotné neurčitosti a mnohoznačnosti Putnou zavedeného pojmu „duch“ (respektive „duchovní“ a „duchovnost“, případně ekvivalentů „spirituální“ a „spiritualita“). Zřejmě by stálo za to odlišit je od dalších možných konceptů; třeba od toho, čemu se běžně říká „morální idealismus“, kulturní a názorové „zakotvení“ a podobně. „Duchovnost“ totiž u Putny tak trochu připomíná onu Hegelovu „noc, ve které jsou všechny krávy černé“.

Řada Putnových postřehů proto působí spíše jako ornament než jako argument, nehledě na nebezpečí, že se tak stírají rozdíly a důležité odlišnosti, třeba vůči snahám a filozofickým hrám „‘katolické’ skupiny Kampademie“ (s. 222) (Pavel Bratinka, Ivan M. Havel, Daniel Kroupa, Martin Palouš, Zdeněk Neubauer a další). Působení jejich myšlenek na Havla, jak je lze doložit v *Dopisech od Olgy*,[30] mělo

30 HAVEL, Ivan M. a kol.: *Dopisy od Olgy*. Ed. Jan M. Heller a Martin C. Putna. Praha, Knihovna Václava Havla 2010.

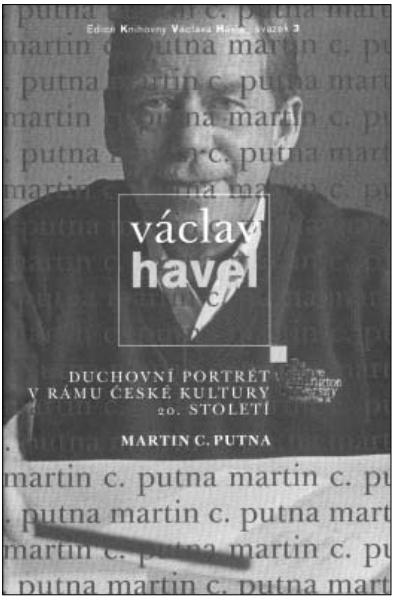

možná i jiné nebo diferencovanější motivace. Více než nějaká „náboženskost“ zde mohla působit skrytá kritika instrumentalizovaného rozumu moderní vědy a techniky (jak ji zdůrazňovali Josef Šafařík a Jan Patočka) a také moderních technologií politiky – nehledě na to, že motivy transcendence mohou mít ve vězeňském prostředí posunutý význam.

Jistě je možné se u Havla shledat s jistou soukromou ochotou pohrávat si s některými – ať už skutečnými, nebo zdánlivými – možnostmi, které se zde nabízejí,[31] ale „duchovnost“ byla Havlovi v první řadě dimenzí lidskosti, nechceme-li přímo říci humanity, a to současně znamenalo: dimenzí svobody, autenticity, vlastní paměti, nezávislosti a imaginace. Úvahy o možnosti nadindividuálního řádu byly spíše hledáním předpokladů reflexe a její platnosti, potřebou zvláštního odůvodnění (respektive smyslu) existence, a proto distancí od pouze pragmatického, čistě materiálního a kauzálního, jen „reálpolitického“, technologického a účelového, případně omezeně konzumního přístupu ke světu. V této intenci je asi třeba rozumět Havlovu obratu „duchovní stát“ z *Letního přemítání*,[32] jak jej zmiňuje Putna (s. 14).[33] Ten mu měl být něčím více než jen delegací potřeby „sebezachování“ individuí (Thomas Hobbes), sférou *comerce* (Adam Ferguson), suverénem ve vyhlašování výjimečného stavu (Carl Schmitt) nebo než jen subjektem „reálpoliticky“ udržovaného blahobytu na úkor lidských práv, tj. obecněji pojaté svobody než jen svobody trhu.

Havel si nepochybně uvědomoval, že každý politický systém má potřebu působivé legitimizace vlastního panství a moci, která existenci faktických poměrů proměňuje (i když třeba ne pro všechny) v uspořádaný kosmos získaných práv, sdíleného smyslu a prostoru svobody.[34] Spíše se zde tedy jednalo o shora zmíněný filozofický problém „odůvodnění“ (*Begründung*), o potřebu přesáhnout každodennost

31 To se dá ukazovat na Havlově nezaujatém nebo i vstřícném vztahu k lidem, kteří se do těchto sfér snažili – pro jiné možná i komicky – pronikat (Eda Kriseová, Richard Sacher), nebo ji dokonce reprezentovali (dalajláma, papež Jan Pavel II).

32 HAVEL, Václav: *Letní přemítání.* Praha, Odeon 1991.

33 Putnova výtka vůči Havlově „nechuti k oborově či ‘ideologicky’ přesnější definici“ státu (s. 14) je zvláštní, protože Putna sám nedefinuje vůbec nic. Nehledě na to, že v tomto případě nebere zřetel na permanentní napětí mezi pojmem (respektive ideálem) a skutečností, ve kterém se všechny definice s ohledem na vývoj reality a na proměny politických konstelací nakonec stávají nepotřebnými.

34 Jak to kdysi vyjádřil Max Weber (*Wirtschaft und Gesellschaft*, sv. 2. Tübingen, Siebeck – Mohr 1968 (6. vydání), s. 648).

a samozřejmost existence, případně o směr smysluplné změny poměrů – totiž o fakt, že věci nelze odůvodňovat jen tím, že jsou: existence nikdy netranscenduje sebe samu, jak dobře věděli někteří Havlovi oblíbení existencialisté.

Důležitější než hledání odpovědí na otázky po povaze Havlovy „duchovnosti" je asi Putnovo původní pochopení Havlova významotvorného výkladu undergroundu (onoho „přízraku svobody", jak to později nazval Jiří Suk – s. 37) jako něčeho, co nelze přehlížet s argumenty perifernosti, nevážnosti a marginálnosti, nebo dokonce kulturní destruktivnosti, a co – svým důrazem na identitu, autenticitu a individuální svobodu, na distanci od stávajícího, na hledání alternativ a trvání na vlastních principech, a asi také na specifickém skupinovém humoru – utvářelo Havlův obecnější vztah ke skutečnosti. V tom všem se underground hluboce stýkal s Havlovou divadelností.[35]

Patos a odpovědnost Havla-politika Putna dovoluje nahlédnout v souvislosti s jeho osobními sklony, se smyslem pro nevážnosti života, pro jeho bizarnosti, s citem pro absurdnost situací a pro nejednoznačnou nehotovost stávajícího. Pro dnešní dobu je důležitý Putnův poněkud nadneseně nadepsaný pokus „Hon na Havla a Fórum 2000: štvancem médií a hostitelem myslitelů", poukazující na obecnější Havlovy intelektuální, respektive „duchovní" iniciativy i na neporozumění Havlových kritiků těmto aktivitám.

„Zarámování" Václava Havla jeho „duchovností" je u Putny důsledné, zvláštním způsobem umožňuje propojovat Havlův původ a kolektivní budoucnost, rodinné tradice a národní kulturu, čistě osobní obzory a individuální usilování s vlivem na velkou část společnosti, nicméně přesto působí v jistém smyslu neúplně. Třeba otázka, dokdy byl Havel ještě „duchovní osobností" a odkdy už ne, již si klade Daniel Kaiser (*Prezident*, s. 267) – nebo naopak, odkdy se jí stal – a jak se tento aspekt rozvíjel setkáním s papežem či dalajlámou (Žantovského *Havel*, s. 402–404), se zdá v Putnově substancializaci rodinného východiska vlastně nezodpověditelná.

35 Underground i groteska (z italského *grotta* – jeskyně, podzemní prostor, podzemí) mají podobný původ v tom, co sice existuje, ale nemá a nemůže být oficiálně akceptováno, co je znevažováno, potlačováno a vyháněno. Groteska přitakává autenticitě sdílené vyvrženosti, autenticitě, která existuje vlastně jen v „subspolečenských", resp. „podzemních" oblastech (underground, alternativní hnutí, nová religiozita, „paralelní *polis*" ap.); poukazuje na křehkost „nadzemního" řádu, na nevážnost vážnosti, na samolibost ideologií, na účelovost pravidel i umělost takzvané reality, a většinou – když odhaluje pokrytectví životních a kulturních jistot i absurdní logiku situací, ve které věci ztrácejí smysl a vše poklesá do konzumu – provokuje. Absurdita, ironie a satira jako základní tropy grotesky jsou nejen nosným hlediskem moderní literatury, ale i důležitou součástí prožitku moderních dějin vůbec (jak by se dalo ukazovat třeba na pracích Benedetta Croceho, Jacoba Burckhardta, Johana Huizingy a dalších) a jejich totalitarismů zvláště. V kultuře naší doby se absurdita stala jedním z nejobecnějších vyjádření povahy světa (Franz Kafka, Albert Camus, Samuel Becket, Eugène Ionesco, u nás Jaroslav Hašek, Ladislav Klíma a další) a stále častěji může být vnímána jako „realistický" popis 60. a následujících let. V tomto smyslu „realistické" jsou vlastně všechny Havlovy hry.

Jeho kniha je nicméně čtivá, prozrazuje autorovu radost z psaní, zabírá neznámý materiál a ve většině detailů je zajímavá. Souvislosti buduje velkoryse, někdy proto působí svévolně.[36]

Daniel Kaiser: Utopie a omyly v životě disidenta a prezidenta

Dva díly biografie **Daniela Kaisera** jsou dohromady ve srovnání s ostatními texty o Havlovi nejrozsáhlejší, co do zpracování ale nejméně jednoznačné. Úsilí o objektivní úplnost a nadhled, snaha nepominout nic důležitého a zajímavého v kombinaci s nevysloveným vlastním politickým přesvědčením vtiskují Kaiserovu líčení Havlova života přesto poněkud jednodimenzionální povahu i tam, kde autor poukazuje na rozpory a nedůslednosti Havlových postojů nebo na tlaky zvnějšku.

Kaiser v přílišném soustředění na Havlovu osobu a jeho politickou biografii, na politické hry o prestiž a moc přehlíží nejen její důležité generační a skupinové aspekty, ale i mezinárodní kontexty rozhodování. Nevšímá si strukturních analogií s problémy ostatních postkomunistických zemí ani vznikajících objektivních politických a ekonomických tlaků, nejednoznačností rozhodnutí, nebo dokonce i promarněných příležitostí. Perspektiva jeho vyprávění o Havlovi je ukotvena převážně v českých událostech a českých bojích. Vznikala asi spontánně, ale působí provinciálním a „novinářsky“ zjednodušujícím dojmem, zejména tam, kde se ve vyústění událostí prolínalo více motivů jednání, nebo dokonce nastávala jejich heterogonie.[37]

U Kaisera chybí například nejen výklad Havlových vztahů k československému exilu, k lidem jako Vilém Prečan, František Janouch, Pavel Tigrid, Alfréd Radok a další, ale třeba také k německému prezidentovi Richardu von Weizsäckerovi (k jeho dlouholeté kritice systému „sebestředné“ stranické demokracie,[38] kterou Havel nepochybně znal), případně fakta o důležitém působení americké ministryně zahraničí Madeleine Albrightové. Asi nejdále se tímto směrem vydal Michael Žantovský.

Pierre Bourdieu se ve svých úvahách o způsobech a možnostech biografie snažil ukazovat, že „aktér“ je vždycky jen „vztahové určení“, a v tomto smyslu závislý na „uznání“ ostatních aktérů. (Každá „substancializace“ jeho postojů je proto vždy a předem sporná.) Jako „subjekt“ se konstituuje převážně jednak diskontinuálním zaujímáním pozicí v nehomogenním politickém, sociálním, symbolickém, náboženském, kulturním a jiném „poli“ nejrůznějších konkurencí osob a idejí, jednak svým situováním do různých „jazykových her“, v nichž je aktivní, jejichž pravidla

36 Určité momenty, které se dají vyložit v Putnově smyslu jako „duchovní“, autor v knize kupodivu přehlíží: třeba témata pravidelných „brainstormingových“ setkání širšího okruhu intelektuálů v lánské vile Amalia, kde se otevíraly nejrůznější otázky (nejen pro vysílání *Hovorů z Lán*), ale i dosud málo identifikované problémy doby, a někdy zde dokonce uzrávaly motivy velkých zahraničních projevů.

37 Jde o staré sociálněpsychologické zjištění, že podobné následky mohou vyrůstat z nestejných příčin a že podobné příčiny mohou vést k nestejným následkům.

38 Viz k tomu např. některé von Weizsäckerovy úvahy v jeho knize *Čtvero zastavení: Vzpomínky politika* (Praha, Prostor 2000).

usiluje přetvářet, případně jimž podléhá a v nichž může být i zneužíván. Biografie, nemá-li zůstat jen popisem, je z tohoto hlediska vždy utvářena napětím mezi „habitem“ osobnosti a povahou konkrétního „pole“ (jakožto souboru objektivních vztahů a tlaků), v němž se daná osobnost usiluje prosadit ve spolupráci i konfliktech se všemi ostatními aktéry, kteří se v daném „poli“ také angažují a kteří jsou postaveni před týž soubor možností.[39]

Daniel Kaiser naproti tomu většinou jen zachycuje a mechanicky seřazuje. Vypráví následnost událostí, z koincidencí dělá kauzality, případně konstruuje (někdy falešné) kontinuity, nevšímá si skupinových přesvědčení ani ideologických nebo objektivních politických tlaků; obecné problémy vykládá jako jen osobní stanoviska, a hlavně nevnímá alternativní možnosti rozhodování, ať už pozitivní, nebo negativní. Jeho agregaci faktů chybí ochota zajímat se, na co to nebo ono zjištění poukazuje, případně co naznačuje, jaké další motivy do něj vstupovaly, jaké byly jeho přesahy a kontexty, případně i důsledky. Prohlášení ve veřejném prostoru, komentování událostí i kontroverze mezi Havlem a jeho oponenty jsou v Kaiserových biografiích vykládány konfrontačně; představa, že by se v některých případech mohlo třeba mířit do vlastních řad, že šlo také, nebo dokonce především o vnitrostranický mocenský boj a „sbírání bodů“ pro vlastní pozici, mu uniká anebo ho nezajímá (například za zveřejňováním kritických stanovisek členů ODS během diskusí o Havlově prezidentské kandidatuře po rozdělení Československa nemusela být v první řadě pouze snaha umenšovat Havlovy naděje, případně, jak Kaiser říká, Havla „potrápit“ (*Prezident*, s. 135), ale především upozornit na sebe samé a prosadit se ve vnitrostranické soutěži. (Něco podobného platí i o opakujících se účelových kritikách Havlovy „nepolitické politiky“, přestože Havel tento pojem po listopadu 1989 prakticky nepoužíval.)

Čtenář si uvědomuje, že vše, co Kaiser vypráví o Havlově „předsametovém“ životě, k němu sice patřilo, nemůže si být ale jistý, zda je to všechno podstatné, případně zda nebylo něco důležitého přehlédnuto. Na jedné straně Kaiser asi jako vůbec první upozorňuje, jak blízko svému zániku byla Charta 77 v době Havlova uvěznění (*Disident*, s. 176–180), žádné závěry pro celkovou situaci disentu z toho ale nevyvozuje. Na druhé straně třeba podcenil události a Havlovy aktivity mezi sovětskou okupací a „Dopisem Gustávu Husákovi“, v nichž asi postupně krystalizovala řada Havlových pozdějších postojů, což si autor zjednodušuje obratem o „černé díře první poloviny 70. let“, případně Havlovou „krizí středního věku“ (*Disident*, s. 75), jíž údajně odpovídala i „krize autorská“ (s. 88). Kaiser zde přehlédl Havlův „Dopis Alexandru Dubčekovi“ z 9. srpna 1969,[40] jen zmiňuje jeho podíl na petici „Deset bodů“, nevšímá si ale ani jeho vlastní tvorby, například her *Horský hotel* nebo *Spiklenci*, a zejména *Žebrácké opery* a jejího přelomového „nepoliticky politického“ působení v době sílící

39 Viz k tomu např. roztroušené úvahy v publikacích: BOURDIEU, Pierre: *Das politische Feld: Kritik der politischen Vernunft.* Konstanz, Universitätsverlag Konstanz 2001; TÝŽ: *Schriften zur Politik und Kultur*, sv. 1: *Die verborgene Mechanismen der Macht.* Hamburg, VSA 1992; TÝŽ: *Sociologické hledání sebe sama.* Brno, Doplněk 2004, s. 31 nn.

40 HAVEL, Václav: Dopis Alexandru Dubčekovi. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 3, s. 911–929.

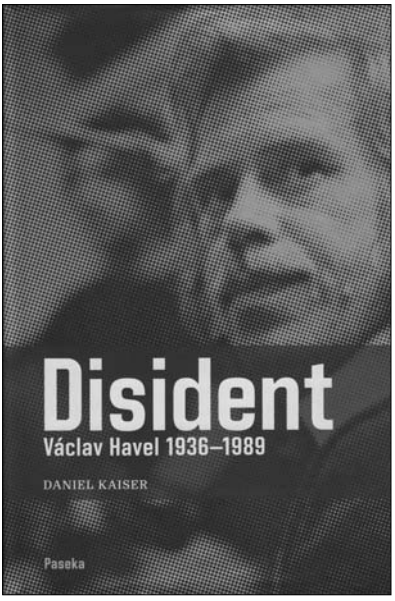

únavy a „normalizačních“ rezignací, kdy se „každý musel spolehnout sám na sebe“, jak to formuloval Žantovský (*Havel*, s. 127). Důležitá polemika s Milanem Kunderou o jeho stati „Český úděl“ z přelomu let 1968 a 1969 byla asi méně „debatou o smyslu disidentství“ (*Disident*, s. 79) a více diskusí o vztahu dějin a politiky, o povaze socialismu a o mezích jeho reformovatelnosti.

Prvoplánové soustředění na politiku se ukazuje také například v Kaiserově nepochopení uměleckého významu a celé dramaturgicko-estetické koncepce Divadla Na zábradlí v šedesátých letech.[41] Proto třeba o Janu Grossmanovi, jehož pronikavé literárněvědní a širší kulturněkritické analýzy Václav Havel nepochybně znal z poválečných melantrišských *Listů* (tento *Čtvrtletník pro umění a filosofii*, vycházející v letech 1946 až 1948 a v padesátých i šedesátých letech hojně čtený, byl celou dobu jedním ze zdrojů domácího i konkrétně Havlova zájmu o existencialismus) i z pozdějšího *Května* (který nebyl, jak Kaiser tvrdí, jen „časopisem mládeže“ – *Disident*, s. 42), padne jen zmínka, i když jeho role v Havlově estetice, ve vztahu k české literatuře, v dramaturgii jeho her i v tak často zdůrazňovaném smyslu pro „dramatičnost života a politiky“ byla přinejmenším stejně velká jako Kaiserem zajímavě vylíčená role Jiřího Koláře při utváření Havlova disidentství (*Disident*, s. 37). Jistě by bylo zajímavé uvažovat třeba o tom, jak Havel vnímal rozdíly v divadelnosti „Zábradlí“, Semaforu a Činoherního klubu jako rivalizujících koncepcí divadla šedesátých let i vztahu divadla a politiky vůbec, což bylo nepochybně jedno z důležitých (a v mnohém politicky zástupných) témat tehdejší doby, poukazujících na hlubší problémy a obecnější asymetrie politiky a veřejnosti.

S ohledem na předchozí výtky je devět více problémově založených kapitol – Moc mocných; Prezidentovi ministři, prezidentův Sacher; Klaus; Slovensko; Spojenec pravice (1992–1996); Německo: Lekce z reálpolitiky; NATO: Velká hra; Chyba (1996–1998); Ve stínu opoziční smlouvy (1998–2003) – ve druhém dílu Kaiserovy monografie v mnoha aspektech „silnějších“. A není to jen zásluhou využití dosud méně známého, nebo dokonce nezpracovaného materiálu, jako jsou třeba Havlem každodenně psané poznámky, komentáře, příkazy i marginálie

41 To velice přesvědčivě analyzuje Michael Žantovský ve výkladech Havlových her z 60. a 70. let, které pro něho nejsou jen „uměním“, ale také promyšleným obrazem doby, její povahy a problémů, což mu umožnilo věcně a přesvědčivě rekonstruovat utváření Havlových názorů na politiku, na socialismus a možnosti jeho reformy, na způsoby autenticity života a problémy tehdejšího světa vůbec (srv. např. *Havel*, s. 84–103).

pro spolupracovníky.[42] Tyto Havlovy „malé“ rukopisy jsou obsažné, přibližují atmosféru na Hradě v prvních měsících po Havlově převzetí prezidentské funkce a naznačují jeho jinde nezveřejněné záměry, myšlenky i komentáře k domácí i zahraniční situaci. (Je jen škoda, že se autor nepokusil tento materiál zpracovat komplexněji, třeba ho utřídit s ohledem na témata či opakující se problémy, případně systematičtěji ukázat kontinuitu záměrů nebo i rozdíly mezi Havlovými soukromými a veřejnými názory – zkrátka že se vytěžený materiál nepokusil zanalyzovat).

Původní, nečekané a vyzývavé je ovšem ve druhém dílu Kaiserovo odlišení dvou fází Havlova prezidentství. Pro většinu vykladačů roky 1992 a 1993 (Havlova abdikace, rozdělení republiky a nová prezidentská volba) uzavírají delší kontinuitu disidentských představ o politice a způsobech jejího utváření (podle Kaisera přímo ukončují „éru Václava Havla“ – *Prezident*, s. 116). Mezitím se totiž stabilizovaly stávající mocensko-politické konkurence, prosadili se noví aktéři a s nimi odlišné představy a principy řízení státu, a především došlo k silnému a jednostrannému omezení politična na ekonomiku a zájmy vítězné politické strany. Ovšem Daniel Kaiser vedle toho konstruuje kontinuitu Havlova údajně „uváženého spojenectví s pravicí“ (*tamtéž*) po roce 1992 jako něco přirozeného a nakonec i úspěšného, čemuž se zdá odpovídat i uváděné zajímavé zjištění, že až „do podzimu 1997 byl podíl Havlových příznivců mezi voliči politických stran setrvale nejvyšší … mezi voliči ODS“ (*Prezident*, s. 217).[43]

Zlom a počátek druhé a podle Kaisera sporné fáze Havlova působení nastává údajně teprve až za „malého zemětřesení“ z let 1996 až 1998 (*Prezident*, s. 206), kdy se měnily nálady veřejnosti a její preference; středopravá koalice tehdy ztrácí většinu v parlamentě, v politice se znovu prosazuje Miloš Zeman, objevují se některé hospodářské problémy (například pokles portfolia neprivatizovaných domácích bank), vedoucí k takzvaným ekonomickým balíčkům, „provalují“ se veřejné aféry (nezákonné odposlechy a „hon na Stanislava Devátého“, „černé“ stranické fondy ODS, aféra místopředsedy vlády Václava Valeše ohledně spolupráce s StB, zatajené hodnocení Mezinárodního měnového fondu) a také nastávají výrazné změny v Havlově soukromém životě (smrt Olgy, nemoc, „uspěchaná“ svatba, nové vážné onemocnění, tahanice kolem prodeje Lucerny atd.).

Pro Kaiserovo vidění Havla je příznačné, že vlastně celé toto i následující období charakterizuje jako Havlovu (politickou) „chybu“ a věnuje jí zvláštní kapitolu (s. 202–239). Havlovo mezinárodní postavení a jeho zahraničněpolitické úspěchy oné doby – vyrovnání s Německem, směřování do Evropské unie, a zejména přizvání do Severoatlantické aliance, jež nebylo (jak ukazuje naopak Michael Žantovský) ani zdaleka tak samozřejmé a bezproblémové, jak se některým mohlo zdát, a vyžadovalo politické, diplomatické i osobní nasazení z obou stran, z Havlova okolí i z okruhu

42 Kaiser je někdy cituje jako „pokyny pro Hrad“ (*Prezident*, s. 19), jindy jako „důvěrné podklady“ či „interní dokument“ (*tamtéž*, s. 25), případně jako „materiál pro schůzku na Vikárce“ (*tamtéž*, s. 56). S „pokyny Hradu“ nesoustavně pracoval i Žantovský.

43 Toto zjištění by možná stálo za hlubší analýzu, která by objasnila důvody zřetelné a dlouhodobé asymetrie vztahů k Havlovi mezi vedením ODS a jejím elektorátem.

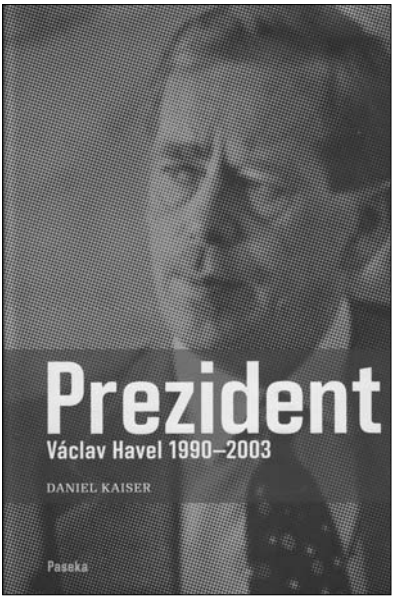

Madeleine Albrightové – se mu asi zdají okrajové (vyzvedá je bez kontextů až v závěru knihy), aniž si klade otázku možného přesunu Havlových priorit od systémově už stabilizované domácí politiky k otázkám zahraničněpolitického zajištění země, což mělo za následek uvolnění domácího „politického pole“ jiným hráčům a jejich (vnitropoliticky alternativním) zájmům (Josef Lux, Josef Zieleniec, Ivan Pilip, Miloš Zeman). Z tohoto hlediska je srozumitelná Havlova důležitá a principiálně míněná poznámka z rudolfinského projevu, že současné události, pro mnohé krajně dramatické, nebo dokonce revoluční, nejsou než „banální demokratickou příhodou“ (citováno podle Kaisera: *Prezident*, s. 233).

Jádro Havlovy „chyby“ podle Kaisera tedy spočívá v jeho distancování od ODS, v jeho kritikách Václava Klause, v problematizaci průběhu a údajně pozitivního vyústění ekonomické transformace („mafiánský kapitalismus“, „blbá nálada“, „bankovní socialismus“) a v údajných „kabinetních“ aktivitách: v rozkladné podpoře „malých stran“ (KDU-ČSL a ODA) a odstředivých osobností v ODS, což prý nakonec vyvrcholilo v nezdařeném, nicméně Václava Klause oslabujícím „sarajevském atentátu“.[44]

Je nepochybné, že celý politický i ekonomický vývoj země se v oné době dostal do určité vnitropolitické (nikoli však systémové) krize, na níž asi – vedle důsledků radikální transformace a nově vzniklých vnitřních potřeb seberegulace politického systému, vedle objektivních tlaků tržní ekonomiky a přirozeně se diverzifikujících skupinových zájmů – měli svůj podíl všichni aktéři. Každý z nich reagoval na základě svého habitu, svých schopností (nebo neschopností a předsudků), každý z nich se opíral o určité představy dalšího vývoje i svého vlastního vzestupu, a také o podklady, informace a závěry, které mu poskytovalo nejbližší okolí. Daniel Kaiser například přechází jeden z tehdejších důležitých problémů, jímž byla Klausem odmítaná (a nakonec až za Miloše Zemana provedená) privatizace bankovního sektoru, což na určitou dobu vytvořilo stav označovaný jako „bankovní socialismus“.

Naznačovat ale, že Havel byl téměř „za vším“, co se tehdy (zejména proti Václavu Klausovi a „jeho“ reformě) dělo, znamená nejen podceňovat svéprávnost ostatních Klausových odpůrců a kritiků i demokratickou legitimitu jejich politických zájmů, ale zároveň redukovat vývoj v oné době jen na mocenskou soutěž dvou osobností,

44 Havel sám ovšem o své prezidentské kandidatuře jako o chybě uvažoval až pro léta tzv. opoziční smlouvy (1998–2003). Srv. HAVEL, Václav: Odešel bych, kdybych musel lhát. In: *Právo* (1.2.1999), s. 1.

která předtím byla jen latentní. Oproti tomu Michael Žantovský připomíná, že během dvou let svých údajných intrik Václav Havel strávil celých dvanáct měsíců jako akutně nemocný nebo se z nemoci zotavoval.

V „Závěru" knihy si Daniel Kaiser klade otázku, jak „třináct let strávených na Pražském hradě" (s. 274) Václava Havla poznamenalo. Všímá si Havlovy sebereflexe a reflexe politiky v jeho *Odcházení*, opakuje rozdíly i úspěchy obou prezidentských „poločasů", v této části knihy ovšem rozlišených až rokem 1998.
U Kaisera celkově ruší zjednodušující opakování dobových výkladových žurnalistických klišé,[45] které je ovšem v prvním dílu jeho biografie znatelnější – viz například poukazy na „Havlův utopismus" (*Disident*, s. 159), na jeho „osmašedesátnictví" (?!), i když údajně „v posunutém smyslu" (*Disident*, s. 97),[46] na „havlovské dilema" a kolísání mezi uměním a politikou (*Prezident*, s. 117), na „ješitnost" ve vztahu Havla ke Klausovi (*Prezident*, s. 127) a podobně. Do stejné kategorie patří zlehčování „přímého vládnutí Hradu" bezprostředně po Havlově nástupu do prezidentské funkce; autor neodolal ani pokušení ironizovat jeho setrvávání ve funkcích i poté, co splnil své údajné cíle (*Prezident*, s. 239). Kaiser s distancí a často s nepochopením situace líčí první „revoluční" přebírání moci a formy jejího výkonu, kritizuje domnělou Havlovu snahu vše rozhodovat a stavět se do čela, v níž shledává latentní autoritářství, nebo dokonce narcismus (ochotu přebírat odpovědnost vnímá jen velmi podmíněně). Nenaznačuje přitom, jací jiní lidé než vybraní poradci a jaké jiné prostředky by v oné době nevyjasněných představ, nejrůznějších nápadů i excentrických návrhů byli vůbec použitelní. Klausova snaha „stavět se do čela" mu ovšem nevadí.

Daniel Kaiser vidí Havlovo působení většinou jako problematické (i když s úlitbami), což by bylo ovšem přesvědčivější, kdyby extrapoloval důsledky údajných Havlových chyb a ukazoval alternativy. „Kontrafaktické" úvahy, třeba jak by se republika vyvíjela, kdyby se prosadila reformněkomunistická Obroda a Alexander Dubček se stal prezidentem, Kaisera vůbec nenapadly. Přitakává jen Havlově podpoře transformace (a tím vlastně relativizuje jeho roli), odsuzuje však jeho údajný následný „návrat doleva" i „nazelenalost" „v nulté dekádě 21. století" (*Prezident*, s. 278). V mnohém tak jen nově uspořádal kartotéku předchozích protihavlovských připomínek a námitek.

45 S tím souvisí Kaiserovo používání zjednodušujících a často zbytečně dehonestujících charakteristik typu „literární mocnář Eduard Goldstücker" (*Disident*, s. 56), Havlův „vrozený sklon postavit se do čela" (*tamtéž*, s. 74), „hospodsko-intelektuální" ODA (*Prezident*, s. 211), „sentimentální čechoslovakista Pavel Tigrid" (*tamtéž*, s. 122) a podobně namísto pragmatické analýzy skutečných i možných důsledků „myšlení" těchto osob a extrapolace důsledků jejich stanovisek a rozhodnutí.

46 Jak ukazuje Michael Žantovský: „Politicky i filozoficky Havel v šedesátých letech dospěl, ale jejich dítětem nebyl. Jeho základní témata identity, pravdy a zodpovědnosti měla starší kořeny." (*Havel*, s. 206.) Proto považovat Havla „za souputníka protikapitalistických protestů na Západě a vydávat to za důkaz jeho celoživotní levicové orientace je pomýlené" (*tamtéž*, s. 197).

Politika jako absurdní představení?

Kniha **Jiřího Suka** patří do této přehledové recenze jenom podmínečným způsobem. Pro své analytické intence totiž není biografií srovnatelnou s ostatními tituly, ale pronikavou historicko-politickou studií určitého vývoje.[47] Je nezařaditelná mezi biografie už jen proto, že se časově omezuje na léta 1975 až 1989, která byla pro potomní politický vývoj (a nepochybně pro celý vývoj republiky v poslední třetině minulého století) klíčová – i když v závěru knihy, v důležité a obsažné kapitole „43 dnů hmatatelných dějin" (*Politika jako absurdní drama*, s. 324–415), přirozeně přesahuje do první poloviny roku 1990. Na Havlově jednání a rozhodování Jiří Suk ukazuje obecnější, sdílená i navzájem odlišná stanoviska aktérů oné doby, dynamiku politického dění a základní otázky tehdejší doby vůbec. Všímá si nejen Havlova osudu a rolí od poloviny sedmdesátých let do počátku let devadesátých, ale zaznamenává i okolní reakce a velice diferencovaně líčí pozice, stanoviska, argumenty a důvody jiných aktérů, kupříkladu Zdeňka Jičínského (ten byl vedle reprezentantů odstupující moci pro Suka vlastně nejdůležitějším Havlovým protihráčem v prvních měsících po listopadu 1989), Petra Pitharta, Václava Bendy, Petra Uhla, Oty Bednářové, Rudolfa Battěka, Pavla Kohouta a mnoha dalších. Nejde mu přitom o nějakou jednoduchou prezentaci postojů či reprezentaci přesvědčení, ale o prosopografické přiblížení názorových diferencí a pohybů v celém disentu i jeho okamžitých možností, naznačuje i jeho specifickou, po celou sledovanou dobu (1975 až 1990) probíhající „autopoietickou stabilizaci" (Niklas Luhmann).[48] Pro porozumění tomuto záměru jsou proto důležité obě části názvu Sukovy knihy, její titul i podtitul. Titul *Politika jako absurdní drama* poukazuje na perspektivu přístupu, na žánr komedie jako prostředek zobrazování reality, jako modus nadhledu a zvláštní distance od stávajícího. Sukovi slouží pro shrnování efektů „'normalizační' morálky dvojí tváře, nastolené tvrdým a měkkým násilím, které je přes všechny útrapy nakonec překonáno nenásilným sjednocením a novým slibem", zobrazením nenásilného přerodu společnosti, „v němž zvítězí morální ctnosti nad padoušstvím a výsledkem je idealizace mravních postojů" (s. 12).

Poukazy na divadelní, komediální či absurdní povahu průběhu událostí, postojů i reakcí jednotlivců a skupin sdílí Suk s většinou Havlových interpretů; jsou roztroušeny

47 Sukovu monografii jsem už komentoval v loňském ročníku tohoto časopisu v rubrice „Tři hlasy k jedné knize": HAVELKA, Miloš: Václav Havel v živlu absurdity, antinomií a nesmyslu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 21, č. 3 (2014), s. 422–425. Recenze vyšla spolu s příspěvky Kierana Williamse a Milana Znoje: WILLIAMS, Kieran: Sukova „komedie" z časů normalizace. In: *Tamtéž*, s. 406–409 (recenze byla převzata z německého časopisu *Bohemia*); ZNOJ, Milan: Havlova antipolitika na různý způsob: K Sukově knize o Václavu Havlovi. In: *Tamtéž*, s. 410–421.

48 „Autopoietická (sebevytvářející) stabilizace" je termín systémové teorie německého sociologa Niklase Luhmanna, poukazující na fakt, že jednotlivé subsystémy společnosti (v tomto případě disent v letech 1975–1990, ale zejména na přelomu 80. a 90. let) se mohou co do své existence v celku společnosti nejen osamostatňovat, ale i vnitřně stabilizovat pouze svými vlastními prostředky, to znamená bez ohledu na skutečné pohyby ve společnosti a v politice a na prosazující se potřeby každodennosti.

po celé knize, nejčastěji však v líčení vyjednávání s politickou mocí a v popisech událostí z prosince 1989 (viz např. s. 350 n., 363 ad.). Možná ale nejsou tak důležité, jak se může zdát. Doba byla nejistá, v řadě svých projevů dramatická a absurdní sama o sobě, a Havlovu zvláštní dramaturgii v tomto směru nepotřebovala. Nehledě na to, že se tak asi i zkreslují některé jiné Havlovy dispozice, jako bylo spontánní působení jeho charismatu (viz např. s. 381), vnímavost pro dynamiku situace, ochota se jí věcně přizpůsobovat, a zejména ji „překračovat", schopnost rozhodovat a vést, brát na sebe rizika a podobně.

Sukově perspektivě absurdního dramatu, přiřazovaného poněkud zjednodušeně ke komedii, jistě můžeme rozumět z napětí, antinomií, paradoxů a nesmyslů, jimž byl Václav Havel v životě vystaven (a jež zároveň reprodukoval); ty shrnoval v podobě „korelativních protikladů" (Claude Lévi-Strauss) a vyjadřoval ve formě oxymoronů jako „nepolitická politika", „moc bezmocných", „změna nezměnitelného", „naděje lidí bez naděje" a podobně.[49] V knize se je Sukovi podařilo velice plasticky ukazovat na fólii antinomie morálky a politiky, „přijatelnosti obsahu Charty" a pochybností „o její formě", „moci" a „bezmoci" disentu, angažovanosti a „nemožnosti měnit daný stav", ze situovanosti ve skutečnosti a „nezávislosti paralelní existence", z univerzality disidentských principů a potřeb každodenního života, z kontinuit a diskontinuit vývoje, „politické a „nepolitické" politiky, občanské společnosti a stranické demokracie, z mimoběžnosti vlastních přesvědčení a veřejné zodpovědnosti; patřily by sem ovšem i antinomie více osobní, jako třeba mezi bohémstvím a moralizováním, mezi idealistickými nadějemi a ironickým nadhledem, mezi soukromým a veřejným, mezi lidskou potřebou se angažovat a „umělcovou nedůvěrou k politice a politikům, včetně sebe samého".[50]
Suk dobře vnímá Havlovu „skoro hmatatelnou intuici o dějinách sunoucích se nezadržitelně vpřed" (s. 364) a jeho schopnost urychlovat spád událostí v prvních měsících „sametové revoluce"; vpřed se ovšem sunulo i sebevědomí ostatních aktérů a jejich diverzifikující vstupování do nových rolí, i když mentalita a dispozice osob zůstávaly stejné. V této souvislosti se pak ovšem může zdát zjednodušující a morálně prvoplánové, když Suk staví do otevřené kontrapozice Havlovu distanci vůči vlastnímu politickému angažmá v září 1989 a jeho reálné jednání uprostřed překotných revolučních událostí. Jestliže Havel nejprve „tvrdil, že profesionálním politikem nikdy nebude, a dva měsíce poté kandidoval do nejvyššího státního úřadu", údajně to „svědčí o špatném politickém odhadu nebo falešné skromnosti" (s. 373). Spíše by se

49 Oxymoron (vedle ironie) je podle Haydena Whita pro svou logickou rozpornost a absurdnost, pro nejednoznačnost svého vztahu k „realitám života", pro svůj demystifikační potenciál a distancující nadhled jedním z dominujících tropů satiry a grotesky.

50 ŽANTOVSKÝ, M.: *Havel*, s. 251. Ze Sukových výkladů ovšem vyplývá, že občanská práva, hodnoty lidství, důraz na aktivní občanství a často vykřičený požadavek „pravdy" pro Havla neměly povahu nějakých samočinných objektivních historických sil (a už vůbec ne planého moralizování); spíše byly „regulativními" „horizontovými idejemi" (Immanuel Kant), které se vzdalují tím víc, čím víc se k nim přibližujeme. A právě v tom byly pro Havla zásadními intelektuálními prostředky nadhledu a možné kritiky, motorem aktivit a zároveň i ironického odkrývání dobových hesel.

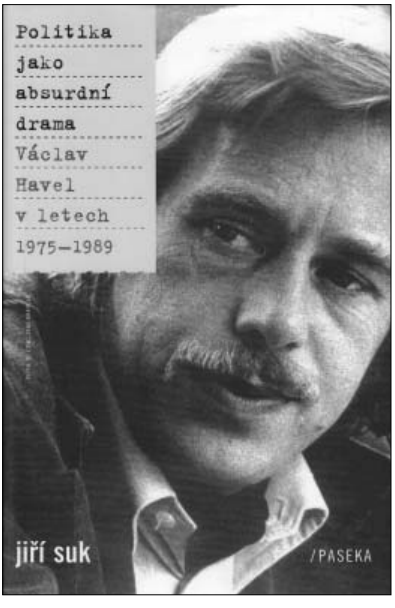

v tom ale mohl spatřovat doklad, že události opravdu běžely rychleji a nečekaněji, než jak mohl kdokoli (na Východě i na Západě, a především doma) předpokládat.

K přednostem Sukových výkladů patří, že události a dobová přesvědčení, v nichž se všechny tyto a další paradoxy Havlova působení projevovaly, jen mechanicky nevrství, ale významově strukturuje, často pomocí vlastních metahistorických konceptů (jako třeba „entropický režim“, „havlologie“ či „kádrová stabilizace charismatického společenství“), případně že je „dointerpretovává“, a to s využitím metafor pocházejících odjinud, ze sebereflexe Charty 77, od Václava Bendy, Petra Pitharta, Milana Šimečky, Jiřiny Šiklové, Josefa Vohryzka a dalších („konec nehybnosti“ – s. 12, „obnovení pořádku“ – s. 18, „paralelní polis“ a „šedá zóna“ – s. 254, „dobře zazátkovaná láhev – s. 159, a podobně). Vrací jim tím jejich historickou konkrétnost a promyšleně je povyšuje na klíč k výkladu určité doby, určité situace nebo konkrétních diskusí, a vlastně tak implicitně respektuje Havlovu dialogickou metodu konceptualizací.

Ne všechna Sukova zjištění jsou nová, dokáže je však zařazovat do nových kontextů. Nelze přitom přehlédnout, jak účelně Jiří Suk ve svých líčeních jednotlivých společensko-politických konstelací kontrapunkticky zavádí a zohledňuje předtím nezpracovaný materiál o disentu pocházející z dílny Státní bezpečnosti.

Podtitul Sukovy knihy *Václav Havel v letech 1975–1989* vymezuje sledované události jako specifickou, celistvou a klíčovou periodu soudobých (československých) dějin, v níž došlo k důležité (autopoietické) sebeorganizaci disentu. Zvolené předěly jsou přesvědčivé: Havlův dopis Husákovi z dubna 1975 lze chápat jako počátek snah o konceptuální zobecňování možností, forem distance a těžišť odporu, jdoucí za spontánní aktivity jednotlivců a malých skupin, a listopad 1989 jako v mnohém nejednoznačné završení určité etapy působení,[51] kdy se Charta 77 a jmenovitě

51 Pasáže v úvodní kapitole první části Sukovy knihy „Intelektuál v entropickém režimu“, které přibližují situaci před „Dopisem Gustávu Husákovi“, by snad mohly zkoumané období více osvětlit a případně věnovat pozornost kontinuitám i diskontinuitám Havlova lidského, ideového i politického „růstu“ vůbec a po ruské okupaci zvláště, a třeba i nastínit základní proměny důležitého Havlova konceptu „existenciální revoluce“ či jeho vztahu k politice, jeho pojetí občanských aktivit a jejich ideového založení. Havlovo chápání intelektuála a jeho veřejných povinností nepochybně prošlo od druhé třetiny 60. let zřetelným vývojem, a není náhodou, že na počátku let 70. se Havel rozešel s metafyzicky vystavěnou argumentací jednoho ze svých učitelů, brněnského filozofa Josefa Šafaříka o povinné „zdrženlivosti intelektuála“ v moderním světě, jak na to poukazuje například Pavel Švanda ve své *Paměti*

Václav Havel stali symboly nespokojenosti občanů s neschopným a neperspektivním režimem (a potom, i když na omezenou dobu, i nezpochybnitelnými aktéry první fáze změn).

Václav Havel často rozporoval, častěji smiřoval, ale zároveň usiloval neustále držet základní kontinuitu i „generální linii" hnutí, i když někdy s jistým sebezapřením, nebo dokonce v nesouhlasu s většinou, jak to třeba dokládá Sukova reprodukce Havlova dopisu Vilému Prečanovi o potřebě neopouštět „nadstranickou podstatu" Charty (s. 232). To nemá znamenat přeceňování Havlových možností a schopností, ale jen poukaz na povahu jeho symbolické pozice a důsledky, jež z ní vyplývaly, jež se očekávaly a jimž byl Havel opakovaně vystavován. V těchto souvislostech se ukazuje jako centrální osobnost Charty 77, promýšlející její činnost na hraně politiky a nesourodých ideologií jejích stoupenců, jako formulátor a reprezentant, od něhož vycházela a k němuž se vracela většina aktivit hnutí, ale právě také jako vyvíjející se, koncepčně rostoucí a sebe-poučující vůdce.

Sukova narace událostí a Havlovy role v nich nepochybně vrcholí materiálově bohatě doloženým líčením v šestém dílu knihy „43 dnů hmatatelných dějin" o vyjednávání opozice s politickou mocí v „klíčových dnech od 4., 5. a 6. prosince" 1989 (s. 351) v nejednoznačné a dynamicky akcelerující situaci. Rozhodující sekvenci „sametové revoluce" se Sukovi podařilo vylíčit jako otevřené „dějící se dějiny", plné zvratů, oprav, dodatečností, nejistot, měnících se stanovisek a reformulací požadavků, také pod tlakem radikálních očekávání aktivizované veřejnosti.

Líčení událostí není u Suka nikdy povrchní, i když obecnější trend a širší pozadí situací nejsou vždy bezprostředně viditelné. S ohledem na v knize zachycený a vyložený bohatý materiál i s ohledem na jeho kontextování lze usuzovat, že Havel nevěřil na historický *happy end*, jímž vlastně každá pořádná komedie končí: dějiny pro něho byly naopak otevřeným, neukončeným a z více důvodů nejistým děním, vystaveným spíše individuálním aktivitám než nějakým objektivním strukturám nebo zákonitostem. Jedinou možností pro dění dějin, pro jejich udržování a spoluutváření, bylo proto pro Havla zdůrazňování osobních principů, hodnot a morálních maxim, opřených o vlastní zkušenost (s. 350).

Patřilo nepochybně k základním danostem Havlovy mentality, že rozpory a „nedůslednosti", které se mu vyčítají a které se mnohým právě svou jednostranností a nezprostředkovatelností zdály nereálné či utopické, a proto jen groteskní, pro něho samotného nepřestaly se „sametovou revolucí" existovat, že napětí svých východisek usiloval nadále udržovat a tematizovat i po ní, v době plnění svých oficiálních funkcí. Napětí a protiklady morálky a politiky, vlastních přesvědčení a veřejné odpovědnosti, občanské společnosti a stranické demokracie, politické etiky morálních přesvědčení a jen pragmatické etiky stranicko-politické moci mu umožňovaly dostávat se nad momentální situace a hodnotit jejich utváření, důležité

esejisty (Brno, Atlantis 2006) nebo ve své knize o „šestatřicátnících" Pavel Kosatík. Jistě, Sukovi jde v první řadě o Havlovu přítomnost v pohybech disentu a společnosti, přesto se ideové a intelektuální situování Havlových postojů před Chartou na třech stranách knihy může zdát málo.

byly i pro udržování celkového směru. Dobře si uvědomoval globální potřeby a systémová napětí mezi kontinuitami a diskontinuitami národního a mezinárodního vývoje, mezi univerzalitou politických idejí a cílů, a mezi jejich zasazením do historické individuality českých dějin.

Ukazatelem směru mu nemohly být a nebyly opakovaně vytýkaná intelektuálská povýšenost či „snílkovství", ale hledání stabilizujícího celospolečenského zájmu, odpovědnost a odkaz na individuální i skupinovou zkušenost. Hodnověrnost ve veřejnosti Havlovi neposkytovala akademická převaha údajného „expertního vědění" ani intelektuální odvozenost jeho postojů v západních teoriích státu a ekonomiky, jako tomu bylo často u ostatních protagonistů změny, ale právě respekt k jeho postojům a aktivitám za „normalizace", ke kontinuitě jeho snah a také k potřebě reflektovat a formulovat obecnější problémy života.

Myslím, že se Jiřímu Sukovi jeho záměr podařil. Nezjednodušuje, jeho výklady nejsou prvoplánové nebo jednodimenzionální. Jeho obraz politika ve víru dějin je výstižný a přesvědčivý. Suk dobře vnímá jak viditelné i nezřejmé dialektické antinomie sledované doby, tak rovněž paradoxy působení Václava Havla (např. s. 235), jeho spoluhráčů i protivníků. A také, což se mi zdá důležité, otevírá možnosti pro porozumění návaznosti, kontinuitě a pokračování v Havlových pozdějších postojích z let devadesátých a následujících, jimž se stále ještě málo rozumí a jež se často vykládají zjednodušeně.

Havlův habitus v politickém poli socialismu a transformace

Dá-li se o vyprávění Edy Kriseové říci, že je „disidentskou romancí" o dosažení vytouženého cíle, připomenout „politickou tragédii" z podtitulu knihy Johna Keana či Sukovu perspektivu „komedie", o biografii **Michaela Žantovského** se žádná podobná charakteristika až na výjimky nedá použít.[52]

Poukazy na absurditu, grotesknost, satiru nebo i komediálnost v Havlově myšlení a životě Žantovský celkově převrátil. Nevychází z Havlovy divadelnické profese a jejího promítání do politiky, ale z jeho vnímání reality, která byla sama absurdní, komická a groteskní, i když většinou nikoli k smíchu.

Havel byl povahu doby schopen vnímat, artikulovat a zobrazovat více než kdokoli z jeho současníků, nepochybně také pro dar, jehož demystifikující a analytická síla se ostatním biografům asi nezdála tak důležitá – totiž pro dar Havlova smyslu pro humor, ironii a satiru, pro schopnost vidět absurdní projevy doby a zobrazovat její groteskní povahu,[53] odhalovat prázdnotu jejích dispozitivů a ukazovat umělost jejích principů. Žantovskému se to jeví jako specifický způsob Havlových odpovědí na otázky, jichž se ostatní obávali nebo jež si s ohledem na povahu reality ani nedovedli položit.

52 Kniha vyšla paralelně anglicky pod titulem *Havel: a Life.* London, Atlantic Books 2014.
53 Viz k tomu pozn. 35.

V obratech jako „podvratný humor“ (*Havel*, s. 13), smysl „pro humor, ba přímo absurditu“ (s. 15), „sklon nacházet absurditu, směšnost a satiru všude kolem sebe“ (s. 284) a podobně Žantovský poukazuje na distancující, dekonstruující, antiideologickou a zároveň skutečnost transcendující sílu Havlova humoru, který je sice „kousavý, ale laskavý, nikdy ne krutý“ (s. 15), ale nakonec a především odhalující. Důsledky podobného postoje jsou nejen osobní (vždy „podezřelý sám sobě“ – s. 15); v prvé řadě se tak před veřejností odkrývá Havlovo distancované vidění totalitární unifikace všeho a falešné univerzálnosti oficiálního, včetně manipulativního „zbezvýznamňování“ individuálního a „trestání“ odlišného.

Humor, satira, ironie a smysl pro absurdno se u Žantovského ukazují jako zvláštní modus, kterým Havel hledal, poznával a nacházel, jímž přistupoval k věcem, k politice i k ideologiím a který umožňoval za nevážností grotesky nahlédnout vážnost skutečnosti. Patřilo sem i „švejkování“ v době mladí, třeba za Havlovy vojenské služby, na které Žantovský opakovaně poukazuje (dokonce i jako na možnou strategii „přežívání“ za „normalizace“). Zasvěcené interpretace jednotlivých Havlových her Žantovský využívá jako doklad Havlova intelektuálního vývoje a schopnosti identifikovat obecnější problémy společnosti a politiky. Zároveň pro něho představují důležitý pandán Havlových programových textů a kritických komentářů.[54] To vše umožnilo pro výklad vytěžit i materiál, který se možná jiným autorům zdál jen skurilní, jako jsou například před odchodem na vojnu napsané, psychologicky i autorsky zajímavé „Pokyny pro pozůstalé“,[55] u ostatních nepovšimnuté.

Havlovu osobnost i její napojení na přijaté hodnoty (s. 26) Žantovský zachycuje mnohem vrstevnatěji a vyváženěji než předešlí autoři (což neznamená, že by tak něco omlouval). Žantovskému se přitom podařilo reifikovat některá tvrzení (zejména Daniela Kaisera a Johna Keana), přičemž *background* psychologa mu umožnil překvapivě diferencovaným a co do důsledků nečekaným způsobem interpretovat řadu aspektů Havlova života, které ostatní jen popsali jako dané (dvojznačný vztah k politice) nebo je podcenili (například složité Havlovy vztahy s matkou – s. 33, asymetrie vztahů s Olgou – např. s. 233–236, vývoj vztahů s Dášou Veškrnovou a problémy, které to přinášelo – s. 490–500), případně nezaznamenali jejich důležitost pro politiku. Daří se mu objasňovat, co jiní jen konstatují (rozpustilý životní styl, excentrické zájmy atd.), co jen naznačují nebo i přehlížejí (vztahy se ženami a „kumpánství“ s Pavlem Landovským), ale také Havlovy zvláštní dispozice pro vytváření koalic, dokonce i překvapivé „manažerské schopnosti“ při „spravování přerozdělovacích účtů“ (s. 266), na které docházela podpora ze zahraničí, organizovaná Vilémem Prečanem a Františkem Janouchem, a které se plně projevily později, i když si možná zachovaly jistou školometskou podobu.

54 Viz k tomu např. Žantovského výklad obsahu a okolností vzniku hry *Spiklenci* z roku 1971, v jejímž „jádru je nedůvěra k politice a politikům“ a také k „pokusům měnit společnost shora vůbec“ (s. 142 n.).

55 Uloženy jsou v Knihovně Václava Havla, ID 17725.

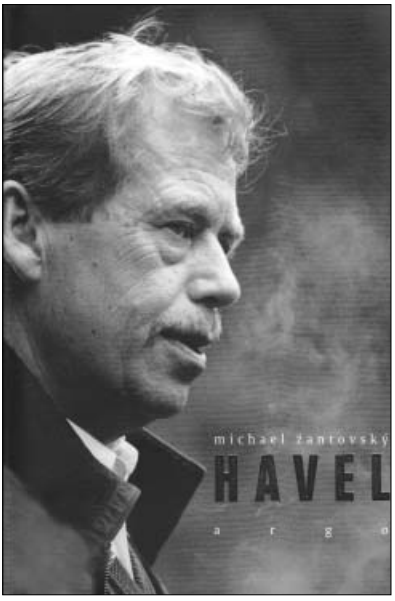

Pro Žantovského není nejdůležitější sférou politika, ale Havlův habitus,[56] na kterém se politika zobrazovala a který se zpětně v politice prosazoval, a konkrétní historicko-sociální konstelace, ze kterých obojí (habitus i jednotlivá situace) rostly, což podivuhodně odpovídá atmosféře šedesátých let a roli intelektuálů v oné době, ale i poměrům „normalizačním". Žantovský Havla nepopisuje, ale pokouší se rekonstruovat strukturu dispozic a věcných předpokladů, které utvářely jeho osobnost v průběhu více či méně reflektovaných konkrétních událostí, působením společenských a politických institucí a pod tlakem jejich zvláštních požadavků a očekávání.[57]

O celkové „duchovní situaci doby" (třeba ve smyslu Karla Jasperse) a Havlově roli v ní může Žantovský vypovídat hlouběji a přesvědčivěji, než jak je tomu v punktualizovaných výkladech jednotlivých jevů, zajímavostí a koincidencí u ostatních. Dovoluje mu to nacházet i skryté motivy některých návrhů, jež jsou už dnes zapomenuty, třeba na zavedení většinového volebního systému v době diskusí o nové ústavě; na ten měl Havel – vždy zdůrazňující osobní „zodpovědnost" – poněkud jiný názor než lidé v jeho okolí, kteří v něm viděli jen zvláštní příležitost pro vytlačení komunistické strany z prostoru celostátní politiky v důsledku jejích tehdy klesajících preferencí (s. 354).

S ohledem na často zmiňovanou (a problematizovanou) Havlovu „existenciální politiku" je třeba ocenit, že Žantovský nezůstal u jejího konstatování, ale poukazuje na její důležité základy v Havlově původní a originální „sociologizaci" existencialismu, z níž vyrůstala. Havlův „existencialismus" se podle něho neváže na konstatování „neexistence řádu", na „rozpad metafyzického obzoru", ztrátu autenticity, opuštěnost individua, odcizení života či na pocit přirozené absurdity lidského údělu, ale

56 „Habitus" (Pierre Bourdieu) představuje specifické zprostředkování mezi univerzalitou idejí (pravda, spravedlnost atp.), civilizačních hodnot (pokrok, blahobyt atp.) a ideálů (autenticita, identita atp.) na jedné straně, a mezi jejich konkrétní podobou ve formách jednání a rozhodování určitého individua, opírajícího se o osobní dispozice, sílu charakteru, vlastní zkušenosti a jejich reflexi. Patří nepochybně k důležitým znakům Havlova habitu, že se neustále snažil oba póly navzájem přibližovat a zprostředkovávat.

57 Ale i Žantovský podlehl pokušení vykládat události ve druhé polovině listopadu 1989, kterým Havel se svým okolím dával jejich historickou podobu, jako „divadlo" či „představení"; uvažuje o možných „scénářích" dalšího vývoje či o „logice situace prvního jednání" politické „hry v jednání příštím" (s. 329). Schopnost diferencovat v nich sociální a politické role jednotlivých „herců" (Petr Pithart, Alexander Dubček, Ladislav Adamec, Marián Čalfa, Zdeněk Jičínský ad.) i jejich proměny pod tlakem událostí je přece jen zřetelnější u Jiřího Suka.

vychází ze stavu společnosti, přesněji z tlaků totalitní moci, které člověka vhánějí do osamělosti a bezmoci, do podezřívání a nedůvěry vůči ostatním; zjednodušeně řečeno, je reakcí na ztrátu přirozenosti a lidskosti.[58] Nemůže se proto omezovat jen na kritiku totalitního systému, ve kterém Havel žil, protože podobné jevy, i když z nestejných příčin, se vyskytují i jinde. Jde o „'následek desocializujících vlastností vládnoucího systému'; bezvýchodnost je řešitelná, nikoli nezměnitelná" (s. 108). To bylo nepochybně důvodem úvah o později často kritizovaném pojmu „existenciální revoluce", směřujícím za hranici „pouhé" politiky jako hry s mocí a o moc.

Odtud se může stát srozumitelnějším i „'idealismus' Havlovy morální filozofie" (s. 16) a jejích základních pojmů, jako je *moc bezmocných*, *život v pravdě*, *zodpovědnost*, a zejména *paměť bytí* (s. 43–45), i jeho přesvědčení o transcendentní povaze a nadindividuální závaznosti hodnot, jako je *autenticita života* a *identita člověka*[59] (což u Žantovského ztratilo onu doktrinální strnulost, do níž je uzavřeli ostatní vykladači).[60] Asi až příliš silné se však v této souvislosti může zdát Žantovského tvrzení, že „málokdy se politické hnutí nezrodilo ani z představy, jak změnit svět, ani z odporu vůči jiným představám, jak změnit svět, nýbrž z jedinečné, vnitřní a psychologické potřeby nalézt rovnováhu v životě. Byla to ctižádost současně skromná a závratná." (s. 308) Žantovského vnímání Charty 77 jako archetypu emancipace, které občas prosvítá za hodnocením jejích aktivit, je proto zjednodušující.

Mnohem větší pozornost než ostatní věnoval Žantovský vzájemným vztahům s některými dalšími osobnostmi Havlova života. Vedle těch, které se s větším či menším porozuměním objevují také u jiných autorů (Josef Šafařík, Jan Patočka, Jiří Kolář a další), Žantovský objasňuje například Havlův distancovaný poměr k Janu Werichovi a naopak intenzivní vztahy k Alfrédu Radokovi, ukazuje jádro problémů spolupráce s Ivanem Vyskočilem, vysvětluje původ konfliktů s kolegy z okruhu *Tváře* a jejich dlouho přežívajícího „antihavlovství" (včetně zvláštního významu petice na obranu *Tváře* jako „počátku … Havlova jiného modelu chápání politiky" – s. 98), a také přibližuje Havlovy kontakty, diskuse a spolupráci s reprezentanty spisovatelské revolty v šedesátých letech Ludvíkem Vaculíkem, Pavlem Kohoutem, Ivanem Klímou, Milanem Kunderou a dalšími. Všímá si deziluze po ztroskotání pražského jara a šířícího se pocitu, že se „každý musí spolehnout sám na sebe" (s. 218),

58 Složitý pojem „paměť bytí" (odkazuje k původu, tradicím, prožité zkušenosti, ireverzibilitě rozhodnutí atd.) je u Havla možné číst jako reinterpretaci známé formulace Jean-Paula Sartra, že „esence" následuje až jako nástavba po „existenci" jakožto množině rozhodnutí, jimž nemůžeme uniknout. U Havla „esence" existenci takříkajíc neustále doprovází a jednotlivá rozhodnutí váže na nadindividuální hodnoty. Esence je vlastně synonymem pro „identitu", je uvědomovaným předpokladem „existence" a spíše ji potvrzuje, je praxí „osobního ručení" jako zvláštní složky „života v pravdě".

59 Stojí jistě za upozornění, že od 90. let pojem „identita" – podobně jako „paměť – udělal v historických a společenských vědách mimořádnou kariéru, byť ve formulacích, které nejsou ani zdaleka tak „existencializované", jak je od 60. let používal Havel.

60 Například pojem „života v pravdě tedy zdaleka nebyl jen výsledkem pozdějšího nepopiratelného vlivu Jana Patočky či disidentských let, ale je zde (v 60. letech – pozn. MH) již ve své úplnosti, byv ozkoušen u stolů ve Slavii a vybroušen na zrádných stezkách institucionální literární politiky" (s. 180).

a připomíná úvahy, jak se chovat a jednat za okupace (s. 215–218), což vše je možné číst jako počátek cesty k později tolik kritizované „nepolitické politice".

Je samozřejmé, že v knize původně koncipované pro zahraničního čtenáře bylo třeba srozumitelně „dovysvětlovat" některé historické souvislosti, třeba o příčinách, důvodech a motivech rozpadu Československa, za který Havel podle svých kritiků nesl spoluzodpovědnost. Žantovský to ale činí až příliš „diplomaticky" nebo zjednodušujícím způsobem. Například obecně působící (dodnes málo zanalyzovanou) kompenzační roli nacionalismů po rozpadu sovětského bloku vůbec nevnímá, a proto se mu v případě Čechů a Slováků „vystupňované", jen s konkrétními událostmi spojené „emoce" asi zdály lepším východiskem výkladů než třeba objektivní asymetrie historického vývoje (industrializace, urbanizace, socializace, modernizace atd.), které vedly ke vzniku, existenci a nárokům dvou svébytných národních společností Čechů a Slováků. Odkazovat ke starému slovenskému panslavismu (vše s. 418) je ale v podobných souvislostech nejen umělé, ale i zavádějící, a prozrazuje to menší pochopení pro historickou a sociologickou dimenzi problémů.

Je nicméně pozoruhodné, co všechno nové, svěží a taky důležité se Žantovskému po pátrání a výkladech předchozích biografů podařilo shledat a využít pro porozumění Havlově osobnosti, veřejné i soukromé, pro vykreslení Havlova lidského původu a zrání, utváření jeho názorů, jeho vnímání veřejného prostoru, aktivit, pojetí přátelství, chápání věrnosti, a dokonce i pro zachycení, jak se utvářely základní pojmy Havlovy morální filozofie. Michael Žantovský nepropadl „magii zdánlivé blízkosti", sugerující, že díky osobní známosti a spolupráci rozumí všemu lépe (ta je příznačná pro vyprávění Edy Kriseové), ale ani se nenechal zlákat ke zdánlivě objektivní pseudodistanci z pozic části veřejného mínění a médií (za které se schoval Daniel Kaiser).

Michaelu Žantovskému se podařilo to, oč jeho předchůdci, jednostranně zaujatí politikou, příliš neusilovali: ve vzájemném vztahování konkrétních společenských a politických situací na jedné straně a základních Havlových životních a uměleckých přesvědčení a intelektuálních (s Martinem C. Putnou bychom mohli říci „duchovních") dispozic na straně druhé nabídnout *biografické vysvětlení* programu Havlovy politiky. Nic na tom nemění, že jejím orientacím a důsledkům po roce 1993, v líčení třetího i čtvrtého prezidentského období, Žantovský věnoval zřetelně menší pozornost (necelých sto stran v 539 stran dlouhém textu). Ve srovnání s první částí knihy nelze přehlédnout ani jisté snížení analytické úrovně ve prospěch pouhého vyprávění. Je jistě škoda, že si více nevšímal Havlových projevů v zahraničí, třeba důležitého a stále aktuálního projevu „Evropa a svět" v italském senátu v dubnu 2002, komprimujícího Havlovy představy sjednocující se Evropy a očekávání, která s tím spojoval. Specialisté na soudobé dějiny si také mohou povšimnout některých nepřesností jak v datování, tak v následnosti, nebo dokonce kauzalitě událostí,[61] eventuálně i sporného hodnocení některých postav, jako je tomu v případě Havlova

61 Viz k tomu recenzi Jiřího Suka „Havel ztracený v paměti" v literárním časopise *Host*, roč. 31, č. 1 (2015), s. 68 n.).

přijetí amerického pornografa Larryho Flynta. Šlo o přátelskou službičku Miloši Formanovi, ochabování Havlovy soudnosti, nebo o ústupek bezprostřednímu okolí?

Úlohám, kompetencím i symbolickému významu jednotlivých postav v Havlově blízkosti by možná bylo záhodno věnovat větší pozornost. Žantovský je příliš nehodnotí ani neanalyzuje, „šetří“ Havlovy názorové a politické odpůrce, zejména Václava Klause, a také spolupracovníky na Hradě. Z jeho výkladů nejsou vždy zřejmé jejich výhrady k Havlovým postojům ani to, čím k nim přispívali, v čem, případně jak a kdy, byli důležití – třeba v době Havlových nemocí nebo jeho „psychologické (?!) krize“ (s. 505) kolem roku 1999, případně ve vztahu k rostoucí Havlově „potřebě se ospravedlňovat“ (s. 498) a podobně. Žantovský, podobně jako Kaiser, své líčení končí výkladem Havlova *Odcházení*, kroužícího kolem pokušení moci, ve kterém se podle něj „komedie mravů mění v tragédii identity“ (s. 529). Má se to snad číst jako relativizace jeho předcházejících výkladů?

Vcelku Žantovský nicméně podává realistický obraz nejednoduchého člověka prostřednictvím jeho tvorby, umělecké i politické. V ukazování Havlova habitu kniha neuvědoměle překračuje požadavky pouhé biografie a míří do oblasti psychologie dějin, na jejíž význam se dnes poukazuje tím více (Hans-Ulrich Wehler, Bedřich Loewenstein a další), čím méně se tento přístup provozuje. Pro Michaela Žantovského je Václav Havel konkrétním živým, rozhodujícím se a jednajícím člověkem, plným rozporů i chyb, zajímavým dramatikem a autorem, přitom schopným a cílevědomým politikem, vymykajícím se z provinciálnosti českého prostředí. Více než u jiných biografů je Havel u Žantovského napojen na vlastní principy a hovoří „vlastním hlasem“.

Tři hlasy k jedné knize

Konfrontace – kontrasty – kontexty

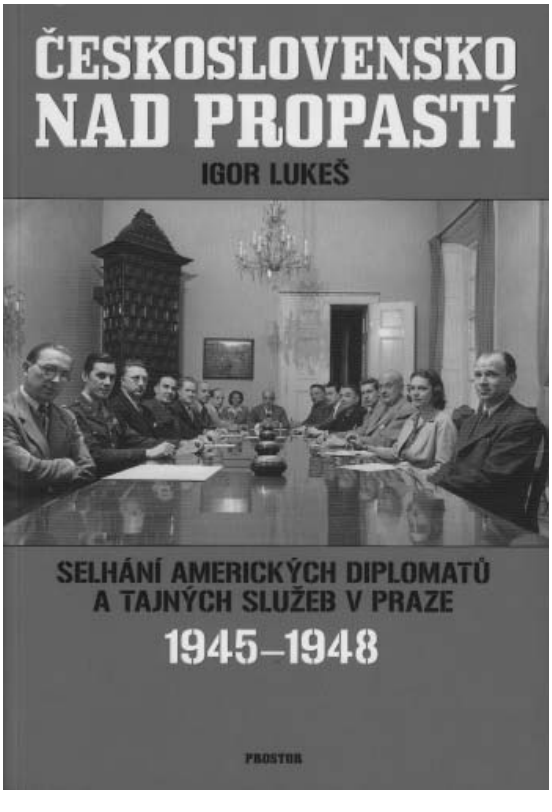

Diskuse

Historie ve službách příběhu

Nad knihou Igora Lukeše „Československo nad propastí“

Petr Mareš

LUKEŠ, Igor: *Československo nad propastí: Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948.* Z angličtiny přeložili Jan Jirák a Ladislav Köppl. Praha, Prostor 2014, 383 strany, ISBN 978-80-7260-292-6.

České vydání Lukešovy knihy o působení amerických diplomatů a špionů v Praze v prvých letech po druhé světové válce představuje mimořádný nakladatelský počin.[1] Pionýrská práce Waltera Ullmanna na obdobné téma z roku 1978[2] se nikdy českého překladu nedočkala, a tak jde od roku 1990 teprve o druhou publikaci v češtině, jež se pokouší na základě autorova vlastního výzkumu popsat a analyzovat americkou politiku vůči Československu v periodě mezi Mnichovem a Únorem,

1 Původní americké vydání je o dva roky starší: LUKES, Igor: *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague.* New York – Oxford, Oxford University Press 2012.

2 ULLMANN, Walter: *The United States in Prague, 1945–1948.* Boulder (Colorado) – New York, East European Monographs 1948.

s výrazným akcentem na období poválečné.[3] Mimořádnost Lukešovy práce však netkví pouze v nedostatečné českojazyčné konkurenci. Autorovi se podařilo vytvořit velice atraktivní, stylově a myšlenkově sevřený text. Nabízí čtenáři obraz zkoumané problematiky, který je svou kompozicí do značné míry unikátní i v kontextu zahraniční literatury. Jde o pestré plátno zachycující institucionální zmatky a omyly, osobní nadšení i zklamání, občasná vítězství a časté porážky, jímž Lukeš ilustruje počátek dlouhého a často bolestného přerodu americké diplomacie z elitního klubu bývalých spolužáků, se zájmem sledujících dění ve světě z bezpečného odstupu diktovaného politikou izolacionismu, na masovou organizaci pověřenou prosazováním zájmů globální supervelmoci.

Kniha je výsledkem rozsáhlého výzkumu ve všech nejdůležitějších relevantních amerických i českých archivech. Ty jsou samozřejmě pro práci tohoto druhu obligatorní. Lukešovou mimořádnou zásluhou jsou početná interview s účastníky zkoumaných dějů a kolekce nepublikovaných rukopisů, které mu pamětníci poskytli. Jde o velmi bohatý materiál, který by bez jeho úsilí byl nepochybně ztracen. Lukeš z něj čerpá velmi vydatně, což mu umožňuje obohacovat svůj text o mnohé detaily a osobní reflexe a dodat tak jednu ze zmíněných neobvyklých dimenzí obrazu, který bývá standardně konstruován pouze z poněkud strohých oficiálních dokumentů. Igor Lukeš zabydlel svou knihu živými lidmi a to jí dodává na půvabu.

Nejsilnější stránkou Lukešova textu jsou podle mého názoru poněkud paradoxně pasáže věnované aktivitám *československých* bezpečnostních složek zaměřeným proti představitelům Spojených států v Praze. Lukeš se problematice tajných služeb věnuje dlouhodobě[4] a prostudoval v této souvislosti úctyhodný objem materiálů jak v Archivu Ministerstva vnitra ČR (uložených nyní v Archivu bezpečnostních složek), tak v Archivu Ústředního výboru KSČ (v pražském Národním archivu). Rozsah operací proti americké ambasádě a osobám s ní spojeným, který se mu podařilo přesvědčivě zdokumentovat, byl ohromující. Vypovídá mnoho o zaměření československých tajných služeb ještě dávno před komunistickým převratem a je

3 Druhou knihou na podobné téma vydanou česky je práce francouzské autorky Justine Faure *Americký přítel: Československo ve hře americké diplomacie 1943–1968* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006).

4 Viz jeho publikace na toto téma: Walter W. Birge in Prague, 1945–1948. In: *Journal for Intelligence and Security Studies*, roč. 6, č. 2 (2012), s. 49–62; KÁMEN: Studenoválečnická akce s americkým rozměrem. In: *Historie a vojenství*, roč. 60, č. 3 (2011), s. 40–46; The Rozvedka Dossier on a Defector 'Who Knew Too Much'. In: *Journal for Intelligence and Security Studies*, roč. 3, č. 2 (2009), s. 127–134 (spoluautor Siegfried Beer); Selhání tajných služeb: Československo 1945–1948. In: *Securitas Imperii*, roč. 15, č. 1 (2009), s. 12–41; The Czechoslovak Special Services and their American Adversary During the Cold War. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 9, č. 1 (zima 2007), s. 3–28; Ein nachrichtendienstliches Versagen: Die Amerikaner und die kommunistische Machtergreifung in der Tschechoslowakei 1948. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 55, č. 2 (2007), s. 201–236; The GPU and GRU in Pre-World War II Czechoslovakia. In: *The International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, roč. 8, č. 1 (1995), s. 91–104; The Czechoslovak Intelligence Service and Western Reactions to the Communist Coup d'État of February 1948. In: *Intelligence and National Security*, roč. 8, č. 4 (1993), s. 73–85.

dalším důkazem, že již v této době byly zcela podřízeny kontrole komunistické strany. Zároveň je jasným dokladem o skutečné orientaci samotné komunistické strany, o tom, koho považovala za svého nepřítele a jaký byl postoj komunistů k poválečné spolupráci vítězných mocností. Zároveň samozřejmě Lukešova zjištění vrhají nové světlo na aktivity amerických tajných služeb. Především pro kapitoly osmou (Nadějné vyhlídky, ztracené iluze) a jedenáctou (Schönbornský palác v obklíčení) platí slova amerického historika Timothyho Snydera z přebalu českého vydání, totiž že ukazují, „co všechno se museli Američané naučit, aby se mohli stát velmocí".

Jak již bylo řečeno, *Československo nad propastí* je čtenářsky velice atraktivní kniha. Za čtivost však čtenář občas platí tím, že jsou mu poskytovány pouze informace očištěné od detailů, které by mohly komplikovat běh vyprávění. Proces jejich destilace do tvaru zapadajícího bez problémů do vyprávěného příběhu má několik podob, někdy překvapivě přímočarých, jindy poměrně sofistikovaných. Recenzent, který na ně chce poukázat, se v každém případě dostává do nepříjemné pozice nudného šťourala. Nikdy nedostane prostor k tomu, aby upozornil na všechny, a vybrané příklady budou vždy ve srovnání se samotným příběhem působit jako nepodstatné detaily. Pominout je však není možné.

O stažení americké armády z Československa

Lukeš je velmi tajnůstkářský, pokud jde o zdroje informací. V zásadě nepoužívá uvozovacích vět typu „XY tehdy a tehdy na tom a tom místě řekl, že". Vzhledem k tomu, že rozsáhle využívá rozhovorů s pamětníky a jejich nepublikovaných zápisků, vede tento postup občas k velmi problematickým výsledkům. Tvrdí-li například, že po Hitlerově útoku na SSSR si tehdejší americký velvyslanec v Moskvě Laurence Steinhardt „nikdy nemyslel, že se Sovětský svaz zhroutí" (s. 106), a že „příklady z historie ho vedly k názoru, že Rusko nacistický útok odrazí" (s. 104) – tedy řadí-li ho k hrstce politiků a diplomatů, kteří tehdy situaci odhadli správně – pak má čtenář právo vědět, že tak činí pouze na základě vzpomínek jeho tehdy šestnáctileté dcery, zaznamenaných s velkým časovým odstupem. Nalézt souvislost mezi pramenem, na který autor odkazuje, a informací, kterou předkládá, je někdy nad čtenářovy síly. Jak například pomohla zpráva analytického oddělení Úřadu strategických studií (*Office of Strategic Services* – OSS) z července 1945 Lukešovi ke zjištění, že Steinhardtovým protikandidátem na post velvyslance v Praze byl George F. Kennan (s. 111, pozn. 86), zůstane asi navždy tajemstvím. Vysvětlení by jistě neškodilo ani v případě, kdy autor charakterizuje atmosféru na americké ambasádě v Moskvě na přelomu třicátých a čtyřicátých let na základě článku v exilovém časopise *Čechoslovák* z roku 1945 (s. 102) – i když zde by bylo vzhledem k charakteru pramene lepší, kdyby se soudům na toto téma úplně vyhnul.

Tvrzení opírající se o neadekvátní prameny nejsou jediným problémem Lukešova textu. Doprovázejí je faktografické nepřesnosti, drobná opomenutí i cílené interpretační posuny. Ty se často řetězí v problematické celky. Ilustrativním příkladem

je Lukešova verze příběhu o odchodu amerických vojáků z Československa. Rozdělil jej do dvou dějství. V tom prvém přidělil hlavní roli Alfredu W. Klieforthovi, který od května do července 1945 vedl velvyslanectví USA v Praze jako *chargé d'affaires ad interim*, a otevírá jej na konci června, poté co se z Moskvy vrátila československá vládní delegace. Jeden z jejích členů, státní tajemník ministerstva zahraničí Vladimír Clementis se podle Lukeše obrátil „– za zády prezidenta Beneše – na americké velvyslanectví s výzvou, aby se armáda Spojených států stáhla z Československa". Žádost představovala „klasickou ukázku asymetrického přístupu komunistů k mezinárodním vztahům a Klieforth to nebyl ochoten tolerovat". Poslal proto do Washingtonu telegram, ve kterém rozebral dopady jednostranného stažení amerických jednotek. Jeho depeše „slavila úspěch". Během několika hodin byla v Praze reakce ministerstva války (*Ministery of War*), které sdělovalo, že američtí vojáci v Československu zůstanou. „Klieforth bez váhání využil celou záležitost ve prospěch amerických zájmů," sděluje čtenáři Lukeš a přechází k představení textu „odpovědi Clementisovi", která dala jasně najevo, že „Američané nemají v úmyslu vydat Československo napospas Stalinovi". Na tomto místě autor první dějství tohoto příběhu uzavírá, a to s povzdechem: „Klieforth naneštěstí pracoval v Schönbornském paláci jen necelých šest měsíců." (s. 89–93)

Základní dokumenty vztahující se k odchodu amerických jednotek z území Československé republiky, včetně velké většiny těch, na které se Lukeš odvolává, jsou už téměř půl století snadno dostupné ve standardní edici *Foreign Relations of the United States*. Jednoduchým čtením těchto dokumentů však dospějeme k poněkud odlišné verzi tohoto příběhu, než jakou nám předkládá Lukeš. V prvé řadě je z nich zřejmé, že Spojené státy v této věci pouze nereagovaly na kroky československé strany. Státní department (*Department of State* – ministerstvo zahraničí) si již bezprostředně po skončení války v Evropě uvědomoval politický význam setrvání amerických vojáků a zachování linie, na kterou na konci války došli.[5] Dobu, po kterou považoval za nutné tento stav udržet, vždy spojoval s přítomností sovětských jednotek. V podkladech pro americkou delegaci na jednání Velké trojky v Postupimi se na toto téma říká: „Stažení amerických a ruských armád by mělo proběhnout co nejdříve, aby se tak umožnilo československému lidu znovu si zorganizovat svůj stát. Stažení obou armád by mělo být současné a úplné. Současné stažení je nutné, aby se zabránilo tomu, že se Československo dostane pod zjevnou kontrolu jedné ze spojeneckých mocností."[6]

Také na československé straně začíná diskuse o odsunu amerických jednotek dříve než po návratu vládní delegace z červnové návštěvy v Moskvě.[7] Sověti

5 *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1945* (dále jen *FRUS*, s příslušným vročením), sv. IV: *Europe*. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1968, s. 453 – memorandum náměstka státního tajemníka Josepha C. Grewa pro prezidenta Harryho S. Trumana, Washington, 14.5.1945.

6 *Tamtéž*, s. 46 – memorandum připravené ve státním departmentu ve Washingtonu 23.6.1945.

7 Ke chronologicky zmatečnému podání přispívají tiskové (?) chyby v poznámkovém aparátu českého vydání Lukešovy knihy (s. 325, pozn. 42).

vykonávali v této věci nátlak prostřednictvím velvyslance Valeriana Zorina už v květnu, československá vláda se jí zabývala na svých zasedáních 7. a 19. června. Už na prvém z nich se usnesla požadovat diplomatickou nótou odchod Američanů. Na druhém pak Clementis vládu informoval, že prezident Edvard Beneš považuje za správné usilovat o souběžné stažení jak amerických, tak sovětských vojsk. K tomuto sdělení proběhla diskuse, na jejímž základě pak byla nóta vládě Spojených států formulována.[8] Klieforthovi byla předána 21. června, tedy několik dní předtím než československá delegace odjela do Moskvy, a jakkoli se její obsah jen těžko mohl vykládat jinak, neobsahovala explicitní požadavek úplného stažení *U. S. Army* z území Československa a poměrně obsáhle popisovala potíže, které republice přinášel pobyt obou armád – americké i sovětské – na jejím území.[9] Na tuto nótu pak reagovali ve všech svých krocích Američané. Po návratu z Moskvy Clementis nótou z 3. července navázal na předcházející nótu, informoval o rozhodnutí sovětských orgánů stáhnout „většinu sovětských sil" a formuloval požadavek, aby Spojené státy „předaly území doposud obsazené americkými silami zcela do rukou [orgánů Československé republiky]".[10] Tuto nótu Washington v následujících krocích ignoroval.

Reakce prozatímního vedoucího americké mise Alfreda Kliefortha na vzniklou situaci skutečně odpovídala vysokým kvalitám tohoto zkušeného diplomata, který si za krátký čas svého působení v Praze dokázal získat mimořádně dobré kontakty jak uvnitř diplomatické komunity, tak mezi špičkovými československými politiky. Díky nim také mohl včas informovat Washington o Benešově postoji k vládní iniciativě ve věci odchodu amerických jednotek.[11] Jeho komentář k československým nótám z 21. června a 3. července, který Lukeš cituje jako klíčový pro výsledek této fáze jednání, byl skutečně velmi ostrý a nabídl Washingtonu silné argumenty pro odmítnutí československé žádosti.[12] Při vší úctě k agilnímu *chargé d'affaires* však není možné souhlasit s Lukešovým tvrzením, že to byla právě jeho analýza, co vedlo Washington k rozhodnutí americké jednotky na československém území ponechat. Klieforthův telegram se totiž minul s telegramem, jímž státní department reagoval

8 Viz VORÁČEK, Emil: Pobyt sovětských vojsk na území Československa v roce 1945. In: *Euserver* [online]. 2014-05-14 [cit. 2015-10-14]. Dostupné z: *http://www.euserver.parlamentnilisty.cz/Articles/1565-historik-vyvraci-manipulace-kolem-pobytu-sovetske--armady-po-osvobozeni-ceskoslovenska-zminuje-zasadni-fakta-o-kterych-skoro-nikdo-nevi.aspx.*

9 *FRUS, 1945*, sv. IV, s. 460–462 – dopis náměstka ministra zahraničí Jaroslava Stránského americkému *chargé d'affaires* Alfredu W. Klieforthovi, Praha, 21.6.1945.

10 *Tamtéž*, s. 468 n. – telegram Alfreda W. Kliefortha státnímu tajemníkovi Jamesi F. Byrnesovi, Praha, 4.7.1945.

11 *Tamtéž*, s. 464 – telegram Alfreda W. Kliefortha pro Jamese F. Byrnese, Praha, 24.6.1945. V depeši Klieforth informoval o Benešově rozhovoru s britským velvyslancem Philipem Nicholsem, jehož prostřednictvím prezident poslal Američanům vzkaz, aby využili žádosti československé vlády a vyzvali Sověty k simultánnímu stažení vojsk.

12 *Tamtéž*, s. 473 n. – telegram Alfreda W. Kliefortha pro Jamese F. Byrnese, Praha, 6.7.1945. Stojí za to připomenout půvabný argument, kterým Klieforth svou depeši zakončil: „Madam Benešová mi řekla, že současné zdravotní problémy jejího manžela by mohly být vyléčeny v ten okamžik, kdy budu schopen dát jejímu manželovi tu 'správnou' odpověď." (s. 474)

na československé nóty a zasílal text odpovědi, kterou mělo velvyslanectví předat československému ministerstvu zahraničí.[13] Státní department měl svou pozici vůči československé žádosti připravenu dříve, než mohli jeho experti ocenit pádnost argumentů svého kolegy z Prahy. Odpověď byla skutečně formulována „chytře a zároveň též jasně", jak píše Lukeš (s. 90), ale jejím autorem nebyl Klieforth. Ten ji pouze v souladu s instrukcí 9. července 1945 předal v Černínském paláci.[14]

Lukeš má jistě pravdu, když odpověď hodnotí jako důkaz, „že Američané nemají v úmyslu vydat Československo napospas Stalinovi" (s. 91). Proč však považuje za nutné připsat tak velkou zásluhu na její podobě Klieforthovi? Vysvětlení je jednoduché. Jak již bylo řečeno, končí Lukeš v tomto momentu prvé dějství svého příběhu o odchodu americké armády z Československa. Končí je, aby na scénu uvedl hlavního hrdinu celé knihy Laurence A. Steinhardta. Epizodní příběh se přelévá do příběhu hlavního a vyzdvižení kvalit a zásluh končícího *chargé d'affaires* slouží ke zdůraznění dramatického kontrastu s nedostatky a prohřešky nastupujícího velvyslance. Dříve než přistoupíme ke kritickému prozkoumání celkového portrétu hlavního hrdiny, dokončeme však kritický sumář vedlejšího příběhu, který byl obsahem minulých odstavců.

Lukeš se k dokončení epizody s odchodem americké armády dostane až po padesátistránkové přestávce, kterou vyplňují kapitoly s charakteristickými názvy „Pozdní příjezd velvyslance Steinhardta" a „Kronika promarněných šancí". Podobně jako v prvé části se ani zde příliš nezabývá detaily a některé dokumenty parafrázuje velmi svérázně,[15] v souvislosti s touto částí Lukešova textu bych však chtěl poukázat na jiný jeho problém. Celá kniha se zabývá „selháním amerických diplomatů a tajných služeb v Praze",[16] ale zdrojům jejich profesionálních postupů, procesům, které utvářely či ovlivňovaly politiku realizovanou v Praze, se věnuje jen velmi okrajově. Přitom platí, že v případě rozhodování o dalším osudu amerických jednotek v západních a jižních Čechách byl právě jeho washingtonský a vnitropolitický kontext

13 *Tamtéž*, s. 472 n. – telegram Jamese F. Byrnese pro Alfreda W. Kliefortha, Washington, 6.7.1945. Instrukce byla odeslána v 18:00 washingtonského času, Klieforthův telegram dorazil na Foggy Bottom ve 23:35.

14 *Tamtéž*, s. 472.

15 Z důvodů, pro které je obtížné najít vysvětlení, například v souvislosti s kladnou odpovědí ministerstva války na žádost o prodloužení pobytu amerických jednotek, kterou státní tajemník Byrnes zaslal do Prahy, píše: „Ministr zahraničí Byrnes Steinhardta zmocnil, aby text – označený jako přísně tajný – doslova přečetl prezidentu Benešovi. Steinhardt tak okamžitě učinil..." (s. 147) V žádném z dokumentů, na které v této souvislosti odkazuje, nic takového nenajdeme. Byrnesův pokyn Steinhardtovi zní: „Můžete podle svého uvážení informovat o obsahu této depeše prezidenta Beneše." (*FRUS, 1945*, sv. IV, s. 507 – telegram Jamese F. Byrnese pro Laurence Steinhardta, Washington, 2.11.1945.) Steinhardt pak odpovídá: „Předal jsem prezidentu Benešovi to podstatné z depeše..." Komické navíc je, že Steinhardtův telegram začíná omluvou za to, že tlumočil obsah telegramu z Washingtonu až *se zpožděním*, protože došlo k problémům při jeho dešifrování. (*Tamtéž*, telegram Laurence Steinhardta pro Jamese F. Byrnese.)

16 Není bez zajímavosti, že podtitul anglického vydání je odlišný: *American Diplomats and Spies in Postwar Prague*.

určující. Od chvíle, kdy byla otázka odchodu amerických jednotek nastolena, byla její klíčovou součástí polemika mezi ministerstvy zahraničí a války, tedy mezi diplomaty a vojáky, v níž ti první vesměs usilovali o setrvání jednotek, zatímco ti druzí o jejich stažení. Lukeš sice tuto skutečnost několikrát zmiňuje, nikdy ji ale nezkoumá ani nevysvětluje – nebo přesněji, vysvětluje ji způsobem mimořádně plochým. Na závěr prvého dějství této epizody se podivuje nad tím, že američtí diplomaté „museli generálům v červnu 1945 vysvětlovat politický význam americké vojenské přítomnosti v západních Čechách", a pobouřeně konstatuje: „Chvílemi se zdálo, že si snad někteří armádní velitelé vůbec nevšimli rostoucího napětí mezi Východem a Západem." (s. 93)[17] Soudím, že prospěšné by bylo, kdyby si autor sám povšiml (a čtenáři to připomněl), že v té době ještě trvala válka s Japonskem, její konec se zdál v nedohlednu a američtí generálové považovali za nutné přesunout do Tichomoří každého, kdo nosil uniformu.

Rozhodující duel mezi státním departmentem a Pentagonem v československé záležitosti se nicméně rozhořel až po kapitulaci Japonska, na konci léta. Lukeš správně připomíná hlavní podněty, díky kterým k tomu došlo, ale podstatou celého sporu se znovu vůbec nezabývá. Ten tak působí, jako by postrádal jakoukoli logiku. Vysvětlení přitom není nikterak složité ani převratné. Za neochotou vysokých armádních důstojníků vyhovět požadavkům diplomatů z Foggy Bottom se neskrývala jen tradiční averze amerických vojenských profesionálů vůči vměšování politiků do jejich řemesla a nechuť místních velitelů v západních a jižních Čechách k metodám vyhánění zdejších Němců, kterou Lukeš zmiňuje na jiném místě. Generálové byli pod trvalým tlakem svých washingtonských nadřízených na redukci počtů mobilizovaných vojáků. Zásadní roli hrál od konce války v Tichomoří požadavek rychlé a důsledné demobilizace, vyjádřený heslem „přiveďte chlapce domů" a prosazovaný americkou veřejností bez ohledu na sociální status, politické sympatie či regionální příslušnost ve Washingtonu. Každé zpomalení tempa demobilizace se stávalo předmětem kritiky jak v médiích, tak na půdě Kongresu.[18] Byla to situace, na kterou musel brát ohled každý americký politik, prezidenta nevyjímaje.

Ministerstvo války bylo samozřejmě prvním terčem kritiky a jeho šéfové, do září 1945 Henry Stimson a poté Robert Patterson, dělali vše pro to, aby před veřejností nenesli za tempo demobilizace výlučnou zodpovědnost. Představa, že ministr bude muset odpovídat na otázku některého z kongresmanů nebo senátorů, proč že mládenci z jeho volebního okrsku nebo státu stále ještě trčí někde u Karlových Varů, musela patřit k nočním můrám politických poradců na ministerstvu války. Jedinou dostatečně přesvědčivou odpovědí by totiž byla ta pravdivá – nechat naše vojáky v Československu je jediný způsob, jak odtamtud vystrnadit ty sovětské, a vystrnadit je chceme, protože už víme, že tam, kde zůstanou, je konec

17 Tato věta v anglickém originálu chybí.

18 V lednu 1946 byl vytvořen při mocném senátním Výboru pro vojenské záležitosti podvýbor, který měl prozkoumat průběh demobilizace (viz TRUSSEL, C. P.: Inquiry Is Ordered on Demobilization. In: *New York Times*, 11.1.1946, s. 1). O čtrnáct dní později skládal účty v Kongresu osobně generál Dwight Eisenhower (Giving Congress the Facts on Demobilization. In: *Tamtéž*, 16.1.1945, s. 14).

s demokracií. Na takovouto odpověď však nebyla většinově připravena ani americká politika, ani veřejnost. Sovětský svaz byl stále ještě spojencem, o minulých konfliktech s ním se americká veřejnost dozvídala jen postupně a ty hlavní měly teprve přijít. Na podzim 1945 by podobné vysvětlení hrozilo politickou sebevraždou.

Páchat politické harakiri neměl samozřejmě v úmyslu ani státní tajemník James F. Byrnes, který svůj úřad převzal právě ve chvíli, kdy se spor o odsun z Československa rozhořel. Ten si zároveň uvědomoval, že bez veřejného použití sebevražedných argumentů se mu nepodaří zdržovat rozhodnutí o odsunu příliš dlouho. Nebylo divu, že za těchto okolností si státní department uvědomil, jak píše Lukeš, „že bude muset jednat velmi rozhodně“ (s. 146). Rozhodné jednání státního departmentu přineslo pozoruhodný výsledek – dopis amerického prezidenta Stalinovi, ve kterém Truman sovětského diktátora informoval o svém záměru stáhnout americké jednotky z Československa a vyzval ho, aby učinil totéž.[19] Lukeš má pravdu, když píše, že „nikdo neuměl předpovědět, jak na Trumanův dopis odpoví sám vládce Kremlu“, a uvádí jako příklad pesimistickou předpověď *chargé d'affaires* v Moskvě George F. Kennana (s. 147). Sám státní tajemník Byrnes byl v diskusi na toto téma se svými vládními kolegy, ministry války a námořnictva, velmi opatrný, když se vyjádřil, že „existuje jistá šance“, že Stalin bude s návrhem souhlasit.[20] Zde však je třeba dodat, což Lukeš nečiní, že přehnaná očekávání neměli ani autoři dopisu. Naopak, Stalinovo odmítnutí bylo součástí jejich kalkulu. Dean Acheson, nový muž číslo dvě na Foggy Bottom, v jehož gesci dopis vznikal,[21] o tom psal svému šéfovi, který se v té době účastnil prvního zasedání Rady ministrů zahraničí v Londýně: „Měli bychom zvážit úplné zveřejnění našich kroků, pokud Sověti odmítnou se stáhnout nebo pokud budou souhlasit se stažením, ale použijí dobře známou zdržovací taktiku, aby mohli ponechat své jednotky v Československu i po našem stažení.“[22] Implicitním, leč srozumitelným upozorněním na tuto možnost experti státního departmentu Trumanův dopis Stalinovi ukončili.[23]

Prezidentův dopis byl pokusem o řešení zdánlivé kvadratury kruhu – jak vyhovět volání po návratu amerických chlapců domů, neztratit přitom tvář a zároveň vytvořit šanci, že se Sověti rozhodnou stáhnout své jednotky také. Byl to ale pokus

19 *National Archives and Record Administration*, Washington (dále *NARA*), RG 59, 860.01/11-245, dopis Harryho S. Trumana Josifu V. Stalinovi z 11.11.1945.

20 *FRUS, 1945*, sv. IV, s. 496 n. – záznam ze schůzky státního tajemníka Jamese F. Byrnese, ministra války Roberta P. Pattersona a ministra námořnictva Jamese V. Forrestala, Washington, 16.10.1945.

21 *Tamtéž*, s. 493 n. – telegram náměstka státního departmentu Deana Achesona ministru války Henrymu Stimsonovi, Washington, 17.9.1945; *tamtéž*, s. 494 – telegram Deana Achesona pro Jamese F. Byrnese, Washington, 19.9.1945.

22 *Tamtéž*, s. 495 – telegram Deana Achesona pro Jamese F. Byrnese, Washington, 28.9.1945.

23 „Doufám, že budete moci můj návrh zvážit a že tím, že stáhneme své jednotky současně, budeme moci světu oznámit svůj záměr odstranit všechny překážky, které zdržují obnovu Československa.“ (*NARA*, RG 59, 860.01/11-245, dopis Harryho S. Trumana Josifu V. Stalinovi z 11.11.1945.)

nadmíru vydařený. Harry Truman byl protřelým hráčem pokeru[24] a tento bluf mu vyšel skvěle. Stalin s návrhem souhlasil a do konce roku 1945 Rudá armáda skutečně Československo opustila. Vrátila se v plné slávě až téměř o třiadvacet let později. Igor Lukeš však vůči tomuto tahu americké diplomacie žádný obdiv nechová. Zatímco červencovou odpověď státního departmentu československé vládě označuje, jak již bylo řečeno, za důkaz, „že Američané nemají v úmyslu vydat Československo na pospas Stalinovi", dopis prezidenta Spojených států samotnému Stalinovi, díky němuž se podařilo realizovat to, co první dokument pouze naznačoval, nijak nehodnotí. Namísto toho se pouští do spekulace o Stalinových motivech. Diktátor podle něj dospěl k závěru, „že může riskovat odchod v naději, že to do budoucna přinese výhody". A nemýlil se, soudí Lukeš: „Stažení Rudé armády posílilo postavení KSČ, zvýšilo její legitimitu a vytvořilo z ní tak účinnější nástroj získání absolutní moci v Praze." (s. 147)

Ponechme bez komentáře Lukešovu sondu do duše lstivého Gruzínce,[25] k nerovnovážnému hodnocení prvého a druhého dějství příběhu o odsunu amerických jednotek z Československa však je komentář nutný. Pražská ambasáda pod vedením svého nového šéfa přispěla k prosazení a formulaci americké pozice v této věci přinejmenším stejnou měrou jako v prvém dějství pod vedením Klieforthovým. Steinhardt nejenže byl „radikálně proti americkému odchodu", jak píše Lukeš, ale udělal vše, co bylo v jeho silách, aby mu zabránil. Psal telegramy do Washingtonu, jednal s československými politiky i s americkými veliteli. Jeho argumenty byly zjevně na Foggy Bottom přijímány velmi vážně, neboť se objevují v klíčových dokumentech, které v této věci státní department připravil, včetně memoranda, které nakonec Byrnes postoupil prezidentovi a na jehož základě se Truman rozhodl podepsat dopis Stalinovi.[26] Pochvaly z Lukešova pera se však velvyslanec nedočkal.

---

24 Viz GESELBRACHT, Raymond H.: Harry Truman, Poker Player. In: *Prologue Magazine* [online], roč. 35, č. 1 (jaro 2003) [cit. 2015-10-14]. Dostupné z: *http://www.archives.gov/publications/prologue/2003/spring/truman-poker.html*.

25 Poznamenejme k tomu pouze, že ještě na sklonku září atmosféra v Moskvě úvahám tohoto typu nenasvědčovala. George Kennan, v jehož úsudek má Lukeš oprávněně velkou důvěru, v té době informoval Washington o požadavku Kremlu, aby československé orgány během nadcházející zimy zajistily zásobování pro čtyři sta tisíc sovětských vojáků. V dané souvislosti uváděl, že o tom mluvil s jedním zahraničním pozorovatelem, „který je obecně příznivě naladěn vůči Sovětům a který ví o československých záležitostech víc než kdokoli jiný z moskevské cizinecké kolonie". Podle něj bylo toto vysoké číslo výsledkem „přesvědčení části českých komunistů, že nejsou schopni v následujícím období udržovat své pozice bez přítomnosti početných sovětských ozbrojených sil v zemi". (*NARA*, RG59, 860.01/9-2345, telegram *chargé d'affaires* v SSSR George F. Kennana státnímu tajemníkovi Jamesi F. Byrnesovi, Moskva, 23.9.1945.)

26 *FRUS, 1945*, sv. IV, s. 493 n. – telegram náměstka ministra zahraničí Deana Achesona ministru války Henrymu Stimsonovi, Washington, 17.9.1945; *tamtéž*, s. 494 – telegram Deana Achesona ministru zahraničí Jamesi F. Byrnesovi, Washington, 19.9.1945; *tamtéž*, s. 495 n. – telegram Deana Achesona pro Jamese F. Byrnese, Washington, 28.9.1945.

Jeden, či dva Steinhardtové?

Tím se dostáváme k jedněm z nejproblematičtějších pasáží celé knihy – k pasážím, ve kterých Igor Lukeš rýsuje portrét Laurence Adolpha Steinhardta, prvního amerického velvyslance v Československu. Shromáždil k tomuto účelu úctyhodné množství materiálu. Vedle již známé, leč systematicky jen málo vytěžené Steinhardtovy pozůstalosti z rukopisného oddělení Kongresové knihovny ve Washingtonu a dokumentů vztahujících se k velvyslancovu diplomatickému působení v Praze, vesměs uložených v Národním archivu tamtéž, pracoval rozsáhle se vzpomínkami jeho spolupracovníků a blízkých. Jejich použití je, jak již bylo řečeno, nesporným přínosem, poskytují v řadě případů informace téměř intimní, čtenářsky atraktivní. Lukešův problém spočívá v tom, že se o ně opírá mnohdy nekriticky, a to dokonce i tam, kde má možnost je konfrontovat s archivními dokumenty. Především s pomocí informací od pamětníků pak vytváří hlavní kontury portrétu, které mají bez nadsázky jekyllo-hydeovský charakter. Steinhardtovu diplomatickou kariéru dělí do dvou etap. V prvé vystupuje pracovitý a motivovaný diplomat, o kterém „není pochyb, že si hleděl svých povinností“ (s. 102), „statečný a soucitný“ (s. 103), „celoživotní optimista“, „který se nikdy nevzdával bez boje“ (s. 106). „Celá dosavadní Steinhardtova kariéra slibovala, že byl výborným kandidátem“ na místo velvyslance v Praze, píše Lukeš (s. 110). Dříve však, než stihl na toto místo nastoupit, došlo v jeho životě k dramatickému otřesu, který způsobil, že se zásadním způsobem změnil. Když prý dorazil do Prahy, „mezinárodní diplomacie už ho nefascinovala jako dřív“, a Lukeš o něm dokonce neváhá prohlásit, že „otevřeně dával přednost vlastnímu prospěchu před službou Spojeným státům a prezidentovi“ (s. 111).

Při líčení onoho klíčového okamžiku, který podle něj tak výrazně změnil přístup Laurence Steinhardta ke svým povinnostem, předvádí Lukeš plně, jak důležitý je pro něj dramatický příběh, a dává vyniknout svému literárnímu talentu. „Události, které manžele Steinhardtovy přivedly k dalšímu diplomatickému postu,“ píše, „se začaly odvíjet v únoru [1945] před starobylou pevností na břehu Rumelie.“ Bez předcházejícího varování nechal podle něj Steinhardt nasednout rodinu do automobilu a vezl ji do neznáma – „slunce klesalo k obzoru a Steinhardtovi uháněli na jih“. Po setmění dorazili na břeh Marmarského moře, na kterém se usadili. „Náhle všichni uviděli obrys obrovské lodi, která jako by se tam objevila odnikud. Všichni vstali a s úžasem se dívali na majestátně plující plavidlo.“ Steinhardt rodině sdělil, že loď dopravuje prezidenta Roosevelta na Krym, na schůzku se Stalinem a Churchillem. A pak to přišlo. Velvyslanec začal spílat svým nepřátelům ve Washingtonu, kteří zavinili, že nepluje na lodi s prezidentem. Jeho dcera „nikdy neviděla svého otce tak rozčileného a deprimovaného. Jako by ztratil všechnu naději.“ Další překvapení si Steinhardt schoval na zpáteční cestu, při které manželce a dceři prozradil, že ho prezident Roosevelt posílá jako velvyslance do Prahy (s. 109 n.).

Ponechme stranou otázku, k čemu je v celém příběhu pevnost Rumelie na evropském břehu Bosporu, kromě toho, že poblíž se nachází škola, kterou navštěvovala velvyslancova dcera Dulcie-Ann. Neptejme se ani, co to bylo za loď,

na kterou Steinhardtovi v údivu zírali, když Lukeš sám v poznámce správně uvádí, že to nemohla být ani jedna ze dvou amerických lodí, které byly do operace Argonaut zapojeny. Nedivme se, proč za tím pohledem museli ujíždět na pobřeží Marmarského moře, když lodě proplouvající Bosporem jsou nejlépe vidět právě od rumelijské pevnosti, od které vyrazili. Nehledejme vysvětlení, proč Steinhardt tajil své rodině od 20. prosince loňského roku, že byl jmenován velvyslancem v Československu, a proč se jí to rozhodl prozradit až v únoru, za bláznivého výletu na jih. To vše jsou otázky, kterých by se jistě s radostí chopila saturninovská Kancelář pro uvádění románových příběhů na pravou míru. Jednu otázku však je třeba si v souvislosti s tímto příběhem položit. Došlo skutečně ve Steinhardtově kariéře, bez ohledu na příčiny a místo, k takovému zásadnímu zlomu? Odpověď je podle mého názoru jednoznačná – dokumenty, které máme k dispozici, o tom nesvědčí, a argumenty, které k tomu Lukeš snesl, to neprokazují. Naopak, je možné uvést řadu argumentů pro závěr, že Steinhardt před výletem prostě nebyl tak dobrý, jak ho Lukeš vylíčil, a po výletu nebyl tak špatný.

Navzdory soudům o „celé dosavadní kariéře“ se Lukeš vůbec nezabýval Steinhardtovými výkony v jeho prvých dvou diplomatických působištích. Ke švédské kapitole jeho kariéry nabízí pouze historku o sympatiích, které mu projevovala proslulá sovětská vyslankyně Alexandra Kolontajová, a konstatování, že si zde „vedl dobře“, které zakládá na svém oblíbeném článku v týdeníku *Čechoslovák* z ledna 1945 (s. 98). O působení v Peru neuvádí nic. Dva a čtvrt roku dlouhé úřadování v čele velvyslanectví v Moskvě popisuje Lukeš o něco podrobněji, opírá se ale především o svá interview s pamětníky a o vzpomínky velvyslancovy dcery. V prvé řadě u tehdejšího Steinhardta oceňuje, že chápal hrůznou podstatu sovětského režimu, že „jasně viděl, že je to země, kde vládne teror, země, kde kdokoliv může být kdykoliv zatčen a popraven“ (s. 101). Popisuje ústrky, jichž se velvyslanci dostávalo od sovětských orgánů, i pozornost, kterou mu věnoval lidový komisariát vnitra (NKVD). Aniž by to doložil jinak než vzpomínkami pamětníků, připisuje mu cenné kontakty na německém velvyslanectví, díky kterým prý dokonce předpověděl přesně datum německého útoku na Sovětský svaz (s. 103 a 105). Ne všichni, kdo byli svědky Steinhardtova působení v Moskvě, však na něj vzpomínali se stejným respektem. Lukeš cituje Charlese Bohlena, jednu z hvězd tehdy se rodící americké expertní komunity zaměřené na Sovětský svaz, který Steinhardta charakterizoval jako člověka „marnivého a vysoce sebestředného“, jenž se „víc zaměřuje na ‘propagaci sebe sama’ než na vedení diplomacie ve prospěch Spojených států“ (s. 100). Britský velvyslanec sir Stafford Cripps zase popsal Steinhardta jako „typického nadutého amerického týpka obchodnicko-právnického střihu“ a byl velmi spokojen, když byl jeho americký kolega odvolán.[27]

Steinhardt je pro historika snadným terčem. Byl typickým politickým nominantem, který si do diplomacie přinesl všechny klady i nešvary své původní profese. Byl inteligentní, rázný, organizačně velice schopný, ostentativně sebevědomý,

27 Viz MAYERS, David: *FDR's Ambassadors and the Diplomacy of Crisis: From the Rise of Hitler to the End of World War II*. Cambridge, Cambridge University Press 2013, s. 210.

velmi rychle se dokázal orientovat v nových problémech. Byl bohatý a svého bohatství si dokázal užívat, což u mnohých vyvolávalo smíšené pocity. Jeho rychlé soudy často prozrazovaly nedostatečnou znalost příslušného problému. Z pohledu budoucích historiků nejnebezpečnější byla přitom praxe tyto soudy zaznamenávat, vyvozovat z nich velmi konkrétní předpovědi dalšího vývoje a ty pak zasílat do ústředí. To jsou kroky, kterým se kariérní diplomat obezřetně vyhýbá. Nikoli ovšem Steinhardt. Ten se například jako nový velvyslanec uvedl v Moskvě tím, že v telegramu z 16. srpna 1939, kterým informoval o svých vstupních audiencích u ministra zahraničí Vjačeslava Molotova a předsedy prezidia Nejvyššího sovětu SSSR Michaila Kalinina, předpověděl, že „Rusové" sice budou protahovat jednání s Francií a Velkou Británií, ale jen proto, aby tak měli čím hrozit Hitlerovi. Očekával, že budou chtít v nich pokračovat a předejít tak tomu, aby válka začala už na podzim. „Začínám vážně pochybovat," sděloval vpředvečer začátku druhé světové války do Washingtonu, „že by sovětská vláda měla úmysl podniknout v Evropě jakoukoli jinou než čistě obrannou akci k posílení svých pozic."[28]

Laurence A. Steinhardt (1892–1950) v polovině třicátých let jako americký velvyslanec ve Švédsku, kde si odbýval svou první zahraniční diplomatickou misi (foto en.wikipedia.org)

Pro období Steinhardtova působení v Sovětském svazu stejně jako pro následující dva a půl roku na ambasádě v Turecku Lukeš podobné nahrávky na smeč buď ignoruje, nebo je pouze zaznamenává a nijak nerozvíjí. Pro Steinhardtovo pražské angažmá se jich naopak snaží využívat v plné míře a tam, kde se jich nedostává, sám si je vytváří. Poukázal jsem již na to, že při interpretaci pramenů postupuje Lukeš velmi uvolněně. Ve vztahu ke Steinhardtovi se občas jedná dokonce o hrubé dezinterpretace. Pro potřeby této statě uveďme některé výrazné příklady.

„Naneštěstí Steinhardtovi trvalo více než dvě stě dní, než prezidentu Benešovi předal své akreditační listiny," píše Lukeš a dodává, že „absence amerického velvyslance v Praze nahrávala komunistům." (s. 111) K cifře dvou set dnů je možné v této souvislosti dospět pouze tehdy, počítáme-li je od chvíle, kdy byl Steinhardt do své

28 *FRUS: The Soviet Union 1933–1939.* Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1952, s. 778 – telegram velvyslance v SSSR Laurence Steinhardta ministru zahraničí Cordellu Hullovi, Moskva, 16.8.1939.

pražské funkce jmenován, tedy od 20. prosince 1944. V té době byl ovšem Steinhardt stále ještě v Turecku, kde svou misi formálně ukončil až k 2. dubnu 1945.[29] Jak vyplývá z dochované korespondence, projevoval nicméně již na počátku roku 1945 zájem o možnosti přesunu do Londýna, k československé exilové vládě. Státní department ho však ujistil, že není důvod ke spěchu.[30] V dubnu proces odjezdu nových velvyslanců zkomplikovala smrt prezidenta Franklina D. Roosevelta. Bylo třeba, aby nominace schválil a pověřovací listiny podepsal nový prezident. Truman tak učinil velmi rychle. V případě Laurence Steinhardta a čtyř jeho dalších kolegů vrátil Bílý dům státnímu departmentu podepsané listiny 19. dubna.[31] Podle rychlosti by se zdálo, že šlo o pouhou formalitu, ale Steinhardt si tím zjevně nebyl zcela jist. V době, kdy se o Trumanově podpisu rozhodovalo, považoval za nutné za sebe lobovat u admirála Williama Leahyho, muže, který měl tehdy na prezidenta výjimečný vliv.[32]

Devatenáctý duben je tedy nejzazším datem, od kterého se dá odpočítávat „pozdní příjezd velvyslance Steinhardta" do Československa. Do 20. července, kdy předal na Pražském hradě své pověřovací listiny, zbývalo mnohem méně než Lukešových dvě stě dnů. To však není jediná věc, kterou je nutné uvést na pravou míru. Podle Lukeše totiž Steinhardt nejenže dvě stě dnů zbytečně odkládal odjezd do Prahy, ale také se po celou tu dobu „svému úřadu ... vůbec nevěnoval" (s. 112). U autora, který pracoval se Steinhardtovou pozůstalostí, je takovýto výrok jen obtížně omluvitelný. Velvyslancova korespondence nad jakoukoli pochybnost ukazuje, že se o svůj nový post velmi aktivně zajímal. Nejpozději od počátku roku 1945 dostával kopie korespondence mezi Washingtonem a americkým zastoupením u československé exilové vlády. Sám pilně korespondoval s nedávno vytvořeným středoevropským odborem státního departmentu i s americkým velvyslancem v Moskvě Averellem Harrimanem. V jeho pozůstalosti se nachází i řada kopií dokumentů amerického vojenského velení. Byl to Steinhardt, kdo jako první upozornil Washington, že se československá vláda chystá přesunout na osvobozená území *via* Moskva.[33] Aktivní

29 U.S. Department of State. Office of the Historian. Department History. Chiefs of Mission for Turkey [online]. [Cit. 2015-1014.] Dostupné z: *https://history.state.gov/departmenthistory/people/chiefsofmission/turkey*.

30 *Library of Congress*, Washington (dále *LC*), Manuscript Division, Laurence Steinhardt Papers, Box (karton) 47, telegram vedoucího středoevropského odboru státního departmentu Jamese W. Riddlebergera velvyslanci Steinhardtovi, Washington, 26.1.1945.

31 *Harry S. Truman Library and Museum*, Independence (Missouri) (dále *HSTL*), WHCF: Official File 317-A, memorandum pro prezidenta ze 17.4.1945.

32 *LOC*, Manuscript Division, William Leahy Papers, záznam v osobním deníku ze 16.4.1945. Podle washingtonských zvyklostí zaslali velvyslanci novému prezidentovi své rezignace, a učinil tak i Steinhardt (*tamtéž*, Manuscript Division, Laurence Steinhardt Papers, Box 47, dopis Laurence Steinhardta prezidentu Trumanovi, Washington, 18.4.1945). Neopomněl však ještě předtím zajít za Leahym a ujistit ho, že jde skutečně jen o formální krok.

33 Steinhardt měl tuto informaci od svého československého kolegy v Ankaře Michaela Hanáka (*tamtéž*, Manuscript Division, Laurence Steinhardt Papers, Box 47, C, dopis československého vyslance v Turecku Michaela Hanáka pro Steinhardta, Ankara, 18.1.1945). Na základě jeho informace začal státní department podnikat kroky, které měly umožnit,

zůstal i po svém návratu do Spojených států, kromě mnoha jiných schůzek se mu už 3. května podařilo dosáhnout přijetí u nového prezidenta.[34]

Doklady Steinhardtova nezájmu o jeho nové působiště se hledají těžko. Lukeš je však pro svůj příběh potřebuje – a tak si k nim občas pomůže. V souvislosti s nástupem nového velvyslance do úřadu v Praze například píše, že mezi dopisy, které na něj čekaly na pracovním stole, byl i „dlouhý dopis z odboru pro záležitosti střední Evropy, připomínající velvyslanci, že Praha je 'jedním z klíčových míst Evropy a možná nejvýznamnější laboratoří našich budoucích vztahů se Sovětským svazem'. Bylo to bezpochyby myšleno," pokračuje Lukeš, „jako připomínka, že by se velvyslanec měl konečně ujmout svých diplomatických povinností. I tak explicitní dopis se minul účinkem." (s. 118) Nahlédneme-li však do tohoto čtyřstránkového textu, zjistíme, že jeho obsah je dosti odlišný. Jedná se o velice přátelský dopis od zástupce vedoucího středoevropského odboru Francise Williamsona, navazující evidentně na předchozí kontakty mezi oběma diplomaty. Citovaná pasáž o významu Prahy je z prvního, zdvořilostního odstavce, ve kterém Williamson předává Steinhardtovi pozdravy od všech pracovníků odboru, konstatuje, že velvyslanec je jistě rád, že se v Praze znovu sešel se svou rodinou, a nadto ho jistě těší, že jeho nové působiště je jedním z klíčových míst, a tak dále. Poté pokračuje: „Jsme si všichni jisti, že vzhledem ke svým zkušenostem jsi dokonale vybaven k tomu, aby ses vypořádal s komplikovanými problémy, které teď existují a které se objeví v budoucnu." Na následujících stránkách se pak Williamson věnuje provozním záležitostem obnovené ambasády, otázce doplnění jejího personálu a hlavním politickým problémům, které v té době byly v agendě československo-amerických vztahů. Ani v jednom případě nepovažuje Williamson za nutné problém objasňovat, je tedy zřejmé, že Steinhardt se v nich orientuje a mnohé z nich s ním už předtím řešil.[35]

Podobně postupuje Lukeš i v dalších případech, na kterých se pokouší ukazovat, jak málo se Steinhardt staral o dění v zemi, ve které zastupoval zájmy Spojených států. Předmětem jeho odsudku jsou především velvyslancovy pravidelné cesty domů za oceán. Není tak těžké přistoupit na Lukešův názor, že byly příliš dlouhé (podobně jako je možné přijmout tezi, že by pro pozici české nekomunistické politiky bývalo bylo lepší, kdyby Steinhardt na jaře 1945 dorazil do Prahy o měsíc dřív). Není však možné akceptovat tendenční způsob, kterým toto téma dále rozvíjí. Když například odjel Steinhardt domů v prvých měsících roku 1947, má Lukeš zcela jasno, co tam dělal – věnoval se své newyorské právnické firmě. Jednou či dvakrát se prý vydal do Washingtonu. „Je těžké pochopit," podivuje se Lukeš, „proč mu to

aby se „souběžně s československou vládou, nebo co nejrychleji za ní" přesunul i diplomat John H. Bruins. (*NARA*, 860F.01/1-2045, telegram náměstka státního tajemníka Josepha C. Grewa pro velvyslance Steinhardta, Washington, 24.1.1945, osobní dopis ředitele evropské sekce H. Freemana Matthewse a ředitele středoevropského odboru Jamese W. Riddlebergera Steinhardtovi. Formálně byl jeho odesilatelem Grew.)

34 *HSTL*, President's Secretary's Files, President's Appointments File, *Daily Sheets*, duben a květen 1945.

35 *LC*, Manuscript Division, Laurence Steinhardt Papers, Box 47, dopis Francise Williamsona Steinhardtovi, Washington, nedatováno.

ministerstvo zahraničí tolerovalo." (s. 222) Přitom ví – sám na to totiž v poznámce k této pasáži upozorňuje – že ministerstvo Steinhardtovu cestu nejen tolerovalo, ale využilo jí k tomu, aby mu předalo Medaili Za zásluhy.[36] Stejně tak si musel při studiu Steinhardtovy pozůstalosti všimnout, že velvyslanec se během svého pobytu v USA věnoval záležitostem svého úřadu celkem usilovně. List papíru, na který si Steinhardt sepsal, s kým se chce ve Washingtonu sejít, obsahuje téměř úplný seznam všech, kteří měli něco společného se zahraniční politikou, vytknout je mu možné pouze jisté podcenění Kongresu.[37] To do jisté míry odčinil telefonátem se senátorem Arthurem Vandenbergem, nejmocnějším mužem Kapitolu v oblasti zahraniční politiky. Tento kontakt mu zprostředkoval John F. Dulles, budoucí státní tajemník v Eisenhowerově administrativě, který po setkání se Steinhardtem Vandenbergovi napsal, že mu velvyslanec sdělil „některé mimořádně zajímavé věci o Československu".[38] Ani v New Yorku neseděl Steinhardt pouze v kancelářích své firmy. V polovině února zde vystoupil s přednáškou na půdě tehdy patrně nejvlivnějšího diskusního fóra pro zahraniční politiku, Rady pro mezinárodní vztahy (*Council on Foreign Relations*).[39]

Je zřejmé, že Lukešova konstrukce náhlého zlomu ve Steinhardtově přístupu k mezinárodní politice je jen těžko udržitelná. Do Prahy dorazil stejný Steinhardt, jaký předtím působil v Moskvě a Ankaře, se všemi svými přednostmi i nedostatky. Těch druhých byla celá řada a Lukeš samozřejmě neopomíná je čtenáři ukázat. V mnoha případech je to zábavné, ale pro posouzení jeho působení jako velvyslance vlastně zbytečné. Nemá příliš smyslu vytýkat mu, že „žil ve stylu evropského prince z 19. století, zatímco jeho podřízení to neměli v Praze vždycky jednoduché" (s. 124). Žil si tak za vlastní peníze. Pochybné jsou výtky vztahující se k úsilí, které vynaložil na získání vskutku reprezentativní rezidence (s. 121–123). V Petschkově vile získal skvělou základnu pro diplomatické aktivity, kterou Američané bohatě využívají dodnes. Projevem zjevného neporozumění pak je, když Lukeš kritizuje Steinhardta za to, že se příliš věnoval problematice znárodněného amerického majetku. Dokonce v této souvislosti tvrdí (aniž by uvedl zdroj, o který se toto tvrzení opírá), že „někteří jeho kolegové [se] v soukromí ptali, jestli je pořád ještě velvyslancem Spojených států, nebo zda je bohatým právníkem, který se nemůže rozhodnout mezi veřejnou službou a soukromými zájmy" (s. 129). Ve skutečnosti neměl Steinhardt příliš na výběr. Na ambasádu se obracely desítky žadatelů o pomoc ve sporech s československou vládou a jejich lavina objektivně hrozila paralyzovat

36 John H. Bruins, dvojka na pražské ambasádě, v té souvislosti psal z Prahy, že jakkoli oficiální citace odkazuje na působení v Turecku, jistě je také výrazem souhlasu prezidenta se Steinhardtovým působením v Praze a posiluje tak pozici pražské ambasády (*tamtéž*, Box 54, telegram Johna H. Bruinse Steinhardtovi, Praha, 17.2.1947).

37 *Tamtéž*, Box 55, People to see in Washington.

38 *Tamtéž*, Box 54, dopis Johna F. Dullese pro Arthura Vandenberga (kopie), Washington, 3.2.1947.

39 *Tamtéž*, dopis ředitele Rady pro mezinárodní vztahy Waltera H. Malloryho Steinhardtovi, New York, 19.2.1947.

činnost úřadu.[40] Je obtížné představit si jakéhokoli amerického velvyslance, který by si ochranu majetku amerických občanů nevytknul za svou prioritu. Byla by to samozřejmě kariérní sebevražda.

S mnoha dalšími výtkami, které vůči Steinhardtovu působení v Praze Lukeš vznáší, je možné bez větších výhrad souhlasit. Mezi ty nejzávažnější patří poukaz na omezený okruh velvyslancových kontaktů v Československu (s. 153 n.), který nutně vedl k tomu, že jeho informace o dění v zemi byly neúplné. Mezi těmi, kteří měli ke Steinhardtovi otevřené dveře, chyběli nejen mladí lidé, studenti, umělci a intelektuálové, jak upozorňuje Lukeš, ale také třeba lidé z nižších příček politických stran. Oprávněně Lukeš kritizuje také zarputilé velvyslancovo tažení proti úvěrům, o které se Československo ve Spojených státech po válce ucházelo a které byly nejfrekventovanějším tématem bilaterálních jednání (s. 169–175).[41] Namístě jsou i početná, po celé knize rozesetá připomenutí omylů a chyb v jeho zpravodajství a přemrštěný optimismus v předpovědích, které posílal do Washingtonu. To všechno jsou závažné prohřešky proti profesním zásadám práce velvyslance. Obávám se však, že Steinhardt by nenalezl v Lukešových očích milosti, ani kdyby se zmíněným nedostatkům dokázal vyhnout. Lukeš totiž od něj očekává mnohem víc než jen vysokou profesionalitu a plné nasazení. Uznává sice, že největší díl zodpovědnosti za to, co se po válce v Československu stalo, „leží na Češích samých“, jedním dechem však dodává, že „prezident Spojených států a ministerstvo zahraničí od Steinhardtova velvyslanectví očekávali, že ... postaví plánům Moskvy hráz“ (s. 30). Zdá se, že americký velvyslanec měl podle něj být nejen diplomatem reprezentujícím svou vládu a zajišťujícím široké spektrum kontaktů mezi oběma zeměmi, ale také inspirátorem československé nekomunistické politiky, snad dokonce jejím charismatickým vůdcem. V tom ho Steinhardt prostě zklamat musel. Lukeš v této souvislosti formuluje dvě strašlivé věty: „Za co však měli demokraté v Praze bojovat? Za jakou hvězdou měli jít?“ (Tamtéž.) K tomu je možný jediný komentář: Pokud českoslovenští demokraté po válce skutečně nevěděli, zač mají bojovat – a přiznám se, že nedokáži vyloučit, že u mnohých tomu tak doopravdy bylo – pak by jim nepomohlo, ani kdyby jim Američané na pražskou ambasádu poslali reinkarnaci Thomase Jeffersona.

Československo jako zkušební polygon?

Přehnaná očekávání od amerického velvyslance souvisejí s přehnanou představou o významu Československa pro americkou zahraniční politiku. Lukeš rozvíjí svůj velký příběh o *selhání* amerických diplomatů a tajných služeb v Praze na pozadí

40 Srv. např. *tamtéž*, Box 50, dopis zástupce vedoucího středoevropského odboru ve státním departmentu Francise Williamsona Steinhardtovi, Washington, 11.1.1946.

41 Badatelsky se tomuto tématu zatím nejrozsáhleji věnoval slovenský historik Slavomír Michálek: MICHÁLEK, Slavomír: *Nádeje a vytriezvenia: Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945–1951.* Bratislava, Veda 1995.

představy o jasně formulované koncepci americké politiky vůči Československu, respektive o místu Československa v zahraniční politice USA. Na této koncepci podle Lukeše existovala shoda v rozhodujících institucích americké exekutivy a Československu se v ní přisuzoval výjimečný význam zkušebního polygonu, na němž se měly odehrát první bitvy mezi Východem a Západem. Lukeš tímto tvrzením svou knihu otevírá i uzavírá. „Americké ministerstvo zahraničních věcí, Bílý dům a zpravodajské kruhy byly zajedno v tom, že výsledek pražské krize bude zásadně důležitý pro Spojené státy a samotné Československo, ale možná i pro budoucnost Finska, Norska a snad také Francie a pro statut Berlína," píše v úvodu (s. 29). „Takový byl konec úmyslu Washingtonu brát Československo jako 'universální klíč k Evropě' a zkušební pole soutěže se Stalinem," konstatuje v závěrečné kapitole (s. 306).

Svou klíčovou tezi nestaví Lukeš na analýze rozhodovacích procesů v americké zahraniční politice, ale na prosté reprodukci dvou dokumentů. Tím prvým je informace o vystoupení Charlese Bohlena na jaře 1944 na jednom z početných podvýborů, které státní department vytvořil za účelem plánování poválečného uspořádání. Za přítomnosti významných odborníků Bohlen v diskusi o záměrech sovětské politiky v poválečné Evropě přednesl názor, že Československo bude pro tyto záměry lepším testem než Polsko, protože Čechoslováci došli až na pokraj možného ve snaze naklonit si Stalina. Lukeš soudí, že Bohlenova analýza vzhledem k autoritě, jíž se její autor těšil, „posunula Československo do kategorie zemí, které budou v poválečném období ve středu zájmu americké diplomacie" (s. 23). Druhým klíčovým pramenem je materiál Úřadu strategických studií „Zpráva o Československu: Mocenský střed Evropy" z července 1945. Jeho autoři citují známý Bismarckův výrok o strategickém položení Čech a přicházejí s termínem „zkušební pole" a s výzvou, aby Spojené státy byly, „pokud jde o Čechy a Rusy, pevné a silné" (s. 24). Tento dokument se Lukešovi stal skutečným tmelem celé jeho knihy. Přímo se v ní na materiál OSS odkazuje desetkrát, parafrází dvou uvedených výroků je bezpočet a jsou rozprostřeny po celém textu. Lukeš s nimi žongluje všemi myslitelnými způsoby. Nominaci Laurencea Steinhardta na velvyslance v Praze například s odkazem na tento dokument komentuje: „Když si ho Roosevelt a ministerstvo zahraničí vybrali, shodli se v názoru, že Amerika v poválečné Praze musí být 'pevná a silná vůči Čechům i Rusům'," (s. 111)

Jaký vliv měly Bohlenovy poznámky a analýza Úřadu strategických studií na formování americké zahraniční politiky, to je téma pro samostatnou studii. Lukeš však každopádně nepředložil žádný důkaz o tom, že jejich závěry byly akceptovány jako společná platforma hlavních institucí zodpovědných za utváření americké zahraniční politiky, ba dokonce se o to ani nepokusil. Dokumenty, které předkládá, nevypovídají o ničem jiném než o tom, že Bohlen a OSS v příslušném okamžiku zastávali uvedený názor. Bylo by velmi snadné stejným způsobem dokládat názor opačný. Pro případnou další diskusi na toto téma si dovolím dodat dva drobné příspěvky. Když v rámci projektu orální historie na počátku sedmdesátých let James Riddleberger vzpomínal na své působení v čele středoevropského odboru v prvých poválečných týdnech, svěřil se: „Umíte si asi představit, že tehdy Československo nebylo něco, čemu bych mohl věnovat příliš pozornosti. (...) Měl jsem na to jednoho

Laurence Steinhardt (vlevo) s ministrem zahraničí Janem Masarykem na zahradě americké ambasády v Praze v krátkém poválečném čase, kdy se ještě Československo a USA mohly pokládat za spojence. Oba muži skončili tragicky. Masaryk byl nalezen 10. března 1948 mrtvý pod okny Černínského paláce, Steinhardt zahynul 28. března 1950 při leteckém neštěstí, když jako velvyslanec v Kanadě cestoval z Ottawy do Washingtonu (foto i.lidovky.cz)

chlápka, který uměl jazyk, byl velmi dobrý a tak. Ale jinak – kromě toho, že jsem prosil Trumana, aby nás nechal jít na Prahu – no, prostě jsem neměl čas."[42] Nepřímo se k otázce významu Československa vyjádřil státní department ve stručném dokumentu na konci roku 1946. Za účelem stanovení platů velvyslanců tehdy jeho náměstek Dean Acheson provedl klasifikaci zastupitelských úřadů a rozdělil je do čtyř kategorií. V té první byly metropole Buenos Aires, Londýn, Mexico City, Moskva, Ottawa, Paříž, Peking, Rio de Janeiro a Řím. Ve druhé skupině figurovaly kromě jiných Ankara, Haag, Madrid a Varšava. Praha byla zařazena do třetí kategorie, například spolu s Athénami, Budapeští, Montevideem či Vídní.[43]

Problém Lukešovy teze o klíčovém postavení Československa v poválečné politice Washingtonu však nespočívá pouze v tom, že není schopen dokázat, že byla tak

42 *HSTL*, Oral History Interview, záznam rozhovoru Richarda D. McKinzieho a Theodora A. Wilsona s Jamesem W. Riddlebergerem z 24.6.1971, s. 23 n.

43 *Tamtéž*, WHCF: Confidential File, State Department, Correspondence 1946–47, memorandum pro prezidenta „Classification of Positions of Chiefs of Mission", 29.11.1946.

široce akceptována, jak tvrdí. Ještě větší nesnáz způsobuje fakt, že rámec knihy, který na této problematické tezi vystavěl, je zcela statický. Jen málokdy v dějinách měl vývoj mezinárodních vztahů takovou dynamiku jako v prvých poválečných letech. Konkrétní kroky americké diplomacie v Praze byly součástí procesů, jimiž zahraniční politika Spojených států reagovala na dramatický vývoj v poválečném světě a jimiž se jej pokoušela ovlivnit. Pojetí Československa jako testu upřímnosti Stalinových prohlášení o nutnosti poválečné spolupráce se zrodilo z diskusí vyvolaných vyhrocením konfliktu mezi západními spojenci a Sověty o Polsko během roku 1944. Je možné se domnívat, že nabývalo na významu v souvislosti s tím, jak Američané zjišťovali, že nejsou schopni ovlivnit chování Sovětů v polské otázce. Velmi silné formulace o významu Československa pro *pokračování spolupráce* západních mocností a Sovětského svazu jsou užity v Lukešem citovaném memorandu, které státní department zaslal prezidentu Trumanovi 4. května 1945.[44] Vysoký kurz si Československo udržovalo po celý rok 1945, postup Washingtonu v souvislosti s jednáními o odsunu sovětských a amerických jednotek ze země to podle mého názoru dokládá.

Již během následujícího roku se však situace začala měnit. Lukeš správně upozorňuje na rozpaky, které u Američanů vyvolávalo tempo a rozsah znárodňování stejně jako chování československých zástupců na nejrůznějších mezinárodních fórech (s. 139–141 a 172–174). Co však bylo ještě důležitější, ve Washingtonu začali brát na vědomí spouštějící se železnou oponu. Pomalu se zde přestávalo uvažovat o tom, jak uchovat válečné spojenectví se Sověty, a začínalo se plánovat, jak čelit jejich agresi. „Před námi jsou velmi temné dny," varoval v březnu list *Washington Post*.[45] Americká zahraniční politika přestala potřebovat zkušební polygony pro ověřování možnosti spolupráce se Sověty, začala proti nim hledat spojence – a Československo, ve kterém právě ve volbách drtivě zvítězili komunisté, na spojence příliš nevypadalo. Opatření, v něž vyústila strategická debata o americké zahraniční politice během roku 1947, potvrzovala, že poptávka po mostech mezi Západem a Východem definitivně pominula. Američané dali Evropanům na výběr, na kterou stranu železné opony chtějí patřit. Diskuse o tom, zda Československo mělo šanci této nabídky využít, nebude patrně nikdy mít definitivní závěr. Jisté však je, že tehdejší politická reprezentace se o to nikdy seriózně nepokusila. Steinhardt sice ještě v květnu 1947 psal do Washingtonu, jak se komunisté obávají, že by jejich protivníci mohli na základě Trumanovy doktríny požádat o americkou pomoc,[46] to se však samozřejmě nikdy nestalo, a pokud vím, nikdy se o tom ani neuvažovalo.

Domnívám se, že právě neschopnost československých nekomunistických politiků v čele s Edvardem Benešem reagovat na dynamiku vývoje v okolním světě byla

44 *Tamtéž*, President's Secretary's Files, Foreign Affairs File, memorandum náměstka státního tajemníka Josepha C. Grewa pro prezidenta Trumana „Political Situation in Czechoslovakia", 4.5.1945. Lukeš tento dokument cituje s tím, že „nese datum 5. května" (s. 66).

45 ALSOP, Joseph – ALSOP, Stewart: Matter Of Fact: On The Eve Of Crisis. In: *Washington Post* (15.3.1946), s. 9.

46 *NARA*, RG59, 860F.00/5-2347, telegram velvyslance Steinhardta státnímu tajemníkovi Georgi C. Marshallovi, Praha, 23.5.1947.

tím, co přivedlo Československo do „tábora míru a socialismu“, nebo alespoň tím, co je tam přivedlo způsobem, na který vskutku není možné být hrdý. Je škoda, že Lukeš ve své knize nevěnoval vnějšímu kontextu větší pozornost. Tím, že se ve svém výzkumu soustředil na činnost amerických diplomatů a špionů v Praze, respektive na interakci mezi nimi a jejich československými partnery a protivníky, nabídl čtenáři množství mimořádně cenného a doposud neznámého materiálu. Tím, že svůj text nedoplnil o plnohodnotnou pasáž o mezinárodních souvislostech, ovšem vytvořil dojem, že se dění v Praze odvíjelo nezávisle na těchto souvislostech. Navzdory tomu je jeho kniha velmi cenným příspěvkem k dosavadní nabídce literatury o cestě Československa za železnou oponu. Je to kniha o selhávání demokracie v soubojích s totalitou obecně, o dílčích selháních americké zahraniční politiky v souboji o Československo a o totálním selhání československé demokratické politiky v souboji o všechno. Je to strhující čtení, díky kterému si čtenář udělá velmi dobrý obrázek o tom, co vedlo ke komunistickému puči v únoru 1948, a do jisté míry i o tom, co následovalo bezprostředně po něm. Je však třeba upozornit, že tento obrázek není úplný ani zcela vyvážený co do proporcí a barevnosti. Dovolím si zde parafrázovat výrok Josefa Škvoreckého z jednoho z jeho literárních fejetonů na Hlasu Ameriky: Je to kniha velmi dobrá, škoda jen, že není ještě lepší.

Diskuse

Na pomezí historického románu

Vít Smetana

Igor Lukeš, český historik po léta působící na Bostonské univerzitě, v překladu své nejnovější knihy, vydané o dva roky dříve prestižním nakladatelstvím Oxford University Press, barvitě popisuje, jak Spojené státy během tří poválečných let „ztratily" Československo, a to především vinou neschopnosti a nekompetentnosti svých diplomatů a zpravodajců.[1] Jak americké ministerstvo zahraničí (*State Department*), tak zpravodajské služby – Úřad strategických služeb (*Office of Strategic Services* – OSS), po skončení války Ústřední zpravodajská skupina (*Central Intelligence Group* – CIG), od podzimu 1947 Ústřední zpravodajská služba (*Central Intelligence Agency* – CIA) – považovaly Československo za mimořádně významný článek v celkové rovnováze sil v Evropě, či dokonce za „testovací případ", zda budou západní demokracie schopny koexistovat se Stalinovým Sovětským svazem. Přesto Spojené státy nedokázaly zabránit tomu, aby bylo Československo úplně absorbováno do sovětského bloku jakožto stát ovládaný komunisty. Autor si stanovil za hlavní cíl vysvětlit, jak a proč k tomuto americkému selhání došlo.

1 LUKES, Igor: *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague*. New York – Oxford, Oxford University Press 2012; LUKEŠ, Igor: *Československo nad propastí: Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948*. Z angličtiny přeložili Jan Jirák a Ladislav Köppl. Praha, Prostor 2014, 383 s. – Některé pasáže tohoto textu jsem publikoval anglicky v následující recenzi zhruba třetinového rozsahu: SMETANA, Vít: The U.S. "Loss" of Czechoslovakia: On the Edge of Historical Truth. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 17, č. 3 (2015), s. 220–226.

Ve své knize odhaluje nepřipravenost, nekompetentnost a amatérství, někdy doslova hraničící s ignorancí, v podání amerických diplomatů a zpravodajců v čele s velvyslancem Laurencem A. Steinhardtem. Heuristickou základnu Lukešova textu představují dokumenty z amerických archivů (především Národního archivu a Kongresové knihovny), českých archivů (zvláště Archivu ministerstva zahraničních věcí a Archivu ministerstva vnitra – dnes Archivu bezpečnostních složek), dále svědectví diplomatů a úředníků, kteří sloužili v letech 1945 až 1948 na americkém velvyslanectví v Praze, nepublikované rukopisy, deníky a memoáry, a v neposlední řadě novinové zprávy a komentáře. Lukešova velmi čtivá, avšak odborně nevyrovnaná kniha přináší řadu velmi přesvědčivých závěrů, ale současně též dlouhé pasáže líčící senzační příběhy okrajového významu, jakož i řadu zjevných chyb při popisování událostí, které se často odehrály jindy či za zcela odlišných okolností, než autor uvádí. Tato pochybení vyvěrají z Lukešovy mnohdy nedostatečné kritiky pramenů, z opomíjení další důležité dokumentace a také z ignorování velké části odborné literatury, jež byla již dříve k „jeho“ tématu opublikována.

Samozřejmě zcela souhlasím s autorovou výchozí premisou, podle níž v roce 1945 nebylo nikým předurčeno, že se Československo brzy ocitne za železnou oponou. Problematičtější už je autorův soud (s. 15), podle nějž země „vyšla z druhé světové války, aniž by jasně patřila k některému z ideologických bloků“ (v anglické verzi dokonce „emerged from World War II aligned with neither of the emerging blocs“ – s. 4). Toto tvrzení je o to překvapivější, že v prvních dvou kapitolách autor tvrdě kritizuje prezidenta Edvarda Beneše za jeho prosovětskou zahraniční politiku v letech války. Tato orientace vyvrcholila ve spojenecké smlouvě uzavřené v prosinci 1943, která – autorovými vlastními slovy (s. 48) – „se stala základem budoucí československé zahraniční politiky“ (v anglické verzi je to řečeno opět vyhroceněji: „created foundation for, and imposed limits on, all future Czechoslovak foreign policy“ – s. 30) a jejímž podepsáním si Beneš „rozhněval Londýn a v některých oficiálních kruzích Washingtonu vyvolal vážné obavy“ (s. 48 n.). Ve skutečnosti se sovětsko-československá smlouva stala základním kamenem sovětského aliančního systému ve středovýchodní Evropě – prvním fundamentem vznikajícího sovětského bloku. Jinak ovšem Lukeš vcelku výstižně kritizuje Benešovu zahraničněpolitickou linii, kdy „za zavřenými dveřmi soptil nad cynismem sovětské diplomacie, načež se jí pokorně podřídil, aby ji vzápětí na veřejnosti vychválil do nebes“ (s. 43). A v souvislosti s často ohromujícími prezidentovými výroky trefně uvádí: „Je zajímavé, že prezident, který strávil celý svůj dospělý život v mezinárodní diplomacii, si nikdy neosvojil umění říci málo nebo vůbec nic.“ (s. 49)

Zároveň ovšem už v první kapitole, věnované Benešovu úsilí o znovuobnovení Československa na mezinárodní scéně po jeho destrukci v letech 1938–1939, nalezneme významná opomenutí a překvapující chyby: S odkazem na Benešovy memoáry tvrdí autor, že americký prezident Franklin D. Roosevelt poslal československému prezidentovi dopis oznamující uznání československé prozatímní vlády, a sice „pouhé dva dny po uznání Československa Brity, 20. července 1941“ (s. 38). Ve skutečnosti byl dopis datován 30. července, tj. dvanáct dnů po britském uznání, a Beneš to ve svých memoárech uvádí správně. Ještě překvapivější než tato drobná

chyba je fakt, že Lukeš v rámci kapitoly o Benešově úsilí vyzdvihnout Československo „z mnichovského hrobu“ vůbec nezmiňuje dlouhotrvající jednání o vytvoření poválečné konfederace s Polskem. Ta totiž představovala až do půli roku 1942 přinejmenším navenek hlavní politickou agendu československé exilové vlády, která předcházela pozdějšímu příklonu k Sovětskému svazu a pro Brity byla klíčovým argumentem pro diplomatické uznání exilové vlády. Autor navíc připisuje československo-sovětskou smlouvu nabídce „z Kremlu“ (s. 40), přestože není pochyb, že šlo o Benešovu iniciativu.[2]

V následující pasáži o jednom z nejspornějších momentů Benešovy válečné diplomacie pak Lukeš zapomíná na pramennou kritiku, když překvapivě spoléhá na Benešovy paměti: Během své cesty do Spojených států a Kanady v květnu a červnu 1943 prezident údajně řekl svému americkému protějšku Franklinu Rooseveltovi o svém úmyslu uzavřít smlouvu se Sověty a získal jeho souhlas. Poté prý dokonce o budoucím spojenectví se Stalinem a plánované smlouvě diskutoval s americkými novináři (s. 44)! Problém tkví v tom, že po návratu do Londýna sdělil Beneš překvapeným Britům v čele s ministrem zahraničí Anthonym Edenem, že souhlas se spojeneckou smlouvou získal nejen od Roosevelta, ale rovněž od státního tajemníka (ministra zahraničí) Cordella Hulla, jeho náměstka Sumnera Wellese a asistenta Adolfa A. Berla. Welles však na následný britský dotaz vyloučil, že by byl s Benešem o smlouvě vůbec hovořil, a uvedl, že prezident jej informoval pouze o svém cíli dosáhnout u Stalina porozumění (*understanding*) ohledně postavení Československa v poválečné Evropě. Zmínku o připravované smlouvě neobsahovaly ani detailní záznamy o Benešových rozhovorech s Hullem a Berlem.[3] A protože nejspíš neexistuje americký záznam diskuse mezi Benešem a Rooseveltem, asi by každý historik měl být nanejvýš opatrný při snaze formulovat, co bylo tehdy skutečně řečeno. Největší překvapení však na čtenáře čeká na konci kapitoly, když autor sumarizuje události

2 Viz NĚMEČEK, Jan ad. (ed.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945: Dokumenty*, 2 sv. Praha, Státní ústřední archiv v Praze 1998 a 1999. Sv. 1: *Březen 1939 – červen 1943*, s. 418 n. a 423 n., dokumenty č. 207 a 210 – záznamy státního tajemníka v exilovém ministerstvu zahraničních věcí Huberta Ripky o jeho rozhovorech s radou sovětského (vel)vyslanectví při spojeneckých vládách v Londýně Vasilijem A. Valkovem ze 14. a 29.12.1942; *Archiv vněšněj politiki Rossijskoj feděracii* (Moskva), fond Sekretariat Molotova, opis (inventář) 5, papka (složka) 34, dělo (archivní jednotka) 403, analýza náměstka lidového komisaře SSSR Alexandra Je. Kornějčuka pro lidového komisaře zahraničních věcí Vjačeslava S. Molotova z 5.9.1943.

3 *The National Archives*, Londýn (dále *TNA*), Foreign Office (dále FO) 371/34339, C 8317/525/G, telegramy britského velvyslance v USA lorda Halifaxe pro britské ministerstvo zahraničí (*Foreign Office*) č. 2978 a 3029 z 29.6.1943 a 2.7.1943; viz též americké záznamy Benešových jednání v USA: *Foreign Relations of the United States: Diplomatic papers, 1943* (dále jen *FRUS*, s příslušným vročením), sv. III: *The British Commonwealth, Eastern Europe, the Far East.* Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1963, s. 529 n., záznam rozhovoru státního tajemníka Cordella Hulla s Edvardem Benešem z 18.5.1943; *National Archives and Record Administration*, Washington (dále *NARA*), RG 59, Department of State File 860F.00/1009, záznam rozhovoru náměstka státního tajemníka Sumnera Wellese s Edvardem Benešem ze 17.5.1943; *tamtéž*, European War 1939/28633 1/2, záznam rozhovoru Edvarda Beneše s asistentem státního tajemníka Adolfem A. Berlem z 31.5.1943.

celého roku 1944 v pouhém jednom odstavci – jako by už ztratil o toto téma zájem nebo neměl při práci na anglickém originálu dostatek času kapitolu dokončit. Lukeš pouze říká, že Beneš během onoho roku věřil, že na rozdíl od Polska a dalších zemí regionu „bude poválečné Československo v bezpečí“ (s. 49). Přitom zejména druhá polovina roku 1944 přinesla československému prezidentovi několik nanejvýš znepokojivých signálů, že Sovětský svaz hodlá i vůči jeho zemi uplatňovat politiku z pozice síly – především šlo o dvojznačný postoj vůči Slovenskému národnímu povstání a rovněž o neúprosnou sovětizaci Podkarpatské Rusi, která skutečně neproběhla až v lednu 1945 (s. 50).

Ve druhé kapitole, nazvané „Generál Eisenhower odmítá osvobodit Prahu“, poukazuje autor na to, jak obrovskou šanci tady americké vojenské vedení svým rozhodnutím promarnilo. Zdůrazňuje navíc, jak toto americké selhání posílilo v Československu už tak dost silné negativní předsudky vůči Západu: „V české národní kolektivní paměti začala druhá světová válka v září 1938, kdy západní demokracie odevzdaly Československo Hitlerovi, a skončila, když do Prahy přijely sovětské tanky, zatímco americká armáda stála v Plzni.“ (s. 78) Poněkud překvapivě Lukeš nezmiňuje v tomto kontextu ani americký letecký útok na rezidenční čtvrti v Praze dne 14. února 1945, jenž stál život více než šest set jejích obyvatel, ani úspěšný útok na Škodu Plzeň na samém sklonku války, 25. dubna 1945. Přestože první z nich byl způsoben navigačním omylem části bombardérů směřujících na Drážďany a druhý byl zacílen na tehdy největší zbrojovku třetí říše, stále vyrábějící zbraně pro německou válečnou mašinerii, české obyvatelstvo vesměs vnímalo oba útoky jako bolestivé důkazy západní perfidnosti – a jako takové skvěle posloužily československým komunistům v jejich protiamerické a protizápadní kampani, zahájené záhy po osvobození.

Lukeš do knihy zařadil několik stran o misi poručíka Eugena Fodora a seržanta Kurta Tauba do Prahy dne 8. května 1945 a jejich snaze nějakým způsobem přivodit na poslední chvíli osvobození hlavního města Američany. V protikladu k tomuto poměrně dlouhému vyprávění o dost odvážném pokusu podniknutém „zdola“, které je navíc postaveno především na autorových rozhovorech s Taubem v roce 2000, tedy o pětapadesát let později (s. 68–74), nenajdeme v knize ani zmínku o paralelní misi, jež byla naopak vyslána z iniciativy nejvyššího spojeneckého velení: pod velením podplukovníka Roberta H. Pratta z V. sboru 3. americké armády doručila tato mise ráno 8. května, poté co projela Prahou, do východočeských Velichovek veliteli armádní skupiny Střed maršálu Ferdinandu Schörnerovi kapitulační rozkaz. Šlo o mimořádně významnou akci, jíž se Vrchní velitelství spojeneckých expedičních sil (*Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force* – SHAEF) rozhodlo zajistit klid zbraní v českomoravském prostoru a také uklidnit československé představitele v Londýně (Huberta Ripku a generála Stanislava Bosého), kteří se obávali, že válka v jejich zemi bude pokračovat. Zatímco ještě 7. května před polednem stále existovala možnost, že část 16. divize 3. americké armády by mohla nakonec být vyslána do Prahy, vypravení Prattovy mise znamenalo faktický konec amerických úvah o osvobození hlavního města Československa. Jde o jeden z mnoha příkladů,

kdy Igor Lukeš ignoroval práce autorů, kteří se ve svém výzkumu dostali dále než on sám.[4]

Namísto těchto nanejvýš důležitých epizod, přímo spojených s americkou úlohou v Československu v závěru války, zahrnuje autor do svého vyprávění některé obskurní a v podstatě zcela irelevantní příběhy, jako například ten o Martě Gottwaldové, která během cesty vlakem do Československa v dubnu 1945 propukla v usedavý pláč, poté co nebyla pozvána k setkání s místními komunistickými funkcionáři v Kyjevě, přestože se tolik těšila, že bude moci předvést své nové šaty... (s. 59).

Snad mohu mít pochopení pro Lukešovu slabost pro podobné zábavné historky, méně však už pro způsob, jímž opakovaně pracuje s prameny. Tak kupříkladu velmi detailně popisuje, kterak Edvard Beneš před odletem domů (přes Moskvu) na letišti v Londýně dne 11. března 1945 v podstatě zkolaboval – a sice během ceremoniálu, jemuž prý byli přítomni také Winston Churchill a Anthony Eden. Je však zvláštní, že o přítomnosti dvou nejvýznamnějších britských politiků své doby není jediná zmínka v žádném britském ani československém záznamu oné události ani v denících či memoárech těch, kteří tehdy na letišti opravdu byli. Na všech fotografiích z odletu se Beneš objevuje po boku své ženy, ministra zahraničí Jana Masaryka, britského velvyslance u československé exilové vlády Philipa Nicholse a sovětského velvyslance v Londýně Fjodora T. Guseva. A jaký že je Lukešův zdroj pro tento průlomový „objev"? V příslušné poznámce odkazuje na americké deníky *Chicago Tribune* a *New York Times* z 12. března 1945. Oba deníky se však omezily na přetisk krátké agenturní zprávy Associated Press informující o tom, že po šesti letech v exilu prezident Beneš opustil Anglii, aby v Košicích vytvořil novou vládu. Odletěl v doprovodu manželky a dvanácti členů své vlády a osobního štábu, zatímco další členové vlády se měli připojit v Moskvě. „Při ceremoniálu na rozloučenou, navštíveném vysokými britskými představiteli, poděkoval Beneš Anglii za její pohostinnost od svého příjezdu v říjnu 1938." Potud k Benešovu odletu přední americké deníky.[5]

Až po delším pátrání jsem zjistil, že Lukeš se ve svém vyprávění spoléhá na paměti Prokopa Drtiny. Ten však nebyl na letišti přítomen, protože odletěl s většinou ministrů už o dva dny dříve. Ve svých memoárech, sepsaných o tři desetiletí později, také přiznává, že si není jist, kdo jej o dění na letišti při prezidentově odletu informoval. Snad prý slečna Kašpaříková, kterou předtím Benešův kancléř Jaromír Smutný povolal z Káhiry pro stěhování prezidentovy kanceláře: „Mám v hlavě utkvělou vzpomínku, že to byla ona, kdo mně vyprávěl o tom, jak to s odjezdem presidentovým skutečně bylo," zavzpomínal po letech Drtina.[6] Co tedy „jedna slečna povídala", historik Igor Lukeš (s odkazem výhradně na americké deníky!) dokonale

4 Zde srv. především KOKOŠKA, Stanislav: *Praha v květnu 1945: Historie jednoho povstání*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005, s. 203–206 a 214–216.

5 Viz Exile of Benes Ends: Czechoslovak President Is Now on Way to Homeland. In: *New York Times* (12.3.1945), s. 3; Czech Leader Returns Home, Ends 6 Yr. Exile. In: *Chicago Daily Tribune* (12.3.1945), s. 5. Za zprostředkování obou článků jsem zavázán Janě Sehnálkové z Amerického centra.

6 DRTINA, Prokop: *Československo můj osud*, sv. II/1: *Emigrací k vítězství*. Praha, Melantrich 1992, s. 11 n.

využil – a ještě notně přikrášlil: Nejprve prý promluvil Churchill. Když se však Beneš pokusil odpovědět, „nebyl schopen vypravit ze sebe nejjednodušší slova. Rty se mu sice pohybovaly, ale nevydal ze sebe ani hlásku. Snažil se ze všech sil, přesto se nakonec musel s ponížením vzdát. Došel k Churchillovi a pošeptal mu několik slov díků za britskou pohostinnost během války. BBC okamžitě vypnula mikrofony a válečná cenzura veškeré stopy o tom smutném představení úspěšně zametla.“ (s. 56) Ani pro toto své tvrzení neuvádí Lukeš jediný zdroj. Ani ten nepřiznaný – tj. Prokop Drtina, vzpomínající na to, co mu o třicet let dříve řekla snad slečna Kašpaříková – ovšem nepsal nic o tom, že by Beneš jen cosi šeptal zblízka Churchillovi: „Nějak se to pak upravilo a dr. Beneš přece jen mohl Churchillovi odpovědět a stručně Anglii poděkovat za pohostinství.“ Dojem však byl prý skličující a přítomní měli obavy jak o Beneše, tak o budoucnost Československa: „Do britského rozhlasu a tisku však o tom nepřišla při jeho ukázněnosti nejmenší zmínka.“[7]

Rozloučení s Edvardem Benešem na londýnském letišti 11. března 1943 – vlevo od prezidenta sovětský velvyslanec Fjodor T. Gusev, vpravo britský velvyslanec Philip Nichols a paní Hana Benešová, za prezidentem státní tajemník Hubert Ripka a na schůdcích letadla brigádní generál Oldřich Španiel (foto z publikace Eduarda Táborského Prezident Beneš mezi Západem a Východem. *Praha, Mladá fronta 1993)*

Ve skutečnosti otiskly následujícího dne *The Times* krátký článek nazvaný „Odlet Dr. Beneše“, který celkem jasně ukazuje, kdo přesně se s prezidentem na letišti loučil: „Mezi těmi, kdož se s prezidentem rozloučili, byl lord Clarendon, reprezentující krále a královnu; pan Philip Nichols, britský velvyslanec v Československu, reprezentující britskou vládu; a pan Gusev, ruský velvyslanec.“[8] Neexistoval samozřejmě nejmenší důvod, proč by se ona cenzura při svém úspěšném zametání stop o „smutném představení“ měla snažit utajit před britským obyvatelstvem, že se s československým prezidentem rozloučili na letišti také britský ministerský předseda a ministr zahraničí... Ostatně Benešův osobní tajemník Eduard Táborský, který na rozdíl od Drtiny s prezidentem letěl, krátce poté zachytil samotný odlet ve svém deníku mnohem méně dramatickými slovy:

7 *Tamtéž*, s. 12.
8 Dr. Benesh's Departure. In: *The Times* (12.3.1945), s. 4.

„Na letišti pěkné rozloučení. Letecký pluk zahrál naše hymny, president provedl přehlídku. Až nad Francii nás doprovázela čestná letka stihačů. Počasí pěkné, slunné.“[9] Tedy žádné chmury, ale jasný den! Ani slovo o Benešově indispozici a rovněž tak o nikým neočekávané Churchillově přítomnosti, přestože obojí by jistě zaujalo Táborského pozornost do té míry, aby do svého obsáhlého a pečlivě sepisovaného deníku utrousil aspoň pár slov. Vždyť možností osobního setkání s Churchillem bylo za celou válku pro kohokoli z exilové komunity nemnoho a Benešovu zdravotnímu stavu Táborský naopak opakovaně věnoval ve svém deníku dlouhé pasáže. Nic o údajné Churchillově přítomnosti a předneseném projevu samozřejmě nenajdeme ani v desátém dílu obsáhlé, chronologicky pojaté Churchillovy biografie od Martina Gilberta, ani v deníku premiérova osobního tajemníka Jocka Colvilla, a konečně ani v Churchillově pozůstalosti, uložené v archivu cambridgeské Churchill College. Řádila snad všude tam britská cenzura? Nikoli, logický závěr je zřejmý: Winston Churchill, který se s Benešem osobně rozloučil už při obědě 24. února,[10] ceremoniál na letišti vůbec nenavštívil, a Edvard Beneš, ať už jakkoli indisponovaný, mu tedy nemohl přijít nic pošeptat.

Jistě, vypadá to všechno jako jedna relativně nedůležitá nepřesnost. Barvité líčení Benešova kolapsu na letišti v Churchillově přítomnosti však zároveň vypovídá mnohé o tom, jak je Igor Lukeš zvyklý pracovat s prameny. Nelze zde nevzpomenout epizody, jež se vztahuje k jeho předchozí knize o Benešově diplomacii ve třicátých letech, do níž autor zakomponoval kapitolu nazvanou „Lord Runciman a soudruh Ždanov: politika Západu a Sovětského svazu vůči Československu od června do začátku září 1938“; její část detailně popisovala, kterak člen nejužšího sovětského vedení Andrej A. Ždanov v Praze koncem srpna 1938 agitoval za proletářskou revoluci.[11] Když poté Milan Hauner přesvědčivě vyvrátil možnost, že by byl Ždanov tou dobou Prahu a Československo vůbec navštívil,[12] jal se Igor Lukeš vysvětlovat, že snad Prahu nenavštívil skutečný Ždanov, ale nějaký jiný sovětský agitátor, jakýsi „ždanov“ s malým „ž“…[13] Snad se tedy v březnu 1945 na letišti v Londýně loučili

9 *Hoover Institution Archives*, Stanford (Cal.), Eduard Táborský papers, box 1, Táborského deník, záznam z 11.3.1945.

10 Viz GILBERT, Martin: *Road to Victory: Winston S. Churchill 1941–1945*. London, Heinemann 1986, s. 1233; COLVILLE, John: *The Fringes of Power: Downing Street Diaries*, sv. 2: *1941 – April 1955*. London, Sceptre 1987, záznam z 24.2.1945, s. 204 n.

11 LUKEŠ, Igor: *Československo mezi Stalinem a Hitlerem: Benešova cesta k Mnichovu.* Praha, Prostor 1999, s. 199–203; viz také TÝŽ: *Czechoslovakia between Stalin and Hitler: The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s.* Oxford – New York, Oxford University Press 1996, s. 198–201.

12 HAUNER, Milan: Dokumenty, které otřásají pověstí republiky. In: *Dějiny a současnost*, roč. 21, č. 1 (1999), s. 48–51; TÝŽ: Zrada, sovětizace, nebo historický lapsus? Ke kritice dvou dokumentů k československo-sovětským vztahům z roku 1938. In: *Soudobé dějiny*, roč. 6, č. 4 (1999), s. 545–571.

13 LUKEŠ, Igor: Ještě jednou o „Ždanovovi v Praze“. In: *Dějiny a současnost*, roč. 21, č. 4 (1999), s. 51 n. Celou legendu o Ždanovovi v Praze nakonec od základu vyvrátil Ivan Šťovíček, když ve svém důkladném rozboru klíčového, ovšem nedatovaného dokumentu dospěl k závěru, že Ždanov tento svůj projev určitě nepřednesl v srpnu 1938 v Praze, ale

s prezidentem Benešem jen jakýsi „churchill“ a „eden“? Co na tom, že ve skutečnosti šlo o lorda Clarendona a Philipa Nicholse; hlavně když se podaří poskládat dohromady poutavý příběh obsazený velkými hvězdami, které čtenář dobře zná…

Dalším příkladem autorovy prazvláštní práce s prameny budiž pasáž, v níž upozorňuje na povzbudivý fakt, že si na jaře 1945 začali někteří američtí a britští představitelé konečně uvědomovat, že „hlas sovětské vlády na mírové konferenci bude do velké míry záviset na momentálním postavení Rudé armády ve chvíli ukončení vojenských akcí“ (s. 62). Lukeš přitom odkazuje na telegram státního departmentu datovaný 25. srpna 1945 (!) – s připojeným memorandem britského diplomata T. H. Prestona (s. 320, pozn. 69). Jenom z anglické verze knihy (s. 241, pozn. 69) se ovšem dozvíme, že ono memorandum pocházelo navíc z ledna 1943! Igor Lukeš ve své knize také opakovaně demonstruje, že právě v britské zahraniční politice a relevantní dokumentaci se orientuje jen velmi chabě. O to dalekosáhlejší jsou však jeho závěry na tomto poli. Už v úvodu s názvem „Poválečné Československo. Univerzální klíč k Evropě?“ postuluje, že Londýn „nebyl ani schopen, ani ochoten hrát v poválečné Praze úlohu obhájce demokracie“ (s. 23). Snad nic není vzdálenější pravdě… Britský velvyslanec Philip Nichols odjel do Prahy počátkem června 1945 s velmi konkrétním programem, jak posilovat britsko-československé vztahy a zároveň též demokracii v Československu. V souladu s ním Britové úspěšně utužovali vzájemné kulturní a ekonomické vazby, nepodpořili americkou politiku hospodářského tlaku, odstartovanou v létě 1946, a konečně v lednu 1948 vyslal ministr zahraničí Ernest Bevin do Prahy svého osobního tajemníka Piersona Dixona jakožto nového velvyslance a vybavil jej osobním vzkazem pro prezidenta Beneše s klíčovou otázkou, „co můžeme jakýmkoli způsobem učinit, abychom napomohli uhájit svobodu jeho lidu“.[14] Autorovi však jeho apriorní skepse ohledně britské politiky vůči Československu umožní prezentovat hlavní tezi knihy, a sice že Spojené státy byly „jedinou mocností, která mohla čelit případné snaze Sovětského svazu nastolit v Československu komunistický režim“ (s. 23), a že tuto možnost promarnily…

Z obecného hlediska souhlasím s některými klíčovými argumenty, které autor v knize předkládá: Ne vše bylo v Československu ztraceno jen kvůli tomu, že Američané odmítli osvobodit Prahu. Američtí diplomaté (a špioni) v zemi v podstatě promeškali příležitost oslabit komunisty a prezentovat demokracii amerického stylu jako přesvědčivou alternativu k „lidové demokracii“, která nakonec vyústila v totalitarismus

s největší pravděpodobností bezprostředně po skončení sedmého kongresu Kominterny v Moskvě v srpnu 1935 (ŠŤOVÍČEK, Ivan: Ždanov v Praze aneb Jak vznikají legendy: Ke kritice dokumentu, který se stal základem novodobé legendy. In: *Tamtéž*, roč. 21, č. 6 (1999), s. 26–28).

14 *TNA*, FO 800/450, Bevinův dopis Dixonovi z 18.1.1948. Viz blíže SMETANA, Vít: Old Wine in New Bottles? British Policy towards Czechoslovakia, 1938–39 and 1947–48. In: CORNWALL, Mark – EVANS, R. J. W. (ed.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe, 1918–1948*. Oxford, Oxford University Press 2007, s. 143–167; KUKLÍK, Jan – NĚMEČEK, Jan (ed.): *Osvobozené Československo očima britské diplomacie: Zprávy britské ambasády z Prahy v roce 1945*. Praha, Karolinum 2010.

sovětského stylu. Některé z jejich ne právě citlivých kroků dokonce jen posilovaly protizápadní zaujetí patrné u většiny českého obyvatelstva. Především politika hospodářského tlaku, k níž se americká diplomacie uchýlila na přelomu léta a podzimu 1946 v reakci na rostoucí antiamerickou propagandu ze strany velké části československého tisku, jakož i protiamerického vystupování československých představitelů na mezinárodní scéně (především během pařížské mírové konference v létě 1946), byla zcela pomýlená a kontraproduktivní, když pouze nabídla dodatečné argumenty komunistické propagandě, vykreslující obraz proradného Západu a životně důležité prosovětské orientace československé zahraniční i hospodářské politiky. Především velvyslanec Laurence A. Steinhardt si zaslouží notnou dávku kritiky. Zčásti vzhledem ke svému neopodstatněnému optimismu ohledně vývoje československé demokracie, který ve Washingtonu vedl k ignorování jasných příznaků toho, jak je nestabilní a od podzimu 1947 na samém pokraji kolapsu, a zčásti vzhledem k tomu, do jaké míry dopustil, aby byl při plnění povinností vyplývajících z jeho diplomatické mise rozptylován rozličnými osobními či obchodními záležitostmi. Zejména v tomto posledním případě šlo o velmi vážnou věc, když Steinhardt dlouhodobě jednal v zájmu advokátní firmy Guggenheimer & Untermyer, jejímž spolumajitelem byl a která hájila zájmy několika amerických občanů a firem, jejichž majetek byl záhy po válce znárodněn. Tyto zájmy se přitom postupně stále více dostávaly do konfliktu s hlavním strategickým zájmem Spojených států v Československu – snažit se napomoci upevňování demokratického zřízení v zemi.

Jakkoli jsou tyto závěry obecně přijatelné, rýsují se tady přinejmenším tři základní problémy: Zaprvé, tohle vše není nic nového. Už v roce 1978 napsal přímo na toto téma velmi dobrou knihu americký historik Walter Ullmann a v roce 2004 přidala další francouzská historička Justine Faure.[15] Lukeš obě práce jaksi z povinnosti zmíní v jediném odkazu – a následně je zcela ignoruje… Je to škoda zejména v případě Ullmannových *Spojených států v Praze, 1945–1948*, což je v mnoha ohledech podstatně spolehlivější a přesnější kniha než ta Lukešova. Stejně tak se zdá, jako by Igor Lukeš programově opomíjel další relevantní texty napsané na „jeho“ téma, ať už byly publikovány anglicky, česky, nebo slovensky,[16] jakož i na související témata, jimiž se ve svém textu zabývá (kupříkladu mezinárodní aspekty osvobození Prahy).[17]

15 ULLMANN, Walter: *The United States in Prague, 1945–1948*. Boulder (Colorado) – New York, East European Monographs 1978; FAURE, Justine: *L'ami américain: La Tchécoslovaquie, enjeu de la diplomatie américaine, 1943–1968*. Paris, Tallandier 2004 (česky: *Americký přítel: Československo ve hře americké diplomacie 1943–1968*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006).

16 Viz např. LUNDESTAD, Geir: *The American Non-Policy towards Eastern Europe: 1943–1947*. Tromsö, Universitetsforlaget 1978, s. 149–182; MAREŠ, Petr: Čekání na Godota: Americká politika a volby v Československu v květnu 1946. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 1 (1997), s. 7–25; MICHÁLEK, Slavomír: *Nádeje a vytriezvenia: Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945–1951*. Bratislava, Veda 1995.

17 Viz např. KOKOŠKA, S.: *Praha v květnu 1945* (viz pozn. 4); LUŽA, Radomír V.: The Liberation of Prague: An American Blunder? A Note. In: *Kosmas: Journal of Czechoslovak and Central European Studies*, roč. 3, č. 1 (léto 1984), s. 41–57; PREČAN, Vilém: Osvobozování Československa americkou armádou. In: TÝŽ: *V kradeném čase: Výběr ze studií, článků*

Zadruhé, nikde v textu nepředkládá autor pozitivní alternativu, co mohlo či mělo být z americké strany učiněno, aby se podařilo zastavit československý drift směrem ke komunismu. Pouhé náznaky, které předkládá, jsou buď neprůkazné, nebo nepřesvědčivé: Steinhardtovo hoštění členů kongresových výborů či generálů George Pattona a Dwighta Eisenhowera skutečně nedokážu spolu s autorem vnímat jako rozptylování velvyslance od diplomacie a politiky (!), ale spatřuji v těchto aktivitách důležitou formu veřejné diplomacie, zacílené především na české obyvatelstvo (s. 125 n.). A z novinového článku z května 1947, podle nějž by „Češi" rádi uzavřeli se Spojenými státy smlouvu, jíž by vyvážili alianci s Moskvou, Lukeš vyvozuje, že šlo ve skutečnosti o Benešovo explicitní přání, které americké velvyslanectví opomenulo tlumočit do Washingtonu (s. 225 n.). V té době však byl takový projekt zcela mimo realitu – především vzhledem k dobrovolné a stále narůstající československé závislosti na Sovětském svazu. Proto také nemáme žádné věrohodné záznamy o tom, že by se Beneš americkým diplomatům o podobné možnosti zmínil – a ti tak o ní nemohli informovat Washington.

A konečně zatřetí, a to je asi nejvýznamnější: kniha je napsána *à la thèse*. Prezentace zasloužené kritiky jakékoli historické osobnosti by neměla přivést autora k tomu, aby zkresloval historickou skutečnost či záměrně čtenářům zatajil některá důležitá fakta, případně polehčující okolnosti. Igor Lukeš bohužel činí obojí.

Není pravda, že by Laurence Steinhardt byl natolik šokován triumfem komunistů v parlamentních volbách z 26. května 1946, že mu trvalo týden, než napsal do Washingtonu. Tady se ovšem česká verze knihy poněkud liší od anglické. V té se totiž můžeme dočíst: „Steinhardtovi trvalo nějaký čas, než se ze šoku vzpamatoval. Trvalo mu celý týden, než napsal do Washingtonu. Připustil, že volby byly svobodné."[18] Naopak česká verze je oslabenější: „Steinhardtovi trvalo týden, než se ze šoku vzpamatoval. Ve své zprávě o květnových volbách připustil, že se nepodvádělo." (s. 183) Proč ona změna směrem k pouhému tvrzení, že se Steinhardt prostě jen týden „vzpamatovával ze šoku"? Tady se nemohu vyhnout osobní poznámce: V době, kdy Igor Lukeš finalizoval svou českou knihu do tisku, měl už k dispozici rukopis mé kritické recenze napsané pro *Journal of Cold War Studies*. Byl bych upřímně rád, že jsem tak pomohl ušetřit české čtenáře – beztak už dost zahrnované všemožnými podobami protiamerické kritiky a propagandy – alespoň jednoho autorova nepodloženého tvrzení o elementární neschopnosti představitelů Spojených států. To by ovšem zároveň nesměl Igor Lukeš rok a půl fakticky blokovat otištění recenze svými znovu a znovu opakovanými sliby, že už co nevidět pošle editorovi *JCWS* pádnou odpověď na mou recenzi, a oba texty tak budou moci vyjít současně. Svou repliku nikdy nedodal, a tak recenze nakonec vyšla samostatně až v létě 2015.[19]

---

a úvah z let 1973–1993. Brno, Doplněk 1994, s. 60–72; HRBEK, Jaroslav – SMETANA, Vít a kol.: *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa 1944–1945*, sv. 1–2. Praha, Paseka 2009.

18 „It took Steinhardt some time to absorb the shock. A full week passed before he wrote to Washington. He conceded that the voting was free." (LUKES, I.: *On the Edge of the Cold War*, s. 135.)

19 SMETANA, V.: The U.S. "Loss" of Czechoslovakia.

Každopádně Lukeš zaznamenává až Steinhardtovu zprávu z 3. června 1946. Ovšem velvyslanec psal do Washingtonu o výsledcích voleb stručně už 27. května, o dva dny později poslal do státního departmentu jejich delší analýzu plus dva další telegramy, v nichž se zabýval dílčími aspekty voleb.[20] Pokud by si byl autor důkladně nastudoval velmi dobrou knihu Waltera Ullmanna, nebo alespoň příslušný svazek základní edice *Foreign Relations of the United States*, mohl sebe i čtenáře ušetřit tohoto zbytečného lapsu.[21]

Obecně souhlasím s autorovým následujícím závěrem: „Americký 'chlad' vůči Československu – taktika prosazovaná Steinhardtem, aby se zvýšila ochota Prahy kompenzovat americké majitele znárodněných majetků – hrál do karet radikálům v KSČ, kteří přímo toužili po tom, aby zemi mohli od Západu izolovat." (s. 225 n.) Zmíněný „chlad" se však týkal především americké finanční asistence – a dokonce i na tomto poli byl méně mrazivý, než autor tvrdí. Tak předně úvěr ve výši padesát milionů dolarů z přebytků americké armády, jejž Steinhardt v první polovině roku 1946 opakovaně doporučoval odložit, nakonec i navzdory volebním výsledkům byl Československu udělen, což ovšem autor nezmiňuje.[22] A jakkoli čerpání této půjčky, jakož i jednání o další prostřednictvím Export-Import Bank ve stejné výši, bylo zastaveno v reakci na ostentativně prosovětské a současně protiamerické vystupování československé delegace na pařížské mírové konferenci, neznamenalo to úplný konec americké pomoci: ta totiž do země nadále plynula v obrovském objemu prostřednictvím UNRRA, a to až do jara 1947.[23] Tato hospodářská pomoc však nezapadá do Lukešovy interpretace, tedy ji nezmiňuje…

---

20 *NARA*, RG 59, LM 84, Records of the U.S. Department of State relating to the internal affairs of Czechoslovakia, cívka č. 1, 860F.00/5–2746, Steinhardtův telegram pro státního tajemníka Jamese F. Byrnese č. 893 z 27.5.1946; *tamtéž*, 860F.00/5–2946, Steinhardtovy telegramy pro státního tajemníka Jamese F. Byrnese č. 936, 914 a 926 z 29.5.1946.

21 ULLMANN, W.: *The United States in Prague, 1945–1948*, s. 53 n.; *FRUS, 1946*, sv. VI: *Eastern Europe, the Soviet Union.* Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1969, s. 199 n., Steinhardtův telegram pro státního tajemníka Jamese F. Byrnese z 27.5.1946.

22 Autor zcela nejasně uvádí, že původní žádost „byla schválena, potom byla odložena", následně se v květnu 1946 půjčky „znovu dostaly na pořad dne", ale v červenci Steinhardt „argumentoval, že jakmile Češi a Slováci budou mít peníze v kapse, jejich ochota spolupracovat klesne na bod mrazu". Nato si v srpnu 1946 Praha stěžovala, že „podmínky nabízené Washingtonem jsou ve srovnání s podobnými půjčkami pro západní Evropu diskriminační" (s. 172). Lukeš tady zjevně směšuje dvě rozdílné půjčky – úvěr z přebytků válečného materiálu a rekonstrukční půjčku od Export-Import Bank, obě ve výši padesát milionů dolarů. Zatímco první půjčka byla Československu poskytnuta krátce po volbách (viz *FRUS, 1946*, sv. VI, s. 200–203, zpráva komisaře pro zahraniční likviditu Thomase McCaba pro československého velvyslance v USA Vladimíra Svetozára Hurbana z 28.5.1946), druhá nebyla nikdy schválena.

23 Správa Spojených národů pro pomoc a obnovu (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) poskytla Československu pomoc v celkové výši 335 milionů dolarů, z čehož 273 milionů byla hodnota dodaného zboží. Touto částkou se Československo řadilo na páté místo, za Čínu, Polsko, Itálii a Jugoslávii. Spojené státy hradily tři čtvrtiny veškerých nákladů. (Viz SOMMER, Karel: *UNRRA a Československo*. Opava, Slezský ústav AV ČR 1993, s. 97 a 101.)

Lukeš se Steinhardtovi doslova vysmívá za to, jak naivně a prvoplánově vnímal bezprostřední dopady americké politiky hospodářského tlaku na Československo, konkrétně že věřil premiéru Klementu Gottwaldovi, když v jeho přítomnosti nařídil ministerstvům informací a zahraničí, aby prvé zmírnilo protiamerickou propagandu a druhé sestavilo seznam amerických vlastníků, kteří by za své znárodněné majetky měli být odškodněni. „Byla to jen hra," komentuje autor (s. 175). Problém této jednoduché dedukce spočívá ovšem v tom, že antiamerická propaganda v komunistickém tisku byla na několik měsíců skutečně zmírněna či téměř umlčena. Čtrnáctého listopadu 1946 se také československá vláda oficiálně zavázala odškodnit americké vlastníky za jejich znárodněný majetek, do jara 1947 uzavřelo ministerstvo zahraničí individuální dohody s jednotlivými americkými žadateli a tyto dohody už čekaly „jen" na schválení československou vládou.[24] Samozřejmě, nikdy se ho nedočkaly, nicméně není v pořádku, že tyto důležité „podrobnosti" nejsou do Lukešova příběhu vůbec zahrnuty – zřejmě proto, že by mohly oslabit autorův paušální soud o naivitě a nekompetentnosti amerických diplomatů v čele s velvyslancem. Lukeš dále ironizuje Steinhardtův soud, podle nějž demokraté nad přerušením rozhovorů o půjčkách (a dodejme za autora, že také nad zastavením těch již udělených a čerpaných) „jásali", zatímco komunisté byli „sklíčení" (s. 174). Jenže – právě tak v prvních dnech popisovali situaci Jan Masaryk a Edvard Beneš![25] A tak se po několik měsíců skutečně zdálo, že nově prováděná politika přináší výsledky. Samozřejmě, o rok později byla situace zcela odlišná: politici z nekomunistického tábora naléhavě žádali o americké půjčky, zatímco antiamerická propaganda v komunistickém tisku dosáhla svého dosavadního vrcholu.

Bylo nepochybně Steinhardtovou největší chybou během jeho působení v Československu, že i na podzim 1947 nadále doporučoval držet se politiky odstartované o rok dříve. Historik by však měl být schopen sledovat vývoj událostí, a nikoli soudit skutky aktérů retrospektivně, podle jejich výsledku a z dnešního pohledu. A je tu ještě jeden paradox. V souvislosti s nabídkou Marshallova plánu a prvotním československým zájmem o ni autor sám uvádí: „Gottwald však příležitostně uměl odložit svoji ideologii stranou a soustředit se na praktické zájmy a nechybělo mu porozumění pro význam hospodářství. Věděl, že země potřebuje úvěry, aby mohla

24 *TNA*, FO 371/56081, N 16213/12590/12, výměna nót mezi náměstkem státního tajemníka Deanem Achesonem a velvyslancem v USA Jurajem Slávikem, 14.11.1946; *Library of Congress*, Washington (dále jen *LC*), Laurence A. Steinhardt Papers, box 54, dopis zástupce velvyslance USA v Praze Johna H. Bruinse Steinhardtovi z 27.1.1947; box 85, Steinhardtův dopis Bruinsovi ze 4.2.1947; box 84, Steinhardtovy dopisy ministru zahraničí Janu Masarykovi z 22. a 28.4.1947, úředníkovi ministerstva zahraničí Miroslavu Niederlemu z 15.5.1947, zástupci vedoucího středoevropského odboru Francisu T. Williamsonovi z 21.5. a 11.6.1947, předsedovi správní rady společnosti Socony Vacuum Company Haroldu Sheetsovi z 20. a 28.5.1947 a 30.6.1947, budoucímu státnímu tajemníkovi Johnu Fosteru Dullesovi (aktuálně právnímu zástupci rodiny Petschků) z 2. a 26.6.1947.

25 *LC*, Laurence A. Steinhardt Papers, box 51, memorandum Francise T. Williamsona o rozhovoru s Janem Masarykem z 3.12.1946; *FRUS, 1946*, sv. VI, s. 238–241, Steinhardtův telegram č. 2008 pro státního tajemníka Jamese F. Byrnese z 23.12.1946.

nakoupit suroviny…“ (s. 232 n.) Když ovšem toto mohlo platit v červnu 1947, tak asi nelze podobné premiérovo „porozumění“ šmahem vyloučit ani v říjnu 1946.

Igor Lukeš rovněž kritizuje Steinhardta za jeho pobyty v Americe, při nichž si vyřizoval své obchodní záležitosti. Prakticky ale ignoruje fakt, že velvyslanec v obou případech – jak na počátku roku 1947, tak na přelomu let 1947 a 1948 – podnikal řadu kroků a aktivit na podporu Československa, a to v nejvlivnějších amerických kruzích, přednáškami na prestižních fórech (včetně mimořádně vlivné Rady pro mezinárodní vztahy – *Council on Foreign Relations*)[26] počínaje a konzultacemi ve státním departmentu a dalších vládních úřadech konče.[27] Cílem bylo mimo jiné prosadit uzavření kulturní smlouvy, ale také obchodní smlouvy, a publikovat dokumenty o tom, proč americká armáda neosvobodila v květnu 1945 Prahu (veřejnost nevěděla, že především kvůli žádosti sovětského generálního štábu z 5. května 1945, podpořené nepravdivým tvrzením, že sovětská operace už začala, což generál Eisenhower respektoval). Špatné načasování však učinilo všechny tyto iniciativy bezpředmětnými, když měly být realizovány a poté adekvátně „prodány“ na propagandistické úrovni před volbami plánovanými na květen 1948…[28] Lukeš ovšem nemilosrdně sčítá měsíce, které v letech 1947 a 1948 strávil Steinhardt mimo pražskou ambasádu. V jednom ze svých dříve publikovaných článků shovívavě připustil – ovšem jen v poznámce – že „existují dopisy naznačující, že [Steinhardt] v lednu 1948 podstoupil operaci žlučových kamenů“ v New Yorku.[29] Ano, jistě, ve velvyslancově pozůstalosti, uložené v Kongresové knihovně, lze k tomu snadno dohledat poměrně rozsáhlou dokumentaci, která odhaluje též pooperační komplikace, jež Steinhardta přinutily odložit plánovaný návrat do Prahy až na 19. února. V *Československu nad propastí* však už Lukeš pominul tyto dost významné polehčující okolnosti docela – nejspíš v obavě, aby snad neotupily ostří jeho kritiky.

Zarputilá kritika velvyslance Steinhardta dosahuje vrcholu na stranách 245 a 246, kde Lukeš cituje memorandum pro prezidenta Trumana ze 7. listopadu 1947, které nalezl v prezidentské Knihovně Harryho S. Trumana a v němž jeho „autor“, státní tajemník George C. Marshall předpověděl, že Stalin „nejspíše bude muset rázně zakročit, protože relativně svobodné Československo by se mohlo stát vážnou hrozbou pro politickou pozici Moskvy“. K tomuto „objevu“ přidává Lukeš svůj komentář:

26 *Seeley G. Mudd Manuscript Library*, Princeton (New Jersey), Council on Foreign Relations Collection, box 442, záznam Steinhardtovy přednášky ze 17.2.1947, pořízený poradcem státního tajemníka pro východní Evropu Johnem C. Campbellem.

27 Vyvrcholilo to setkáním s prezidentem Harrym S. Trumanem, sjednaným na dopoledne 5. února 1948 (*LC*, Laurence A. Steinhardt Papers, box 85, Steinhardtovy dopisy úředníkovi středoevropského odboru státního departmentu Haroldu C. Vedelerovi a Johnu H. Bruinsovi z 3.2.1948). Bohužel žádný záznam ze schůzky s prezidentem nebyl nalezen.

28 Podrobná dokumentace je uložena ve washingtonském Národním archivu a Kongresové knihovně: *NARA*, RG 59, Department of State Decimal File 1945–49, box 3324; *LC*, Laurence A. Steinhardt Papers, boxy 58 a 57, dopis Francise T. Williamsona Steinhardtovi z 23.1.1948, dopis Harolda C. Vedelera Steinhardtovi z 30.1.1948 a dopis Johna H. Bruinse Steinhardtovi z 20.1.1948.

29 LUKES, Igor: The 1948 Coup d'État in Prague Through the Eyes of the American Embassy. In: *Diplomacy and Statecraft*, roč. 22, č. 3 (2011), s. 431–449, pozn. 39.

„Marshallův rozbor, založený na zdravém rozumu a vojenských zkušenostech, nabízel pronikavější analýzu pražské krize, než jakou poskytovaly depeše amerických diplomatů a zpravodajů z Schönbornského paláce a Vojenské mise na Loretánském náměstí.“ A následuje ještě autorův povzdech nad tím, kterak ministr Marshall, jenž „nestrávil v Praze ani den, přišel s podstatně přesnějším hodnocením situace“ než ambasáda v Praze se všemi svými možnostmi a informačními zdroji. Problém je, že skutečným autorem dokumentu nazvaného *Résumé of World Situation* byl George F. Kennan, šéf Štábu pro politické plánování (*Policy Planning Staff*), kterému přímá zkušenost z metropole na Vltavě tedy rozhodně nechyběla, protože na americkém vyslanectví v Praze strávil celý rok, počínaje zářím 1938, a znovu ji navštívil na podzim 1940. Dokument byl mnohokrát citován v odborné literatuře a opět platí, že Lukeš jej mohl nalézt v příslušném svazku *Foreign Relations of the United States* – základní edici dokumentů americké zahraniční politiky, kterou používá pouze jedinkrát, a sice v samém závěru své knihy (s. 306, pozn. 89).[30] A je koneckonců tato chladná, až fatalistická analýza něčím, co by si zasloužilo obdiv, jestliže po ní z Washingtonu nenásledovala žádná iniciativa, ba ani jakákoli americká intervence? I přes veškeré své obchodní zájmy a osobní aféry si Steinhardt za všechnu svou snahu ve prospěch Československa zaslouží podle mého mínění větší kredit než Kennan s Marshallem, kteří zemi už na podzim 1947 tak „prozíravě“ odepsali…

V knize lze nalézt řadu dalších chyb a metodologických pochybení. Je například odvážné prohlásit, že Paříž by v půli roku 1946 neměla „žádný zájem“ o spojeneckou smlouvu s Československem, jestliže jednání o československo-francouzské smlouvě tou dobou probíhala.[31] Je nepochybně velmi cenné, že autor ještě stihl hovořit s řadou bývalých amerických diplomatů a zpravodajských důstojníků, kteří sloužili v poválečné Praze. Jsem nicméně poněkud skeptický při čtení dlouhých narativních pasáží opírajících se výhradně jen o tyto vzpomínky, zachycené o pětapadesát či šedesát let později. Týká se to mimo jiné vyprávění Kurta Tauba, zástupce náčelníka americké Vojenské mise v Praze, v jehož případě Lukeš odhaluje, že byl s vysokou pravděpodobností naverbován sovětskými zpravodajskými službami. Stejně tak je podivné autorovo opakované spoléhání na psané paměti, mezi nimiž hrají klíčovou úlohu právě memoáry tehdejšího ministra spravedlnosti Prokopa Drtiny – v zarážejícím kontrastu k odborné produkci českých a slovenských historiků z posledních pětadvaceti let, kterou autor v převážné většině ignoruje.

Samozřejmě, kniha má také své silné stránky. Lukeš velmi rozumně zasazuje svou kritiku americké politiky do náležitého kontextu: „Největší díl odpovědnosti

30 *FRUS, 1947*, sv. I: *General, The United Nations.* Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1973, s. 770–777, zpráva Štábu pro politické plánování s názvem „Résumé of World Situation“, 6.11.1947. Státní tajemník George C. Marshall poté prezentoval výtah ze zprávy na jednání vlády dne 7.11.1947.

31 K jednáním o francouzsko-československé spojenecké smlouvě v letech 1946–1947 viz např. rozsáhlá dokumentace v edici: PETRUF, Pavol (ed.): *Politické vzťahy medzi Francúzskom a Československom a Francúzskom a Slovenskom (1939–1948)*. Bratislava, Matica slovenská 2003, s. 305–520.

za porážku československé demokracie leží na Češích samých. Národ, oslepený iracionálním strachem z poraženého a okupovaného Německa, ve svém středu po válce akceptoval agresivní komunistickou menšinu.“ Prezident Edvard Beneš, ministr zahraničí Jan Masaryk a další demokratičtí politici se naivně domnívali, že jejich totalitní protivníci se zcivilizují a „výsledkem bude tolerantní forma československého socialismu“ (s. 30). Na jiném místě autor opět velmi trefně dodává: „Metafyzická víra v Beneše byla jedním z faktorů, které přispěly k tomu, že demokraté nadcházející zápas s KSČ o moc školácky podcenili.“ (s. 135)

Igor Lukeš je také prvním autorem, který se pokusil o soustavnější zpracování atraktivního tématu amerických zpravodajských aktivit v Československu bezprostředně po válce. Učinil tak velmi čtivým způsobem, přičemž jeho vyprávění o tom, jak se američtí agenti nechali ve všech směrech předstihnout svými prokomunistickými československými protivníky, je „zalidněno“ osobními příběhy jednotlivých agentů od Charlese Kateka po Spencera Taggarta. Autor také s některými z nich ještě na přelomu století hovořil, nicméně jinak jsou hlavním zdrojem pro zkoumání jejich aktivit a kontaktů s československými politiky písemné zprávy – československých tajných služeb (konkrétně Státní bezpečnosti a Obranného zpravodajství), které pronikly do amerického zpravodajství prostřednictvím konfidentů a také díky loupežím v prostorách americké legace. A tak nám příslušná kapitola („Nadějné vyhlídky, ztracené iluze. Americké zpravodajské služby v poválečné Praze“) neříká příliš o obsahu zpráv, které američtí špioni dodávali svým nadřízeným ve Washingtonu. Nedozvídáme se mnoho ani o aktivitách, jež chystali, aby „porazili“ komunisty – či zda takové plány vůbec existovaly. Nic z toho nebude možné, dokud nebudou v úplnosti přístupné archivy amerických zpravodajských služeb z poválečného období.

Paradoxně asi nejimpresivnější americkou „tajnou“ vojenskou operací na československém území po válce byla známá „štěchovická aféra“ z února 1946. Lukeš i tady zcela ignoruje výsledky českého a slovenského výzkumu,[32] přesto však velmi čtivou formou zachycuje jednak neschopnost československých úřadů, které nejprve vůbec nezareagovaly na informace o dokumentech získané od Francouzů a poté nedokázaly zastavit dvoudenní operaci pěti vozidel americké armády v srdci země, ale rovněž amatérismus samotných Američanů, když se velitel operace kapitán Steven M. Richards nechal zatknout v luxusním hotelu Praha, poté co pětitunový náklad nacistických dokumentů překročil hranici americké okupační zóny v Německu. Hodnota takto získaných (a později vrácených) dokumentů se ukázala jako minimální, ale následky celého incidentu pro image Spojených států a s nimi celého Západu v Československu byly pouhé tři měsíce před volbami katastrofální (s. 162–169). S podobným espritem Lukeš popisuje zásadní podporu, již pracovníci amerického velvyslanectví poskytli řadě československých osobností

32 Viz KAPLAN, Karel: Případ štěchovický archiv. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Historik v soudobých dějinách: Milanu Otáhalovi k osmdesátým narozeninám*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2008, s. 89–118; MICHÁLEK, Slavomír: Kovbojská akcia Američanov: Štěchovický prípad z roku 1946. In: *Historie a vojenství*, roč. 60, č. 1 (2011), s. 4–23.

v čele s předsedou národních socialistů Petrem Zenklem v jejich snaze uniknout v měsících po komunistickém převratu z Československa na Západ, jakož i protiakce a provokace Státní bezpečnosti (s. 274–304).

Kromě těchto zpravodajských kapitol je však pro mě kniha *Československo nad propastí* zklamáním. Snad se může zdát impresivní těm, jejichž vhled do tohoto „nově objeveného" tématu je nutně limitovaný. Nezbytně se to týká i předních historiků studené války, k jejichž zásadním pracím chovám značný respekt a jejichž pochvalné komentáře zdobí zadní obálku knihy (Norman M. Naimark, Timothy Snyder, Vojtěch Mastný a také Mark Kramer, který však měl před vydáním anglické verze knihy možnost přečíst si jen kapitoly týkající se americké zpravodajské činnosti v Československu). Naopak pro ty, kteří strávili dlouhé roky detailním studiem úlohy jednotlivých velmocí v postupném procesu československého začleňování do sovětského bloku, se asi nutně jedná o knihu pochybné hodnoty, jež je z větší části repetitivní ve vztahu k předchozímu historickému výzkumu, autorem blahosklonně ignorovanému, a poznamenaná řadou zásadních chyb a mylných tvrzení.

Zároveň je zcela namístě po zásluze uznat, že kniha Igora Lukeše je napsána mimořádně čtivým způsobem. Její autor dobře ví, jak sestavit poutavé vyprávění. Ba dokonce bych řekl, že v tomto směru nejspíš nemá mezi českými historiky soudobých dějin konkurenci. Celé dlouhé pasáže se tak skutečně čtou jako poutavý román. Vzhledem ke všem chybám, omylům a metodologickým proviněním, jichž se Igor Lukeš v knize dopustil, mě však při čtení znovu a znovu napadalo, že by snad bylo vhodnější, aby právě do oblasti historického románu napřel do budoucna své autorské úsilí.

Diskuse

Selhání, nebo spíš změna amerických priorit?

Jan Koura

Téma československo-amerických vztahů v prvních poválečných letech nadále vyvolává zájem nejen českých historiků.[1] Jedním z nejnovějších příspěvků do interpretačně stále otevřené debaty o příčinách začlenění Československa do bloku států spřízněných se Sovětským svazem je kniha profesora historie na Bostonské univerzitě Igora Lukeše *On the Edge of the Cold War* z roku 2012, jež v českém překladu vyšla o dva roky později pod názvem *Československo nad propastí*.[2] Autor se

1 Tomuto tématu se v minulosti věnovali např. Walter Ullmann (*The United States in Prague, 1945–1948*. Boulder (Colorado) – New York, East European Monographs 1978), Petr Mareš (Čekání na Godota: Americká politika a volby v Československu 1946. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 1 (1997), s. 177–193), Petr Prokš (*Československo a Západ 1945–1948: Vztahy Československa se Spojenými státy, Velkou Británií a Francií v letech 1945–1948.* Praha, ISV nakladatelství 2001), Slavomír Michálek (*Nádeje a vytriezvenia: Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945–1951*. Bratislava, Veda 1995; 2. vydání Bratislava, Ústav pamäti národa 2005) nebo Justine Faure (*Americký přítel: Československo ve hře americké diplomacie 1943–1968.* Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006), v poslední době také Vít Smetana (Bod obratu? Americká a britská reflexe voleb a československé politiky v roce 1946. In: KOCIAN, Jiří – SMETANA, Vít (ed.): *Květnové volby 1946 – volby osudové? Československo před bouří.* Praha, Euroslavica 2014, s. 157–201).

2 LUKES, Igor: *Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague.* New York – Oxford, Oxford University Press 2012; LUKEŠ, Igor: *Československo nad propastí: Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze.* Z angličtiny přeložili Jan Jirák a Ladislav Köppl. Praha, Prostor 2014, 383 strany.

v ní soustředí na poválečné působení amerického velvyslanectví v Praze a zasazuje ho do širšího kontextu příčin kolapsu československé demokracie v roce 1948.

Lukešova publikace přichází s řadou nových poznatků a postřehů. Pracuje s rozsáhlou škálou primárních pramenů z amerických, českých i švýcarských archivů a v tomto ohledu je významným přínosem do výše zmíněných diskusí. Ocenit lze zejména Lukešovo zmapování činnosti amerických tajných služeb v Československu, vycházející z dokumentů uložených v Národním archivu a v Archivu bezpečnostních složek v Praze, které zahraniční badatelé doposud jen málo využívali. Kvalitu knihy zvyšuje rovněž zužitkování téměř tří desítek rozhovorů, jež Igor Lukeš vedl s pamětníky; některé z nich poskytují unikátní pohled na vývoj v poválečném Československu.

V šíře pojatém úvodu Lukeš odmítá tradicionalistický výklad historických událostí z let 1945 až 1948 a popírá, že by byl budoucí osud Československa nezvratně předurčen již vývojem a výsledkem druhé světové války. Rovněž se ale distancuje od teze, podle níž k únorovému převratu přispěla nerozhodnost Spojených států. Zdůrazňuje, že se nepřidává „ani k jednomu z obou táborů" a snaží se zjistit, z jakých důvodů se „Američané ze Schönbornského paláce, sídla velvyslanectví Spojených států, nedokázali v politické krizi na pražské scéně orientovat a proč nakonec odešli s porážkou" (s. 17). Toto tvrzení vyznívá ale poněkud rozporuplně v konfrontaci s jeho předchozím konstatováním, zvláště když i podtitul českého názvu knihy evokuje, že Lukeš inklinuje spíše k onomu druhému „táboru" než k nějaké „třetí cestě", jež by oba protichůdné přístupy propojovala.

Podle Lukeše byly Spojené státy jedinou mocností, která mohla čelit snaze Sovětského svazu nastolit v Československu komunistický režim, a zastává názor, že Československo nebylo „ztracenou" zemí, ale naopak jakýmsi „univerzálním klíčem k Evropě" a pomyslnou „zkušební laboratoří" budoucího vývoje na evropském kontinentě i ve vztazích mezi Spojenými státy a Sovětským svazem. V tomto přesvědčení se autor opírá především o analýzu Úřadu strategických služeb (*Office of Strategic Services* – OSS) z července 1945. Pokud bychom však chtěli tento náhled aplikovat na celé období „třetí republiky", byl by značně diskutabilní. Přestože se v dokumentech amerického státního departmentu (ministerstva zahraničí) i po létě 1945 objevují zmínky o významu Československa, zájem Washingtonu o tento region s postupem času klesal. Americká armáda procházela demobilizací a Trumanova administrativa se v prvních dvou poválečných letech snažila se Sovětským svazem udržovat přátelské vztahy. Československo nepatřilo mezi země, kvůli kterým by Spojené státy chtěly vyvolávat spory se Sověty, nebo dokonce další válečný konflikt. Na druhou stranu nelze tvrdit, že by vůči Československu zastávaly zcela pasivní postoje, ovšem významnější pro ně v Evropě jistě bylo Německo, Itálie, ale také Řecko nebo Turecko.[3] Vnitřní vývoj v Československu navíc vyvolával ve Spojených státech oprávněný dojem, že má politicky blíže k Moskvě než k Washingtonu.

3 K tomu více např. KOURA, Jan: *Zápas o východní Středomoří: Zahraniční politika Spojených států amerických vůči Řecku a Turecku v letech 1945–1953*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2013.

Znepokojení Američanů způsoboval především dalekosáhlý program znárodnění a neshody ohledně kompenzací za majetek vyvlastněný americkým občanům. Zahraničněpolitickou orientaci země sledovali s rozpaky a nakonec je vedla k zastavení hospodářské pomoci. Vyvstává tedy otázka, jestli by aktivnější přístup amerického velvyslance v Československu Laurence A. Steinhardta, jak Lukeš několikrát naznačuje, mohl v tomto ohledu změnit postoj nejvyšších představitelů administrativy Spojených států.

Role Steinhardta a jeho „selhání" se staly jedním z ústředních motivů Lukešovy knihy. Díky své předchozí diplomatické zkušenosti velvyslance v Moskvě a kritickému postoji vůči Stalinovu režimu měl mít ty nejlepší předpoklady k tomu, aby čelil vzestupu komunismu v Československu. Z pohledu autora však Steinhardt, stejně jako americké tajné služby, ve své roli zcela selhal. Lze dozajista souhlasit, že jeho pozdní příjezd do Prahy, souběžné vykonávání právnické praxe a časté pobyty v New Yorku byly jednoznačným pochybením a Steinhardta odváděly od vlastní náplně jeho práce. Jen stěží lze ale velvyslanci přiřknout veškerou zodpovědnost za americký přístup k Československu.

Mezi klíčové události ovlivňující další vývoj v zemi patřily parlamentní volby v květnu 1946. Lukeš se podivuje nad tím, jak mohl velvyslanec v prosinci 1945 podporovat odložení voleb s argumentem, že to povede ke ztrátě voličské podpory Komunistické strany Československa. Podle Lukeše Steinhardt touto předpovědí jen prokázal, „jak málo politické scéně rozuměl" (s. 135). Při analýze jeho postoje vychází z dokumentu, v němž se velvyslanec vymezoval vůči zprávě o politické situaci v Československu vypracované v říjnu 1945 nadporučíkem Johnem H. Backerem, jenž působil v americké vojenské rozvědce na území Německa. Steinhardt v ní odmítá Backerův úsudek, že „vláda se obává nadcházejících voleb, případné prohry komunistů a nepředvídatelné ruské reakce na ni", a dodává: „Podle mého názoru vláda dobrovolně posunula volby s plným vědomím, že odložením o každý týden komunistická strana ztrácí hlasy."[4] V daném dokumentu se ale nenachází zmínka o tom, že by Steinhardt s tímto rozhodnutím jednoznačně souhlasil. V jiném telegramu z března 1946, určeném zástupci vedoucího středoevropského odboru státního departmentu Francisu Williamsonovi, se Steinhardt k posunutí termínu voleb znovu vrací: „Ačkoli i já jsem cítil, že odložení voleb na 26. květen byla politická chyba, mnoho mých dobře informovaných přátel s prozápadními tendencemi se kloní k názoru, že když se většina země nachází prostřednictvím místních výborů v rukou komunistů, bylo dobrým nápadem dát lidem další tři nebo čtyři měsíce komunistické vlády … rolníci v malých městech a na vesnicích začínají být docela otráveni svými komunistickými vůdci."[5]

Lukeš vnímá posunutí termínu voleb jako jasnou prohru demokratických sil v Československu, vedoucí k posílení vlivu KSČ. Špatný politický odhad Steinhardta

4 *National Archives and Record Administration*, Washington (dále *NARA*), RG 59, Central Decimal Files 1945–1949, LM 84, cívka 1, 860F.00./12-745, telegram Laurence A. Steinhardta pro státní department ze 7.12.1945. Na Steinhardtovu analýzu odkazuje Lukeš v poznámce 11 ke kapitole „Steinhardt se probouzí do reality" (s. 135).

5 *Library of Congress*, Washington, Manuscript Division, Laurence A. Steinhardt Papers, Box (karton) 95, telegram Laurence A. Steinhardta pro Francise T. Williamsona z 13.3.1946.

ohledně volebních výsledků, v němž komunistům předpovídal zřejmou porážku, označuje dokonce za „možná jeden z nejhorších dokumentů v análech americké diplomacie 20. století“ (s. 181). Takové konstatování je ale přece jen příliš silné a generalizující. Při bližším zkoumání bychom podobných chybných analýz u amerických diplomatů určitě našli více, ať již se týkaly regionu střední a východní Evropy, či samotného Sovětského svazu.

Na odložení voleb v Československu však lze nahlížet i z jiné perspektivy, kterou Lukeš zcela opomíjí. Spojené státy totiž mohly dané prodlevy využít k propagaci svých vlastních zájmů v zemi a k podpoře prozápadních stran. V tom však příliš neuspěly a příčiny pochybení nelze hledat jen na americkém velvyslanectví v Praze, ale zejména ve washingtonské administrativě. Americký informační program, jenž za druhé světové války spadal pod Úřad válečných informací (*Office of War Information* – OWI), se po jejím skončení nacházel na rozcestí. V srpnu 1945 prezident Harry S. Truman podepsal zákon, jímž tento úřad zrušil, a Kongres i část americké veřejnosti považovaly existenci amerického informačního programu v době míru za nepotřebnou. Truman přesto nakonec rozhodl o jeho pokračování, Kongres však výrazně omezil jeho financování. Agenda Úřadu válečných informací přešla pod Americkou informační službu (*United States Information Service* – USIS) a trvalo několik měsíců, než nově zřízený úřad začal efektivně pracovat. Pro státy jako Československo, v nichž sílila komunistická propaganda, to mělo výrazné následky. Americké velvyslanectví již v září 1945 hlásilo do Washingtonu, že Praha je zaplavena fotografiemi Stalina, sovětskými vlajkami, tiskovinami a dalšími propagačními materiály. Steinhardt upozornil vedoucího středoevropského odboru státního departmentu Jamese Riddlebergera, že americký informační program v Československu je „naprostý propadák“, a o měsíc později velvyslanec v dalším telegramu konstatoval, že pouze efektivní program může zastavit stoupající vliv Moskvy v ČSR.[6] Steinhardt si přímo vyžádal, aby se do čela pobočky Americké informační služby v Praze postavil William Kugeman a nahradil podle velvyslance nekompetentního Harrisona Thomsona. Kugeman dorazil do Československa až na konci listopadu 1945 a navzdory nedostatku kvalifikovaného personálu a peněz se pustil do budování československé pobočky USIS. Podařilo se mu otevřít její knihovnu na Národní třídě a začít vydávat bulletiny pro československé novináře. Kromě toho podporoval Americký institut a Spolek přátel USA (SPUSA) v organizování přednášek, koncertů a dalších aktivit směřujících k posílení československo-amerických kulturních vztahů. Kugeman si ale často stěžoval na neustále se zpožďující dodávky propagačních materiálů ze Spojených států a rovněž poukazoval na to, že na československém území bylo velmi obtížné kvůli nedostatečnému signálu naladit vysílání americké vládní rozhlasové stanice Hlas

6 *Tamtéž*, Box 82, telegram Laurence Steinhardta pro Jamese Riddlebergera z 1.9.1945; CULL, Nicholas J.: *The Cold War and the United States Information Agency: American Propaganda and Public Diplomacy, 1945–1989.* Cambridge, Cambridge University Press 2008, s. 29.

Ameriky (*Voice of America* – VOA), jež tím pádem mělo minimální efekt při šíření propagačního programu Spojených států v Československu.[7]

Přesunutí termínu parlamentních voleb z podzimu 1945 na květen 1946 mohly tedy Spojené státy využít k upevnění a stabilizování svých propagandistických aktivit a stát se adekvátní protiváhou komunistické propagandě. Ani po květnových volbách přes Steinhardtovo opakované naléhání nedošlo k personálnímu a finančnímu posílení Americké informační služby v Československu. Její neefektivnost kritizovala později i takzvaná Smithova a Mundtova komise, složená ze zástupců Kongresu a zřízená s cílem zhodnotit americké poválečné propagandistické aktivity ve dvaadvaceti evropských zemích. Na podzim 1947 komise navštívila také Československo, načež v závěrečné zprávě upozornila na podfinancovanost tamního programu a doporučila jeho výrazné navýšení (zejména posílení vysílání Hlasu Ameriky), aby mohl kompenzovat komunistickou propagandu.[8] Inspekční cesta do Československa přispěla v lednu 1948 k přijetí Smithova a Mundtova zákona (*Smith-Mundt Act*), jenž výrazně navyšoval finanční prostředky na americkou veřejnou diplomacii ve světě. V případě Československa již ale některá jeho opatření nebyla realizována, neboť komunistický převrat se stal záhy skutečností.

Význam americké veřejné diplomacie a propagandy v Československu Igor Lukeš zcela opomíjí. Věnuje se, a to velmi stručně, pouze sporům kolem distribuce amerických filmů, které nepochybně tvořily důležitý prvek v propagandistickém boji o Československo. V tomto ohledu ale naprosto nezohledňuje výzkum historika Petra Mareše.[9] Bližší pohled na propagandistické aktivity Spojených států v Československu (případně v celé střední Evropě) by přitom mohl poodkrýt další rovinu vztahů mezi těmito zeměmi, respektive ukázat další článek v řetězci, na jehož konci se nacházel únorový převrat. Propagandu vnímali jako důležitý faktor mocenského boje nejen českoslovenští komunisté, ale i Sovětský svaz, jenž případné posílení angloamerické přítomnosti v Československu v tomto směru sledoval se značnými obavami.[10] Jak již výše naznačeno, Laurence A. Steinhardt co do šíření propagandy své země a jejích hodnot v srdci Evropy pasivní nebyl a několikrát vyzýval státní department k větší aktivitě. Sám dokonce na začátku roku 1948 inicioval vydání

7 Americkým propagandistickým a kulturním aktivitám v Československu se stručně věnuje např. francouzská autorka Justine Faure v knize *Americký přítel* (s. 57–61). Cenným zdrojem informací jsou pak zejména pravidelné zprávy pražské pobočky USIS a další dokumenty uložené v americkém Národním archivu (*NARA*, RG 59 a RG 306) a v prezidentské Knihovně a muzeu Harryho S. Trumana v missourijském Independence (*Harry S. Truman Library and Museum*, Charles Hulten Papers).

8 Více viz *Seeley G. Mudd Manuscript Library* (Princeton), Princeton University, H. Alexander Smith Papers, Box 490, Report of the Special Mundt Subcommittee, s. 127.

9 MAREŠ, Petr: Politika a „pohyblivé obrázky“: Spor o dovoz amerických filmů do Československa po druhé světové válce. In: *Iluminace*, roč. 6, č. 1 (1994), s. 77–95.

10 K postoji Sovětského svazu k západní propagandě v Československu po válce více viz MARJINOVÁ, Valentina: Od důvěry k podezíravosti: Sovětští a českoslovenští komunisté v letech 1945–1948. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 3–4 (1997), s. 451–467.

československé mutace amerického propagandistického časopisu *America*, jejíž první číslo skutečně na jaře 1948 vyšlo, ale vláda již odmítla povolit jeho distribuci.[11]

Neschopnost amerických diplomatů a tajných služeb v Praze predikovat únorový převrat dává Lukeš do kontrastu s memorandem ze 7. listopadu 1947, jež podle něj připravil státní tajemník George C. Marshall pro prezidenta Trumana. V dokumentu se naznačovalo, že Sovětský svaz by mohl v blízké době zasáhnout do vnitřního vývoje Československa za účelem posílení své pozice ve východní Evropě. Lukeš tvrdí, že „Marshallův rozbor, založený na zdravém rozumu a vojenských zkušenostech, nabízel pronikavější analýzu pražské krize, než jakou poskytovaly depeše amerických diplomatů a zpravodajců ze Schönbornského paláce a Vojenské mise na Loretánském náměstí" (s. 245). Skutečným autorem dotyčného memoranda byl ale George F. Kennan, vedoucí Štábu politického plánování (*Policy Planning Staff* – PPS), jenž vypracovával pro státní department doporučení na nejvyšší úrovni. Při bližším rozboru tohoto dokumentu, nazvaného „Shrnutí situace ve světě", se nám vyjevuje tehdejší postoj Spojených států k východní Evropě v docela jiném světle. Kennan v něm konstatuje: „Za těchto okolností je pro nás zcela nerozumné pokračovat v pokusu vést sami, či z velké části samostatně, odpor proti sovětskému expanzionismu. Naléhavě nutné je pro nás obnovit něco jako rovnováhu moci v Evropě a Asii…" O pár řádků dál pak dodává: „Jeden z nejnebezpečnějších okamžiků narušení stability ve světě by nastal, pokud by se začalo rozpadat ruské panství v oblasti východní Evropy. Kreml by se poté mohl cítit vnitřně vážně ohrožen a uchýlit se k zoufalým opatřením."[12]

Memorandum odráželo tehdejší postoje státního departmentu a naznačovalo i budoucí zahraničněpolitické směřování Spojených států podle premis George F. Kennana,[13] jehož vliv na utváření bezpečnostní a zahraniční politiky USA byl v té době výrazný. Z jeho analýzy, kterou 7. listopadu 1947 představil Marshall prezidentovi, je patrné, že geostrategické faktory – úsilí o udržení mocenské rovnováhy v Evropě a rozpoznání západní Evropy jako klíčového regionu pro americkou bezpečnost – znamenaly, že vláda ve Washingtonu ke konci roku 1947 již nehodlala narušovat vliv Sovětského svazu ve východní Evropě. Takovéto kroky by vedly k onomu, Kennanem naznačenému, porušení *balance of power*, jež by v Moskvě s největší pravděpodobností bylo interpretováno jako ohrožení sovětských bezpečnostních zájmů.

---

11 Viz BELMONTE, Laura A.: *Selling the American Way: U.S. Propaganda and the Cold War.* Philadelphia, University of Pennsylvania Press 2008, s. 38.

12 *Foreign Relations of the United States, 1947*, sv. I: *General; The United Nations.* Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1973, Resumé of World Situation, s. 770–777, citace s. 773 n.

13 Více k postojům George F. Kennana vůči Sovětskému svazu např. KOURA, Jan: Americká strategie zadržování a její počáteční formulace v letech 1946–1950: Od Kennanova partikularizovaného přístupu k univerzalismu NSC-68. In: KOVÁŘ, Martin – DRŠKA, Václav (ed.): *Kapitoly z obecných dějin: Panu profesorovi s láskou…* Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2014, s. 281–294.

Stěží lze říci, že by Československo na konci roku 1947 stále představovalo „univerzální klíč k Evropě“. Ten podle všeho nejvyšší představitelé Spojených států od jisté doby viděli v nastolení rovnováhy moci na evropském kontinentě. Z tohoto úhlu pohledu by tedy aktivnější přístup amerického velvyslanectví a tajných služeb v Československu – vzhledem ke komplikovanému a dynamickému vývoji na mezinárodní scéně v tomto období – s největší pravděpodobností nezabránil převzetí moci komunisty. Rozdělení Evropy a začlenění Československa na východní stranu „železné opony“ se ostatně zřetelně rýsovalo již před únorovými událostmi. Nelze říci, že by Spojené státy po celou dobu existence „třetí republiky“ byly ve své snaze zabránit připojení Československa k „východnímu bloku“ zcela pasivní. Otázkou ale také je, do jaké míry je od aktivnějšího přístupu vůči Československu odrazovala zdejší vnitropolitická situace a změna priorit na mezinárodním poli. Je škoda, že kniha Igora Lukeše v tomto směru nenabídla důslednější analýzu a že československo-americké vztahy v období, jež předurčilo vývoj v naší zemi na další desítky let, nezpracovala komplexněji.

Recenze

Jiný pohled na ekonomický přerod zemí východního bloku

Antonie Doležalová

MYANT, Martin – DRAHOKOUPIL, Jan: *Tranzitivní ekonomiky: Politická ekonomie Ruska, východní Evropy a střední Asie.* Z angličtiny přeložili Petra Luňáčková, Eva Starobová, Michal Vintr, Růžena Vintrová, Jana Votápková a Milan Žák. Praha, Academia 2013, 577 stran, ISBN 978-80-200-2268-4.

Společenské i ekonomické procesy se odvíjejí jako dlouhodobé institucionální změny, a není možné je sledovat jako „projekt", který má svůj začátek a konec. Skotský historik Martin Myant spolu s ekonomem a sociologem Janem Drahokoupilem předložili ve svých *Tranzitivních ekonomikách* obraz takové institucionální změny na velkém plátně celého postkomunistického bloku a na základě široce založeného zdrojového materiálu.[1] Vyprávějí příběh změny, která nezačala v listopadu 1989 a neskončila s dopsáním jejich knihy, příběh plný velkých očekávání i promarněných příležitostí. A vyprávějí ten příběh trochu jinak, než je zvykem.

Knihu lze charakterizovat jako srovnávací analýzu ekonomického vývoje zemí střední a východní Evropy a zemí bývalého Sovětského svazu – časově práce zahrnuje

1 Původní vydání: *Transitions Economies: Political Economy in Russia. Eastern Europe, and Central Asia*. Hoboken (New Jersey), Wiley – Blackwell 2011.

poslední léta komunistického režimu a socialistické ekonomiky, dále období ekonomické transformace a končí finanční krizí v roce 2008, která už ukázala, jaké modely kapitalismu v té které postkomunistické zemi existují a jak jsou odolné. Na základě této srovnávací analýzy nabízí kniha vysvětlení, jak a proč se jednotlivé postkomunistické země vyvíjely různým způsobem, kam se během tohoto vývoje dostaly a čím se tento dosažený stav liší od jejich předcházejícího stavu a také stavu ve vyspělých kapitalistických zemích.

Práce má šest částí, které jsou dál členěny do sedmnácti kapitol. První část, nazvaná „Politická ekonomie státního socialismu", je rozdělena do tří kapitol a soustředí se na popis systému státního socialismu, centrálního plánování a jejich zhroucení. Druhá část, pojmenovaná „Makroekonomické transformace: od šoku k oživení", obsahuje jednu kapitolu, která se zabývá průběhem transformace. Autoři se nejprve soustředí na popis transformační krize a faktorů, které ji ovlivnily a definovaly – v této roli identifikují jednak strategii takzvaného washingtonského konsenzu a jednak rozpad Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP). V další části kapitoly popisují proces integrace jednotlivých zemí do světové ekonomiky. Sledují přitom zahraniční obchod, finanční toky i přímé zahraniční investice a mezinárodní pomoc. Třetí část „Transformace: politika a alternativy" se dělí do dvou kapitol, zaměřených nejprve na transformační strategie a potom na diskusi alternativ. Čtvrtá část, nazvaná jednoduše „Stát", analyzuje ve čtyřech kapitolách fungování státu a právní řád, konsolidaci státu na příkladu Ruska, ekonomickou roli státu a režimy sociálního zabezpečení v jednotlivých státech. Stojí na jednoduché, ale nosné myšlence, že totiž vedle nestejné startovací čáry jednotlivých ekonomik, vyplývající z rozdílné geografické polohy, surovinových zdrojů a mezinárodní prestiže, bylo pro průběh i úspěšné završení procesu transformace důležité, nakolik se jednotlivé země dokázaly vyrovnat s výzvou vytvořit pevnou státní strukturu. Pátá část „Mikroekonomický rozvoj: nové formy podnikání" obsahuje pět kapitol, které se postupně soustředí na adaptaci stávajících podniků, vznik podniků nových, privatizaci, bankovní systém a kondici podniků v období oživení. Autoři podrobují kritickému zkoumání často opakované tvrzení, že privatizace byla nezbytným klíčem k úspěchu transformačního procesu, a tvrdí, že přes až nekritické nadšení pro privatizaci ve většině postkomunistických zemí se z nich díky samotné privatizaci moderní a efektivní ekonomiky nestaly.

„Závěr" jako šestá část knihy nabízí logické vyústění předcházejících čtyř set stran textu. Dělí se do dvou kapitol, z nichž jedna se soustředí na nově vznikající modely kapitalismu a druhá na dopady finanční krize. Co se modelů kapitalismu v postkomunistických zemích týká, stavějí autoři svou typologii na tom, jak se nové kapitalistické ekonomiky dokázaly zapojit do mezinárodní dělby práce, a berou přitom v úvahu charakter a úroveň předcházející ekonomické struktury, funkce státu a jeho strukturu (hovoří o komparativní institucionální výhodě – s. 444), ale také geografické podmínky a smysl pro evropské tradice. Rozlišují proto šest různých forem mezinárodní integrace: skrze export hotových výrobků, spojení s nadnárodními společnostmi, export lehkého průmyslu, export komodit, zaměstnávání v zahraničí a zahraniční pomoc a konečně skrze zahraniční půjčky. Podle autorů

jen v několika případech nebyl příliv financí důležitý. To se týká České republiky, Slovenska a v menší míře i Polska, tedy zemí, ve kterých byly bankovní vklady dostatečně velké, aby pokryly poptávku po úvěrech. Modelů kapitalismu autoři navrhují pět: druhořadou ekonomiku založenou na přímých zahraničních investicích, periferní tržní ekonomiku, oligarchický nebo klientelistický kapitalismus, státy pořádku a ekonomiku založenou na příjmech od pracujících v zahraničí a na finanční pomoci. I když tyto nově vzniklé modely kapitalismu dávají do komparace s vyspělými kapitalistickými ekonomikami, zdůrazňují, že hlavní způsoby, kterými lze analyzovat tranzitivní ekonomiky, se liší od přístupů aplikovaných na vyspělé tržní ekonomiky. V „postkomunistickém" kapitalismu totiž neplatí předpoklad trvání a stálosti, dodržování pravidel formálních i neformálních, splácení dluhů, vracení úvěrů, důvěry vkladatelů v bankovní systém a implementace ve volbách zvolené vládní politiky.

Předložená typologie je zásadním příspěvkem do diskuse o stavu postkomunistických zemí pětadvacet let po pádu vlády jedné strany. Ať už tomu režimu říkáme totalitní, či autoritářský, ekonomické teorii marxismus-leninismus, nebo politická ekonomie socialismu a ekonomickému systému centrálně, nebo direktivně řízený, neseme jejich důsledky. Ale také důsledky toho, jakým způsobem se v uplynulém čtvrtstoletí proměňovaly. Zároveň tato typologie vykazuje slabiny každé jiné typologie – není možné ji považovat za definitivní. Přechod mezi zde navrženými typy kapitalismu není uzavřen, a to z žádné strany – země prvního typu, které se jeví jako postkomunističtí šampioni, mohou sklouznout i o několik stupňů níž. Například Českou republiku je možné ve světle našich nejnovějších znalostí o míře korupce a klientelismu v hospodářském prostředí dnes přiřadit do třetího typu; Myantova a Drahokoupilova charakteristika Ruska, reprezentujícího oligarchický či klientelistický model kapitalismu, platí totiž i pro Českou republiku: „…dokonce i největší státní podniky se v Rusku často chovaly, jako by byly soukromými subjekty. Vytvářely své zahraniční dceřiné společnosti a plynuly jim z nich zisky, které mohly být následně přesunuty do rukou soukromých subjektů." (s. 457)

Finanční krize je pro autory testem úspěšnosti transformace samotné – nekompromisně a nevybíravě totiž postavila všechny postkomunistické země do stejné řady s ostatními kapitalistickými zeměmi. Pro analýzu důsledků krize je jako klíčový indikátor zvolen pokles hrubého domácího produktu a autoři prokazují, jak zůstávají země celé střední a východní Evropy navzájem propojené; ostatně žádná země v dnešním globalizovaném světě není ostrovem sama pro sebe. Autoři varují před přehnanou důvěrou ve volný trh a kladou opakovaně důraz na vývoj stabilních státních struktur s regulací tržních procesů. Je zřejmé, že ty země, kde proběhla reforma pouze v malé míře, nebyly krizí zasaženy nejhůře. Vyhnuly se totiž nákladům extrémní liberalizace, rozpadu státu či přesunu majetku do vlastnictví nestátních subjektů, které neměly zájem ani nebyly schopny dále rozvíjet podnikání.

Pro českého čtenáře jsou zvláště zajímavé pasáže o České republice. Není jich mnoho, Česká republika nemá v textu nijak význačné postavení – větší prostor je Česku věnován pouze ve dvou kapitolách, jež pojednávají o privatizaci, bankovním sektoru a nezaměstnanosti, a obě vyznívají negativně. „Zázrak" české zaměstnanosti

je rovnou označen za mýtus. Kuponová privatizace se minula účinkem, respektive nebyla to kuponová privatizace, co nastartovalo ekonomický růst. Na pozorného českého čtenáře čeká poznání, že Česko nebylo nejlepší nejen v mytizovaných oblastech, jako je kuponová privatizace či nezaměstnanost, ale ani ve vědě a školství (ve smyslu jejich podpory jako klíčového faktoru také pro ekonomický rozvoj), v reformě penzí a sociálního systému nebo v nastolování silného a pevného právního státu, výběru daní, potírání korupce. A že v mnoha srovnávacích tabulkách (bez ohledu na meze jejich interpretace) se Česko pohybuje někde společně s Kyrgyzstánem a Tádžikistánem. Signifikantně jsou v seznamu literatury – s výjimkou Jana Drahokoupila – jména pouze čtyř českých autorů. Vzhledem k širokému záběru odborné literatury nelze jistě tento fakt přičítat nedostatečnosti či neznalosti autorů *Tranzitivních ekonomik*.

Kritika vůči Myantovi a Drahokoupilovi však může vést jinými směry. Práce je vybavena téměř čtyřiceti grafy, sedmdesáti tabulkami a patnácti boxy, které obvykle obsahují výklad konkrétního pojmu, problému či doplnění výkladu. Vadou grafů a tabulek je však jejich relativně krátký časový rozvrh, někdy nespojitost, ale především různost použitých dat. To má své objektivní důvody, vyplývající z obtížnosti přepočtu jednotlivých ukazatelů vzhledem k různým metodikám v jednotlivých zemích, nebo z nedostatku údajů pro období před rokem 1989, kdy jsou autoři nuceni pracovat s odhady a ne vždy mohou zahrnout všechny země – specifický problém představují jednotlivé země bývalého Sovětského svazu. K tomu připočtěme problém nadhodnocování úrovně hrubého domácího produktu v některých zemích či nejasnou pozici inovací za socialismu (autoři hovoří o pseudoinovacích, které vzbuzovaly přehnaný dojem výrobkového zdokonalení – s. 51). To všechno ale podle mého názoru ukazuje, že úroveň výkladu, na které lze identifikovat obecné rysy, a přitom neztratit ohled na detaily a specifika jednotlivých postkomunistických zemí, je úrovní geograficko-politických „mikroregionů“. Tím, že jsou v jednotlivých grafech a tabulkách země seskupovány do různých množin (například jižní Evropa a Pobaltí), je nejen znesnadňováno čtení, ale také sledování výkladové linie, a především možnost utváření vlastních závěrů. V tomto ohledu by jistě pomohlo zavedení jednotné osy komparace, respektované v celém textu, nebo vlastní osy komparace v každé části, s předběžným vysvětlením a následnou diskusí nad vyplývajícími závěry. Smysl by tak dostaly i ty pasáže, kde je pozornost věnována třeba jen jedné zemi, jako v osmé kapitole „Konsolidace státu“, která se týká pouze Ruska, byť z komparativní perspektivy. Rozdílná je také hloubka vysvětlení v boxech. Například box 4.1. je především kritikou ekonometrie a identifikací jejích mezí, v boxu 5.1. není vedena zřetelná distinkce mezi neoklasickou školou a neoliberalismem, který je navíc chabě definován, box 6.1. nevhodně navazuje na box 6.2., v němž se zase jasně nerozlišuje mezi tvary slova „institucionální“ a „instituční“, dokonce ani mezi slovy „ekonomika“ a „ekonomie“.

Předmětem diskuse by jistě mohl být okruh zemí zahrnutých do analýzy. Je dán geograficky a politicky: Jde samozřejmě o země s komunistickou zkušeností, ale ne všechny, které touto zkušeností prošly. Druhým kritériem je umístění do Evropy a Asie. Mezi analyzované země tak patří státy střední a východní Evropy

a Slovinsko (SVE), všechny země Pobaltí, zato země jihovýchodní Evropy (JVE) zahrnují pouze Bulharsko a Rumunsko; poslední skupinu pak tvoří země náležející do Společenství nezávislých států (SNS), tedy všechny státy bývalého Sovětského svazu, s výjimkou Pobaltí. Kromě těchto zemí jsou v textu do některých analýz zahrnuty státy vzniklé na obrysu někdejší Jugoslávie, Albánie i Mongolsko. Všem se zdá být společný komunistický režim, prudký pokles hrubého domácího produktu v devadesátých letech a poté jeho poměrně rychlý růst až do roku 2008 s jistými fluktuacemi; první skupinu zemí navíc spojuje fakt vstupu do Evropské unie v roce 2004. Bohužel ne v každé kapitole se autoři zabývají každou skupinou zemí, nebo alespoň zástupcem každé skupiny.

Otazník visí také nad použitím termínů *transition* (přechod) a *transformace*. Autoři stavějí jejich rozlišení na kvalitě dosaženého stavu: tam, kde je patrný jasný výsledek změn, a jeho inspirací byl navíc stav současných vyspělých kapitalistických ekonomik, jde podle nich o přechod; tam, kde je konec (zatím) otevřen, mluví autoři o transformaci. Takže pojem „transformace“ by měl být použit tam, kde jde o stávající proces změny bez ohledu na cílový stav, a pojem „přechod“ tehdy, když se zdůrazňuje proměna od jednoho stavu k druhému, bez ohledu na kvality tohoto stavu. V textu knihy se však toto rozlišení ztrácí – nemůže tomu ani být jinak, když je v každé kapitole analyzován jiný vzorek (takže by bylo nutné stále znovu vymezovat, o jaký proces v té které zkoumané zemi vlastně jde a v jaké je fázi) a když dokonale odlišit tyto procesy ani nelze, jak v závěru sami autoři připouštějí.

Nabízela by se ovšem varianta, kterou autoři nezvolili – vynést verdikt, o jakou představu kapitalismu šlo v té které zemi a co bylo (zamýšleným) cílovým stavem, respektive „bodem zvratu“. Pro takový postup ale v knize citelně schází byť jen stručné podchycení úrovně teoretické ekonomie v jednotlivých zemích – s výjimkou Jánose Kornaie a potom Stiglitzových vět o „tržních fundamentalistech“ hlásajících „učebnicovou ekonomii“ (s. 153), které charakterizují spíše osobnosti, jež se prezentovaly jako teoreticky fundované, než úroveň ekonomické vědy samotné. Hlubší analýza by ukázala nejen bezradnost, ale také míru připravenosti, a to jak na straně nomenklaturních ekonomů, tak těch, kteří čekali na svou příležitost anebo se – jako část ekonomů v Československu po roce 1968 – jakékoli naděje vzdali. Tím by se zřetelně vyjevily meze prosazování jakékoli transformační strategie i zdroje budoucího rozčarování ze skutečnosti, že plánovanou ekonomiku není možné transformovat do kapitalismu konce 19. století, protože i kapitalismus se během oněch čtyřiceti let existence železné opony vyvíjel a geopolitické podmínky se měnily. A také by nutně vyvstala otázka, jaká ekonomie se učí na ekonomických školách v postkomunistických zemích dnes a kdo ji vlastně učí. Zřejmě by se také ukázalo, že se žádná skutečná diskuse o podobě institucionálních změn po roce 1989 nevedla – jména jako Friedrich August von Hayek a Ludwig von Misses sice v určitých kruzích zdomácněla, ale jména dalších účastníků rozpravy o vztahu plánu a trhu, sahající svými kořeny až do 19. století, se vůbec neobjevila. Shrnuto: tak jako teoretický základ nemělo plánování, neměla ho ani jeho demontáž.

Konečně lze knize vytknout některá formální pochybení, například nejednotné používání zkratek – někdy je v textu zkratka MMF, někdy vypsáno Mezinárodní

měnový fond. Pro nestejné obsahy množin zemí nestačí vždy zavedení souhrnné zkratky. Z neznámého důvodu jsou západní partneři psáni s počátečním velkým „Z“. Výjimečně chybí citace nebo vysvětlení (jako u tvrzení na straně 344, že vnitřní obchod v Rusku byl velmi zaostalý). Jsou užívány ne zrovna běžné termíny, jako financializovaný růst“ (s. 451), kvůli překladu některé pasáže nedávají smysl; zvláště „povedená“ je například věta „Mnoho podniků nepřekonalo fázi přežití“ (s. 434).

Tyto výhrady však kniha nepochybně unese. U práce takového rozsahu a záběru autor nutně bojuje s pocitem stále nedokončených vět, kdy každé vyslovení hodnoticího soudu je jako nahé před jakoukoli kritikou ze všech stran včetně budoucnosti. I kdyby totiž proces transformace byl ukončen a krize z roku 2008 prověřovala jeho stabilitu, uplynulo zatím příliš málo času na dostatečný odstup. I když autoři končí konstatováním o promarněných šancích, nejde o žádnou kontrafaktuální „if-historii“ transformace. Myant s Drahokoupilem se nepouštějí na tenký led předvídání budoucnosti – minulé kroky jsou promarněny a oprava není možná, není také možné předvídat změny v politické situaci a o dalších krocích rozhodují politici. Autoři ostatně své závěry formulují v minulém čase – je jim jasné, že každý, kdo se kdy začte do jejich knihy, tak učiní s větším časovým odstupem, bude mít více dílčích informací a znalostí, bude lépe obeznámen s aktuálním politickým děním i reakcemi obyvatelstva. Analýzy i závěry předložené v knize tak mohou být reformulovány.

České ekonomii by nepochybně prospělo, kdyby to byl začátek velké diskuse. Po čtvrtstoletí nastává čas pro hlubší analýzu ekonomické transformace a reflexi změn, které přinesla.

Recenze

O vědě ve službách lidu

Jan Randák – Marek Fapšo

OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*. (Šťastné zítřky, sv. 10.) Praha, Academia 2014, 678 stran, ISBN 978-80-200-2318-6.

Československá komunistická diktatura se nemohla dlouhodobě opírat o represe. Násilí či politické procesy sice patří mezi její nejviditelnější a mediálně stále nejvděčnější charakteristiky, za výlučně konstitutivní rysy je nicméně považovat nelze. Pokud usilovali reprezentanti stranického i státního aparátu po únoru 1948 o upevnění vlády, museli využívat i jiné strategie k dosažení loajality, či přímo identifikace společnosti s nově budovaným řádem. Aktéři partajní a kulturní propagace dobře věděli, že na utváření a utvrzování socialistického smýšlení lidí je třeba pracovat soustavně. Proto se hned v prvních letech diktatury zabývali projektem mimoškolního vzdělávání. Konkrétní podobu získával v průběhu debat a realizace soustavy kulturně-osvětových zařízení financovaných orgány státní správy. V listopadu 1952 přijala československá vláda usnesení o zřizování osvětových zařízení v zemi, další rok vydalo ministerstvo informací a osvěty statut pro zakládané osvětové besedy a osvětové místnosti.[1]

1 Viz ŠKODA, Kamil – PAŠKA, Pavol: *Dejiny osvety v Československu 1918–1975*. Bratislava, Obzor 1977, s. 199.

Vrcholným počinem na lidovýchovném poli bylo založení Československé společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí (dále jen Společnosti) na jaře 1952. S velkou pozorností, s jakou byla organizace zakládána, ovšem kontrastuje rezervovanost historiků, kteří při psaní o komunistické éře oblast osvěty a myšlenkové disciplinace až dosud tolik neakcentovali.[2] Snad je to pochopitelné s ohledem na vývoj jejich odborných zájmů, respektive témat a způsobů tázání. Dlouhodobě opomíjet lidovýchovnou oblast mocenského působení by však znamenalo přehlížet jeden z významných pilířů budování komunistické hegemonie. Proto je dobře, že se Doubravka Olšáková rozhodla věnovat okolnostem vzniku a dějinám Společnosti coby zosobnění lidovýchovných tendencí poúnorového státu.

Jen pro základní informaci s autorkou zopakujme, že Společnost byla založena po vzoru sovětské Všesvazové společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí. Její zřízení bylo schváleno na zasedání Ústředního výboru KSČ začátkem března 1952, ustavující sjezd se konal v Praze na konci června téhož roku. V čele Společnosti stál ústřední výbor s ústředními oborovými sekcemi, jim podléhaly krajské výbory a sekce. Na ještě nižší úrovni měly působit okresní organizace. Vzdělávací aktivity tedy byly koncipovány jako co nejdostupnější, ba všudypřítomné. Alespoň takový byl ideální záměr působení organizace. K jejím oborovým složkám patřily sekce astronomie, ateismu a filozofie, biologie, historie, lékařství, literatury, mezinárodní politiky, pedagogiky a psychologie, politické ekonomie, státu a práva či zemědělství. Ačkoliv byla instituce prezentována jako orgán nový, navazovala organizačně na Socialistickou akademii, jež obnovila předválečnou činnost pod vedením Zdeňka Nejedlého a Arnošta Kolmana v roce 1946. Společnost se věnovala přednáškovým aktivitám i produkci vzorových přednáškových textů a osvětových brožur. V Čechách i na Slovensku rovněž vydávala popularizační časopisy. Pod výše uvedeným názvem organizace působila do roku 1965, kdy se vrátila k *de facto* původnímu názvu Socialistická akademie. Jako jiné instituce prošla i Společnost řadou vnitřních proměn organizačních či ideových. Na jejím směrování a na kariérách jejích představitelů se projevila postupná liberalizace během šedesátých let a hektické období pražského jara i následující normalizace.

Kniha je rozdělena do jednadvaceti kapitol a podkapitol. Ty chronologicky sledují vývoj Společnosti, současně je vždy dílčí část věnována konkrétnímu problému typickému pro působení organizace v dané době (například zřizování lidových hvězdáren a planetárií, spory o Viljamsovu trávopolní soustavu, zlepšovatelské hnutí). Výklad začíná autorka kontextualizací problematiky popularizace vědy a techniky s tím,

2 O kulturně-osvětové politice v poúnorovém Československu a částečně také o Společnosti viz KNAPÍK, Jiří: *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha, Libri 2004, s. 300–316. K disciplinaci členů KSČ zajímavě viz KAŠKA, Václav: *Neukáznění a neangažovaní: Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2014. Konkrétně ke Společnosti srv. RŮŽIČKOVÁ, Michaela: Osvětový pracovník: Lektor krajského oddělení Československé společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí v Jihlavě. In: FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří – NEČASOVÁ, Denisa (ed.): *Člověk na Moravě ve druhé polovině 20. století*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2011, s. 203–215.

že si všímá pouze klasiků marxismu-leninismu a jejich stalinistických následníků a sleduje tradici vědecké popularizace primárně v sovětském bloku. Na několika stránkách se tak dozvídáme, co o popularizaci psali Marx s Engelsem ve svém *Komunistickém manifestu* nebo co o ní soudí Lenin ve stati *Co dělat?*. Jak dále ještě upozorníme, zvolená optika je zbytečně skromná a ochuzuje práci o vítané a zajímavé relevantní přesahy a nalézání dalších souvislostí.

Po kapitole věnované procesu vznikání organizace se vrací Olšáková k institucím, které v jejím podání Společnosti předcházely. Ukazuje, že nevznikla na příslovečném zeleném drnu. Vedle Socialistické akademie klade autorka do jejího rodokmene i Volnou myšlenku, potažmo Svaz občanů bez vyznání, a Dělnickou akademii. V dalších kapitolách postupně přibližuje mimo jiné osobnosti ve vedení Společnosti a jednotlivé kampaně, do nichž se zapojila, například za ateistickou výchovu či osvětu na venkově a v zemědělství. Samostatné oddíly rovněž věnuje jejím edičním aktivitám a zahraničním stykům v rámci socialistického tábora i v zemích kapitalistické Evropy. V dílčích částech líčí jak chronologické mezníky ve vývoji samotné Společnosti (rok 1965 a ukončení liberální etapy jejího vývoje, konání třetího sjezdu a přejmenování organizace), tak obecné společenské a politické předěly mající vliv na její působení (rok 1968 a invaze vojsk Varšavské smlouvy, nástup takzvané normalizace).

I přes veškeré dílčí peripetie a těžkosti v jejím fungování stejně jako přes erozi diktatury a její pád v roce 1989 považuje Doubravka Olšáková činnost Společnosti za úspěšnou. Upozorňuje, že ze zpětného pohledu se „může činnost Socialistické akademie a její předchůdkyně jevit jako jeden z četných, leč neúspěšných pokusů komunistického režimu o indoktrinaci obyvatelstva. V dlouhodobé perspektivě a v kontextu všech prostředků, které měl komunistický režim za tímto účelem k dispozici, se však jednalo o velmi zdařilý pokus.“ Dokladem je pro autorku míra ateizace Čechů, kterou přisuzuje výchově k vědeckému ateismu, organizované právě Společností. Za jiný důkaz výchovného úspěchu považuje počet tuzemských zastánců mírového využití atomové energie, „přímý to důsledek velmi pečlivé kampaně ve prospěch nukleární fyziky a jejího mírového využití komunistickými vědci“ (s. 616). Je to zhodnocení sympatické v tom smyslu, že se autorka nebojí přiznat úspěchy instituci ztělesňující nároky komunistické moci na lidskou mysl. Zároveň je otázkou, zda výzkumy veřejného mínění a výsledky statistických šetření, na něž se odvolává, je možné automaticky spojovat s formativním působením Společnosti. Potvrzení jejích tezí by snad mohla přinést jakási *archeologie ateistického a jaderného vědění*. Sama autorka však tyto závažné teze vyslovuje v závěru knihy bez konkrétního vlastního výzkumu, jenž by si explicitně kladl výchozí otázku po úspěšnosti komunistické agitace.

V rámci posouzení knihy se nejprve věnujme konceptuální rovině, což si přednostně vyžaduje obrátit se k úvodu publikace, respektive popasovat se s jeho faktickou absencí. Škoda že autorka místo bezprostředního vkročení do tématu nevěnovala první odstavce takovému uvedení do publikace, v němž by jasně deklarovala záměr práce a vysvětlila důležitost zvolené problematiky. Další stovky stránek by byly pro čtenáře přehlednější a srozumitelnější. Od počátku by totiž věděl, s jakým

cílem je autorka sepisovala a jakou perspektivou na Společnost nahlíží. Podobně jako Darina Majerníková, jež se předkládanou knihou zabývala před námi,[3] dále postrádáme úvodní nastínění kontextu práce, který by vysvětlil, proč je důležité zajímat se o dané téma, proč si autorka zvolila právě takovouto strukturu knihy, proč padla volba pramenné základny pouze na materiály z gesce Ústředního výboru KSČ, uložené v pražském Národním archivu, a podobně. To však neznamená, že by se zájemce o autorčině záměru a souvislostech vzniku díla nakonec nedozvěděl. Bohužel se jich dočká až v jedné z posledních kapitol knihy, a to ještě v poznámce pod čarou (s. 597, pozn. 5). Vysvětlit *raison d'être* knihy na takovém místě nepovažujeme za šťastné.

Zůstaňme však u této poznámky. Podle jejího znění práce vznikla jako meziprodukt grantového projektu věnovaného povšechně sovětizaci středoevropských vědeckých institucí po nastolení komunismu. „Z velké části je proto založen na pramenech z provenience ÚV KSČ, především jeho sekretariátu, politického byra a ideologického oddělení, dále byly využity také prameny z provenience ČSAV a ČSAZV." Studie je podle autorky „orientována na materiálovou analýzu kroků prováděných ÚV KSČ ve vztahu k pseudovědeckým institucím … a jejich vztahu k institucím akademickým, především pak k Československé akademii věd". A konečně v závěru poznámky zazní, že si práce „klade za cíl analyzovat vztah státu a lidové osvěty" (tamtéž). Autorčino závěrečné sdělení vezměme jako kontrastní fólii pro hodnocení celé knihy. Nejprve je vhodné dotknout se pramenné základny. Autorka tedy až ke konci díla deklaruje, s jakými prameny na předcházejících stránkách vlastně pracovala. Materiály z centrálních institucí považuje za dostačující pro vylíčení a analýzu kroků komunistického vedení vůči lidovýchovným organizacím v čele se Společností. Když však zohledňuje pouze pražské materie, ponechává stranou velmi poučné vhledy do fungování Společnosti na krajské i okresní úrovni. Rezignuje tak na plastičtější sledování vlivu a akceptování ústředních rozhodnutí a opatření v krajích a okresech. Jak zde byly kroky a rozhodnutí z centra přijímány? Jak byla hodnocena činnost ústředí Společnosti a jeho interakce se stranickým vedením? Měly regionální struktury prostor na vyjednávání vlastních pozic a prosazování požadavků a potřeb vůči stranickým strukturám? Řada českých i moravských archivů (v Brně, Jihlavě, Opavě a jinde) přitom uchovává fondy regionálních poboček této organizace, které nastavují centrálnímu pražskému dění náležité, někdy vpravdě kritické zrcadlo. A pokud se Doubravka Olšáková skutečně rozhodla věnovat pouze ústředním instancím, pak měla v knize otevřeně rezignovat na ambici hovořit o Společnosti jako celku. Nebo se snad domnívá, že situace v centru může vysvětlit mimopražské krajské i okresní poměry? Má si čtenář myslet, že autorka předpokládá dichotomii pražského mocenského ústředí, které rozhodovalo, a periferie, která bezvýhradně

3 Recenze Dariny Majerníkové vyšla bez názvu v časopise *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas: jgo.e-reviews*, roč. 4, č. 4 (2014), s. 46 n. Recenze je online dostupná v elektronickém recenzním časopise *Rezensio.net* na stránce *http://www.recensio.net/rezensionen/zeitschriften/jahrbucher-fur-geschichte-osteuropas/jgo-e-reviews-2014/4/ReviewMonograph344592798/?searchterm=majernikova*.

přijímala instrukce? Zkrátka i přes citované závěrečné vysvětlení pociťujeme napětí mezi cílem přiznaným v závěru knihy, jejím názvem i samotným obsahem.

Čtenář se může dále pozastavit nad pojmovou neujasněností publikace. Názvem i podtitulem autorka deklaruje zájem o *popularizaci vědy*, která se měla stát v jejím podání – a s tím se rozhodně ztotožňujeme – jedním z klíčových nástrojů pokroku a dosažení komunistické budoucnosti. Ptát se ale musíme, jaký byl vztah mezi *popularizací vědy* a *osvětou*? Autorka v textu pracuje s oběma pojmy, které snad považuje za synonyma. Škoda že se nepokusila o bližší určení užívaných termínů a vysvětlení jejich vzájemného vztahu s tím, že by opět deklarovala, co přesně v rámci osvětového komplexu hodlá v práci sledovat. V poúnorovém čase byla totiž za *osvětu* pokládána vedle popularizace vědeckých poznatků i kulturní práce.[4] Z toho důvodu nelze beze zbytku souhlasit s jedním z úvodních autorčiných tvrzení, že „popularizace vědy byla vlastně jediným možným, shora ustaveným a prosaditelným opatřením, jímž bylo možno realizovat ideál nové, beztřídní společnosti, v níž talent a vědomosti jednoho slouží zájmům všech“ (s. 34). Vždyť stejný výrok může zaznít v souvislosti s kulturní politikou a propagací hodnot vyzdvihovaných kulturními kampaněmi a jednotlivými uměleckými výkony – prostředkem realizace ideálu nové, beztřídní společnosti byla rozhodně i kulturní práce.

S otázkou vymezení *osvěty*, případně *lidovýchovy* a *popularizace vědy* rovněž souvisí problém jen mimochodem zmíněný v oné závěrečné poznámce – tradice osvětové práce v českém *milieu*. Lze si představit, že autorka bude považovat Společnost za případ *popularizace vědy* v domácím prostředí. Pak by ale skutečně měla přesněji definovat její roli na osvětovém poli, neboť chce-li nereflektovaně užívat pojem *osvěta* a hlásí-li se rovněž ve zmíněné poznámce k záslužné práci Jiřího Pokorného *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století*, vřazuje tím zkoumanou organizaci do tradice osvětové práce, kterou rozvíjelo již národní hnutí od 19. století.[5] Ostatně s možností legitimizovat Společnost odkazy na vlastenecké snahy předcházejícího století kalkulovali i reprezentanti diktatury. O osvětových pracovnících i této instituce coby socialistických buditelích hovořil Václav Kopecký i Zdeněk Nejedlý.[6]

Indoktrinační snahy tedy nebyly záležitostí až poúnorové diktatury. O lidovýchovu pečovalo taktéž prvorepublikové Československo a formativní snahy projevovaly aktivistické kruhy v Protektorátu Čechy a Morava. Jistě lze argumentovat, že se Doubravka Olšáková zajímala o Společnost coby reprezentantku konkrétních

4 „Plánovitá výstavba osvětového aparátu lidové správy je jeden z nejvýznamnějších úkolů. Osvětové besedy mají být organisovány jako základní ohniska kulturně osvětové činnosti v masách pracujícího lidu. (…) Připadá nám nyní úkol všestranně prohloubit a rozšířit osvětovou a kulturně výchovnou práci a chápat ji jako politicko-agitační práci velkého státního a národního významu zaměřenou k socialistickým cílům.“ (Projev ministra informací a osvěty V. Kopeckého v Soběslavi. In: *Rudé právo* (1.8.1950), s. 3.)

5 POKORNÝ, Jiří: *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století*. Praha, Karolinum 2003.

6 KOPECKÝ, Václav: *Soběslavský plán kulturně osvětové činnosti*. Praha, Ministerstvo informací a osvěty 1950, s. 13; NEJEDLÝ, Zdeněk: Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí. In: TÝŽ: *Nedělní epištoly*, sv. 6: *Rok 1951–1952*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1956, s. 250 n.

společensko-politických pořádků. Nicméně její kontextualizace vzhledem k dřívějším lidovýchovným tendencím by autorce umožnila vykročit za hranice zvolené pramenné základny a zamyslet se nad specifičností komunistické osvěty – v čem byla výjimečná a čím naopak odpovídala formativním snahám moderní doby, které se dají stopovat až k osvícenství? Co bylo nové v případě komunistické mimoškolní výchovy a v čem jen přebírala dosavadní tendence a minulé vzory? Kromě toho v důsledku omezení traktovaných ideových zdrojů na autority marxismu-leninismu (a stalinismu) platné v československém prostředí se ocitl mimo zorné pole autorky přinejmenším italský teoretik Antonio Gramsci, jehož koncept hegemonie v mnohém vysvětluje snahy politických aktérů o nenásilnou indoktrinaci společnosti právě i prostřednictvím osvěty. (A pokud na tomto místě autorku dezinterpretujeme s tím, že chtěla sledovat pouze *popularizaci vědy*, pak opět narážíme na zmíněnou pojmovou nejasnost, totiž její vzájemný poměr s *osvětou*.)

Vzhledem k důležitosti tématu knihy považujeme za nutné zhodnotit i metodologické zázemí textu. Autorka pracuje s jistou formou implicitní induktivní logiky, jako by vycházela z předpokladu, že samy prameny dovedou říci, jak se věci seběhly. V rovině faktických informací o dějinách Společnosti lze tuto pozici udržet, ovšem při pokusu o hlubší interpretaci se daný postup hroutí. Doubravka Olšáková může na jednu stranu uvádět, že vedení Společnosti, respektive komunistické strany řídilo budování a fungování celého projektu: „Celá organizace byla totiž již předem prokonzultována a připravena ve spolupráci se sekretariátem ÚV KSČ.“ (s. 134) Na druhou stranu takřka jedním dechem přiznává, že praxe byla přece jen jiná, že „plánovaný převod se zřejmě neuskutečnil tak hladce, jak bylo původně zamýšleno“ (s. 91), nebo že přednést jeden důležitý referát před jeho přidělením Josefu Mackovi „odmítlo několik dalších osobností“ (s. 159). Často mluví o *jednání* mezi různými aktéry, a zároveň o jasné *hierarchii* celého režimního kolosu. Jak tomu tedy rozumět? Uváděná fakta ze života Společnosti sama o sobě problematická nejsou, jejich řazení a konfrontace však přináší otázky, které autorka nemůže ze svých metodologických pozic zodpovědět.

Druhým důležitým důsledkem nereflektované metodologie je používání „kvazipostav“ – subjektů jednání, které v realitě vlastně neexistují a jimž přisuzujeme lidské vlastnosti. Příkladem může být třeba *systém*, který se musel *vyrovnat* s určitými překážkami (s. 24). Tento postup vytváří dojem určité celistvosti a logiky, z podstaty je však zavádějící. Ne snad proto, že bychom nemohli takové rétorické obraty využívat, ale primárně z toho důvodu, že v knize není vůbec reflektován jeho význam a důsledky. Naopak ty nejpozoruhodnější partie publikace nalezneme na místech, kde tento „model“ nefunguje – tam, kde někdo vyjádřil nesouhlas s rozhodnutím komise, kdy byl někdo nahrazen nebo kdy naopak nebylo možné sehnat náhradu. Zkrátka v momentech, v nichž se domnělé „kvazipostavy“ rozpadají na elementy konkrétních aktérů. Důkazem je třeba podařená a nosná pasáž věnovaná profesoru lékařské fyziky Jaroslavu Šafránkovi, jenž si během osvětových přednášek dovolil opakovaně několik „politických špiček“ (s. 216).

Metodologicky je psaní dějin propagace, agitace či osvěty na první pohled jednoduché, vždyť se přece jedná o historii šíření pravd či nepravd. Kniha Doubravky

Olšákové však ukazuje, že jde o složitý intelektuální výkon, jenž musí směřovat k potlačení banálních dichotomií typu pravda – nepravda, mocní – bezmocní, vědoucí – nevědoucí. Autorka shromáždila obdivuhodné množství materiálu, jenž nabízí příležitost pro takový výklad, a sama se o něj na mnoha místech pokusila. Nicméně (jak ještě bude patrné z dalších řádků), absence metodologicky vyjasněných pozic jí zabránila těchto materiálů v plné míře využít, respektive metodologické deficity mají zřetelné implikace směrem ke konkrétním výkladům a jejich šíři.

Z hlediska hodnocení marxisticko-leninské vědy je důležitá pasáž věnována problematickému vztahu *stranickosti* a *objektivity*. Autorka přitom zůstává pouze u konstatování oficiálního stanoviska, navíc se opírá v podstatě jen o jeden projev Ladislava Štolla. Problém stranickosti a objektivity pak uzavírá soudem, že „používání objektivních vědeckých metod se nový režim a systém nezříká, předpokládá však, že svými výsledky se budou vztahovat k objektivní realitě určované marxismem-leninismem. Sečteno a podtrženo, výsledky vědy jsou objektivní, pokud slouží nositeli objektivity v dějinách, kterým je lid.“ (s. 26 n.) S tímto tvrzením ale autorka nepřekračuje rovinu citovaného Štollova pramenného sdělení – zůstává u dnes jistě paradoxně znějícího tvrzení, že měřítkem objektivity je lid, aniž by se ovšem pokusila danou tezi interpretačně rozvést a vysvětlit její dobovou logiku či nastínit její důsledky pro samotnou vědeckou praxi.[7]

Vůbec se autorka místy spokojuje s kategorickými soudy, jež bohužel dále nerozvádí. Příkladem může být její rychlé zhodnocení obsahu textu k prvnímu řádnému sjezdu Společnosti, který byl v prakticky identické podobě otištěn jako úvodník *Rudého práva*:[8] „Nešlo o nic víc než o další hrdý propagandistický text…“ (s. 143) Samozřejmě nechceme upírat danému projevu jeho propagandistické určení, zároveň si ale potvrzujeme deficity autorčiny analytické práce týkající se marxisticko-leninské neoddělitelnosti objektivity (a vědeckosti) od stranickosti (a propagandy). Co chce vlastně autorka říci citovaným sdělením? Lze skutečně takto nekriticky nakládat s podobnými projevy? A co takové vyjádření znamená z hlediska metodologie práce? Jako by autorka nedocenila, že vědeckost, objektivita a propaganda mají dobově podmíněné významy, které se nemusí vzájemně vylučovat. Že to, co dnes může být negativně vnímanou propagandou, jí nemuselo nutně být ve sledované době. Nejasná interpretační pozice tudíž autorku vede namísto „archeologie socialistické agitace“ a jejích mechanismů k hodnocení činěnému *ex post* z jen zdánlivě neutrální půdy naší přítomnosti. Místo vědecké analýzy tak máme v důsledku co do činění s morálním soudem.

A přece by neměla naše dosavadní kritika zastínit význam badatelského výkonu, který autorka podala. Už z principu kvitujeme zohlednění osvětového tématu obecně. Doubravka Olšáková jako jedna z prvních v knižní podobě obsáhle předestřela,

7 Inspirativně o stranickosti historické vědy i o možnosti „rozřešení“ problému vztahu stranickosti a objektivity ve vědeckém provozu komunistického systému viz SABROW, Martin: Historiografie NDR jako badatelský problém. In: *Soudobé dějiny,* roč. 7, č. 1–2 (2000), s. 9–36.

8 Odpovědný úkol naší inteligence. In: *Rudé právo* (9.4.1955), s. 1.

a hlavně docenila význam osvěty pro budování a stabilizaci poúnorové diktatury. Záslužná je i skutečnost, že pro tento účel vyzvedla z hlubin zapomnění konkrétně Československou společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí. Nepřímo tak vlastně poukázala na relativitu, potažmo dobovou podmíněnost významu konkrétních témat a badatelských tázání. Vždyť dotyčná Společnost byla v daném čase opravdu nepřehlédnutelným podnikem na poli komunistické transformace československé společnosti. V návaznosti na knihu Doubravky Olšákové můžeme tudíž položit dnes snad již jen řečnickou otázku: proč až dosud zůstávala lidovýchovná práce ve stínu zájmu o politické procesy a represe poúnorové diktatury?

Podařené a inspirativní pro navazující výzkum jsou i dílčí pasáže knihy, především ve zpracování konkrétních případů a situací (například zmiňovaná kauza profesora Jaroslava Šafránka), které relativizuje monolitičnost Společnosti a naznačuje mantinely i možnosti autonomního jednání jednotlivých aktérů – zvolené téma a zohledněné archivní materiály zkrátka umožňují poodkrýt rozporuplnost komunistické diktatury. V tomto ohledu by bylo dobré, kdyby na autorčin centrálně zaměřený výzkum navázaly dílčí studie a mikrohistorické sondy věnované třeba krajským či okresním strukturám a jejich aktérům, které by konkretizovaly informace a teze předkládané knihy. Takto zaměřené studie by mohly doplnit autorčiny sympatické soudy o úspěších osvětové práce.

Bohatství poznámkového aparátu, prezentace tabulek, líčení vybraných životních příběhů konkrétních aktérů a zpracované archivní dokumenty pak dělají z knihy Doubravky Olšákové nutnou četbu a předpoklad pro další výzkum a psaní o poúnorové komunistické lidovýchově. Věřme, že rozsáhlý svazek *Věda jde k lidu!* bude odrazovým můstkem pro další bádání o dějinách socialismu v českých zemích, že kniha Doubravky Olšákové už svým akcentem na osvětu a popularizaci vědy přispěje k badatelskému docenění nenásilných mocenských strategií reprezentantů komunistické diktatury a k potvrzení tendence postřehnutelné ve zdejší historiografii soudobých dějin, jež opouští snad už definitivně totalitárněhistorický narativ, s jeho důrazem na represe a násilí vládnoucí moci.

Tento text vznikl v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově, č. 12 „Historie v interdisciplinární perspektivě“, podprogram „Formování a vývoj národních identit ve středoevropském prostoru v 19. a 20. století“.

Recenze

Odborové rekreace korigují pohled na československý komunismus

Peter Heumos

ČORNEJOVÁ, Alžběta: *Dovolená s poukazem: Odborové rekreace v Československu 1948–1968*. (Šťastné zítřky, sv. 13.) Praha, Academia 2014, 250 stran + 16 stran obrazové přílohy, ISBN 978-80-200-2363-6.

Celá dvě desetiletí byl český výzkum doby komunismu ovlivňován konceptem totalitarismu. To se očividně změnilo. Důvodů je vícero; jakkoli banální se to může zdát, spočívají i v tom, že hlavní výpovědi tohoto konceptu jsou empiricky neudržitelné, přestože jejich veto proti diktatuře je úctyhodné. Za poznání, že je třeba tyto pozice vyklidit, musíme poděkovat především sociálněhistorickému bádání. Jeho smysl pro fakta je až subverzivně pedantský: metanaraci o komunistickém systému tvrdošíjně podrývají půdu pod nohama domněnky o problematických maličkostech. To jen na okraj k tomu, na jakém pozadí lze vnímat studii Alžběty Čornejové o odborových rekreacích.

Autorka analyzuje ty aspekty svého tématu, které lze plným právem označit za podstatné. Po vylíčení začátků odborových rekreací a jejich společensko-politických souvislostí bezprostředně po druhé světové válce – včetně návaznosti na Německou pracovní frontu (*Deutsche Arbeitsfront*) nacistického režimu – následují kapitoly o vývoji odborových rekreací až do šedesátých let. Navazuje popis rekreací organizovaných průmyslovými podniky pro jejich zaměstnance ve vlastních

zotavovnách (názorně objasněný na podnicích Škoda, tehdejších Závodech V. I. Lenina, a Plzeňských pivovarech). V další kapitole autorka přibližuje zahraniční rekreace pořádané Revolučním odborovým hnutím a pobyt zahraničních hostů v odborových zotavovnách v Československu. Dále se věnuje pionýrským táborům a nakonec ukazuje odborovou rekreaci jako téma ve filmu a literatuře ve zkoumaném období.

Do textu jsou začleněny názorné popisy všedního dne v zotavovnách, buď ve formě čtenářských dopisů z denního tisku, nebo jako nezveřejněné zprávy o zážitcích z dovolené na poukaz. Přesné údaje o výdajích na odborové rekreace a o počtech osob, které měly možnost se jich zúčastnit, zprostředkovávají čtenáři názorný obraz sociálněpolitické závažnosti odborových iniciativ. Prameny k danému tématu jsou hojné a vcelku dobře dosažitelné. Autorka se opírá převážně o fondy Všeodborového archivu Českomoravské konfederace odborových svazů v Praze, jehož vedení jako zdroj inspirace k sociálněhistorickému bádání o době komunismu by zde ostatně nemělo být opomenuto.

Vynikající není předkládaná kniha jenom proto, že podává detailně spolehlivý, přehledný a krok za krokem argumentativně přesvědčivý popis z tematické oblasti každodennosti, kterou historiografie po roce 1989 až doposud téměř nebrala na vědomí. Důležitá je v první řadě tím, že působivě předvádí, jak empiricky vratký podklad mají myšlenkové konstrukce konceptu totalitarismu. Debata o metodách a koncepcích při průzkumu československého „reálného socialismu“ se takto dostává zase o kus dále.

Jak známo, k nezvratným jistotám konceptu totalitarismu patří, že společnost za komunistické nadvlády byla zcela zestátněna, že diktatura strany již v zárodku udusila každé autonomní společenské hnutí a konflikty mezi byrokratickým aparátem a společností byly autoritativně rozhodnuty ve prospěch aparátu. Společenské proměny za vlády komunistické strany byly v tomto pojetí jenom mocenskopolitickým diktátem, *challenge and response* ve vztahu mezi společností a státem neexistovaly.

Alžběta Čornejová ukazuje, že komunistická odborová rekreace dlouhodobě podléhala změnám: jednak byla počáteční rigidní kritéria výběru z poválečných let, která k tomuto sociálněpolitickému opatření připouštěla jenom „nejlepší“ a „nejzasloužilejší“ zaměstnance, již v padesátých letech upravena takovým způsobem, že se jich mohl zúčastnit fakticky každý zaměstnanec. A také se již v padesátých letech omezovalo politické školení spojené s pobytem v zotavovnách, aby v příštím desetiletí z programu naprosto vymizelo.

Co vyvolalo tyto změny? Odpověď vyplývá z poukazu autorky na to, že rekreace organizované průmyslovými závody byly v obou těchto bodech daleko dříve zbaveny ideologické zátěže než rekreační akce ROH. Iniciativa vycházela tedy od závodů; a tím se náš pohled obrací k masovému protestnímu a stávkovému hnutí, všemožně podporovanému závodními radami, které se především během první pětiletky obracelo v závodech proti výkonnostnímu teroru komunistické strany (průmyslová výstavba socialismu, stachanovské hnutí, socialistické soutěžení a podobně). Se socialistickým „produktivismem“ souvisící strategie zformovat z „nejlepších“

a „nejzasloužilejších“ dělníků politicky spolehlivou vedoucí třídu selhala, podobně jako samotný tento produktivismus. To muselo vedení KSČ přiznat už v roce 1951.

Konec privilegií při cestách na odborovou rekreaci pro „nejlepší“ a „nejzasloužilejší“ dělníky v důsledku selhání produktivistické gigantomanie, jak to Čornejová popisuje, poskytuje příklad, že široký a energický sociální protest mohl přece jen prorazit onen často citovaný „ocelový pancíř“ komunistického systému a přinutit stranu k revizi centrálních politicko-ideologických zásad. Dohánění kapitalismu v oblasti produktivity nebylo jenom ideologickou ozdobou; vnutilo průmyslové výstavbě maximu „socialismus znamená hodně pracovat“. O dimenzi ztrát praktických a politických privilegií úderníků, stachanovců a „nejlepších dělníků závodu“ nemůže být tedy pochybností. Je však třeba zaznamenat i zpětný účinek tohoto procesu: ústupky diktatury zprostředkovávaly širokým vrstvám obyvatelstva poznání, že se komunistický systém dá v jejich zájmu kousek po kousku změnit, a tato zkušenost nabádala důsledně k tomu, aby se nestavěly *a limine* ke státnímu socialismu s odporem.

Možná spočívá význam studie Alžběty Čornejové právě v tom, že otevírá novou perspektivu. Analýzy augurů konceptu totalitarismu mají s ohledem na komplex „odporu“ i ve světle české historiografické tradice podivně elitářskou příchuť; nešetří blahosklonnými poznámkami o chování „malého člověka“, který prý nebyl schopen komunistický systém „prokouknout“.[1] Čornejová píše ze zorného úhlu každodenního života „malého člověka“, a pak vypadá společenská realita docela jinak. Že „malý člověk“ jasně viděl, co může od následného společenského systému „reálného socialismu“ očekávat, je všeobecně známo nejpozději od doby „sametové revoluce“, kdy se v reprezentativním průzkumu veřejného mínění jenom tři procenta obyvatelstva Československa vyslovila pro kapitalismus jako budoucí společenskou formu země.

Z němčiny přeložila Jana Heumosová

1 Jako příklad si lze v této souvislosti pročíst výklad o chování dělnictva v 1. dílu práce Karla Kaplana *Proměny české společnosti (1948–1960)*. (Česká společnost po roce 1945, sv. 3.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2007

Recenze

Role násilí v poslední fázi komunistické diktatury

Karel Hrubý

SABROW, Martin (ed.): *1989 und die Rolle der Gewalt*. Göttingen, Wallstein 2012, 428 stran, ISBN 978-3-83-53-1059-9.

V roce dvacátého výročí pádu Berlínské zdi uspořádalo Centrum pro výzkum soudobých dějin v Postupimi (*Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam*) řadu přednášek, které měly napomoci k osvětlení konce vlády evropského komunismu. Ústřední otázka zněla: jak vysvětlit, že komunistické diktatury, které byly silně vyzbrojeny a měly zkušenosti s úspěšným potlačením různých povstání, nesledovaly ve chvíli očividné existenční krize svou bojovnou rétoriku a zalekly se – přes hrozbu svého zániku – použít ozbrojené násilí? Příspěvky sedmnácti expertů na toto závěrečné období komunistického vládnutí ve střední a východní Evropě byly shrnuty do sborníku, který nabízí pohled na nestejné politické, kulturní i sociální okolnosti, jež se odrazily i v nestejném průběhu imploze komunistické vlády v jednotlivých zemích.

I když v každé takzvaně socialistické zemi byly podmínky a okolnosti zániku systému státního socialismu odlišné, předcházela jim v podstatě stejná linie vývoje. Po stalinské fázi, která potlačila odpor části obyvatelstva proti komunistickému projektu „nového života v novém společenském řádu“, nastala stabilizace systému, provázená změnou v používání represe proti jeho odpůrcům či „narušitelům“. Od převážně hrubého fyzického násilí, masového teroru a monstrprocesů namířených proti údajným vnitřním nepřátelům v první, „budovatelské“ fázi systému

se v šedesátých letech přecházelo postupně na sofistikované gouvernementální metody, jejichž prostřednictvím měla být vytvořena ideologicky, sociálně a politicky homogenní společnost. Ruku v ruce s tímto vývojem šla také snaha omezit zvůli potlačovacích orgánů zákonem, který sice stále měl represivní charakter, přece však do značné míry krotil svévolné a excesivní násilné zásahy. S postupující stabilizací, která navenek měla podobu zčásti skutečné, zčásti zdánlivé legitimizace systému, docházelo zejména v posledním desetiletí ve vládnoucích komunistických stranách k ústupu revolučního étosu. Utopickou perspektivu beztřídní společnosti vystřídala pragmatická politika „údržby a zlepšení" takzvaného reálného socialismu. Bez aktuálně působícího revolučního cíle při hromadících se ekonomických těžkostech však postupně začalo stagnovat nejen hospodářství, ale i ideologie a politika, a ústředním mottem se stal pověstný „klid na práci" jako podmínka trvání komunistické diktatury. V tomto stadiu zasáhla satelitní komunistické státy Gorbačovova perestrojka, která obracela pozornost sovětského vedení k reformě problematického stavu vlastního státu a ponechávala řešení obtíží v ostatních zemích domácím politickým elitám. To vedlo k značnému znejistění a oslabení pozic jednotlivých komunistických stran a posléze i k jejich mocenskému pádu. Formy násilí, o něž se až dosud diktátorské komunistické režimy opíraly, se ukázaly navzdory svému mohutnému potenciálu jako neúčinné proti rozhořčení mas, které v posledních měsících komunistického panování dosáhlo nebývalé intenzity.

Ačkoli „role násilí" v poslední fázi komunistické diktatury figuruje v titulu sborníku, není tento centrální pojem systematicky vyložen. Jednotná definice násilí je patrně sotva možná.[1] Vždy záleží na úhlu pohledu, je-li zaměřen na jednotlivce, či skupiny, vychází-li z aktivity osobní, či institucionální, jde-li o násilí aktuální, či potenciální, a podobně. Násilí různého druhu a různého zaměření se objevuje ve sborníku spíše jako ilustrace jednotlivých událostí, respektive fází diktatury, a to buď ve formě prevence, nebo reakce na protesty a nežádoucí aktivity určitých jednotlivců či skupin občanstva. Jako takové vystupuje vždy v institucionální podobě (zásah ozbrojených složek anebo soubor omezujících či šikanujících opatření bezpečnostních orgánů, řízených mocenskou centrálou), počínaje brutálním fyzickým násilím a konče jemnějšími formami postihu vybraných osob či skupin obyvatelstva, jejichž „disciplinační" působení může mít charakter dlouhodobého terorizování převážně psychického rázu.[2]

1 Světová zdravotnická organizace definovala v roce 1996 *fyzické* násilí jako „úmyslné použití či hrozbu použití fyzické síly nebo moci proti sobě, jiné osobě, proti skupině či komunitě, a to síly (moci), která má nebo s vysokou pravděpodobností bude mít za následek poranění, smrt, psychickou újmu, poruchu vývoje či osobnosti". V českém překladu citováno podle publikace Heleny Haškovcové *Manuálek o násilí* (Brno, Národní centrum ošetřovatelských a nelékařských zdravotnických oborů 2004, s. 13).

2 O vytrvalém *psychickém* násilí zasvěceně pojednává stať Jörga Baberowského, obsahující také odkazy k jiným cenným zdrojům studia násilí: BABEROWSKI, Jörg: Gewalt verstehen. In: *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History*, roč. 5, č. 1 (2008), s. 5–17. Dostupné online z: *http://www.zeithistorische-forschungen.de/1-2008/id=4400*.

V úvodní stati varuje ředitel postupimského centra Martin Sabrow, který je vydavatelem sborníku, před samozřejmým vnímáním přechodu z komunistické diktatury do pluralitního systému jako nenásilného procesu.[3] Všechny komunistické režimy měly k dispozici složky disponující mohutnými násilnými prostředky a také po celá desetiletí je dovedly ve střetech s vnitřní opozicí uplatňovat. Zatímco v Polsku a Maďarsku se posun od násilné konfrontace k nenásilnému jednání projevoval už delší dobu, ve východním Berlíně a v Praze (ale i v Sofii, a zvláště v Bukurešti) se vedení komunistických stran do poslední chvíle chovalo neústupně.

V Německé demokratické republice došlo podle Sabrowa ke zvratu teprve tehdy, když pokojné demonstrace občanů v Lipsku nabyly hrozivého rozměru. V rozhodující chvíli, kdy šlo opravdu do tuhého, se ústředí Jednotné socialistické strany Německa (SED) rozhodlo pro „nenásilí". K rozkladu diktatury přispělo podle autora několik na sobě nezávislých proudů: hnutí těch, kteří chtěli opustit „socialistický stát" a vycestovat do Spolkové republiky, demonstranti projevující nespokojenost s režimem, principiální opozičníci a konečně reformátoři uvnitř vládnoucí strany. Rozhodujícími faktory událostí bylo přitom zaprvé ochromení stranického vedení, které v chaotické situaci, zkomplikované postojem sovětského spojence, nebylo schopno přijmout jasná rozhodnutí, zadruhé nenásilná forma protestů občanstva a zatřetí přenesení protestů na církevní půdu (Lipsko), která ovlivnila kulturu nenásilného chování protestujících. Také takzvaní mladoturci ve vedení SED kolem Egona Krenze, Hanse Modrowa a Güntera Schabowského měli eminentní zájem na tom, aby nebylo nasazeno hrubé násilí proti demonstrujícím občanům, neboť by to posílilo pozici „jestřábů" kolem generálního tajemníka strany Ericha Honeckera, který se jevil už jako neudržitelný. Diktatura v NDR tak sice neztratila potenciál ozbrojeného násilí, ale přišla o legitimitu k jeho použití. Došlo k politicko-kulturnímu posunu hodnot, kdy ochrana individua a pluralita se dostaly do popředí zájmu širokých vrstev. To znejistilo stranické a státní vedení natolik, že se už neodhodlalo k násilnému zásahu proti protestujícím občanům.

V souboru příspěvků sborníku převažují pochopitelně ty, které zkoumají roli násilí v Německé demokratické republice. Věnuje se jí deset autorů. Po jednom článku se dostalo na situaci v dalších „socialistických" zemích: Polsku, Rumunsku, Československu, Bulharsku a Jugoslávii. Maďarský případ je zachycen jen v rámci souhrnné studie pojednávající o roce 1989 v prostoru střední a východní Evropy. Poslední stať se týká problému násilí v Sovětském svazu.

Průběh událostí v NDR je analyzován na různých místech a s různými aktéry. Rüdiger Bergien věnuje pozornost nižším regionálním *funkcionářům*,[4] těmto poddůstojníkům a důstojníkům revoluční strany, z nichž mnozí v závěrečné fázi diktatury kapitulovali ještě dříve než sami „generálové revoluce", tj. vedení SED. Po jejich stále ještě militantně znějících výzvách nenásledovaly činy. Projevila se tu i výměna

3 SABROW, Martin: „1989" und die Rolle der Gewalt in Ostdeutschland, s. 9–31.

4 BERGIEN, Rüdiger: Erstarrter Bellizismus: Die SED-Funktionäre und ihr Weg in den Herbst '89, s. 32–55.

generace, která se odrazila v tom, že mladší funkcionáři už byli ideologicky laxnější než staří hlasatelé revoluce.

Jens Gieseke sleduje, jak probíhaly poslední měsíce v *bezpečnostních složkách* NDR (včetně tajné policie).[5] Po zkušenostech s povstáními a nepokoji v „socialistických" státech udržovaly sice bezpečnostní složky svůj násilný potenciál v plné síle, ale snažily se nyní veřejným protestům zabránit raději preventivně a jemnějšími prostředky (sledováním, izolováním vlivných opozičníků, jejich internací či vězněním, intenzivním zjišťováním motivů a názorů nespokojených osob atd.). Přitom v některých sférách byly násilné praktiky používány i nadále. Tak až do dubna 1989 se na hranicích střílelo po osobách prchajících z NDR. Až do 8. října 1989 náleželo bití, týrání a zatýkání stále ještě k repertoáru bezpečnostních složek. Ale obraz „nepřítele" už nebyl tak jednoznačný. Jazyk „glasnosti" způsobil v hlavách příslušníků policejních útvarů zmatek, smysl jejich práce byl tím zpochybněn. Když nastaly hromadné nepokoje občanů, bylo jejich sebevědomí „ochránců dělnické třídy" silně otřeseno.

Holger Nehring ukazuje na úlohu *vojáků beze zbraně*.[6] Branci odmítající sloužit se zbraní byli zařazeni do zvláštních pracovních oddílů jako takzvaní *Bausoldaten* a stali se výraznými zastánci nenásilí.

Podle Detlefa Pollacka byl pokojný průběh protestů a stejně tak téměř nenásilný postup bezpečnostních složek hlavní podmínkou úspěšného převratu.[7] Komunistické režimy v oblasti sovětského vlivu byly silně vyzbrojeny, měly k dispozici téměř nepřehledné bezpečnostní, policejní a armádní síly. Východoněmecké vedení je také nasadilo počátkem října 1989 v Plavně a Drážďanech proti občanům, kteří přišli projevit svou solidaritu emigrantům přesunujícím se vlakem z Prahy do západního Německa.[8] Tehdy ještě došlo k násilí na obou stranách. Zejména v Drážďanech demolovali demonstranti nádraží, vytrhávali dlažební kostky a vrhali je proti policistům. Protestující masa volala „Chceme ven!", „Chceme svobodu!" a zahrnovala policejní síly nadávkami do fašistů; policie naopak použila vodních děl a obušků. Devátého října se však v Drážďanech přešlo k dialogu mezi zástupci režimu (tajemník Ústředního výboru SED Hans Modrow) a demonstrantů. Poté ustoupilo násilí do pozadí. V Lipsku, kde se pokojné demonstrace formovaly pod vlivem evangelické církve, se už projevila zcela jiná kultura protestu, jemuž se přizpůsobily i ozbrojené složky.[9]

Události v Drážďanech podrobně popisuje také příspěvek Edwarda Hamelratha.[10] Podle něj byla policie připravena k ozbrojenému zásahu proti demonstrantům,

5 GIESEKE, Jens: Der entkräftete Tschekismus: Das MfS und seine ausgebliebene Niederschlagung der Konterrevolution 1989/90, s. 56–81.

6 NEHRING, Holger: Bausoldaten und die Friedlichkeit der Revolution von 1989, s. 82–107.

7 POLLACK, Detlef: Die Friedlichkeit der Herbstakteure 1989, s. 108–128.

8 K této kapitole útěků východoněmeckého obyvatelstva přináší cennou dokumentaci kniha Karla Vodičky *Die Prager Botschaftsflüchtlinge: Geschichte und Dokumente.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2014.

9 SÜSS, Walter: Der friedliche Ausgang des 9. Oktober in Leipzig, s. 173–202.

10 HAMELRATH, Edward: Zwischen Gewalteskalation und Sicherheitspartnerschaft: Der Fall Dresden, s. 203–229.

avšak rozkaz k němu z ústředí SED nepřišel. Tato nerozhodnost přispěla k rozkladu v řadách straníků. Ozbrojené oddíly z průmyslových závodů, které měly potlačit „nepřítele“, se nakonec zdráhaly nastoupit. V závěru statě autor shrnuje, že během posledních tří měsíců se postoj saské policie změnil o sto osmdesát stupňů. Policejní síly nakonec patřily ke stoupencům dialogu, tlačily na spolupráci s občany a církvemi a žádaly větší transparentnost ve vlastních řadách.

Armáda, která byla až dosud pevnou oporou komunistického vedení, zůstávala na podzim 1989 jen na okraji událostí. Heiner Bröckermann si klade otázku, proč nebyla tehdy nasazena k potlačení nepokojů.[11] Ačkoli například Egon Krenz, který byl také stranickým tajemníkem pro otázky bezpečnosti, schvaloval postup čínského vedení, které proti demonstrantům nasadilo tanky, nebylo si východoněmecké vedení svou armádou tak jisto. Asi polovina řadových vojáků, třetina poddůstojníků a celá čtvrtina praporčíků a důstojníků byla k politice strany skeptická. Proti zatažení armády do konfliktu s občanstvem byli i sovětští diplomaté v NDR, neboť by to narušilo proces uvolňování napětí ve studené válce, který nastal s Gorbačovovou politikou. Také okolnost, že v rozhodující chvíli, 9. listopadu 1989, byli vyšší velitelé armády na zasedání Ústředního výboru SED, zvýšila bezradnost nižších velitelů. I když armáda přímo nezasáhla do událostí jako v Číně,[12] zůstávala součástí systému a stále působila na protestující občany jako odstrašující faktor, uzavírá autor.

Také v ostatních středo- a východoevropských komunistických diktaturách byly ozbrojené složky režimu (policie, armáda, státní bezpečnost) udržovány v plné síle, aby mohly potlačit v samém zárodku eventuální nepokoje nebo „útoky na socialistické zřízení“. Zejména v Polsku, kde byla tradice odporu proti režimu dlouhá, a především měla širokou základnu v nespokojeném dělnictvu, hrála armáda důležitou roli. Byla tu však také silná církev, která proti ideologickému tlaku režimu představovala hráz myšlenkové nezávislosti. Přesto vývoj od vystoupení Solidarity byl dramatický až do chvíle, kdy se stalo nepravděpodobným, že Sovětský svaz zasáhne svými tanky. Studie Włodzimierza Borodzieje „Od Varšavského povstání ke kulatému stolu“[13] poskytuje díky šíři časového záběru a využití bohaté literatury ucelený pohled na utváření občanského sebevědomí v jeho dlouholetém střetu s vládnoucí stranou. Díky obezřelému manévrování Solidarity, která neusilovala o revoluční uchopení moci, ale o dlouhodobou přeměnu režimu prostřednictvím nenásilné strategie (zaměřené na vytvoření občanské společnosti, prosazení svobody projevu a postupnou pluralizaci politického života, jejímž výrazem byly alespoň částečně svobodné volby na jaře 1989), byly i vládnoucí špičky nakonec nuceny před masovým odporem kapitulovat a přistoupit na postupnou obnovu demokratických forem.

---

11 BRÖCKERMANN, Heiner: Die Nationale Volksarmee und die Gewaltfrage im Herbst 1989, s. 129–152.

12 K nim a jejich ohlasu v NDR viz SCHÄFER, Bernd: Die DDR und die „chinesische Lösung“: Gewalt in der Volksrepublik China im Sommer 1989, s. 153–172.

13 BORODZIEJ, Włodzimierz: Vom Warschauer Aufstand zum Runden Tisch: Politik und Gewalt in Polen 1944–1989, s. 278–303.

V Bulharsku etabloval Todor Živkov v letech 1956 až 1962 poststalinský režim, který podle Stefana Troebsta i v roce 1989 stále ještě autokraticky kontroloval společnost a byl připraven použít násilí proti jakémukoli pokusu o své oslabení nebo změnu poměrů.[14] Situace v poslední fázi komunistické vlády tu byla navíc jitřena nepřátelskou politikou režimu vůči turecké menšině, která tvořila asi deset procent obyvatelstva. K politickému násilí tu docházelo nejen koncem roku 1989, kdy se zhroutila mocenská pozice Živkova, ale i řadu měsíců poté, co vedle komunistické strany vznikla Demokratická strana a politicky „pohyblivá" strana bulharských Turků.

Potenciál institucionalizovaného násilí existoval až do konce režimu také v Československu, jak uvádí Michal Pullmann.[15] Dosavadní praxe státního násilí, které potlačovalo především politickou opozici, náboženské obce, nekonformní chování a podobně, zůstávala přes všechny reformy osmdesátých let až do konce roku 1989 téměř nedotčena: trvalo vylučování opozičníků a nekonformních osob, které postihovalo často také jejich příbuzné a mělo dlouhodobé důsledky pro jejich životní plány. „Centralizace represivních orgánů a utajování jejich rozhodnutí a postupů zůstávaly nejdůležitějším znakem státněsocialistického uspořádání až do jeho zhroucení," píše Pullmann (s. 337).

Nové stranické elity odmítaly v průběhu konsolidace po roce 1969 excesivní revoluční násilí stalinské éry a snažily se naopak nastolit každodenní normalitu hesly jako „pořádek", „zákonnost", „mír" nebo „klid na práci". S tím se pojila i zvýšená tolerance státních orgánů vůči privátní sféře občanů (*die zufriedengestellten Bürger*). Tyto strategie konsolidace měly zabránit radikalizaci veřejnosti a přispět k rychlému uklidnění mobilizovaných mas.

Přesto došlo v kritickém roce 1989 k obnově hrubého násilí. Demonstrace v Palachově týdnu v lednu 1989 potvrdily rostoucí popularitu opozičních názorů zejména mezi mládeží. Přes zdůrazňovanou snahu komunistického vedení o vyloučení „excesivního revolučního násilí" byli demonstranti 15. ledna napadeni policejními orgány s brutalitou, která předčila všechny zásahy od roku 1969. Také události 17. listopadu autor líčí drasticky: proti neozbrojeným a pokojně se chovajícím demonstrantům stály řetězy ozbrojených policistů, kteří vytvořili uzávěry, aby mohli systematicky bít prchající demonstranty, kteří neměli jinou možnost úniku (s. 352).

Víra v převahu socialismu přestala být v této situaci garancí spravedlivého řádu. Intuitivní představy o klidném životě v socialismu se mohly v situaci otevřeného střetnutí transformovat v utopii nenásilí a širokého konsenzu. Sváteční atmosféra jednoty revolučních dnů spolu s trvajícím nebezpečím excesivního státního násilí (které ještě dlouho nebylo zcela vyloučeno) potvrdily toto překódování. Jako garant vnitřního míru neplatilo od této chvíle staré vedení strany a státu, nýbrž nové elity vyšlé z dřívější opozice (s. 353 n.).

---

14 TROEBST, Stefan: Bulgarien 1989: Gewaltarmer Regimewandel in gewaltträchtigem Umfeld, s. 357–383.

15 PULLMANN, Michal: Gewalt in der Umbruchzeit der ČSSR, s. 337–356.

Zásada nenásilí, kterou Pullmann vyzdvihuje jako utopii zajišťující široký konsenzus, nebyla ovšem vlastním cílem, o jehož dosažení se usilovalo, nýbrž metodou či strategií, jak přivodit za dané asymetrie moci – pro protestující občanstvo krajně nevýhodné – konec diktatury i její ideologie a na jejich místo dosadit politickou pluralitu, svobodu projevu, pohybu, sdružování a další demokratické principy. Myšlenkou, která motivovala a sdružovala masy, nebyla jen touha po nenásilí, ale snaha ukončit diktaturu jedné strany, touha po svobodě, toleranci, obnově pluralitní demokracie a právního řádu nezávislého na politické moci – jak tomu bylo ostatně přes rozdílnost podmínek a postupů i v sousedních „socialistických" zemích. Sociálně-ekonomické aspekty „socialismu" tím byly prakticky odsunuty.

S výjimkou Rumunska, kde násilí panovalo až do posledních chvil Ceauşeskova režimu,[16] probíhaly změny systému v ostatních satelitních zemích Moskvy bez masového nasazení hrubého násilí, třebaže tamní režimy disponovaly nezmenšeným potenciálem jeho složek. Jinak tomu bylo v Jugoslávii, o níž pojednává Marie-Janine Calicová.[17] Tento stát se už dávno osvobodil od sovětského vlivu, a proto přeměny tu byly určovány především specifickými domácími faktory. Zatímco transformace systému se zde odehrála ještě relativně spořádaně, nacionální rozbroje mezi jednotlivými republikami a etniky vedly k rozpadu jednotného státu, který byl provázen krvavým násilím.

Dvě práce, které patří svým širším pohledem k nejzajímavějším ve sborníku, uvádějí události v „lidových demokraciích" před zhroucením tamních diktatur do souvislosti s celoevropskou situací. Zatímco Manfred Görtemaker sleduje konec komunistického režimu v NDR v souvislosti se zahraniční politikou bonnské vlády,[18] Peter Haslinger srovnává vývoj v zemích východního bloku a naznačuje, že události v Polsku a Maďarsku měly akcelerační vliv i na politickou atmosféru Německé demokratické republiky.[19] Také Behrendsův příspěvek o politickém vývoji v Sovětském svazu[20] osvětluje vnější vliv Gorbačovovy reformy „shora" na jednání elit v satelitních státech střední a východní Evropy, jejichž sebedůvěra byla v rozhodujících měsících otřesena nejen společenskou krizí, ale i rozpaky a nejistotou z mezinárodního vývoje a postojů Moskvy. Naproti tomu u občanů těchto zemí vyvolávala „perestrojka" naděje na změnu a posilovala jejich odhodlání. Bez vyhlídky na pomoc sovětské armády se pak zdejší komunistické špičky už neodvážily podstoupit násilné střetnutí s masami protestujících obyvatel. Za Gorbačovových nástupců se však samo Rusko postupně vrátilo k dřívějšímu imperiálnímu násilí.

16 WEISS, Peter Ulrich: Traumatische Befreiung: Die rumänische Revolution von 1989/90 als unbewältigte Gewalterfahrung, s. 304–336.

17 CALIC, Marie-Janine: Der Zerfall Jugoslawiens und die Gewaltfrage, s. 384–400.

18 GÖRTEMAKER, Manfred: Der friedliche Umbau der europäischen Ordnung und die Bonner Politik, s. 230–254.

19 HASLINGER, Peter: Gewaltoptionen und Handlungslogiken im Revolutionsjahr 1989 in Ostmitteleuropa, s. 255–277.

20 BEHRENDS, Jan C.: Oktroyierte Zivilisierung: Genese und Grenzen des sowjetischen Gewaltverzichts 1989, s. 401–423.

Sborník *Rok 1989 a role násilí* podává přehledný obraz o střetu panujících komunistických stran se spontánními, nikým neplánovanými a žádným mocenským centrem neřízenými protesty obyvatelstva, které takzvaně socialistickým diktaturám vypovědělo poslušnost. Publikované studie potvrzují, že násilí bylo konstitutivním prvkem systému, který oslabená ideologie v roce 1989 už nebyla s to trvale legitimizovat. V konfrontaci s neutěšenou situací nedostatečně prosperujících diktatur ztratila ideologie motivační sílu a stala se jen rutinní frází, která už v obyvatelstvu nenacházela dostatečnou podporu. Po zuby ozbrojené uniformované sbory, které měly tyto diktatury stále k dispozici, nedokázaly nakonec kvůli této vnitřní slabosti a nové sovětské politice zabránit rozpadu systému, jenž se po celá desetiletí prezentoval jako vláda pracujícího lidu. Názorové, hodnotové i citové odcizení vládnoucích aparátů vytvořilo hluboký příkop od potřeb společnosti, který už nebylo možno překlenout ani násilnými, ani politickými či sociálněpaternalistickými opatřeními. Sborník tak přispívá k vysvětlení nečekaně rychlého zhroucení režimů, které byly dlouhá desetiletí schopny udržovat obyvatelstvo v „hranicích diktatury“, jejíž pevnost se zdála neotřesitelná. Tematické vymezení „role násilí“ nechává ovšem stranou úlohu společnosti, jejíž demokratické složky se zásluhou své zvýšené aktivity v poslední fázi diktatury staly důležitým faktorem jejího překvapivě prudkého pádu.

Recenze

O věži, království a zmizelé spisovatelce

Jiří Křesťan

PAPOUŠEK, Vladimír: *Věž a království: Olga Barényiová – studie o díle*. Praha, Filip Tomáš – Akropolis 2014, 176 stran, ISBN 978-80-7470-076-7.

Literární historik Vladimír Papoušek je profesorem v Ústavu bohemistiky Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích (v letech 2006 až 2010 tento ústav řídil) a současně působí jako děkan českobudějovické filozofické fakulty. Zabývá se především fenomény exilu, existencialismu a avantgard v moderní české literatuře, přitahují ho také problémy literární teorie. Vydal mimo jiné literárněhistorické biografie Egona Hostovského a Zdeňka Němečka, jako vedoucí autorského kolektivu rozčeřil zdejší hladinu svého oboru dvěma nekonvenčně koncipovanými svazky dějin české literatury ve dvacátém století.[1]

Papouškova nejnovější biografická studie představuje bezesporu brilantní text. My, „obyčejní" historikové, bychom si občas měli dopřát „luxus" podobnou knihu si přečíst. Pro osvěžení, inspiraci, pro zamyšlení a poučení. Zorný úhel vědce pracujícího primárně s literárním textem se bude vždy lišit od toho našeho

1 PAPOUŠEK, Vladimír: *Egon Hostovský: Člověk v uzavřeném prostoru.* Praha, H & H 1996; TÝŽ: *Horizonty: Život a dílo Zdeňka Němečka*. Praha, Torst 2002; PAPOUŠEK, Vladimír a kol.: *Dějiny nové moderny: Česká literatura v letech 1905–1923.* Praha, Academia 2010; TÍŽ: *Dějiny nové moderny*, sv. 2: *Zlomy vertikál. Česká literatura v letech 1924–1934.* Praha, Academia 2014.

a ideální by bylo rozdílná vidění propojovat. Zatím je to spíše tak, že oba výzkumné světy si žijí vlastním životem a mezi nimi se pohybují v podstatě jen nepočetní výjimeční jedinci typu například Petra Čorneje. V centru Papouškova zájmu stojí analýza a interpretace textu. „V interpretaci jsou sledována jak specifika autorské poetiky, tak prvky, v nichž se konkrétní gesto psaní, respektive řeči spisovatele, dotýká vztahů, které cirkulují v dobovém diskursu či představují tlak, jenž mnohdy mimoděk ohýbá a modeluje zdánlivě svobodné a autonomní řečové akty spisovatele," upřesňuje svou intenci (s. 9). Autora zajímají stopy, jež zanechali spisovatelé „v prostoru řeči", ve „sdílené paměti" různých společenství lidí – od rodiny po národ (s. 11).

Vladimír Papoušek si uvědomuje jisté pnutí mezi analýzou, při níž dílo „je poměřováno jinými literárními texty sdílejícími stejný prostor", a postupem, který poukazuje především na „spisovatelovu existenci jako takovou" (s. 12), na jeho chování, koexistenci s jinými lidmi, na jeho preference a postoje sdílené (či nesdílené) s různými komunitami. Papoušek mluví o „neoddělitelnosti fyzického a sémiotického", spisovatelův život a jeho dílo vnímá jako subtilní součást dobového diskurzu. K tomu píše: „Kulturní paměť si nepředstavujme jako nějaké mentální obsahy paměti jednotlivců nebo skupin, ale spíše jako soubor diskurzivních rámců, pravidel mluvení o věcech, jež jsou kulturním společenstvím používány, přičemž existují regulativy, které určují, co je k užívání hodnoceno jako prospěšné a co nikoli." (s. 13)

Olgu Barényiovou shledal Vladimír Papoušek v procesu analýzy jejího literárního díla (začíná od románu *Janka* z roku 1941)[2] jako zjev i ve své umělecké nevyrovnanosti a kolísavosti pozoruhodný. Rozebírá jednotlivá díla – romány, divadelní hry,[3] povídky i eseje – na pozadí dobových ohlasů, které, řekněme rovnou, nebyly bezvýznamné. O Barényiové psali například František Götz či Antonín Matěj Píša. Papoušek citlivě nahmatává souvislosti její poetiky s literárním modernismem, s naturalismem i romantickým iluzionismem a existencialismem (srv. shrnutí na stranách 30–32, a zejména 136–141), jakkoli jsou přímé inspirace Barényiové obtížně doložitelné. V jádru jejího vnímání světa nalézá autor krajní individualismus, skepsi, ústící až v pocit nedůvěry a úzkosti. Paralely spisovatelčina díla s širším literárním prostorem vykresluje Papoušek přesvědčivě a se znalostí kontextů (ibsenovskou metaforu o snové věži a přislíbeném království ostatně postavil do titulu své knihy), byť při některých, zejména obecnějších paralelách poněkud zjednodušuje (srv. například opakované a z hlediska tématu knihy celkem nadbytečné srovnání protektorátní kultury s tou „normalizační" o několik desítek let později na stranách 25 a 27). Potud ovšem nechť zní převážně chvála, jež však musí poněkud poblednout v momentu, kdy se Papoušek jme přesvědčovat čtenáře, že „o životě Olgy Barényiové existuje dosud jen minimum informací" (s. 9)

2 BARÉNYIOVÁ, Olga: *Janka: Román*. Praha, Sfinx – Bohumil Janda 1941.

3 Připomeňme, že divadelní kusy Olgy Barényiové byly uvedeny za války v Praze v Národním divadle, v Komorním divadle a v Městském divadle na Poříčí.

a zjistit se o ní dá „jen o málo víc, než obsahují již publikovaná fakta“ (s. 30),[4] takže pro něho představuje „jednu z nejzáhadnějších postav své doby“ (s. 18).

Ve skutečnosti se dostáváme k místu, kde literární vědec stanul jako příslovečný solný sloup. Na rozdíl od Lotovy ženy se – neohlédl.[5] Problém s výzkumem pramenů k životu tajemné spisovatelky se jeví totiž zcela opačný, a to velké množství a nepřehlednost archivních dokumentů o ní a osobách jí blízkých. Již jen zběžné prolistování spisů Policejního ředitelství v Praze a jeho zpravodajské ústředny, ministerstva vnitra či Zemského úřadu v Praze, uchovaných v Národním archivu, nám předestře téměř neuvěřitelný příběh, který ovšem patrně není prost nepřesností, ba záměrných mystifikací.

Spisovatelka, již po dlouhých letech vrátil do kontextu české literatury Robert B. Pynsent[6] a jejíž kontroverzní dílo *Pražský tanec smrti* vyšlo nedávno v češtině,[7] k sobě připoutala zájem veřejnosti nakrátko již v roce 1931, kdy byla ve Vídni souzena jako „česká Greta Garbo“ pro údajnou špionáž ve prospěch Československé republiky – tehdy ovšem jako „filmová a divadelní herečka“ Luisa Halvaxová, jež rafinovaně uvedla falešné rodné jméno Vagincová.[8] Referent *Lidových novin* nám zachoval portrét „hezké, zajímavě bledé blondýny“, jež vstoupila jako obžalovaná před kmetský soud: „Je to žena prostřední postavy, slabá, s hezkou tváří a působí úplně zhrouceným dojmem. Tváře jsou vpadlé, takže jí vyvstávají lícní kosti, křeč zmítá chvílemi slabým tělem a hlava s dlouhými kadeřemi se silně třese.“ A citoval i z drsného posudku lékařů-znalců: „Halvaxová je hysterická lhářka,

4 Informačně sevřený portrét Olgy Barényiové uveřejnil jako slovníkové heslo Petr Šisler (FORST, Vladimír a kol.: *Lexikon české literatury: Osobnosti, díla, instituce*, sv. II/1: *H–L. Dodatky A–G*. Praha, Academia 1993, s. 1263 n.). Šisler vychází z domněle autobiografických reflexí v jejím díle, zdůrazňuje ovšem hypotetický charakter možných závěrů.

5 Nepodezírám Vladimíra Papouška z apriorní neochoty navštěvovat archivy. Třeba měl jen smůlu, že nenarazil na tak obratnou archivářku, jakou je Renata Purnochová z badatelny Národního archivu, která mně a vzápětí dalším badatelům proklestila cestu labyrinty archivních dokumentů tím, že propojila řadu jmen, jimiž disponovala jedna a táž osoba. Za konzultaci jsem vděčný též Jiřímu Novotnému z Národního filmového archivu, který se mohl Barényiové ve svém výzkumu věnovat zevrubněji. Výsledky společného bádání s Dušanem Hüblem představili na scénickém semináři „Olga Barényi: Zde jest vše marné?“, provedeném v Praze ve Vile Štvanice dne 31. října 2015. Semináře se zúčastnil i autor recenzované knihy.

6 Srv. PYNSENT, Robert B.: Sentiment, sarkasmus a silná žena: Úvod k českému dílu Olgy Barényiové. In: TÝŽ: *Ďáblové, ženy a národ: Výbor z úvah o české literatuře*. Praha, Karolinum 2008, s. 423–440. Původně vyšla studie anglicky v časopise *Germanoslavica: Zeitschrift für germano-slawische Studien*, roč. 7 (12), č. 1 (2000), s. 71–83. Pynsentovi přiznává Papoušek iniciaci svého zájmu o Barényiovou (s. 9 recenzované knihy).

7 BARÉNYIOVÁ, Olga: *Pražský tanec smrti: Ze dnů „osvobození“ v roce 1945*. Praha, Plus 2012. V německém originále vyšla kniha v roce 1958 (viz pozn. 23).

8 Srv. článek „Greta Garbo a rakouský důstojnický čekatel“, otištěný v *Lidových novinách* 6. března 1931 (ranní vydání, s. 6). Výstřižky jiných článků a související spisy k této špionážní aféře jsou uloženy v pražském Národním archivu (dále jen *NA*), fond (f.) Zemský úřad v Praze – prezídium, karton (k.) 641, signatura (sign.) 207-641-4.

nejvýš nevěrohodná. Její předchozí život ukazuje, že není schopna pocítiti lásku k muži.“[9]

V následujícím čísle *Lidových novin* si již čtenáři mohli přečíst informaci o osvobozujícím rozsudku nad touto ženou, toužící svým údajným vyzvědačstvím imponovat švarnému rakouskému důstojnickému čekateli Franzi Brandnerovi. Ten ji ovšem udal veliteli. Soud dal za pravdu znalcům, kteří prokázali respekt k československé rozvědce: „Nelze … míti za to, že náčelník výzvědné služby by měl tak malé znalosti lidí, aby užíval pro tyto účely nevhodné hysterické osoby.“ S Halvaxovou, uslzeně děkující předsedovi soudu, dvornímu radovi Kubeschovi, se tento rozšafný muž loučil slovy: „Jen se brzy zotavte z této aféry a nedělejte příště žádné komedie ani v lásce, ani v životě.“[10]

Dcera šestatřicetiletého kroměřížského bednáře Aloise Voznici a jeho stejně staré manželky Anny, rozené Korčiánové, se narodila 4. července 1905 (tedy o pět let dříve, než později uváděla) a při křtu dostala jména rodičů – Alojsia Anna.[11] Než za druhé světové války zazářila na protektorátním literárním nebi, žila dobrodružným a dosti neurovnaným životem. Neúspěšné manželství s bratislavským architektem a novinářem, Němcem Ferrym Halvaxem, podle jistých náznaků antisemitou a sympatizantem Adolfa Hitlera již před jeho nástupem k moci,[12] následné intimní přátelství s klavíristou Ludvíkem Vogelem,[13] jenž nakonec za druhé světové války zahynul jako oběť rasové nenávisti,[14] psychické problémy ústící v opakované pokusy o sebevraždu, kontakty s uměleckými kruhy (studovala dramatický odbor na pražské konzervatoři[15] a spolupracovala mimo jiné s režisérem Jiřím Frejkou), to a ještě více poodhalí usilovný badatel – leč bude muset každičký detail trpělivě ověřovat, neboť atraktivní mystifikátorka mohla uvést v omyl i jinak spolehlivé úředníky.

Spisy týkající se šetření podle „malého dekretu“ prezidenta republiky, které by měly být zachovány v Archivu hlavního města Prahy,[16] i další dokumenty, uložené především v Archivu bezpečnostních složek, by měly prozradit to podstatné o chování Olgy Barényiové za okupace i o jejím soužití s druhým manželem, Antonem Gerstbergerem, podle Papouška sudetským Němcem (ve skutečnosti rodákem ze Slezské Ostravy), antisemitou a příslušníkem SS (doopravdy spíše SA).[17]

---

9 Greta Garbo a rakouský důstojnický čekatel. Zpráva je podepsána šifrou „E“.

10 Greta Garbo a rakouský čekatel: Domnělá československá vyzvědačka osvobozena. In: *Lidové noviny* (7.3.1931), ranní vydání, s. 4.

11 Srv. zápis v matrice narozených v Moravském zemském archivu v Brně (dále jen *MZA Brno*), f. Římskokatolický farní úřad Kroměříž – sv. Mořic, N 1888–1911, folio 292.

12 *NA*, f. Ministerstvo vnitra I – prezídium, k. 706, sign. 225-706-24.

13 *Tamtéž*, k. 968, sign. 225-968-2, folio 150–184; *tamtéž*, f. Policejní ředitelství v Praze II – prezídium – 1931–1940, sign. 42/H-6/14, folio 29.

14 Ludvík Vogel, narozený 12. září 1901, zahynul ve vyhlazovacím táboře v Rize 9. ledna 1942 (viz KÁRNÝ, Miroslav a kol. (ed.): *Terezínská pamětní kniha: Židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1941–1945*. Praha, Melantrich 1995, sv. 1, s. 169).

15 Srv. *NA*, f. Policejní ředitelství v Praze II – prezídium – 1931–1940, sign. 42/H-6/14, folio 3 n.

16 *Archiv hlavního města Prahy*, f. „Malý dekret“, sign. 36-88H a 36-14562.

17 O něm viz s. 7, 42 a 106 recenzované knihy, v níž se ovšem užívá podoba jména Gerstenberger.

Možná pochopíme, proč se Barényiové, od roku 1940 disponující říšskoněmeckým občanstvím, po válce nezastali někteří čeští přátelé a známí (otázku klade Papoušek s jistou výčitkou na straně 8)[18] a proč se sama po roce 1945 demonstrativně rozešla s národem, z něhož vzešla a jehož jazykem do té doby psala.[19] Snad se dovíme něco bližšího o traumatu, jež ve dnech po osvobození zažila.[20] Její německy psaná tvorba po roce 1945 měla podle Papouška umělecky sestupnou tendenci a vyznačovala se antisemitskými a protislovanskými motivy i zaujatou kritikou „českého divošství".

Olga Barényiová (od roku 1942, tedy od roku atentátu na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha, Olga Barényi; poslední knihu signovala jménem Olga von Barényi[21]) je jen jednou z bytostí, jež obývaly křehké tělo kroměřížské rodačky – jako jí byla například učitelka hudby a umělkyně Olga Bělská, zaměstnaná ve Slovenském národním divadle v Bratislavě, nebo vyzvědačka vystupující pod identitou baronky Yvonne Aranay, kdybychom si měli vybrat jen další dvě z palety jí užívaných jmen, zvukově nejvíce připomínající její jméno nejproslulejší. Přinese odhalení skutečného života Olgy Barényiové devalvaci Papouškovy knihy? Nedomnívám se, že se tak musí stát, jeho analýza literárních kontextů si uchová svou nespornou cenu. Jen některé otázky budou zodpovězeny (například se potvrzuje její znalost bratislavského prostředí i její kontakty s českou avantgardou, vysvětlí se její záliba ve špionážních motivech, mrazivé autenticity nabývají její líčení pocitů lidí uvažujících o sebevraždě), jiné odpadnou.

Vyvane především kruciální otázka po možnosti včlenění „Maďarky nebo Němky nebo obojí"[22] a „sirotka se šlechtickými kořeny" (s. 141), „cizinky píšící velmi dobře česky" (s. 47) do české literatury – dcera z rodiny živnostníka z Kroměříže (narození v neexistující maďarské obci Kresir[23] je jen její další mystifikací), již na svět zlomyslností osudu přivedla porodní bába Marie Čechová, k dovršení

18 Robert B. Pynsent naopak uvádí, že Barényiová byla s pomocí českých přátel (jmenovitě uvádí spisovatelku Olgu Srbovou) propuštěna a přepravena do Rakouska (PYNSENT, R. B.: Sentiment, sarkasmus a silná žena, s. 425).

19 Svou zášť vůči Čechům přenesla Barényiová i do prostředí československé poúnorové emigrace, jak o tom svědčí její ironické poznámky o Ferdinandu Peroutkovi či Pavlu Tigridovi (srv. s. 128 recenzované práce).

20 Pokud by opravdu Barényiová prošla internací na strahovském stadionu, jak uvádí Papoušek (s. 122), pak opravdu nelze traumatizující zážitky vyloučit. V pramenech ovšem její internaci na Strahově doložit nelze.

21 Jde o její dílo *Nicht wundern, nur… Ernst, Ironie und Satire. Glossen zur Zeit*, jehož vydání klade Papoušek do roku 1975 (vyšlo bez vročení v nakladatelství Hohe Warte v bavorském Tutzingeru).

22 Na straně 6 recenzované knihy uvádí Papoušek bez odkazu na prameny: „Otec Olgy Barényiové byl zřejmě Maďar a matka Němka."

23 Uváděný název Kresir nápadně připomíná německý název Kroměříže – Kremsier. Lze posloužit ještě jiným vybájeným místem narození spisovatelky v Maďarsku – Trevis, uvedené v lustrační kartotéce Archivu bezpečnostních složek, je patrně převzato z knihy Barényiové *Prager Totentanz*, vydané v mnichovském nakladatelství Schild-Verlag v roce 1958.

všeho v roce 1921 přestoupila od římskokatolické církve k Církvi československé.[24] Na tomto místě je nutno říci, že Papoušek přece jen vycítil, že příběh o německo-maďarském původu Barényiové stojí poněkud na vodě. Povšiml si patrných českých aluzí v jejím díle, zatímco „reflexe německých reálií, umění či kultury se tu nevyskytují" (s. 53).[25] Nenechal svůj estetický cit oslepit dojemným příběhem o cizince-aristokratce, která se přimkla k české kultuře a která byla zasažena bestiální brutalitou Čechů na konci války,[26] takže potom z jejího diskurzu zmizely hodnoty „demokracie a pokrokového humanismu" (s. 121). Papoušek si od díla Barényiové zachovává kritický odstup. I v některých jejích dílech umělecky kvalitnějšího (válečného) období shledává „balancování na hranici kýče, variace komerčních dobových postupů, melodramatickou přeexponovanost", jež poněkud znehodnocují pozitiva její tvorby, jakými jsou například „schopnost naturalistické zkratky, sarkasmu, ironie a antiiluzivní skepse" (s. 63).

Otázka osobní identity spisovatelky odhalením její skutečné fyzické totožnosti pochopitelně nezmizí, jen dostane novou dimenzi. Nakladatelstvím Akropolis velmi hezky graficky vypravená kniha, vybavená jmenným rejstříkem, bibliografickou a obrazovou přílohou, zůstane dílem zajímavým pro literární vědce i pro „obyčejné" historiky a archiváře. Ti ovšem budou velmi ostražití vůči faktům, jež jsou v ní obsažena, zvláště v těch případech, kdy je autor přejímá od své hrdinky. Například „bělogvardějský" „profesor Bek", který byl odvlečen z Prahy příslušníky jednotky SMERŠ (*Smerť špionam!*) v květnu 1945 do Sovětského svazu (s. 125), byl asi ve skutečnosti literární historik a lektor ruštiny Alfréd Ljudvigovič Bém.[27] Nebyl myslím ani bělogvardějcem, ani profesorem.

Lidé v minulosti spřádali ve věžích, jež si stavěli, své sny o zaslíbeném království, a my, kteří o nich píšeme, děláme mimoděk totéž. Jinak tomu být asi nemůže. Problém „mizení, opětovného zjevování i trvání" spisovatele a jeho díla, jak jej Vladimír Papoušek nastoluje hned v úvodu své práce (s. 7), je opravdu závažný, vzrušující, dalekosáhlý a propojuje různé, i vzdálené epochy lidské civilizace. Jen nám spisovatel nemůže zmizet proto, že nám uniknou existující archivní prameny o jeho životě. „Věci nejsou mrtvé. Žijí s námi. Radují se s námi. Trpí s námi,"

24 *MZA Brno*, f. Římskokatolický farní úřad Kroměříž – sv. Mořic, N 1888-1911, folio 292.

25 Na straně 126 Papoušek píše: „Knihy odkazují k maďarským kořenům, ale nikoli k čemukoli německému."

26 S nedůvěrou přijímá Papoušek literární obrazy Barényiové z „apokalyptických dnů pražského povstání", kdy Čechy postihlo „cosi jako náhlé šílenství", například „obrazy křičících nemluvňat přibíjených na vrata jako netopýři nebo německých pejsků, jimž jsou usekávány tlapičky, aby je nemohli zvedat k nacistickému pozdravu". Kriticky přitom zaznamenává „neschopnost vypravěčky přisoudit německé straně jakoukoli odpovědnost" (s. 122).

27 K němu srv. DANDOVÁ, Marta: *Alfréd Ljudvigovič Bém (1886–1945): Literární pozůstalost*. Praha, Literární archiv Památníku národního písemnictví 1985; BUBENÍKOVÁ, Miluša – VACHALOVSKÁ, Lenka: *Alfréd Ljudvigovič Bém (1886–1945?): Bibliografie*. Praha, Národní knihovna ČR 1995. Viz též BEM, Alfred Ljudvigovič – SREZNĚVSKIJ, Vsevolod Izmajlovič: *Perepiska 1911–1936*. K vydání připravili Miluša Bubeníková a Andrej Nikolajevič Gorjainov. Brno, Masarykova univerzita – Slavistická společnost Franka Wollmana 2005.

napsala Olga Barényiová v jednom ze svých románů.[28] Ani mrtví nejsou mrtví. Neobyčejná žena sehrála svou poslední komedii, její mystifikace ožila a po dvě desetiletí bloumala prostorem české literární vědy. Nebylo to jistě nadarmo. Snad její poslední „aféru“ i tyto řádky přijme s humorem i Vladimír Papoušek. Přejme Olze Barényiové její poslední úspěch. Opona padá…

28 BARÉNYIOVÁ, Olga: *Sedmé dveře*. Praha, Sfinx – Bohumil Janda 1943, s. 27.

Recenze

Průvodce protektorátní módou

Petr Tolar

BURIANOVÁ, Miroslava: *Móda v ulicích protektorátu: Život – oděv – lidé*. Praha, Národní muzeum – Grada 2013, 286 stran, ISBN 978-80-7036-397-3 a 978-80-247-5020-0.

Závěr roku 2013 přinesl několik očekávaných knižních novinek, které se věnovaly historii Protektorátu Čechy a Morava. Nejvýrazněji byla zviditelněna kniha Jiřího Padevěta *Průvodce protektorátní Prahou*,[1] jíž se dostalo náležité pozornosti médií. Již poněkud menšího ohlasu se dočkala zajímavá publikace Miroslavy Burianové *Móda v ulicích protektorátu*. Práce, která se více než zmiňovaný průvodce věnuje protektorátní každodennosti, nese výstižný podtitul *Život – oděv – lidé*. Její autorka je zaměstnána v Archivu Národního muzea v Praze jako kurátorka osobních fondů dvacátého století a sbírky moderního textilu oddělení novodobých českých dějin. Z obou sbírek také náležitě čerpá, když zvláště na příkladech z osobních fondů protektorátních ministrů (ponejvíce z fondu ministra zemědělství Adolfa Hrubého v Národním archivu) ilustruje oblékání movitějších obyvatel protektorátu.

Řízené hospodářství a „život na příděl“ reflektovala už nejedna práce o protektorátu, avšak až na výjimky se vedle popisování potíží se zásobováním potravinami spokojili historikové s konstatováním, že obdobně těžká situace byla i v oblasti

1 PADEVĚT, Jiří: *Průvodce protektorátní Prahou: Místa – události – lidé*. Praha, Academia 2013.

oděvnictví a obuvnictví a že i zde se vydávaly přídělové lístky. O tom, že tyto nesnáze naprostá většina obyvatel protektorátu (samozřejmě především ženy) řešila přešíváním starších oděvů a podobnou vlastní výpomocí, pak nalézáme zmínky ve vzpomínkách pamětníků. Avšak širší pohled nejen na řešení problémů s nedostatkem látek, vlny či kůže, ale také na omezený, byť stále fungující oděvnický a obuvnický průmysl na protektorátním území, v české historiografii chyběl. Bez větší nadsázky tak lze knihu Miroslavy Burianové označit za počin, který vyplnil jedno z příslovečných bílých míst v poznávání protektorátní minulosti.

Kniha sestává z osmi částí, z nichž většina se dále dělí do podkapitol. V úvodu autorka obhajuje svůj výběr tématu protektorátní módy. Poukazuje především na to, že jakkoliv byla doba trpká, přinášela starosti se zásobováním či nutila řadu lidí svádět každodenní boj o existenci, stále se žilo „a šilo“. K běžné realitě tak patřilo i shánění slušného oblečení a nepomíjela ani snaha udržovat krok s módními trendy. Autorka upozorňuje i na další práce, které se protektorátní módy dotkly, těch však není mnoho a vesměs se jedná o krátké zmínky v dílech s širším časovým nebo tematickým vymezením. Doposud nejsoustavněji se protektorátnímu oblékání věnovala Eva Uchalová v kapitole „Ze starého nové“, která je součástí publikace *Česká móda 1940–1970* od historičky módy Konstantiny Hlaváčkové.[2] Inspiraci nachází autorka i v literatuře o protektorátní všednosti, ať už se jedná o historická pojednání,[3] nebo obrazové publikace.[4] Ostatně o důležitosti fotografie jako jednoho ze základních pramenů pro svou knihu se autorka zmiňuje také s ohledem na to, že právě díky fotografiím z „ulic protektorátu“ můžeme sledovat, jak se ženy vypořádávaly s módními trendy v reálném životě. Právě to, že se nosilo něco jiného, než co doporučovaly dobové módní magazíny, je také jistým znakem doby.

První kapitola „Co protektorát dal a vzal“ je jakýmsi obecným úvodem k protektorátnímu oblékání. Neutíká k podrobnému popisování módních trendů či způsobů tvorby oděvů, ale pokouší se nastínit, jaké byly možnosti protektorátních žen (a mužů) při shánění oděvů, obuvi, látek či jiných surovin. Nejprve se autorka věnuje postavení ženy od počátku dvacátého století a změnám, které do něj vnesla druhá světová válka. Nejde jen o totální pracovní nasazení žen i mužů, ale i již zmíněnou neutěšenou situaci v zásobování a shánění zboží a také o působení nacistické ideologie a jejího vzoru ženy. Představeny jsou největší a nejvyhlášenější textilní a obuvnické závody, módní salony a obchodní domy. Všechny samozřejmě vznikly před válkou a za protektorátu jich ubylo. Přesto si ty hlavní udržely své jméno a pozici na (zmenšeném) protektorátním trhu, třebaže ani jim se nevyhnul nedostatek surovin. Řada z nich musela být uzavřena kvůli židovskému původu jejich majitelů, některé byly arizovány a fungovaly s pozměněným názvem i nadále.

2 HLAVÁČKOVÁ, Konstantina: *Česká móda 1940–1970: Zrcadlo doby.* Praha, Olympia – Uměleckoprůmyslové muzeum 2000. Péčí stejných institucí vyšla kniha v témž roce i anglicky.

3 GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Dramatické i všední dny protektorátu.* Praha, Themis 1996.

4 UHLÍŘ, Jan Boris: *Protektorát Čechy a Morava v obrazech.* Praha, Ottovo nakladatelství 2008.

Citovány jsou reklamní slogany firem (ostatně jako i dál v knize), ze kterých lze s úsměvem vyčíst vychvalování výrobků z náhražkových materiálů.

Módní aktuality přinášely i během okupace dámské časopisy a módní žurnály, ale jak autorka dodává, postupně se přeorientovaly v zahraničních inspiracích. Pozici Paříže přejímal stále více Berlín, výjimečně pak spojenecký Řím. Stále častěji se v žurnálech objevovaly tipy na úpravu starších šatů a prodlužování jejich životnosti. Samozřejmě i těchto módních časopisů znatelně ubylo, což souviselo nejen s vynuceným snížením pozornosti na oblast módy a odívání, ale i s hospodařením s papírem. V první kapitole je také přínosně nastíněno fungování přídělového hospodářství při nákupu oděvů, obuvi a látek, což je velice důležité i pro další výklad.

Ve druhé kapitole „Z nemožného možné“ autorka přechází ke změně módních trendů a způsobů zhotovování oblečení. Samozřejmě, vše se odvíjí od módy první republiky, jelikož oblečení obyvatel protektorátu většinou pocházelo ještě z jejího šatníku. Pánská garderoba s tím měla menší potíže než dámská. Ovšem předválečné oděvy bylo možné oživit přešitím, dekorováním a zkombinováním s jinými kusy látek či starších oděvů. Podíváme-li se na dobové fotografie, které dokumentují odívání obyvatel ve všedních dnech, můžeme na dámských a dětských oděvech často pozorovat právě kombinování látek různých barev i vzorů. Odráží to nápaditost protektorátních žen, které nalézaly inspiraci v dobových módních časopisech, jako byla například *Eva*, *Vkus* či *Hvězda*. Jejich základní přehled nalezneme právě zde. Závěr kapitoly patří obuvi, především jednomu jejímu typu, který se pro protektorátní období stal typickým – dřeváčkům. I když se jednalo o náhražkový výrobek, stal se z něj fenomén. Všechny významné obuvnické podniky začaly tyto boty s úspěchem nabízet. A například dřeváčkům od firmy Baťa dělaly reklamu i nejznámější protektorátní filmové herečky Lída Baarová nebo Nataša Gollová. Autorka se ovšem nevěnuje pouze obuvi s dřevěnou podrážkou, zmiňuje výrobu tradiční kožené obuvi i oblíbené zimní válenky a meltonky.

Po právu nejobsáhlejší je kapitola třetí, „Oděv pro dny všední“. Začíná od prádla – spodního, na spaní, dámských punčoch – s navazujícím popisem tehdejší péče o pokožku. Díky podobným krátkým exkurzům mimo oblasti samotného oblékání, které najdeme ve většině podkapitol, se záběr knihy zřetelněji rozšiřuje na protektorátní každodennost. V podkapitole „Domov ze zbytků“ je řeč nejen o domácím oblečení, ale poněkud nečekaně také o bytovém textilu – přehozech, ubrusech, potazích a dalším funkčním i dekoračním textilním vybavení interiérů. Zde autorka registruje i domácí aktivitu, která je s dějinami protektorátu neodmyslitelně spjata – poslech rádia. A to jak oficiálního protektorátního Českého rozhlasu, tak zakazovaného zahraničního vysílání. V podkapitole „Do města na nákupy“ se čtenář dozvídá o možnostech nakupování, fungování přídělového trhu i o protektorátních platidlech.

Okupace a válka s sebou přinesly zavedení pracovní povinnosti pro všechny dospělé obyvatele protektorátu. Podobně jako během první světové války byly ženy zaměstnávány ve stále více profesích vyhrazených do té doby mužům. Této tendence si všimli protektorátní filmoví tvůrci a zachytili ji například ve snímku režiséra Václava Kubáska *Ženy u benzinu* z roku 1939. Ženy začaly ve svých zaměstnáních

nosit uniformy, z nichž nejtypičtějšími se staly stejnokroje listonošek, průvodčích, řidiček, ale i vrátných. Vedle uniforem musely některé ženy nosit jako pracovní oděv i montérky, které přímo vycházely z oblečení mužského. Autorka se v další podkapitole ovšem nevěnuje pouze pracovnímu oblečení žen, ale zmiňuje se v menší míře i o mužském pracovním oděvu. Ten se sice oproti předválečné době nikterak nezměnil, ale oblékalo jej stále větší procento protektorátních obyvatel.

O dětském odívání pojednává podkapitola „Robátka, caparti a žabec". Zde zaujmou kupříkladu zmínky, že ke zhotovení oblečení pro malé děti se využívaly ve velkém obnošené oděvy po dospělých, které procházely výraznými úpravami. Tak se například ze staršího pánského saka mohla stát dívčí sukénka. Stejně tak se dočteme o rozplétání starších vlněných oděvů, především svetrů, z jejichž vlny se pletly nové. V tom protektorátním hospodyňkám pomáhaly dobové časopisy, které tyto postupy doporučovaly s ohledem na všeobecné šetření.

Samostatná podkapitola byla vyčleněna pro jeden druh dámského oděvu, který během čtyřicátých let získal velkou oblibu. Jde o dvoudílný kostým. Právě možnost střídání více halenek, blůz a košilek s jednotnou sukní a sakem se ukázala jako velmi praktická, především pro ženy zaměstnané v administrativě. Dále se kniha věnuje dámským kabátkům a pláštům do deště a nepohody stejně jako kloboukům, baretům, šátkům i dalším doplňkům. Autorka zde zdůrazňuje vysokou bodovou hodnotu kabátů v přídělovém systému, což znamenalo, že se majitelky musely o své kabáty (ostatně jako o všechny oděvy) náležitě starat, aby prodloužily jejich životnost.

Zkrátka nepřichází ani letní oblečení – plavky, šaty k vodě, plátěné boty, slaměné klobouky – a sportovní úbory (včetně pánských). V příslušné podkapitole jsou popsány i protektorátní podmínky pro sportování a nechybějí zde informace o Kuratoriu pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě, ale také o protektorátních ligách nejoblíbenějších sportů – kopané, házené a hokeje. Jak autorka podotýká, území protektorátu zůstalo bez většiny horských oblastí, které se nacházely v zabraném pohraničí. Tím byli protektorátní lyžaři připraveni o ideální možnosti pro zimní radovánky, což si všemožně snažili vynahradit například v Brdech, ale i na všech vyšších kopcích, často hned v nejbližším okolí měst.

Daleko okázalejšímu, především dámskému oblečení pro výjimečné příležitosti je věnována čtvrtá kapitola „Oděv pro dny sváteční". První její část zřejmě řadu čtenářů překvapí. Zabývá se totiž inspirací lidovými vzory a národní tradicí v protektorátním odívání. Lidový kroj můžeme vidět na řadě dobových fotografií ze slavnostních akcí na venkově. Autorka zdůrazňuje i méně známý fakt, že oděvy s národními lidovými motivy začaly nosit i městské ženy, a dokonce je popularizovaly módní žurnály, které přinášely návody a tipy na jejich dekoraci. Podle toho se zařídily i galanterie. Jak autorka upozorňuje, jednalo se o snahu vytvořit jakýsi nový „městský lidový kroj". Tento oděv se nazýval *svérázový* a dnes bychom jej v současných módních inspiracích těžko hledali. Patřilo by se však také zmínit, že vůbec nejčastěji si lidé brali na sebe lidový kroj až při vítání osvobozeneckých armád a oslavách nově nabyté svobody.

Podobně jako poslech rozhlasu patřila mezi typické činnosti obyvatelstva protektorátu ve volném čase návštěva biografů a divadel. Lidé hledali v tomto druhu zábavy odreagování od složitých životních poměrů, a tak se největší popularitě těšily veselohry a díla inspirovaná národní historií. Co si na tyto návštěvy oblékaly protektorátní dámy a slečny, dovídáme se z podkapitoly „Do divadla a biografu". V dalších dvou oddílech se s Miroslavou Burianovou ocitáme ve společnosti a na plesech. Pro valnou většinu protektorátních žen sice zůstávaly šaty pro takové příležitosti pouze líbivým tématem módních magazínů, přesto jim tento tisk věnoval velkou pozornost a za vzor si bral především fotografie protektorátních hereckých hvězd ze slavnostních akcí. Dívky se je mohly pokoušet napodobovat alespoň během tanečních kurzů, než došlo k jejich úplnému zákazu. Na tomto místě je také zmíněna péče o vlasy a dámské módní účesy.

Závěr kapitoly sleduje rozšíření nákladných, ale přesto velmi žádaných módních doplňků – kožichů a kožešin. Ženy je leckdy vlastnily ještě z předválečné doby, případně mohly levněji sehnat výrobky z náhražkových kožešin (například králičí, veverčí nebo tchoří). Přešívání a kombinování se nevyhnulo ani kožichům, a tak se ve velkém objevovaly dámské kostýmy a kabátky s kožešinovými límci a dekoracemi na lemech nebo klopách kapes, na ramenou či na manžetách. Preferována byla kožešina s nízkým chlupem. Zde našla autorka také prostor pro zmínku o protektorátních sbírkách teplého oblečení pro německé vojáky bojující na východní frontě „za Evropu".

Pátá kapitola již neupírá pozornost toliko na většinovou populaci, jak napovídá její název „Neobyčejné dámy". Právě v její první podkapitole „Mimořádný oděv" nalezneme zmínku o oblečení takzvaných *potápek* a *bedel*. Jistě by nebylo na škodu, kdyby protektorátní jazzová subkultura dostala v knize větší prostor. Právě styl oblékání byl totiž pro „potápky" a „bedly" příznačný. Dalším oděvem pro speciální příležitosti je svatební šat. Zde si autorka všímá i svatebního oblečení protektorátních hereček (a herců), přičemž připomíná oblibu svatebních jízd zvláštních tramvajových vozů. Jak známo, počet uzavřených sňatků se během okupace zvýšil, což autorka vysvětluje možností úniku před totálním válečným nasazením.

Téměř ve všech kapitolách a podkapitolách se vyskytují informace, jak ten či onen oděv nosily protektorátní hvězdy stříbrného plátna. Právě na nich lze nejlépe ilustrovat některé módní trendy. Autorka přitom zdůrazňuje, že jejich oblečení ve filmech koresponduje s jejich reálným šatníkem, neboť na natáčení si herečky obvykle nosily svou vlastní garderobu. Výjimkou byly historické kostýmy (například Lídy Baarové ve filmu *Dívka v modrém*, který natočil Otakar Vávra podle literární předlohy Felixe de la Cámary), většinu společenských toalet si ale musely opatřovat samy (jako Adina Mandlová ve filmu Martina Friče *Kristián*), například v salonu Hany Podolské, kde Mandlová (a další herečky) působila i jako modelka. Právě Adinu Mandlovou staví autorka nejčastěji na scénu, včetně citací z jejích vzpomínek (zřejmě i proto, že se v depozitu Národního muzea dochovalo několik jejích oděvů). Nezapomíná ale ani na další známé filmové herečky – Natašu Gollovou, Lídu Baarovou, Hanu Vítovou, Elišku Pleyovou, Jiřinu Štěpničkovou nebo Růženu Šlemrovou.

Velmi zajímavou sondu nabízí podkapitola „Hledá se první dáma“, která se poohlíží za nejvýše postavenými ženami Protektorátu Čechy a Morava. Po boku ovdovělého prezidenta Emila Háchy stála po celou dobu jeho dcera Milada Rádlová. Zde autorka upozorňuje na obdobnou situaci, která nastala krátce po vzniku Československé republiky, kdy roli první dámy převzala dcera Tomáše Garrigua Masaryka Alice. Vedle dcery prezidenta bylo možné za první dámu považovat také manželku říšského protektora Marii Augustu svobodnou paní von Neurath. Lina Heydrichová, manželka prvního zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha, si podle Burianové nechávala šít šaty v nejluxusnějším protektorátním módním salonu Rosenbaum, jehož původním majitelem byl Žid Oldřich Rosenbaum. Po atentátu na jejího manžela se již na veřejnosti neobjevila jinak než v černé. Druhým zastupujícím říšského protektora se stal Kurt Daluege a s ním přijela do Prahy jeho žena Käthe. Ale podobně jako manželka posledního říšského protektora Wilhelma Fricka Margarete se na veřejnosti často neobjevovala, a tak jim autorka nevěnovala větší pozornost. Více se rozepisuje o druhé manželce státního tajemníka (a později státního ministra) Karla Hermanna Franka. Jak dodává, Karola Franková byla přesným opakem svého muže a je vnímána v pozitivním světle jako nezúčastněná osoba: nebyla zapálenou nacistkou, uměla česky, byla vzdělaná, a také krásná a elegantní. Zatímco o Miladě Rádlové se v knize dozvíme převážně informace z jejího života, v případě Karoly Frankové a Liny Heydrichové nahlédneme spíše do jejich garderoby.

Nevelké zastoupení v knize má pánská móda, a to v kapitole „Nevšední pánové“. Obecně lze říci, že pánskému oblékání autorka věnovala nepoměrně menší pozornost než módě dámské. Snad se tento dojem vnucuje hlavně mužskému čtenáři, ale i tak by větší genderová vyváženost byla ku prospěchu.

První podkapitola „Stejnokroje versus móda v odboji po ‘anglicku’“ není z pera Miroslavy Burianové, ale Zdeňka Špitálníka z Vojenského historického ústavu v Praze. Okrajově představuje uniformy, které bylo možné vidět na protektorátních ulicích, především ale přibližuje oděv, který měl přesně opačnou funkci – nikoliv upoutat a jasně definovat příslušnost k některé složce, ale zapadnout do šedé masy obyčejných obyvatel protektorátu. V takovém oblečení se pohybovali českoslovenští parašutisté Zvláštní skupiny D, vyslaní do protektorátu k plnění speciálních úkolů. Mezi nejznámější patří bezpochyby výsadek Anthropoid, jehož příslušníci uskutečnili atentát na Reinharda Heydricha. Právě dochovaný tmavý oblek Jana Kubiše poskytuje konkrétní příklad oblečení, jaké tito parašutisté v protektorátu také nosili. Autor zmiňuje také operační vybavení parašutistů pro seskok z letounu a zajímavě popisuje sběr a výběr vhodných oděvů pro parašutisty ještě na britské půdě.

Další dvě podkapitoly o pánské módě jsou již opět dílem Miroslavy Burianové. Pod titulkem „Elegantní gentleman“ shrnuje pánský oděv od obleků a košil přes sportovní oblečení po kabáty, klobouky a doplňky. Za příklad dává filmové herce (Raoula Schránila, Oldřicha Nového nebo Karla Högera) a protektorátní politiky (především ministra Adolfa Hrubého). V podkapitole „Pán v žaketu“ seznamuje s nejslavnostnějšími pánskými oděvy a upozorňuje na pozvolný ústup redingotu, žaketu a fraku ve prospěch jednoduššího smokingu a obyčejného tmavého obleku, přestože zůstávala zachována společenská hodnota jednotlivých oděvů. Jak autorka

dokládá i na ilustračních fotografiích, ani sféře nejvyšší protektorátní politiky se nevyhnulo zjednodušování garderoby: zatímco během novoroční audience u státního prezidenta Emila Háchy v roce 1941 měli všichni ministři žaket, o rok později se již část vlády dostavila v oblecích a roku 1943 již byl prezident v žaketu sám. Právě protektorátní prezident Emil Hácha je ústřední postavou této podkapitoly, a to pro své konzervativní založení a lpění na tradičních společenských normách formálního oblékání. Vedle něj autorka nezapomíná na odívání ministerského předsedy Aloise Eliáše.

Krátká kapitola „Návrat vzoru elegance" je celá věnována Haně Benešové, manželce exilového prezidenta Edvarda Beneše. Čtenářům je představena jako „módní ikona" především v době návratu prezidentského páru ze zahraničí zpět do vlasti v dubnu a květnu 1945.

Závěrečnou kapitolu „Módy v nesvobodě" napsala Helena Jarošová z Katedry estetiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a Vysoké školy uměleckoprůmyslové v Praze. Shrnuje zde specifické znaky vývoje módy a odívání v dobách, kdy vnější faktory narušují normální vývoj těchto odvětví, především během války. Zamýšlí se také nad otázkou, zda je vůbec možné hovořit o svébytné „protektorátní módě".

Následuje epilog autorky knihy a poznámkový aparát, odkazy a soupis pramenů (včetně filmů). Řada čtenářů jistě s potěšením přijme „Slovníček vybraných textilních termínů a názvů", zvláště když narazí na některé materiály, které se v dnešní době již běžně nepoužívají a vymizely z obecného povědomí.

Klady publikace jsou jasné. Přináší nový pohled na dějiny Protektorátu Čechy a Morava, když toto období nahlíží přes elementární starost zajistit si slušné odění, kterou řešily všechny sociální vrstvy po svém. Kromě samotných informací o vývoji módních trendů a módních novinkách, které se během okupace objevily, jsou cenné i drobnější sondy do dalších oblastí života obyvatel protektorátu, jež podobně jako citace z memoárů oživují text.

Také obrazové přílohy stojí za pozornost. Na konci většiny podkapitol nalezneme stranu fotografií sbírkových předmětů Národního muzea, tematicky vybraných k dané části. U některých obrázků umístěných vedle textu se však nelze ubránit dojmu stísněnosti. Určité fotografie by si též zasloužily větší rozlišení, které by dalo vyniknout detailům zobrazovaného oděvu. Celková grafická podoba knihy je však pojata velmi střídmě a moderně.

Jedinou větší slabinu knihy shledávám v upozadění pánské módy, kterou v zásadě shrnuje jediná kapitola. Jinak toho nelze příliš vytknout. Sociální dějiny již historii odívání zařadily mezi své zájmy a s prací Miroslavy Burianové se otevírá tento nový přístup i ke zkoumání protektorátní každodennosti. Můžeme doufat, že se stane inspirací pro další historičky a historiky.

Recenze

Filmové obrazy zkolektivizovaného venkova

Vladimír Březina

SLINTÁK, Petr – ROTTOVÁ, Hana: *Venkov v českém filmu 1945–1969: Filmová tvář kolektivizace*. Praha, Academia – Ústav pro studium totalitních režimů 2013, 483 strany, ISBN 978-80-200-2302-2 a 978-80-87211-92-2.

Proces československé kolektivizace zachytili historici v uplynulém čtvrtstoletí již z mnoha úhlů a zmapovali jej v četných detailech. Petr Slinták z Ústavu pro studium totalitních režimů spolu s Hanou Rottovou z Archivu bezpečnostních složek k němu přistoupili jinak, ve společné rozsáhlé práci pohlížejí na přeměny československého venkova v padesátých a šedesátých letech dvacátého století prizmatem jejich uměleckého zpracování v dílech tehdejších filmařů. Oba mladí autoři, kteří si úkoly mezi sebou rozdělili podle jednotlivých kapitol (větším dílem přispěl Petr Slinták), se vypořádali s takto zvoleným tématem vskutku odpovědně a důkladně, v řadě ohledů i objevně. Už poctivě zhlédnout některé studované filmové snímky přitom zřejmě vyžadovalo jistou dávku sebezapření.

V úvodní části jsou popsány historické okolnosti a průběh kolektivizace venkova, některé problémy či fáze tohoto procesu jsou v nich ale pouze stručně naznačeny a podle mého názoru by si zasloužily více prostoru. Zajímavěji už působí následující kapitoly, jež ukazují, jak byly ve sledovaném období na filmovém pásu zpodobovány vybrané tematické okruhy spjaté s vesnickým prostředím (religiozita, kultura, folklor, rodina, „duše venkova“ a jeho obyvatel). Podrobně autoři pak pojednávají o vývoji české kinematografie v letech 1945 až 1969, s přihlédnutím k filmům

zobrazujícím poválečný venkov a jeho proměny spojené s kolektivizací. Poúnorovou vlnu schematické umělecké tvorby vystřídalo přechodné oživení po roce 1956. S určitým časovým odstupem, daným složitou produkční přípravou filmových děl, vznikly závažné a dodnes umělecky hodnotné snímky Jána Kadára a Elmara Klose (*Tři přání*), Václava Kršky (*Zde jsou lvi*), Ladislava Helgeho (*Škola otců*) či Vojtěcha Jasného (*Zářijové noci*). Jejich kritického vyznění se však komunističtí ideologové zalekli a na přehlídce československé filmové tvorby v Banské Bystrici počátkem roku 1959 podrobili tuto produkci zásadní kritice. Po vynucených personálních změnách a dalších postizích nastal až do roku 1962 znatelný kvalitativní útlum. Následující období, ukončené nástupem „normalizace", pak přineslo jak známo vrchol československé filmové tvorby, který dal vzniknout mimořádným dílům i ve sledované tematické oblasti. Autoři také přibližují zrod vybraných hraných filmů a na konkrétních příkladech ukazují, jak fungovala dobová cenzurní praxe, od ideologického ovlivňování původních námětů až po definitivní realizaci a promítání díla. Mnohé náměty z venkovského prostředí podle jejich zjištění nebyly kvůli negativnímu stanovisku schvalovacích orgánů vůbec zfilmovány.

Hlavní a podle mého názoru nejpřínosnější částí knihy je následující rozsáhlá kapitola, podrobně pojednávající o filmových reflexích sociálního a kulturního dění na vesnici, většinou ve vztahu k procesu kolektivizace. Autoři zde odkazují i ke starším tradicím české kinematografie, zejména ve zobrazování vesnických námětů, folkloru či religiozity. Na mnoha konkrétních příkladech ukazují, jak bylo těchto motivů využíváno, respektive zneužíváno po roce 1948, případně jak docházelo k jejich účelovému deformování. Ve filmové produkci padesátých let je dodnes nápadná schematičnost postav a dějů, spočívající ve zdůraznění agitačního poslání a striktním dělení na kladné a záporné hrdiny, obvykle v rolích uvědomělého družstevníka a kulaka jako jeho ideového i lidského protipólu.

Na rozboru některých filmových děl se zde autoři pokusili zachytit, jak jejich tvůrci na pozadí dramatických proměn české vesnice řešili v dobových souvislostech etické otázky, jež se dotýkaly starších traumat českého národa a jeho „povahy". Upozornil bych například na analýzu snímku *Ať žije republika!* režiséra Karla Kachyni a scenáristy Jana Procházky. Tento film byl natočen na státní objednávku k dvacátému výročí osvobození Československa. Prostředí jihomoravské vesnice na konci druhé světové války je zde zobrazeno opravdu velmi negativně, kritickému pohledu autorů neunikla žádná složka venkovské společnosti od nejbohatších sedláků po chudé domkaře, problematicky vyznívá také dobová religiozita či spolková činnost. Naopak lidé z prostředí mimo vesnici, včetně sovětských a německých vojáků, tedy osvoboditelů i okupantů, v sobě mají daleko víc lidskosti a pozitiv. Snahou tvůrců však bylo nejen ukázat hlubší národní traumata a (slovy dobového kritika Borise Jachnina) „tragédii českého osudu", ale především kritizovali obecné lidské nectnosti a vzorce chování při dějinných zvratech. Podobný přístup, kdy se vesnické prostředí stává jevištěm, na kterém je možné předvést negativní lidské vlastnosti, zvolili Kachyňa s Procházkou i u dalšího společného díla *Noc nevěsty* nebo režisér Evald Schorm u svých zásadních snímků *Farářův konec* a *Den sedmý, osmá noc*. Zobrazit pozitivní tradice českého venkova se naopak pokusil Vojtěch Jasný, který

divákům ve filmu *Všichni dobří rodáci* předkládá sice kritický, ale přece jen do jisté míry idealizovaný pohled na venkov, jeho obyvatele i dějiny. Nelze tu přehlédnout křesťanské poselství viny a odpuštění, další odkazy na religiózní symboliku a nostalgii po světě, který zanikl a již se nikdy nevrátí. A s ním odcházejí také výrazné postavy, které se nehodí do nastávajících časů.

Podobně jako se během let měnil pohled filmařů na lidské charaktery a vztahy v kolektivizaci a proměnách venkova, utvářel se nově také jejich přístup k zobrazení přírody a krajiny. Zpočátku pro ně byla pouhým objektem, který je třeba ovládnout a využít k dosažení maximálních výnosů (viz časté záběry rozorávání mezí, rekultivace, odvodňování luk a podobně). Velmi názorně je to vidět například ve snímku *Ještě svatba nebyla…* z roku 1954 režiséra Jaroslava Macha, který zachycuje přírodu Bílých Karpat, kde se film odehrává, před její takzvanou rekultivací, v průběhu úprav a nakonec po vytvoření nové kulturní, intenzivně obdělávané zemědělské krajiny. Ta sice, alespoň po určitou dobu, poskytuje maximální výnosy, její ekologická stabilita a estetický půvab jsou však porušeny, případně zcela zničeny. Teprve postupně filmaři objevovali, že krajina má také svůj nenahraditelný význam nadčasový, dnes bychom řekli ekologický. Nejlépe je tento přístup zřejmý ve filmu *Všichni dobří rodáci* Vojtěcha Jasného, kde je tradiční vztah soukromých hospodářů k půdě a krajině vykreslen v drsném kontrastu k násilným zásahům kolektivizace.

Zajímavou a poměrně málo známou skutečností je, že převážná většina filmařů věnujících se tvorbě s venkovskými náměty měla k vesnickému prostředí osobně blízký vztah. Buď se tam narodili (Vojtěch Jasný, Karel Kachyňa), nebo přímo pocházeli ze zemědělské rodiny (Evald Schorm, Jan Procházka).

Autoři konstatují, že řada filmů natočených v období 1945 až 1969 poskytuje přes všechna dobová omezení pozoruhodný obraz českého venkova v čase, kdy procházel svou nejzásadnější sociální proměnou. Tento obraz je samozřejmě kvalitativně diferencovaný a zpravidla odráží politickou a společenskou situaci v době vzniku filmového díla. Po únoru 1948 a v první polovině padesátých let z pochopitelných důvodů naprosto převažují plošně ztvárněné agitky, které nepřipouštějí jiný názor a poměry na venkově vidí v černobílém světle jako souboj dobra a zla, pokroku a zpátečnictví. Od poloviny dekády se postupně prosazuje kritičtější přístup, ať již ke způsobům zavádění družstevního hospodářství, nebo obecně ke změnám v životě vesnice. Kritický a komplexnější pohled, vyvažující dřívější jednostrannou optiku, pak vrcholí ve filmech natočených ve druhé polovině šedesátých let. Je škoda, že rokem 1969 jejich výklad končí, třeba se ale stane pobídkou k podobně koncipovanému zpracování následujícího dvacetiletí. „Normalizační“ kinematografie totiž také čerpala z venkovského prostředí a některé její výtvory tohoto zaměření by si jistě zasloužily důkladné studium a srovnání.

V závěru knihy neschází vyčerpávající seznam příslušných filmů včetně uvedení roku výroby, jména režiséra, autora námětu, scenáristy, kameramana, autora hudby a střihu, architekta a samozřejmě hereckého obsazení. Následuje obligátní seznam literatury a zkratek, jmenný a názvový rejstřík.

Recenze

Jugoslávští Židé v mlýnici „konečného řešení“

Jan Pelikán

ALMULI, Jaša: *Ostali su živi*. Beograd, Zavod za udžbenike 2013, 561 strana, ISBN 978-86-17-18265-0.

Autor recenzované knihy Jaša Almuli se narodil v roce 1918 v dobře situované rodině bělehradských sefardských Židů. V raném mládí ho oslovil program levicově orientované sionistické organizace, ale již v šestnácti letech se plně identifikoval s komunistickým hnutím. Bezprostředně po německém útoku na Jugoslávii opustil v dubnu 1941 Bělehrad a po mnoha, pro něj nakonec šťastných, peripetiích našel dočasné útočiště v Boce Kotorské, kterou spolu s územím Černé Hory okupovala Itálie. Fašistická správa postupovala vůči židovským uprchlíkům relativně tolerantně a odmítala německé žádosti o jejich vydání. V červenci 1941 však zhruba dvě stovky židovských běženců ze Srbska i z dalších částí okupované Jugoslávie zadržela. Transportovala je do sběrného tábora v severní Albánii a po půl roce do jiného tábora v Kalábrii. Internované trápil hlad, špína, nepříznivé klimatické podmínky, odloučení. Neocitli se však ve vyhlazovacích táborech, jakými byly Osvětim či Jasenovac. Spolu s většinou dalších zadržovaných jugoslávských Židů byla Almuliho rodina po několika měsících propuštěna a žila pod policejním dozorem v severní Itálii. Díky finančním prostředkům a před válkou navázaným osobním kontaktům

nakonec získala – jako několik desítek dalších jugoslávských Židů – od italských úřadů souhlas s vystěhováním do Latinské Ameriky. Autor knihy však v roce 1943 nakonec s rodinou přes oceán neodcestoval. V Portugalsku se připojil ke skupině Židů, kteří odjeli do Palestiny. Budování židovského státu ho však nelákalo. Přešel ilegálně do Egypta, kde kontaktoval diplomatickou misi Titova hnutí odporu. S její pomocí se v létě 1944 po více než tříleté odyseji vrátil jako voják partyzánské armády do Srbska. Po skončení války začal Jakov Almuli na pokyn stranického vedení pracovat jako novinář. Již v roce 1946 odjel jako dopisovatel tiskové agentury TANJUG na pařížskou mírovou konferenci, koncem padesátých let byl komentátorem ústředního stranického deníku *Borba*, následně působil jako zpravodaj v Latinské Americe a ve Washingtonu.

Po více než čtyřech dekádách se Almuli na sklonku profesní kariéry vrátil ke svým etnickým kořenům. Začal opět docházet do bělehradské židovské obce, jejímž předsedou se na přelomu osmdesátých a devadesátých let dokonce na tři roky stal. Z podnětu izraelských a amerických historiků se tehdy začal obracet na jugoslávské občany židovského původu s prosbou o poskytnutí svědectví o jejich životě, zejména o osudech za druhé světové války. Více než stovku těchto výpovědí (a také obdobných svědectví skoro sedmdesáti řeckých Židů), které se v mnohých rysech shodují s výše načrtnutým Almuliho životopisem, zachytil na videozáznam. Nahrávky jsou uloženy ve zvláštním fondu archivu Yaleovy univerzity.

Na základě těchto interview Jakov Almuli v rychlém sledu za sebou vydal čtyři žurnalisticky pojaté dokumentární knihy.[1] Krátce před smrtí v roce 2013 potom k tisku připravil i recenzovaný opus, který je z odborného hlediska ze všech pěti jeho knih nejcennější. Ve výše citovaných publikacích totiž Almuli se svědectvími dosti volně nakládal. Používal je jako podkladového materiálu pro žurnalisticky pojaté vyprávění o genocidě, které za druhé světové války padlo za oběť v Jugoslávii skoro sedmdesát tisíc osob, tedy více než čtyři pětiny všech tamních Židů. V páté knize je již jeho autorský podíl dosti upozaděn. Publikace obsahuje víceméně autentické výpovědi devětadvaceti židovských pamětníků ze Srbska, Vojvodiny, Bosny a Hercegoviny, Makedonie a Chorvatska, kteří především díky shodě příznivých okolností, ale také díky své předvídavosti, vitalitě, odhodlání, finančním prostředkům či osobním kontaktům přežili, často jako jediní ze širší rodiny, hrůzy druhé světové války. Je příznačné, že drtivá většina pamětníků, ať již pocházeli z liberálního prostředí, anebo z rodin hlásících se k ortodoxním tradicím, uvítala vítězství Titových partyzánů ve válce a identifikovala se s jugoslávským federalismem a levicovým jugoslávstvím. Mnozí z nich, podobně jako autor knihy, posléze zastávali významné funkce v armádě, policii, akademické sféře či univerzitním prostředí. Rozpad jugoslávské federace na počátku devadesátých let i proto většinou vnímali velmi bolestně.

1 ALMULI, Jaša: *Živi i Mrtvi: Razgovori sa Jevrejima.* Beograd, S. Mašić 2004; TÝŽ – RISTOVIĆ, Milan D.: *Jevrejke govore.* Beograd, Signature 2005; TÝŽ: *Jevreji i Srbi u Jasenovcu.* Beograd, Službeni glasnik 2009; TÝŽ: *Stradanje i spasavanje srpskih Jevreja.* Beograd, Zavod za udžbenike 2010.

Jakov Almuli nevystudoval historii, neosvojil si příslušné metody vědecké a editorské práce. Formáty jednotlivých výpovědí se tak od sebe liší. Někdy jsou prezentovány jako rozhovor, jindy byly zřejmě poskytnuty ve formě písemného svědectví, v několika případech editor rozhovor sám přepracoval do souvislého vyprávění. Jen ojediněle jsou zaznamenány příslušné životopisné údaje respondentů a datum, kdy svědectví či rozhovor vznikly. V předmluvě se pouze konstatuje, že žádný z pamětníků, kteří se všichni narodili ve druhé či třetí dekádě dvacátého století, již nežije.

Editor rozdělil publikované výpovědi do pěti kapitol podle oblastí, ve kterých pamětníci v roce 1941 žili. Více než polovinu svědectví získal od osob tehdy usazených v takzvaném užším Srbsku.[2] Zde žijící Židé byli okamžitě po německé okupaci tohoto teritoria vystaveni ústrkům, diskriminaci a záhy poté i brutálním represáliím. Museli opustit lepší byty, nosit na oděvech žluté pásky, vycházet ven pouze v určené hodiny. Většina židovských mužů byla již v dubnu 1941 nasazena na nucené práce, při nichž odstraňovali trosky vzniklé při nedávném německém bombardování Bělehradu. Po několika týdnech byli v Srbsku žijící Židé internováni jako rukojmí ve sběrném táboře, zřízeném nedaleko centra Bělehradu. Do něj nacistická správa v polovině srpna 1941 přivezla i všechny židovské muže ze srbské části Banátu, který byl pod přímou německou vojenskou správou. Zadržovaní Židé byli prohlášeni za rukojmí a od letních měsíců roku 1941 po desítkách systematicky popravováni odvetou za první akce jugoslávského hnutí odporu. Po dvou měsících z nich zůstala na živu již jen hrstka. V prosinci 1941 pak nacistická správa shromáždila v jiném bělehradském sběrném táboře židovské ženy a děti. Vězněné během následujících šesti měsíců do jednoho povraždila ve speciálně upraveném nákladním automobilu výfukovými plyny. Jakov Almuli v této souvislosti používá pro genocidu srbských Židů termínu „holokaust před holokaustem“.

Zachycené vzpomínky přeživších Židů se pochopitelně dotýkají utrpení a smrti jejich blízkých. Dozvíme se z nich však především o jejich skrývání v okupovaném Srbsku, kontaktech s městskou i venkovskou společností, o solidaritě, sebeobětování, a ovšem i o netečnosti, předsudcích, hamižnosti, zlobě, lásce i válečné erotice. Většina pamětníků vzpomíná na to, že se ani v srbském, ani v muslimském, ani v albánském prostředí nesetkávali s projevy vyhroceného antisemitismu či antijudaismu. Některé příběhy mají až dobrodružný podtext. Jeden z pamětníků například vypráví o tom, jak spolu se svou rodinou utíkal z Bělehradu do Italy okupovaného Splitu a jak jej osud nakonec přes makedonské Skopje a kosovský Prizren dovedl do albánského vnitrozemí, kde tolerován místními obyvateli přečkal po kapitulaci Itálie i dlouhé měsíce německé okupace. Dvě pamětnice našly útočiště u srbského hnutí odporu. Jedna, přijatá partyzány, vzpomíná – jak je již z odborné literatury známo – na toleranci a vstřícnost levicového proudu odboje vůči pronásledovaným Židům. Druhá, žijící na četniky kontrolovaném teritoriu, vypráví, že i příslušníci odbojového hnutí vedeného Dragoljubem Mihailovičem se vůči ní chovali vstřícně a pomáhali jí přežít. Z jiné vzpomínky se však dozvíme o tom, jak četnici povraždili celou rodinu pamětníka jen proto, že jí předtím pomáhali partyzáni.

2 Užší Srbsko zahrnuje teritorium srbského státu bez Vojvodiny a Kosova.

Druhá kapitola knihy obsahuje pět vzpomínek aškenázských Židů, které porážka Jugoslávie v dubnu 1941 zastihla v Maďary okupované Báčce. Jejich vypravování je již bližší židovským osudům, které známe z českého či slovenského prostředí. V režimu Miklóse Hortyho sice také platily protižidovské zákony, stanovovaly však v zásadě pouze *numerus clausus* pro studium na vysokých školách a omezení pro výkon některých svobodných povolání. Židovské rodiny v Subotici, Somboru, Novém Sadu a dalších vojvodinských městech tak žily po tři roky od porážky Jugoslávie relativně poklidně. Jejich situaci zásadně změnil až na jaře 1944 příchod německých jednotek do Maďarska a nastolení vlády šípových křížů. Desetitisíce Židů v Báčce byly takřka ze dne na den internovány a narychlo odvezeny do Osvětimi, kde přežili jen nejšťastnější. Dva pamětníci se z Osvětimi vrátili, avšak již tři roky po skončení války byli v době roztržky mezi Stalinem a Titem obviněni z nedostatečné loajality vůči Jugoslávii a uvězněni v trestnici zřízené na jaderském ostrovu Goli otok. Jeden respondent označil poměry, které tam panovaly, za horší než prostředí, které zažil v Osvětimi.

V další části knihy jsou shromážděny vzpomínky bosenských Židů. Bosna a Hercegovina se stala v dubnu 1941 součástí ustašovského Nezávislého státu Chorvatska, který okamžitě začal s vyvražďováním místní srbské a židovské populace. Pamětníci vyprávějí o krušných podmínkách tehdejšího života v Sarajevu a dalších bosenských městech, o rozporuplném přístupu Muslimů a Chorvatů k pronásledovaným Židům. Dozvíme se z nich o marných nadějích mnoha sefardských Židů, kteří bláhově doufali, že tradiční bosenskou národnostní a konfesní toleranci nemůže zásadněji narušit ani nastolení ustašovské hrůzovlády.

Poslední část knihy obsahuje dvě vzpomínky Židů z Makedonie a jednoho z Chorvatska. Zachycují specifickou atmosféru panující mezi většinou velmi chudými sefardskými Židy v makedonské Skopji, Bitole či Štipu. Většina z nich až do čtyřicátých let v rodinném kruhu komunikovala ladinem. Bulharské úřady na jaře 1943 všechny makedonské Židy nečekaně internovaly. Více než sedm tisíc zadržených bylo ve Skopji předáno nacistům, kteří je třemi vlaky transportovali do Osvětimi a tam během několika dní takřka bez výjimky povraždili. Pamětník z východochorvatské Slavonie vypráví nejen o předválečném relativně poklidném soužití zdejších Židů s Chorvaty, Srby a Maďary, ale vykresluje i apokalyptický obraz brutálního vyvraždění stovek Romů v ustašovském koncentračním táboře Jasenovac.

Vzpomínky zaznamenané Jašou Almulim mají zásadní význam pro dokumentaci osudů židovské komunity na Balkáně za druhé světové války. Obsahují však i mnoho důležitých informací o mezietnických a mezikonfesních vazbách a o každodenním životě v této části Evropy v první polovině minulého století.

Recenze

Jak se volili v posledním století papežové

Marek Šmíd

ŠEFČÍK, Marcel: *Konkláve: Pápežské voľby v 20. a 21. storočí.* Trnava, Dobrá kniha 2013, 134 strany + obrazové přílohy, ISBN 978-80-7141-765-1.

Kniha *Konkláve* církevního historika Marcela Šefčíka se věnuje tématu, jež dosud nebylo v české ani slovenské historiografii systematicky zpracováno – proměnám voleb papeže ve dvacátém a jednadvacátém století. Zaujmout může tím spíše, že veřejnost se v poměrně nedávné době stala svědkem dvou konkláve, jež upřela zraky nejen věřících na celém světě na sbor kardinálů volících papeže, možné pretendenty svatopetrského stolce, frakce v kurii, pozadí volby a podobně. Tyto skutečnosti se pokusil Marcel Šefčík zasadit do kontextu událostí dramatického dvacátého století a vysvětlit jejich teologicko-historickou genezi a význam. Musel se přitom potýkat s mnoha těžkostmi.

Kniha je rozdělena do tří částí, které společně tvoří dvanáct kapitol. Rozsahem nejvíce prostoru je věnováno v první části (Výber vhodného kandidáta na pápežský stolec v 20. a 21. storočí) průběhu papežských voleb od roku 1903 do roku 2005. Ve druhé části (Poriadok v konkláve podľa nariadení pápežov) se zabývá proměnami norem a pravidel, podle nichž se volí budoucí Svatý otec. Třetí část (Volebný poriadok a samotný priebeh voľby), která by klidně mohla být součástí předchozí kapitoly, je nejstručnější, třebaže ji sám autor označil jako nejzajímavější. Její hodnota

tkví především v aktuálnosti, neboť představuje soudobé relevantní legislativní normy a liturgické texty svázané s volbou nové hlavy katolické církve.

Vlastním autorovým příspěvkem k tématu konkláve je druhá část knihy, v níž Šefčík probírá změny pravidel při volbě římského pontifika. Sice zde opětovně sleduje jednotlivá volební shromáždění, avšak jeho pohled směřuje k historii konstitucí, jež upravují či mění podobu volby papeže. Nejpodstatnější byly následující mezníky: Papež Pius X. významně zasáhl do papežské volby, když konstitucí *Commissum Nobis* (1904) zrušil uplatňování takzvaného výlučného práva – jehož byl svědkem při své volbě o rok dříve – ze strany světské moci během konkláve. Pius XI. v *motu proprio Cum Proxime* (1922) prodloužil dobu svolání konkláve po skonu papeže z původních deseti dní na patnáct. Pius XII. v konstituci *Vacantis Apostolicae Sedis* (1945) zvýšil počet potřebných hlasů pro zvolení nového papeže z původních dvou třetin o jeden hlas. Papež Pavel VI. v roce 1970 stanovil horní hranici věku kardinálů pro účast v konkláve na osmdesát let. Současná podoba volby vychází z pravidel Jana Pavla II. z roku 1996, jež v otázce počtu skrutinií odrážejí zásah jeho nástupce Benedikta XVI.

Zatímco zmíněné pasáže druhé a třetí části lze považovat za víceméně zdařilé, problematická a nepřesná je především první část knihy, v níž se Šefčík věnuje volbě nejvyššího představitele katolické církve v posledním století. Zde je autorův vklad přinejmenším sporný, když existují dva podrobné italské manuály, které se volbě papežů a jejich pozadí ve dvacátém století důkladně věnují na stovkách stránek;[1] autor však o nich čtenáře ani neinformuje. Současně se domnívám, že by jeho výklad zajímavým způsobem doplnily poznatky z anglického portálu *The Hierarchy of the Catholic Church* (*www.catholic-hierarchy.org*), kde jsou dostupné informace o jednotlivých volbách, počtu zúčastněných kardinálů, jejich průměrném věku, zemích původu, hodnosti v církevní hierarchii a podobně, které přehledným způsobem dokreslují obraz papežské volby.

Koncepce první části je rovněž nejasná. Autor ve snaze předložit maximum faktů v nich čtenáře doslova utopí, takže nemá téměř šanci rozlišit jedno konkláve či sbor kardinálů od druhého. Přitom jednotlivá konkláve ve dvacátém století velmi zřetelně reagovala na politická, náboženská a sociální pnutí své doby. Hned první v roce 1903 se snažilo vypořádat se sílícím modernismem, jenž se zdál ohrožovat samotné principy katolické církve. Druhé, bezprostředně po vypuknutí první světové války, hledalo výraznou osobnost do čela katolické církve namísto zesnulého Pia X. a přineslo soupeření mezi integralisty a umírněnými katolíky, respektive mezi stoupenci kurzu posledního papeže a jeho odpůrci. Třetí konkláve v roce 1922 spadalo do období poválečného vzestupu autoritativních a totalitních hnutí, zejména nástupu italského fašismu. Čtvrté konkláve se sešlo v době mezinárodně ještě dramatičtější, kdy došlo k německé okupaci českých zemí a přípravy na druhou světovou válku byly v plném proudu, v březnu 1939. Důležité události provázely

1 ZIZOLA, Giancarlo: *Il conclave, storia e segreti: L'elezione papale da San Pietro a Giovanni Paolo II.* Roma, Newton Compton editori 2005; AGOSTINI, Cesare de: *Segregati da Dio: Tutti i conclavi del '900.* Piemme, Casale Monferrato 2002.

i další shromáždění kardinálů ve druhé polovině dvacátého století, v letech 1958, 1963, 1978 či naposled zmiňovaném roce 2005. Autor zasazuje volby nového Kristova náměstka do kontextu doby bohužel jen stručně, spíše nedostatečně.

Zajímavé by také bylo sledovat reálné rozložení sil vpředvečer té či oné volby papeže či během ní: v klání o tiáru v roce 1922 proti sobě stály dva tábory, nikoliv pouze dvě osobnosti – konzervativní, jehož nejvýraznějšími kandidáty byli Rafael Merry del Val, Gaetano De Lai či Camillo Laurenti, kteří se hlásili k odkazu papeže Pia X.; a liberální, jejž zastupovali Pietro Gasparri, Pietro Maffi či Achille Ratti, kterým byla bližší škola Benedikta XV. Z poměrně přesných zdrojů dnes známe výsledky hlasování kardinálů v jednotlivých kolech, které rovněž mohly být v knize zveřejněny. Nepřehledně sestavený soupis sboru kardinálů papežské volby v roce 1939 se vůbec nezastavuje u významných jmen účastníků konkláve. Bohužel však přechází i další zajímavou skutečnost, že se jej poprvé účastnil i československý kardinál – osmašedesátiletý pražský arcibiskup Karel Kašpar, který byl kreován v roce 1935. Detailní vylíčení průběhu všech konkláve včetně jeho ohlasů v médiích a nástupu nově zvolených papežů od počátku dvacátého století by však jistě vydalo na samostatnou knihu.

Marcel Šefčík z nejasných důvodů nedrží jednotný citační úzus při výčtech účastníků konkláve, což působí poněkud nepřehledně a nesystematicky. Jména kardinálů jsou přepisována nedůsledně, bez porozumění, takže se objevuje množství chyb: například pražský arcibiskup kardinál Lev Skrbenský z Hříště je prezentován jako Leone De Skrbensky (s. 16), italský kardinál Basilio Pompilj jako Basilio Pompili (s. 17), ostřihomský arcibiskup kardinál János Csernoch jako Giovanni Csernoch (s. 17), italský kardinál Enrico Gasparri jako Gaspari (s. 27), pražský arcibiskup kardinál Karel Kašpar pouze jako Kaspar (s. 28) a podobně. Jaký je však smysl předkládaných seznamů účastníků papežské volby? Proč autor vždy jednoznačně nepoukáže na *papabiles* a nejvlivnější kardinály v konkláve, proč nevysvětlí vazby přítomných církevních hodnostářů na Československo a neoznačí nejvýznamnější kardinály z československé perspektivy?

Přes uvedené nedostatky, z nichž mi asi nejvíce vadí přílišná stručnost a zkratkovitost v podstatných pasážích, je kniha pro slovenské (a doufejme i české) publikum informačně cenná. Lze jen doufat, že Marcel Šefčík pro eventuální druhé vydání zmíněné výtky zohlední a připraví rozšířenou verzi své práce.

Kronika

Životní jubileum profesora Mečislava Boráka

Dušan Janák

Počátkem letošního roku oslavil již sedmdesáté narozeniny známý historik, muzejník a vysokoškolský učitel, ale také žurnalista a scenárista profesor PhDr. Mečislav Borák, CSc. Narodil se 31. ledna 1945 v Růžďce u Vsetína, většinu dětství a mládí však prožil ve Frýdku-Místku, kde maturoval na střední všeobecně vzdělávací škole. Po studiu žurnalistiky na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze se v roce 1969 vrátil na Ostravsko, ale protože se nechtěl jako začínající novinář podílet na nastávající „normalizaci", nastoupil jako psycholog a sociální pracovník v ostravském družstvu Zlatník. V roce 1972 získal na své *alma mater* doktorát filozofie za práci z dějin katolického tisku v českých zemích, což tehdy rozhodně nebylo preferované téma. Od poloviny sedmdesátých let pracoval jako historik nejnovějších dějin ve Slezském muzeu v Opavě a poté ve Slezském ústavu ČSAV (AV ČR) v Opavě, kde na sklonku osmdesátých let získal vědeckou hodnost kandidáta historických věd za práci o protifašistickém odboji na Těšínsku. Po listopadu 1989 přednášel postupně na Ostravské univerzitě v Ostravě, Slezské univerzitě v Opavě a Univerzitě Palackého v Olomouci, kde se v roce 2001 habilitoval. Od roku 1993 se znovu stal pracovníkem Slezského zemského muzea, roku 2000 začal spolupracovat s Centrem pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války, které tehdy bylo součástí Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, a v roce 2004 nastoupil na Filozoficko-přírodovědeckou fakultu Slezské univerzity v Opavě, kde byl v roce 2009 jmenován profesorem československých a českých dějin. V současnosti pracuje v Ústavu středoevropských studií Fakulty veřejných politik Slezské

univerzity v Opavě a nadále působí ve Slezském zemském muzeu i v pražském Centru pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války, o.p.s.

Pro Borákovu výzkumnou a publikační činnost[1] je příznačné její zakotvení v oblasti historického Těšínska a českého Slezska, dokázal však tento regionální rozměr úspěšně překročit a propojit s rovinou celostátní i mezinárodní, podobně jako tomu bylo i v rovině mikro- a makrohistorie. Vždy jej zajímaly osudy obyčejných, „malých" lidí, zdánlivě nenávratně ztracených ve „velkých" dějinách, jejich životní příběhy však dokázal zajímavě a originálně zasadit do obecnějšího rámce oněch „velkých" dějin. K tématům, která ho zaujala, se opakovaně vracel a pokaždé přinesl nová fakta a pohledy, na jejichž základě byl schopen revidovat a rozšířit dřívější závěry a prohloubit stávající historické poznání.

To ukázaly už výzkumy životické tragédie a nacistických zločinů na Těšínsku, začínající na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let minulého století a kontinuálně pokračující v dalších desetiletích, jimiž se zařadil mezi historiky okupace a odboje.[2] Jeho odborný zájem se postupně rozšířil na celou oblast okupovaného Ostravska i českého Slezska v širším kontextu českých zemí i střední Evropy,[3] přičemž věnoval pozornost i období let 1938–1939, od objasnění kontroverzního tématu polského záboru Těšínska po československou obranu Podkarpatské Rusi.[4]

---

1 Publikační činnost Mečislava Boráka a částečně i další jeho aktivity zachycují životopisné medailonky a články, vydané při různých příležitostech, jejichž přehled nejnověji přinášejí příspěvky: FRIEDL, Jiří: Profesor Mečislav Borák jubilující. In: *Slovanský přehled*, roč. 101, č. 1 (2015), s. 234–237; JANÁK, Dušan: K jubileu profesora Mečislava Boráka. In: *Slezský sborník*, roč. 113, č. 1 (2015), s. 174–188. Zde je asi dosud nejpodrobnější rozbor jubilantových aktivit. Dále lze využít bibliografickou databázi Historického ústavu AV ČR, v.v.i., dostupnou na webové stránce *http://biblio.hiu.cas.cz/*, nebo vlastní bibliografii na webových stránkách Fakulty veřejných politik Slezské univerzity, dostupnou na *http://www.slu.cz/fvp/cz/uses/pracovnici/mecislav-borak*. V tomto článku proto připomenu jen nejdůležitější práce.

2 Viz např. BORÁK, Mečislav: *Zločin v Životicích*. Ostrava, Profil 1980 a 1984 (2. vydání); TÝŽ: *Na příkaz gestapa: Nacistické válečné zločiny na Těšínsku*. Ostrava, Profil 1990; TÝŽ: *Svědectví ze Životic: Těšínsko za druhé světové války a okolnosti životické tragédie*. Český Těšín, Muzeum Těšínska 1999.

3 Viz např. TÝŽ: Odboj proti nacistickým okupantům na Ostravsku v letech 1939–1945. In: *Ostrava: Příspěvky k dějinám a výstavbě Ostravy a Ostravska*, č. 16. Ostrava, Profil 1991, s. 30–54; TÝŽ: Dwie koncepcje oporu na Śląsku Cieszyńskim (Zaolziu) w latach 1938–1945. In: BLAŽEK, Petr – JAWORSKI, Paweł – KAMIŃSKI, Łukasz (ed.): *Między przymusową przyjaźnią a prawdziwą solidarnością: Czesi – Polacy – Słowacy 1938/39–1945–1989*, sv. 1. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2007, s. 137–143; TÝŽ: Evropská dimenze dějin Slezska v letech 1938–1945. In: JIRÁSEK, Zdeněk a kol.: *Evropská dimenze slezských dějin*. Opava, Ústav historických věd Slezské univerzity 2009, s. 97–101.

4 Viz např. TÝŽ: Česká diverze na Těšínsku v letech 1938–1939. In: *Slezský sborník*, roč. 94, č. 1 (1996), s. 45–53; TÝŽ (ed.): Zábor Těšínska v říjnu 1938 a první fáze delimitace hranic mezi Československem a Polskem: Výběr dokumentů. In: *Časopis Slezského zemského muzea, série B*, roč. 46, č. 3 (1997), s. 206–248; TÝŽ: Starcie zbrojne polskiego i czechosłowackiego wojska pod Czacą 25 listopada 1938 roku. In: KOWALSKI, Robert (ed.): *Od Zaolzia po Jaworzynę: Rewindykacje graniczne jesienią 1938 roku*. Nowy Targ, Polskie Towarzystwo Historyczne 2004, s. 69–100; TÝŽ: Obrana Podkarpatské Rusi (říjen 1938 – březen 1939).

K hlavním výsledkům patřily analýzy stavu a úkolů výzkumu i historické syntézy období 1938 až 1945,[5] Mečislav Borák ale představil i řadu dosud neznámých příběhů a událostí z těchto let.[6] V letech 2001 až 2006 jako člen a předseda odvolací komise pro odškodnění totálně nasazených při České radě pro oběti nacismu a Česko-německém fondu budoucnosti připravil zásadní studie o nuceném pracovním nasazení Poláků do třetí říše a o takzvaných polenlágrech, o průběhu odškodňování informoval později odbornou veřejnost na stránkách *Soudobých dějin*.[7] V jeho tvorbě však zřetelně vyvstávají i další témata spojená s Těšínskem v různých obdobích, jako například československo-polský spor o Těšínsko v letech 1918 až 1920[8] nebo proměny československo-polských a česko-polských vztahů na Těšínsku.[9]

In: GONĚC, Vladimír (ed.): *Česko-slovenská historická ročenka 1997.* Brno, Masarykova univerzita 1997, s. 165–178.

5 Viz např. TÝŽ: Těšínsko v letech 1938–1945. In: BORÁK, Mečislav – GAWRECKI, Dan: *Nástin dějin Těšínska*. Ostrava – Praha, Advertis – Výbor pro územní správu a národnosti České národní rady 1992, s. 102–117. Polský překlad: Śląsk Cieszyński w latach 1938–1945. In: BORÁK, Mečislav – GAWRECKI, Dan: *Zarys dziejów Śląska Cieszyńskiego*. Ostrawa – Praga, Advertis – Komitet Czeskiej Rady Narodowej 1992, s. 102–117; TÝŽ: Těšínské Slezsko v rámci okupovaného pohraničí v letech 1938–1945. In: RADVANOVSKÝ, Zdeněk (ed.): *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*, sv. 11. Ústí nad Labem, Univerzita J. E. Purkyně 2006, s. 83–135; TÝŽ: Stav výzkumu dějin českého Slezska v období let 1938–1945. In: TÝŽ (ed.): *Slezsko v dějinách českého státu: Sborník příspěvků z vědecké konference, pořádané pod záštitou prezidenta České republiky Václava Havla u příležitosti 50. výročí Slezského ústavu SZM v Opavě*. Šenov u Ostravy, Tilia 1998, s. 283–291; TÝŽ: České Slezsko 1938–1945. In: GAWRECKI, Dan a kol.: *Dějiny Českého Slezska 1740–2000*, sv. 2. Opava, Slezská univerzita 2003, s. 369–404.

6 TÝŽ: Oskar Schindler ve službách abwehru na Ostravsku. In: *Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*, č. 21. Ostrava, Profil 2003, s. 246–262; TÝŽ: Rozvědčík z Ostravy u Hitlerova „Vlčího doupěte“: Neznámé válečné osudy Jana Borovce (1923–1944?). In: *Ostrava: Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy*, č. 26. Ostrava, Profil 2012, s. 50–81 aj.

7 TÝŽ: Nucené nasazení Poláků na práce do Říše v letech 1939–1945 (s přihlédnutím k Polákům z Těšínska). In: *Slezský sborník*, roč. 99, č. 2 (2001), s. 95–108; TÝŽ: Tábory pro Poláky ve Slezsku (1939, 1942–1945). In: PAŽOUT, Jaroslav – KOKOŠKA, Stanislav – KOKOŠKOVÁ, Zdeňka (ed.): *Museli pracovat pro Říši: Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech 2. světové války. Sborník ze semináře konaného ve Státním ústředním archivu v Praze dne 2. dubna 2004*. Praha, Státní ústřední archiv 2004, s. 124–137; TÝŽ: Klopotná cesta: Odškodňování nacistických obětí v evropských zemích. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 1 (2009), s. 177–182.

8 BORÁK, Mečislav – ŽÁČEK, Rudolf: *Ukradené vesnice: Musí Češi platit za 8 slovenských obcí?* Český Těšín, Muzeum Těšínska – Sfinga 1993; BORÁK, Mečislav: „Únos“ Andreje Hlinky: Tajná akce polské rozvědky z roku 1920. In: *Těšínsko*, roč. 39, č. 4 (1996), s. 7–11; TÝŽ: Konflikt o Śląsk Cieszyński: W czechosłowackiej i czeskiej historiografii. In: BAHLCKE, Joachim – GAWRECKI, Dan – KACZMAREK, Ryszard (ed.): *Historia Górnego Śląska: Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*. Gliwice, Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej 2011, s. 451–455.

9 Viz např. TÝŽ: Památník letecké tragédie v Těrlicku – symbol proměn česko-polských vztahů na Těšínsku v letech 1932–1938. In: *Časopis Slezského zemského muzea, série B*, roč. 51, č. 3 (2002), s. 269–288.

Po roce 1989 se stal Mečislav Borák jednou z nejvýraznějších postav výzkumů politických represí obyvatelstva od konce třicátých do poloviny padesátých let v Československu i ve střední a východní Evropě. Podílel se na rozsáhlém výzkumu internačních forem politické perzekuce v Československu po druhé světové válce, především různých typů táborů a táborových soustav.[10] Stal se průkopníkem bádání o takzvaném retribučním soudnictví a jeho obšírná monografie z roku 1998 byla prvním souhrnným zpracováním této problematiky v české historiografii, o něž se dodnes opírají výzkumy mimořádných lidových soudů.[11] Svébytný tematický okruh představoval výzkum holokaustu a různých forem perzekuce židovského obyvatelstva včetně první deportace evropských Židů v transportech z Moravské Ostravy do Niska nad Sanem v letech 1939 a 1940.[12] Dalším stěžejním Borákovým tématem se stal katyňský zločin z roku 1940 a jeho oběti původem z českých zemí, především Poláci z Těšínska či se vztahem k němu. Po vydání první české monografie o tomto zločinu i první rozsáhlé práce o obětech Katyně z území České republiky v polštině[13] pokračovalo vyhledávání a evidence obětí i zpracování řady dílčích témat, probíhající po roce 2000 jako součást výzkumů československých obětí politických perzekucí v Sovětském svazu.[14] Jeho výsledkem byla v roce 2011 monografie

10 BORÁK, Mečislav – JANÁK, Dušan: *Tábory nucené práce v ČSR 1948–1954*. Šenov u Ostravy, Slezský ústav Slezského zemského muzea v Opavě – Tilia 1996; BORÁK, Mečislav: Internační tábor „Hanke“ v Moravské Ostravě v roce 1945. In: *Ostrava: Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*, č. 18 (1997), s. 88–124; TÝŽ: Fenomén tzv. vojenských táborů nucené práce v Československu a jeho mezinárodní souvislosti. In: *Slezský sborník*, roč. 98, č. 1–2 (2000), s. 78–92.

11 TÝŽ: *Spravedlnost podle dekretu: Retribuční soudnictví v českých zemích a Mimořádný lidový soud v Ostravě 1945–1948.* Šenov u Ostravy, Tilia 1998.

12 TÝŽ: *Transport do tmy: První deportace evropských Židů*. Úvodní slovo Václav Havel. Ostrava, Moravskoslezský den 1994; TÝŽ: *První deportace evropských Židů: Transporty do Niska nad Sanem (1939–1940)*. 2., přepracované vydání. Ostrava – Šenov u Ostravy, Český svaz bojovníků za svobodu, městský výbor v Ostravě – Tilia 2009; TÝŽ: *The first deportation of the European Jews: The transports to Nisko nad Sanem (1939–1940)*. Opava – Šenov u Ostravy, Silesian university – Tilia 2010.

13 TÝŽ: *Vraždy v Katyňském lese*. Ostrava, Petit 1991; TÝŽ: *Symbol Katynia: Zaolziańskie ofiary obozów i więzień w ZSRR*. Czeski Cieszyn, Polski Związek Kulturalno Oświatowy, Zarząd Główny 1991.

14 Viz např. TÝŽ: Katyn dans la mémoire des Tchéques et des Polonais de Silésie. In: *La Nouvelle Alternative*, č. 32 (prosinec 1993), s. 28–31; TÝŽ: Zločin v Katyni a jeho české a slovenské souvislosti. In: ŠESTÁK, Miroslav – VORÁČEK, Emil (ed.): *Evropa mezi Německem a Ruskem: Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty*. Praha, Historický ústav AV ČR 2000, s. 505–522; TÝŽ: Katyňský zločin a jeho oběti z Těšínského Slezska. In: *Časopis Slezského zemského muzea, série B*, roč. 55, č. 3 (2006), s. 218–250; TÝŽ: Záhada katyňských lebek. In: *Acta Historica et Museologica Universitatis Silesianae Opaviensis*, roč. 8. Opava, Slezská univerzita 2008, s. 511–532; TÝŽ: Zbrodnia Katyńska i ofiary z Zaolzia / Katyňský zločin a oběti z Těšínska. In: STEFFEK, Marian (ed.): *Katyń – Pamięć Narodu: Publikacja okolicznościowa z okazji 70. rocznicy zbrodni katyńskiej / Katyň – Paměť národa: Sborník k 70. výročí katyňského zločinu*. Czeski Cieszyn, Stowarzyszenie „Rodzina Katyńska“ w Republice Czeskiej – Kongres Polaków v Republice Czeskiej 2010, s. 3–20; TÝŽ: Spisy ofiar zbrodni / Seznamy obětí zločinu. In: *Tamtéž*, s. 28–47; TÝŽ: Prestuplenije v Katyni i jego češskij

obsahující životopisy téměř pěti set osob zastřelených v roce 1940 příslušníky Lidového komisariátu vnitra (NKVD) v Katyni, Charkově, Tveru, v ukrajinské Bykovni a na dalších místech Sovětského svazu.[15] Zvlášť významná byla zakladatelská role Mečislava Boráka při výzkumu politické perzekuce československých občanů v sovětském Rusku a později Sovětském svazu v letech 1918 až 1956, na němž se podíleli opavští i pražští historici a jehož výsledky byly dosud publikovány v několika sbornících a monografiích a v desítkách studií.[16] Na této problematice je vidět, jak se v Borákově tvorbě jednotlivá témata prolínají a jak z jiného zorného úhlu, na základě nových pramenů a zjištění otevírá další a další otázky. Snad ještě zjevnější je tato kontinuita u posledního velkého okruhu jeho badatelského zájmu, situace polské menšiny a interetnických vztahů v kontextu československo- či česko-polských vztahů v historii i v současnosti.[17]

Dlužno podotknout, že nemalá část uvedených aktivit profesora Boráka byla spojena s Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v.v.i. Tato spolupráce začala v devadesátých letech, kdy vystoupil na řadě konferencí i jiných akcí pořádaných ústavem k tématům odboje a okupace, holokaustu i politických represí. Na přelomu tisíciletí se podílel na výzkumu židovské problematiky a antisemitismu v retribučním soudnictví v rámci grantu Grantové agentury Akademie věd ČR, jehož výsledkem byly dva obsažné sborníky.[18] Naplno se však spolupráce rozvinula až v následujícím

---

i slovackij kontěkst. In: *Katyň* [online] [cit. 2015-10-10]. Dostupné z: *http://www.katyn-books.ru/library/prestuplenie-v-katyni-i-ego-cheshskiy-i-slovatskiy-kontekst1.html*.

15 TÝŽ: *Ofiary Zbrodni Katyńskiej z obszaru byłej Czechosłowacji*. Opava, Slezské zemské muzeum 2011.

16 Viz např. TÝŽ: Českoslovenští občané z území dnešní České republiky perzekvovaní v SSSR. In: TÝŽ a kol.: *Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 38.) Praha, ÚSD AV ČR 2003, s. 7–205; TÝŽ: *České stopy v Gulagu: Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu.* Opava, Slezské zemské muzeum 2003 (2., upravené vydání); TÝŽ: Formy i rozmiar represji wobec Czechów i mieszkańców ziem czeskich w Związku Radzieckim do 1956 r.: Stan badań. In: ROGUT, Dariusz – ADAMCZYK, Arkadiusz (ed.): *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944–1956*. Zelów, Atena 2005, s. 323–341; TÝŽ: *Moskevská pohřebiště: Češi a českoslovenští občané popravení v Moskvě v letech 1922–1953*. Opava, Slezská univerzita v Opavě, Fakulta veřejných politik 2013; TÝŽ: *Zatajené popravy: Češi a českoslovenští občané popravení na sovětské Ukrajině. Z historie Velkého teroru na Volyni a v Podolí*. Opava, Slezská univerzita v Opavě, Fakulta veřejných politik 2014.

17 Viz např. TÝŽ: Problém dvojjazyčnosti na Těšínsku po roce 1990. In: *Človek a spoločnosť* [online]. 2000, roč. 3, č. 1 [cit. 2015-10-10]. Dostupné z: *http://www.saske.sk/cas/archiv/1-2000/borak.html*; TÝŽ: *Očima Poláků: Historie a současnost československo-polských vztahů a polská menšina v Československu v zrcadle polského tisku na Těšínském Slezsku v letech 1989–1992. Komentovaná bibliografie.* (Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis – Supplementa, sv. 9.) Opava, Slezská univerzita v Opavě, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Ústav historických věd 2010.

18 TÝŽ: Mimořádný lidový soud Moravská Ostrava a projevy antisemitismu v jeho spisech. In: TÝŽ (ed.): *Poválečná justice a národní podoby antisemitismu: Postih provinění vůči Židům před soudy a komisemi ONV v českých zemích v letech 1945–1948 a v některých zemích střední Evropy. Sborník příspěvků*. Praha – Opava, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Slezský ústav Slezského zemského muzea 2002, s. 52–78; TÝŽ: Postih provinění vůči Židům před

desetiletí, kdy Mečislav Borák působil jako vědecký pracovník ústavu v rámci Centra pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války. Měl značný podíl na klíčových aktivitách centra, ať už se jednalo o metodické a heuristické problémy vyhledávání a restituce ztraceného majetku,[19] expertní činnost,[20] či prezentaci dosažených výsledků na konferencích a jiných akcích,[21] ale zejména v řadě sborníků, které od vzniku centra až do současnosti editoval.[22]

---

retribučními soudy a komisemi ONV v českých zemích v letech 1945–1948: Výsledky výzkumu. In: *Tamtéž*, s. 363–373; TÝŽ: Spisy mimořádných lidových soudů z let 1945–1948 v českých archivech a možnosti zkoumání židovské problematiky. In: TÝŽ (ed.): *Retribuce v ČSR a národní podoby antisemitismu: Židovská problematika a antisemitismus ve spisech mimořádných lidových soudů a trestních komisí ONV v letech 1945–1948. Sborník příspěvků*. Praha – Opava, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Slezský ústav Slezského zemského muzea 2002, s. 31–58.

19 TÝŽ: Kulturní statky a problémy vlastnictví: Zkušenosti střední Evropy po roce 1989. In: *Terezínské listy*, č. 32. Praha, Památník Terezín – Oswald 2004, s. 85–94; TÝŽ: O restitucích kulturních statků obětí holokaustu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 1–2 (2004), s. 282–299; TÝŽ: Verspätete Gerechtigkeit: Die Restitution von enteigneten Kulturgut in Tschechien. In: *Osteuropa*, roč. 56, č. 1–2 (2006), s. 247–262; TÝŽ: Budoucnost ztraceného dědictví: Dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí druhé světové války. In: *Soudobé dějiny*, roč. 13, č. 3–4 (2006), s. 507–526; TÝŽ: Některé možnosti muzejní identifikace předmětů patřících obětem holocaustu. In: TÝŽ (ed.): *Ztracené dědictví: Příspěvky z „kulatých stolů" na téma dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí II. světové války*. Praha – Šenov u Ostravy, Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Tilia 2006, s. 76–82; TÝŽ: Mezi Ruskem a Německem: Problém „přemístěných" kulturních statků ve střední Evropě v letech 2000–2006. In: *Terezínské listy*, č. 35. Praha, Památník Terezín – Oswald 2007, s. 151–168; TÝŽ: The Identification of Works of Art Belonging to Holocaust Victims and the Possibility of Restoring them to their Original Owners (using the Example of the Silesian Regional Museum). In: Webové stránky vlády ČR [online]. EU2009CZ: Holocaust Era Conference. Prague, June 26–30, 2009, HEA Conference Proceedings, s. 1–7 [cit. 2015-10-10]. Dostupné z: *http://www.holocausteraassets.eu/files/200000251-1b938a2d36/WG_LA_12.pdf*.

20 Byla to například expertíza pro Ministerstvo zahraničních věcí Polské republiky ohledně deseti obrazů ze sbírek Muzea Těšínského Slezska v polském Těšíně, které byly ztraceny za války údajně na území dnešní ČR (2005), expertízy k nalezení a restituci obrazu Karla Lenbacha *Dětská hlavička*, zabaveného gestapem rodině Löw-Beerových z Brněnce (2006), nebo obrazů Josefa Wimmera *Zátiší*, Friedricha Franka *Vídeňské náměstí Am Hof* a *Vídeňská třída Kärtnerring*, zabavených gestapem rodině Pammových z Lanškrouna (2007), expertíza o ing. Ladislavu Jeriovi z Ostravy pro Art Loss Register, Ltd. v Londýně (2008) a desítky dalších.

21 Šlo například o konference „Identifikace předmětů po obětech holocaustu ve sbírkách muzeí a galerií ČR" (Praha 2005), „Budoucnost ztraceného kulturního dědictví" (Český Krumlov 2005) nebo „Holocaust Era Assets" (Praha a Terezín 2009), kde vystoupil v sekci „Uloupené umění". Podílel se i na realizaci výstavy „Návraty paměti: Příběhy majetku obětí holocaustu" (kurátoři Helena Krejčová a Mario Vlček) v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Praze v roce 2009 a na vydání publikací *Návraty paměti* a *Výkupné za život*.

22 V letech 2005–2014 byl editorem patnácti publikací, mj. viz BORÁK, Mečislav (ed.): *The Lost Heritage of Cultural Assets: The documentation, identification and repatriation of the cultural assets of WWII victims*. Prague – Šenov u Ostravy, Documentation Centre for Property Transfers of the Cultural Assets of WWII Victims, Institute of Contemporary History, Czech

Nelze však zapomínat ani na další Borákovy aktivity spojené s ústavními výzkumy represí obyvatelstva v letech 1938 až 1948 či Komunistické strany Československa a bolševismu v Československu,[23] ale zejména se zapojením ústavu do dlouhodobého výzkumu perzekucí Čechů a československých občanů v Sovětském svazu v letech 2003 až 2007.[24] Jako člen vědecké rady Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v letech 2000 až 2006 se také podílel i na řešení koncepčních otázek týkajících se činnosti a perspektiv ústavu.

* * *

Rozsáhlé vědecké a tvůrčí aktivity profesora Boráka dnes zahrnují vedle dvou desítek odborných knih a více než půldruhé stovky studií a článků i účast na řešení téměř čtyř desítek výzkumných projektů a úkolů, studijní pobyty a stáže v řadě zemí i rozsáhlou editorskou, expertní a poradenskou činnost. Jejich organickou součástí je

---

Academy of Sciences – Tilia 2005; TÝŽ (ed.): *"The West" Versus "The East" or The United Europe? The different conceptions of provenance research, documentation and identification of looted cultural assets and the possibilities of international cooperation in Europe and worldwide: Proceedings of an international academic conference held in Poděbrady on 8–9 October, 2013*. Prague, Documentation Centre for Property Transfers of the Cultural Assets of WWII Victims 2014.

23 Jednalo se o projekt vědecké rady Ministerstva zahraničních věcí ČR č. RB 8/20/03 „Zákonná opatření a nezákonné zásahy vůči skupinám obyvatelstva a jednotlivcům v Československu v letech 1938–1948", k jehož výsledkům patřily mj. studie: BORÁK, Mečislav: Osoby souzené u retribučních soudů v nepřítomnosti. In: *Právněhistorické studie*, č. 42, (2012), s. 269–284; BORÁK, Mečislav – JANÁK, Dušan: Československé retribuční soudnictví v letech 1945–1948 a postih německého obyvatelstva u mimořádných lidových soudů. In: *Tamtéž*, s. 239–268. Dále šlo o grant Grantové agentury ČR č. 409/08/1621 „Komunistická strana Československa a bolševismus", do něhož Borák přispěl studií „Odraz propagandy Kominterny v ilegálním tisku ostravských komunistů na počátku II. světové války (1939–1941)". In: KOCIAN, Jiří – PAŽOUT, Jaroslav – RÁKOSNÍK, Jakub (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 8. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. – Dokořán 2011, s. 30–51.

24 Už první výsledky výzkumů z roku 2001 byly prezentovány na konferenci „Osudy československých občanů v bývalém SSSR 1918–1956" v Akademii věd ČR v Praze roku 2002 a v publikaci: BORÁK, Mečislav a kol.: *Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 38.) Praha, ÚSD AV ČR 2003. Na ně navázal projekt Grantové agentury ČR č. 409/04/077 „Formy a rozsah perzekuce Čechů, československých občanů a obyvatel českých zemí v Sovětském svazu (1918–1956)", řešený ve Slezském zemském muzeu v Opavě a v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze, jehož výsledkem byly mj. sborníky: BORÁK, Mečislav (ed.): *Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956): Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, Národním archivem České republiky a Slezským zemským muzeem 30. listopadu 2006 v Praze*. Opava, Slezské zemské muzeum 2007; TÝŽ (ed.): *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*, sv. 1: *Vězni a popravení*; sv. 2: *Váleční zajatci a internovaní. Sborník studií*. Opava, Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita v Opavě 2007.

i publicistická a popularizační činnost. Publikoval více než pět set článků v novinách a časopisech a vystoupil ve více než stovce televizních a sedmi desítkách rozhlasových pořadů, v nichž poutavou formou seznamoval českou i polskou veřejnost nejen s výsledky svých výzkumů, s historickými událostmi či tabuizovanými tématy, ale zprostředkoval jim i zážitky z historických expedic a výprav, které uskutečnil během dvou desetiletí, většinou ve střední a východní Evropě; jedna z nich jej však zavedla až do Latinské Ameriky.[25] Jako scenárista i moderátor připravil půldruhé desítky dokumentárních filmů, z nichž měly mimořádný ohlas filmy *Zločin jménem Katyň* z roku 2007, který získal řadu cen na mezinárodních festivalech a přehlídkách, a o dva roky později film *Zatajené popravy*, pojednávající o pěti stovkách Čechů a československých občanů popravených v Sovětském svazu v době takzvaného velkého teroru.[26] Do povědomí širší veřejnosti se zapsal i jako autor dvou desítek výstav a muzejních expozic, na jejichž realizaci se podílel (například muzejních expozic v Havířově-Životicích a v Památníku II. světové války v Hrabyni či výstavy „Katyń – Pamięć Narodu Polskiego / Katyň – paměť polského národa“, instalované mimo jiné v květnu 2011 v Senátu Polské republiky ve Varšavě). Za svou odbornou i publicistickou činnost získal více než dvě desítky různých ocenění u nás i našich severních sousedů, z nichž připomeňme alespoň Zlatý důstojnický kříž Záslužného řádu Polské republiky, udělený mu v červenci 2001 prezidentem Polské republiky.

Mnohostranné a rozmanité aktivity Mečislava Boráka udivují nejen svou šíří, ale především vzájemnou provázaností, kontinuitou, která mu umožňuje nalézat nové a nečekané souvislosti. Je pro něj příznačné nikdy nekončící hledání historické pravdy, odkrývání mechanismů perzekucí i dávno zapomenutých osudů jejich obětí, snaha připomenout jejich památku a vrátit je tak jejich blízkým a potomkům, hledat v historické paměti kořeny současných konfliktů a snažit se je řešit. V jeho tvorbě se spojuje erudice historika a hluboká znalost každého zkoumaného tématu či problému se zápalem reportéra, vydávajícího se na „místo činu“, a se schopností poutavě zachytit a různými způsoby ozvláštnit výsledky studia minulosti. V současné české historiografii je zakladatelem výzkumů perzekucí obyvatelstva ve střední a východní Evropě ve dvacátém století s mezinárodním renomé a odborníkem na problematiku odškodňování jejich obětí, předním znalcem holokaustu i restitucí ztraceného židovského majetku. Zároveň je neúnavným popularizátorem a propagátorem

25 Připomeňme alespoň „Velkou valašskou výpravu“, při níž v létě 1995 se dvěma společníky prošel pěšky celé pohoří Karpaty po trase dlouhé 1600 kilometrů od Banátu na Dunaji přes Rumunsko, Ukrajinu, Polsko a Slovensko do Moravskoslezských Beskyd s cílem ověřit migrační teorie o původu Valachů, nebo expedici „DEN v Mexiku“, která se v předjaří 1997 vydala po stopách českých exulantů v Mexiku a navázala i kontakty se zdejší českou menšinou.

26 Dokumentárnímu filmu *Zločin jménem Katyň* byly v roce 2007 uděleny cena časopisu *Dějiny a současnost* na mezinárodním festivalu Academia film Olomouc, Grand Prix 2007 na sedmém mezinárodním festivalu v Baru v Černé Hoře a výroční cena na přehlídce Trilobit, v roce 2008 hlavní cena Visegrádská pečeť na třetím festivalu necentrálních studií veřejnoprávních televizí zemí Visegrádské čtyřky a byl přijat na řadu mezinárodních festivalů a přehlídek. Za film *Zatajené popravy* bylo uděleno ostravskému Centru dokumentární tvorby na přehlídce Trilobit Beroun 2009 Čestné uznání Českého filmového a televizního svazu (FITES).

zjištěných poznatků, usilujícím o jejich praktické využití včetně zakotvení v legislativě, odborníkem, na něhož se s důvěrou obracejí lidé i organizace s žádostí o pomoc. A právě tato „zpětná vazba“, za níž se ale skrývají tisíce hodin náročné práce, které zdánlivě nejsou nikde vidět, byla často podnětem pro další bádání. Věřme, že tomu tak bude i nadále a že se můžeme těšit na další Borákovy tvůrčí počiny i spolupráci s ním. Do dalších let mu k tomu přejeme hodně zdraví, sil a elánu.

Profesor Mečislav Borák při tiskové konferenci v Ústavu pro studium totalitních režimů v červenci 2014 (foto www.ustrcr.cz)

Kronika

Československí interbrigadisti a španielska občianska vojna

Martin Počátko

Dňa 23. októbra 2015 sa v reprezentatívnych priestoroch hlavného sálu Senátu Parlamentu Českej republiky vo Valdštejnskom paláci uskutočnila konferencia „Českoslovenští interbrigadisté a španělská občanská válka“. Hoci názov konferencie dával tušiť, že hlavným obsahom príspevkov sa mali stať osudy a úlohy, ktoré zohrali československí interbrigadisti v španielskej občianskej vojne (1936–1939), jednotlivé bloky konferencie presiahli hranice Pyrenejského polostrova a poskytli náhľad na tento konflikt tak z československej, ako i medzinárodnej perspektívy. Hlavným organizátorom spolu s predsedom Senátu Milanom Štěchom bol Český zväz bojovníkov za slobodu, úlohu odborných garantov zabezpečovali Ústav pre súdobé dejiny Akadémie vied ČR, v. v. i., ako i Historický ústav AV ČR, v. v. i. Ako konštatoval mimo iné riaditeľ Historického ústavu Jan Němeček, usporiadanie akcie podnietila predovšetkým absencia systematického a hlbšieho výskumu tejto problematiky v českej historiografii. Konferencie sa okrem záujemcov z odborných i laických kruhov zúčastnili i zástupcovia španielskeho veľvyslanectva, vrátane veľvyslanca Španielskeho kráľovstva v Prahe Pedra Calvo-Sotelo Ibáñeza-Martína, ako i zástupca veľvyslanectva Ruskej federácie v Prahe.

Slávnostného zahájenia konferencie sa ujal predseda Senátu ČR Milan Štěch, ktorý pripomenul, že španielska občianska vojna, od vypuknutia ktorej čoskoro uplynie osemdesiat rokov, bola vôbec prvým veľkým ozbrojeným stretnutím s fašizmom

v Európe, na čo sa dnes často zabúda. Na jeho slová naviazal predseda Združenia priateľov československých interbrigadistov Richard Falbr, ako i predseda Českého zväzu bojovníkov za slobodu Jindřich Vodička. O hudobné navodenie autentickej atmosféry sa postaral študent pražského konzervatória Václav Rendl gitarovým sólom s repertoárom španielskych piesní.

Prvý blok konferencie pod názvom „Španělská občanská válka v mezinárodní a československé perspektivě", ktorého moderátorom bol Jan Němeček, otvoril príspevok profesora Filozofickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe Josefa Opatrného „Španělsko, občanská válka a atlantický svět". Známy odborník na španielske dejiny a kultúru sa v ňom zamýšľal, prečo došlo v Španielsku k vypuknutiu tragického občianskeho konfliktu. Jednou z príčin sa podľa Opatrného stala porážka Španielska vo vojne so Spojenými štátmi na konci 19. storočia, ktorá mala za následok stratu karibských a tichomorských kolónií a s nimi i ilúzie o pretrvávajúcom veľmocenskom postavení španielskeho kráľovstva. Tento stav v medzivojnovom období umocnila politická nestabilita (činnosť anarchistov v Španielsku, atentáty na vrcholných politických predstaviteľov) a zhoršujúce sa hospodárske problémy, najmä po vypuknutí veľkej hospodárskej krízy. Sociálne napätie na počiatku tridsiatych rokov vyústilo do vyhlásenia druhej španielskej republiky v apríli 1931, radikalizáciu a polarizáciu spoločnosti to však nezastavilo. Parlamentné voľby v roku 1936 priniesli víťazstvo ľavicovej koalície, následné revolučné opatrenia novozvolenej vlády a násilné činy militantných skupín na oboch stranách politického spektra spoločnosť ešte viac rozdelili a vyvrcholili zavraždením reprezentanta parlamentnej pravice Calva Sotela republikánskymi gardistami 13. júla 1936. O pár dní nato sa vylodili armádne jednotky generála Franciska Franka v Maroku a po presune na Pyrenejský polostrov zahájili ofenzívu. V následnom konflikte, ktorého koniec je spojený s pádom republiky v apríli 1939, sa angažovali i zahraničné mocnosti. Kým na strane povstalcov stálo Nemecko, Taliansko a Portugalsko, republiku podporoval Sovietsky zväz, Mexiko a medzinárodní dobrovoľníci (vrátane československých interbrigadistov). Ďalšie štáty zastávali politiku neintervencie, ktorej udávali tón Veľká Británia a Francúzsko. Podľa Josefa Opatrného sa hlavnou príčinou pádu republiky stali pravdepodobne spory a priame ozbrojené zrážky medzi rôznymi frakciami republikánov, ktoré nakoniec viedli k víťazstvu povstalcov na čele s generálom Frankom.

Jiří Chalupa z Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici sa v pútavom príspevku „Španělská občanská válka očima současných historiků" zameral na niekoľko základných otázok, ktoré si v súčasnosti kladú historici zaoberajúci sa dejinami španielskej občianskej vojny: Prečo vojna vlastne vypukla? Bola nevyhnutná? Aký mala charakter? Bola to hlavne vojna občianska, alebo skôr súčasť veľkého medzinárodného konfliktu? Skutočne sa všetci Španieli cítili pevnou a nedeliteľnou súčasťou jedného z vojnových táborov, alebo časť populácie nechcela mať s bojujúcimi stranami a ich ideológiou nič spoločné? Prečo vlastne republika prehrala a Franco zvíťazil? Na takto formulované otázky sa referent pokúsil nájsť adekvátne odpovede.

Zaujímavé poznatky o tom, ako československá diplomacia nazerala na občiansku vojnu v Španielsku a ako následný vývoj medzinárodnej situácie ovplyvňoval

československý postoj voči jednotlivým stranám tohto konfliktu, ponúkol Jindřich Dejmek z Historického ústavu Akadémie vied ČR v príspevku „Španělská občanská válka a československá diplomacie 1936–1939“. Kým po vypuknutí povstania proti legitímnej vláde Španielskej republiky v júli 1936 v Černínskom paláci podľa Dejmeka v podstate kopírovali postoj veľkých liberálnych demokracií a oficiálne pristúpili k politike „neintervencie“, sympatie podstatnej časti „hradných“ kruhov vrátane prezidenta Edvarda Beneša sa jednoznačne postavili na stranu republiky, predovšetkým z dôvodu zahraničnopolitických väzieb povstalcov na Nemecko a Taliansko. Tieto sympatie sa prejavovali v dodávkach zbraní republikánom reexportom cez Estónsko, rovnako sa uvažovalo o ďalších zbrojných dodávkach cez Turecko prostredníctvom tureckého atašé v Československu. Od začiatku roku 1938 sa však Československo s ohľadom na vývoj konfliktu, ako i z ekonomických dôvodov, pokúsilo nadviazať polooficiálne vzťahy s frankistami. Po podpísaní Mníchovskej dohody a etablovaní pravicového režimu druhej republiky sa však československá zahraničná politika zásadne zmenila a začiatkom roku 1939 Praha uznala legitímnosť Frankovej vlády.

Prvý blok konferencie uzavrel Dejmkov kolega z Historického ústavu Emil Voráček referátom „Sovětský svaz a španělská občanská válka“. Podľa neho práve krvavý konflikt v Španielsku znamenal pre Sovietsky zväz jedinečnú príležitosť, ako sa uchytiť v geopoliticky významnej časti Európy, a rovnako tak možnosť, ako čeliť vzostupu nacistického Nemecka, ktorý sovietski predstavitelia považovali za bezprostredné nebezpečenstvo pre svoj štát. Aktivizácii politiky Moskvy v španielskej občianskej vojne na strane republikánov napomohlo viacero sprievodných faktorov, od podpory Frankových povstalcov kontingentmi nemeckých a talianskych jednotiek, až po neochotu západných veľmocí účinne zasiahnuť do konfliktu. Sovietska podpora sa realizovala vysielaním kádrových dôstojníkov a vojenských poradcov, ako i veľkými dodávkami techniky a zbraní pre republikánske hnutie cez Mexiko. Súčasne sa Moskva podľa Voráčka pokúšala ovplyvniť politické pomery v Španielsku využívaním rozporov vo vnútri republikánskeho hnutia a prostredníctvom pôsobenia jednotiek Ľudového komisariátu vnútra (NKVD), ktoré prispievali k presadzovaniu stalinských metód ovládania spoločnosti a k prenasledovaniu trockistov, čo v konečnom dôsledku viedlo k oslabeniu pozícií republiky a k spochybneniu účinnosti politiky „ľudového frontu“. Autor príspevku rovnako zhodnotil i význam, ktorý v španielskej občianskej vojne zohrali interbrigády, vrátane samotných československých interbrigadistov.

Po skončení prvého bloku príspevkov sa otvorila diskusia, ktorá sa však vzhľadom na predĺženie jednotlivých vystúpení výrazne zredukovala, čo znemožnilo publiku adekvátne reagovať prípadnými postrehmi a otázkami. Dopoludňajší program ukončil predseda Združenia priateľov československých interbrigadistov Richard Falbr týmito slovami: „Líbil se mi příspěvek pana Voráčka oproti třem ostatním, protože zbývající tři účastníci neřekli o interbrigadistech ani slovo.“

Druhý blok konferencie, nazvaný „Dobrovolníci v soukolí dějin: Boje a životní osudy československých interbrigadistů“, moderoval historik Národného archívu v Prahe Jiří Křesťan a ako prvý v ňom vystúpil Radim Gonda z Múzea Vysočiny v Jihlave s referátom „Postoj československé státní moci k rekrutování dobrovolníků

do mezinárodních brigád ve Španělsku“. Svoju pozornosť zameral na nábory a presuny dobrovoľníkov z Československa do Španielska, ako i na postoje československej vlády a úradov k týmto akciám. Tie boli determinované jednak rozdielnymi pohľadmi jednotlivých domácich politických subjektov na bojujúce strany v Španielsku, a predovšetkým dominantnou spojeneckou väzbou na Veľkú Britániu a Francúzsko. Ich politika neutrality sa však podľa Gondu v reálnom výsledku rovnala blokáde kapacít obranyschopnosti španielskej republikánskej vlády.

Príspevok s názvom „Českoslovenští interbrigadisté jako příslušníci zahraničních jednotek v letech druhé světové války“ predniesol na konferencii Zdenko Maršálek z Ústavu pre súdobé dejiny Akadémie vied ČR. Vychádzajúc z hesla československých interbrigadistov „U Madridu se bojuje za Prahu“, poukázal na previazanosť španielskej občianskej vojny s celkovou hrozbou vzostupu fašizmu v Európe. Zdôraznil pritom, že pádom republikánskej vlády v Španielsku sa boj československých interbrigadistov proti fašizmu neskončil, naopak, simultánne sa preniesol na bojiská druhej svetovej vojny. Maršálka predovšetkým zaujímalo, ako sa pod tlakom okolností i na základe vlastných rozhodnutí v tejto dobe správali bývalí interbrigadisti, ktorí pôsobili v rôznych ilegálnych odbojových hnutiach vo viacerých okupovaných krajinách, ako i v radoch pravidelných vojenských jednotiek štátov spojeneckej koalície. Vo svojom príspevku okrem základného prehľadu danej problematiky načrtol i vybrané problémové okruhy a aktuálne výsledky prebiehajúceho výskumu, ktoré doplnili príklady osudov niekoľkých československých interbrigadistov v čase druhej svetovej vojny.

Chronologicky na predchádzajúce dve vystúpenia nadviazal Jaroslav Bouček z Archívu Ministerstva zdravotníctva ČR s referátom na tému „Osudy československých interbrigadistů po 2. světové válce“. Dôležitým medzníkom pre povojnové osudy interbrigadistov v Československu sa stalo „zostrenie triedneho boja“ v sovietskom mocenskom bloku po politickom konflikte s Juhosláviou, ktoré malo za následok vyhľadávanie a prenasledovanie údajných nepriateľov ľudovodemokratického režimu a agentov imperializmu. „Hon na interbrigadistov“ odštartovalo na začiatku päťdesiatych rokov zatknutie ich súčasného významného predstaviteľa, krajského tajomníka KSČ v Brne Otto Šlinga. Účastníci španielskej občianskej vojny sa stali podozrivou kategóriou, boli hromadne zatýkaní, súdení vo vykonštruovaných procesoch, väznení a niektorí skončili i na popravisku (vrátane Šlinga). Nedôvera straníckeho vedenia voči interbrigadistom podľa Jaroslava Boučka pretrvávala celé obdobie päťdesiatych rokov a ich návrat do politického, ako i profesijného života postupne umožňovalo až politické uvoľňovanie smerujúce k pražskej jari.

O posledný príspevok konferencie sa postaral prekladateľ Jiří Kasl vystúpením „Španělská občanská válka v české překladové literatuře“. V reflexii španielskej občianskej vojny v českej prekladovej literatúre rozlíšil dve hlavné línie, a to preklady básnických a prozaických diel a preklady nebeletristických textov, konkrétne reportáží, esejí a historických prác. Na pomedzí sa nachádzajú spomienky priamych účastníkov, respektíve svedkov bojov španielskej občianskej vojny. České preklady takýchto publikácií sa pritom neobmedzovali len na španielčinu, pochádzajú i z angličtiny, nemčiny i ruštiny. Po skončení druhej svetovej vojny sa záujem o situáciu

v Španielsku v rokoch 1936 až 1939 v českej prekladovej literatúre obnovil, avšak po februári 1948 došlo k jej výraznej ideologizácii a tieto ideologické zretele boli markantné v podstate až do roku 1989. Podmienky pre vydávanie dosiaľ proskribovaných zahraničných diel sa zásadne zmenili na začiatku deväťdesiatych rokov, čo priniesli i nové beletristické a odborné prekladové tituly venované španielskej občianskej vojne, jej súvislostiam a dôsledkom.

Po diskusii, v ktorej referenti odpovedali na otázky z publika, vystúpil so záverečným slovom Richard Falbr. Pri celkovom zhrnutí konferencie si pomohol úryvkom z prejavu Dolores Ibárruri z jesene 1938, ktorý adresovala československým interbrigadistom za ich pomoc v bojoch na strane španielskych republikánov. Jeho reč následne doplnil člen Združenia priateľov československých interbrigadistov plukovník Pavel Vranský. Posledné slová patrili zhodnoteniu konferencie v podaní historika Emila Voráčeka.

Zámer organizátorov poskytnúť hlbší, ucelenejší a erudovanejší náhľad na udalosti španielskej občianskej vojny, ako i na osudy a úlohu československých interbrigadistov v tomto konflikte, bol naplnený. Celkový úspech konferencie nezatienilo ani niekoľko organizačných nedostatkov, ktoré však nie vždy mohli samotní organizátori ovplyvniť. Súčasťou konferencie sa stala i výstava plagátov z čias španielskej občianskej vojny z depozitárov Národného archívu, ku ktorej bol vydaný i sprievodný katalóg.

Kronika

Rekapitulace environmentálních dějin v České a Slovenské republice

Markéta Šantrůčková

Zdá se, že nedávná setkání zainteresovaných badatelů z České republiky, Německa a Slovenska, která se odehrála u příležitosti workshopu „Zelené dějiny? aneb Proč je u nás v environmentálních dějinách tak málo historie“ v březnu 2014 v Brně a na Druhém světovém kongresu environmentálních dějin (*Second World Congress of Environmental History*) v červenci 2014 v portugalském Guimarãesi, rozpoutala širší debatu o environmentálních dějinách ve střední Evropě. Byť na domácí půdě zaznělo, že takto zaměřené přístupy doposud v České republice nezapustily hlubší kořeny, česká účast na světovém kongresu byla velmi hojná a aktivní.[1] V roce 2015 bylo možné na podnětné diskuse navázat na „Workshopu o environmentálních dějinách Česka a Slovenska“, který se konal ve dnech 5. až 7. června 2015 v Kobylí na jižní Moravě. Do malebné slovácké vesnice se sjely více než dvě desítky badatelů a badatelek z České republiky, Slovenska a Německa, aby od pátku do neděle diskutovali o současném postavení environmentálních dějin ve vzdělávání a vědeckém světě zúčastněných zemí, o obecnějších metodologických otázkách s nimi spojených i o možnostech dalšího rozvoje environmentálních studií ve střední Evropě, zejména v České republice a na Slovensku. Diskuse to byly mnohdy bouřlivé, ale vždy věcné a argumentačně vypointované.

1 Viz *WCEH 2014: Book of Abstracts.* Guimarães, University of Minho 2014.

Workshopu se účastnili badatelé z různých oborů, které spojuje zájem o environmentální dějiny a kteří je využívají ve své práci. Jednání bylo zahájeno v pátek odpoledne přednáškou Jiřího Janáče z Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., o teoretických přístupech k environmentálním dějinám. Janáč představil tři základní důvody, proč historická obec v České republice nemá větší zájem věnovat se environmentálním dějinám. Jednak jsou chápány jako marginální obor, a to jak institucionálně, tak diskurzivně. Potenciálním zájemcům o environmentální dějiny z řad historiků v podstatě chybí institucionální báze, na které by probíhalo jejich vzdělávání a bylo organizováno vědecké studium (výjimkou je zejména Ústav pro soudobé dějiny, který řeší velký výzkumný projekt věnovaný přetváření přírody v Československu v padesátých letech dvacátého století). Historická obec se otázkám vývoje životního prostředí věnuje minimálně. Environmentální témata studuje především historická geografie, která je ale v České republice doménou geografů, nikoliv historiků. Další překážkou rozšíření environmentálních studií ve zdejší historické obci je jejich vnímání ve spojení se „zelenou ideologií" jako disciplíny příliš aktivistické. Třetím důvodem, proč environmentální dějiny v české historické obci nezakořenily, je jejich výrazná interdisciplinárnost a využívání některých metodologických přístupů přírodních věd, jež jsou historikům velmi vzdálené. Nejen v České republice, ale i ve světě kolísá pojímání environmentálních dějin historickou obcí od „pouhé" pomocné vědy historické po holistickou disciplínu. Tato neujasněnost a přílišná obsáhlost holistického pojetí je historiografii cizí.

Na přehled stavu environmentálních dějin v České republice, který nastínil Jiří Janáč, navázal Peter Chrastina z Filozofické fakulty Univerzity Konštantína filozofa v Nitře v sobotu přednáškou „Environmentálne dejiny na Slovensku: Minulosť, súčasnosť a perspektívy". Na jednu stranu zhodnotil jejich stav v obou republikách jako obdobný, neboť environmentální dějiny nejsou v České republice ani na Slovensku institucionalizovány a vyučují se v rámci jiných předmětů. Avšak zatímco v České republice jsou významně propojeny s geografií, zejména s historickou geografií a historickou klimatologií, na Slovensku se přece jen více propojují s historiografií. Peter Chrastina rovněž představil převažující témata environmentálního výzkumu na Slovensku, kterými jsou zejména studium změn využívání krajiny a krajinného pokryvu (změny *land use* a *land cover*), environmentální aspekty využívání krajiny a rekonstrukce historické krajiny. Jsou to tedy obdobná témata, která převládají i ve výzkumu v České republice.

Environmentální témata jsou ve středoevropských zemích i přes institucionální neukotvenost poměrně intenzivně studována a věnuje se jim řada badatelů. Právě rozmanitost přístupů a témat zkoumaných v rámci environmentálních dějin ve střední Evropě byla demonstrována během soboty. Celý den začal diskusí formou *World Café* na téma „Co mohou environmentální dějiny nabídnout jiným disciplínám?". Diskusní skupiny se utvořily a rotovaly kolem čtyř stolů, představujících vždy jednu vědní disciplínu, která má k environmentálním dějinám blízko – historiografii reprezentoval Ľudovít Hallon z Historického ústavu Slovenské akademie věd, geografii Pavel Chromý z Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, historickou klimatologii Jarmila Burianová z Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity a archeologii

Filip Havlíček z Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Nejprve v menších skupinách a potom souhrnně se debatovalo o tom, jak environmentální dějiny souvisejí s výše uvedenými disciplínami a v čem se od nich naopak odlišují v oblasti metodologické i tematické. Velké diskuse vyvolalo definování předmětu studia environmentálních dějin, opomenuty ale nebyly ani metody studia a způsob interpretace pramenů a dat.

Názorně byly různé přístupy, metody a témata studia prezentovány v odpolední posterové sekci. Workshopu se zúčastnili badatelé, kteří vyšli z historie, archivnictví, fyzické i sociální geografie, archeologie a etnografie a kteří při své práci více či méně využívají postupů environmentálních dějin. Několik posterů se věnovalo tradičnímu tématu environmentálních dějin, jímž je ochrana životního prostředí a přírody. Jana Piňosová prezentovala přístupy k ochraně přírody v českých zemích a Československu do roku 1933, výzkum společenských souvislostí ochrany přírody na Slovensku do poloviny dvacátého století představil Ľudovít Hallon. Karol Hollý se věnoval meziválečnému projektu československo-polských přeshraničních přírodních parků, který byl nakonec uskutečněn jen v Pieninách. Do rámce ochrany životního prostředí lze zařadit i příspěvek Jana Dostalíka o ekologicky šetrných urbanistických koncepcích v letech 1918 až 1968. Na rozdíl od příspěvků zaměřených na zachovalé přírodní prostředí, jeho ochranu a přemýšlení o něm se Dostalík věnoval prostředí zcela přeměněnému, jímž je moderní město. Na pomezí dvou velkých okruhů studia environmentálních dějin, ochrany přírody a změn krajiny, stál příspěvek Arnošta Štanzela o budování vodních děl a znečištění vody v Československu a Rumunsku v éře socialismu.

V návaznosti na dlouhou tradici studia *land use* a změn krajiny obecně jsou zejména v českém prostředí rozšířena témata, která se věnují přímo proměnám krajiny či jejích specifických částí, případně proměnám vnímání krajiny. Změny zejména lesní krajiny v Prievidzské kotlině v dlouhém časovém období přiblížil Peter Chrastina. Na les a lidské aktivity v něm v minulosti se zaměřil i příspěvek Veroniky Kucrové a Jana Stachury. Nejen fyzické proměny, ale i vnímání krajiny studoval Jiří Woitsch na příkladu vysídlené a částečně znovudosídlené krajiny Tachovska. Markéta Šantrůčková představila proměny komponované krajiny v okolí Petrohradu u Jesenice a možnosti studia těchto specifických a výjimečně dobře dokumentovaných krajin.

Již dlouhou tradici má v České republice studium historické klimatologie, jehož centrum se nachází na Masarykově univerzitě v Brně. Přístupy a výsledky historické klimatologie představila Jarmila Burianová. Nejen na klimatická, ale i jiná přírodní rizika v minulosti je zaměřen projekt Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, který je výjimečný úzkou spoluprací geografů a historiků při studiu dat a jejich interpretaci ve vztahu ke krajině a jejím proměnám. Geografickou část společného projektu prezentoval Pavel Raška, historickou pak Vilém Zábranský. Kulturně-environmentálním souvislostem se ve svých příspěvcích věnovaly Pavla Šimková a Klára Woitschová. Šimková poukázala na kulturní a environmentální aspekty české pivní kultury, Woitschová studovala přírodní (zejména rostlinné a živočišné) motivy středověkých pečetidel, které však pro svou typizovanost neodrážejí

tehdejší vztah člověka a přírody. Příspěvkem z oblasti archeologie bylo představení odpadového hospodaření paleolitických předků v podání Filipa Havlíčka.

Závěr sobotního dne, naplněného intenzivními diskusemi, byl věnován otázce „Jak dál?“. Hovořilo se o další spolupráci a možnostech pracovních setkání, která by rozvíjela zájem a bádání na poli environmentálních dějin ve střední Evropě. Velkou odezvu nalezla myšlenka, že se středoevropské environmentální dějiny více otevřou světu a Evropské společnosti pro environmentální dějiny (*European Society for Environmental History* – ESEH) bude navrženo uspořádat letní školu environmentálních dějin v České republice v roce 2016.

V neděli byl workshop zakončen exkurzí, při níž byly některé otázky i metody environmentálních dějin demonstrovány v praxi. Exkurze pod vedením Radima Hédla z Botanického ústavu Akademie věd ČR, v. v. i., byla zaměřena zejména na ekologické aspekty kulturní krajiny a její účastníci navštívili dvě lokality. Nejprve je cesta vedla na svahy Děvína na Pálavě, kde se zachovaly pozůstatky výmladkového lesního hospodaření a na ně navázaná flóra, druhá procházka směřovala ke Křivému jezeru, mrtvému ramenu Dyje s pozůstatky lužních lesů a vlhkých luk.

Velký dík patří organizátorům workshopu za vytvoření stimulující atmosféry i za perfektní zvládnutí celého programu, ve kterém byl dostatek času na to nejdůležitější – již zmíněné podnětné diskuse a navazování vzájemných kontaktů. Jmenovitě je nutné zmínit Janu Piňosovou z Rýnské univerzity Bedřicha Viléma v Bonnu, Pavlu Šimkovou z Centra Rachel Carsonové v Mnichově a Arnošta Štanzela z Univerzity Ludvíka Maxmiliána v Mnichově. Poděkování rozhodně patří i vinařství Bukovský za výborné zázemí, které celý víkend poskytovalo, a Leoši Jelečkovi za zprostředkování přínosných kontaktů. Nezbývá než si přát, aby se obdobná setkání stala tradicí.

Anotace

DOLEČEK, Jiří: *Popraviště aneb Zpověď volyňského Čecha.* Praha, Toužimský a Moravec 2014, 162 s., ISBN 978-80-7264-148-2.

Nebylo patrně možné dát výstižnější název publikaci seznamující s pohledem těch, kteří museli za druhé světové války snášet teror Ukrajinské povstalecké armády (UPA). Podtitul naopak přesně charakterizuje autorův cíl. Sepsáním vzpomínek se chtěl Jiří Doleček (narozen 1933) „vyzpovídat" z traumatu, které jako dítě zažil na dnešní západní Ukrajině, na území zvaném Volyň. Jeho předci tam přišli po roce 1868, aby získali, čeho se jim v českých zemích nedostávalo – lepší živobytí.

Generace Jiřího Dolečka nepatřila k těm, které měly šťastné a bezstarostné dětství. Autorovu dětskou lásku spolu s její rodinou zavraždili banderovci jenom proto, že pocházela ze smíšené ukrajinsko-polské rodiny. Autor sám zase jen zázrakem přežil popravu spřátelené rodiny, u které byl zrovna na návštěvě. Důvodem pro její likvidaci bylo, že dcera chodila s příslušníkem Rudé armády. To by se možná banderovci nikdy nedověděli, protože dívka nebydlela s rodiči. Nedomyslela však možné následky, když svého milého přivedla domů představit. Banderovci se obávali, že mu dívka bude vyprávět o jejich činnosti, a proto celou rodinu pro výstrahu postříleli.

Podobných tragických událostí zaznamenal Doleček více. Až neuvěřitelně působí příběh o prodeji huspeniny z bezprizorných dětí či o dívence, které prořízli oči žiletkou za to, že usvědčila zloděje. I kdyby se jednalo jen o fámy, svědčily by o tom, v jakém děsu tehdy lidé žili. Realita však bohužel mnohdy překračovala i hrůznou fantazii. Kromě líčení otřesných zážitků ovšem Dolečkovo vyprávění umožňuje nahlédnout do běžného života českých rodin na Volyni před druhou světovou válkou a v čase válečném.

Kniha neobsahuje pouze vzpomínky z dětství, Doleček se je snaží zasadit do širších historických souvislostí. Nejprve se zmiňuje o důvodech, proč Češi odcházeli na Volyň, a líčí, jak zde žili. Nepředkládá však odborný výklad, nýbrž pouze svůj osobní pohled, který ne vždy koresponduje s historickými fakty. Doveden je do roku 1941, poté následuje kapitola věnovaná Ukrajině, Stěpanu Banderovi a jeho hnutí. Teprve s poslední kapitolou se ocitáme v období historiky označovaném jako „volyňský masakr", do nějž spadá autorovo dětství.

Doleček se nevyhýbá tématům, o kterých pamětníci příliš často nehovoří. Vrací se například k vítání armády nacistického Německa, jehož se sám zúčastnil. Pro velké sedláky totiž německé tažení představovalo záchranu před vysídlením na Sibiř, které po sovětském obsazení západní Ukrajiny

v důsledku paktu Molotov–Ribbentrop již mnohé z nich postihlo. Ve vzpomínkách na činnost banderovců Doleček popisuje pouze události, které sám zažil nebo jež se staly v bezprostředním okolí jeho rodné obce Hlinsk. Dodejme, že z této obce bylo zavražděno více než dvacet osob pocházejících z českých nebo smíšených rodin. Mezi oběťmi banderovského teroru byla například učitelka Anastazie Buchalská, kterou ukřižovali na vratech sedlářství pana Kříže, kde bydlela. Z její rodiny přežil pouze manžel, který byl příslušníkem 1. československého armádního sboru v Sovětském svazu a v jeho řadách se podílel na osvobozování Československa.

Autorovi se podařilo vyplnit citelnou mezeru v bibliografii děl o volyňských Češích. Ta se od konce druhé světové války soustředila především na zachycení dějin českých osad na Volyni. Osudy české minority na Volyni uceleně zmapoval však až nedávno brněnský historik Jaroslav Vaculík v dvoudílných *Dějinách volyňských Čechů* (Praha – Brno, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel 1997 a 2003). Stranou přitom zůstaly snahy o vydání vzpomínek přímých účastníků těchto událostí, s výjimkou aktivit volyňského Čecha Václava Širce, který v publikaci *Minulost zavátá časem* (Louny, Okresní výbor Československého svazu protifašistických bojovníků 1987) zaznamenal svědectví svých krajanů a zároveň druhů ve zbrani z řad příslušníků 1. československého armádního sboru v SSSR. Na situaci na Volyni v letech druhé světové války kromě toho pamětníci vzpomínají v dodatečně sepsaných kronikách svých rodných osad a také na stránkách *Zpravodaje Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel*. Činnost banderovců je v těchto pramenech přitom zmiňována většinou jen okrajově. Ani současná ukrajinská historiografie se nacionálně či rasově motivovaným vraždám v duchu banderovského hesla „Ukrajina musí být čistá jako kapka slzy“ příliš nevěnuje.

Dolečkova kniha, nesoucí stejný název jako legendární román Čingize Ajtmatova, jeden z ikonických textů Gorbačovovy perestrojky, nepochybně osloví historiky soudobých dějin, zájemce o dějiny Ukrajiny, a zejména o dějiny volyňských Čechů.

Roman Štér

HAVLÍČEK, Dušan (ed.): *Psáno z Říma, psáno z Ženevy: Výběr ze vzájemné korespondence Jiřího Pelikána a Dušana Havlíčka v letech exilu 1969 až 1989.* Olomouc, Burian a Tichák 2013, 334 s., ISBN 978-80-87274-18-7.

Role, již sehráli v historii Československa lidé, kteří si zvolili cestu emigrace po invazi v srpnu 1968, byla po dlouhou dobu opomíjena. V tomto směru měla určitý vliv tendence české historiografie zdůrazňovat kontrast mezi komunistickým režimem a „ostrůvky svobody“ disentu a opozice na úkor jiných subjektů. K tomu je ještě třeba připočítat nedůvěru českého veřejného mínění ve vztahu ke krajanům, kteří unikli před „normalizačním“ režimem a nalezli útočiště na Západě. Tato situace doznala jistých změn až v poslední době. Díky zpřístupnění nových archivních pramenů začali někteří badatelé objevovat rozmanitou činnost představitelů posrpnové emigrace a politický či ideologický vývoj, kterým prošli. V mezidobí vydání vzájemné korespondence historika Viléma Prečana a fyzika Františka Janoucha s Václavem Havlem ukázalo v novém světle vzájemnou souvislost fenoménů exilu a disentu.

Tento rámec je nyní obohacen rozhodnutím novináře a teoretika médií Dušana Havlíčka zveřejnit dopisy, které si během dvou desetiletí vyměnil se svým přítelem Jiřím Pelikánem. Jejich hlavním tématem jsou bezpochyby *Listy*, „časopis československé socialistické opozice“, který Pelikán založil v roce 1971 v Římě a k jehož nejaktivnějším spolupracovníkům Havlíček za svého ženevského pobytu patřil. Komplexně viděno, z korespondence je zřejmá Pelikánova zásluha na ustanovení *Listů* jako nástroje, který by po překonání osobních i politických různic v prostředí exilu umožnil „hájit a rozvíjet naši polednovou politiku a říkat to, co naši lidé doma nemohou“ (s. 13).

Stejně tak evidentní se jeví vliv změn, které se odehrávaly v Československu a na mezinárodní scéně, na směřování *Listů* a na skupinu, jež se kolem nich utvořila. Mezi těmito událostmi nepochybně vyniká ustavení Charty 77, které československý politický exil zaskočilo, jehož důležitost ale okamžitě uznal. Jak s úlevou konstatoval Havlíček, „Charta 77 rozbila mýtus o 'úspěšném završení normalizace'" (s. 134). Od této chvíle časopis *Listy* a lidé seskupení kolem něj začali sloužit tomuto hnutí na obranu lidských práv a rozšiřovali jeho dokumenty, vyzývali k mezinárodní solidaritě se signatáři Charty a zasadili se i o finanční sbírku v její prospěch.

Z korespondence ale již nejsou tak jasné změny v průběhu osmdesátých let, až do epochálního zvratu v roce 1989. V tomto ohledu hraje roli také zvolení Jiřího Pelikána do Evropského parlamentu v roce 1979 za podpory Italské socialistické strany Bettina Craxiho. Pro Pelikána, horlivého předáka posrpnové emigrace, to byl velký úspěch, který mu otevřel nové politické vyhlídky (a to i na italské scéně), současně ale do určité míry odvedl jeho pozornost od *Listů*. Za těchto okolností už nebyla výměna dopisů s přáteli z emigrace tak četná, některé podněty jsou ale důležité. Za zmínku například stojí rozpaky, které v Havlíčkovi vzbudil v druhé polovině 80. let entuziasmus skupiny kolem *Listů* vůči reformním záměrům Michaila Gorbačova – o to více, že se nový generální tajemník Komunistické strany Sovětského svazu vůbec nezdál ochotný přehodnotit sovětský pohled na okupaci Československa. Havlíček zdůrazňoval především rozkol, jenž se vytvořil mezi generací roku 1968 a současnou československou mládeží, „pro kterou je někdejší pokus o reformu socialismu strašně vzdálenou historií, středověkem, ne-li pravěkem. (…) Mám pocit, že tuhle generaci 'naše' politika naprosto nezajímá, že si hledá svou cestu – a pokud s ní nenajdeme styčné body a komunikaci, ádié Márié a přistaneme se svým vlakem na slepé koleji, ne-li na smetišti dějin." (s. 271 n.)

Tato kritika, v mnoha ohledech prozíravá, nebránila politickému spojení Pelikána a Havlíčka ani jejich přátelství. Naopak, jejich vztah poté ještě upevnily události roku 1989 a přenesení *Listů* do vlasti. A právě z té doby je poslední dopis, který máme k dispozici. Několik měsíců před svou smrtí v něm Pelikán ocenil přítelův záměr vydat jejich vzájemnou korespondenci „pro nějaký užší kruh historiků, kteří budou zkoumat problémy exilu a opozice" (s. 307). Můžeme jen doufat, že tento kruh nebude příliš úzký a že historie posrpnové emigrace získá takovou pozornost, jakou si zaslouží.

Francesco Caccamo
(Z italštiny přeložila Magdalena Žáčková)

HORÁČEK, Ladislav – PLACÁK, Petr: *Přece tady nebudeme sedět nasucho: Bilanční rozhovor Petra Placáka s nakladatelem Ladislavem Horáčkem*. Praha – Litomyšl, Paseka 2014, 192 s., ISBN 978-80-7432-568-7.

Každý, komu se aspoň občas dostal do ruky „neprodejný" „akademický list pro seniory" *Babylon*, vytuší, že předložená kniha mu přinese neobvyklý zážitek. Placákovy obsáhlé rozhovory, uveřejňované v tomto časopise, patří k tomu nejoriginálnějšímu, co tento žánr v současné české publicistice nabízí. Petr Placák má cit pro otevírání zajímavých průzorů do duševního světa těch, s nimiž rozmlouvá. Nejde o polemické a konfrontační výslechy, Placák si většinou vybírá lidi „stejné krevní skupiny", sám do vyprávění dotazovaných aktivně vstupuje, doplňuje je o vlastní reflexe a osobní zážitky, vzájemné souznění občas vygraduje chápavým „cha cha cha" (v knize zazní ovšem jen sedmkrát, započteme-li v to jedno „ha ha ha"). Divím se tedy poněkud tomu, proč nebyl „zprvu vůbec nadšený" (s. 7) z myšlenky, že by měl právě on vést rozhovor s Ladislavem Horáčkem. Těžko si představit někoho povolanějšího k tomuto úkolu. Publikace, která byla vydána ke čtvrtstoletí trvání nakladatelství Paseka a neokázale, jaksi „mezi řečí" představena 8. prosince 2014 na oslavě

v pražské restauraci Baráčnická rychta, se zlomyslností osudu stala i bilanční knihou nakladatelovou. Nedlouho po jejím vydání se uzavřel kruh jeho života.

Ladislav Horáček (17. 6. 1947 Praha – 21. 7. 2015 Praha) se zpovídá způsobem, který se podle Placákových slov „podobá vyprávěnkám, historkám či pointám dávaným k dobru ve stolní společnosti“ (s. 8). Nakladatel si vybavuje léta dětství a studia, doplňovaného zásadním způsobem pravidelnými setkáními v hostinci U Modré štiky a v jiných podnicích, připomíná si učitele, spolužáky a známé, glosuje svou profesní dráhu v kulturních institucích a ve Středočeském nakladatelství, ale třeba i v kladenské drátovně. Zastavuje se u svých literárních lásek – tu zazní možná překvapivě dosti tradiční čtveřice jmen Hašek, Poláček, Vančura, Čapek: „Tihle čtyři lidé podle mě tvoří českou literaturu.“ (s. 34) Vedle tohoto čtyřhvězdí, a možná i nad ním, pochopitelně zazáří Josef Váchal. V rozhovoru nechybí vzpomínka na pražské jaro 1968, probleskne reflexe Horáčkova angažmá v Akademické radě studentů a v Hnutí revoluční mládeže (z něhož byl prý ke svému štěstí Petruškou Šustrovou vyhozen ještě před zatýkáním jeho členů jako „buržoazní nacionalista“ – s. 58), objeví se připomínka 21. srpnů 1968 i 1969, Palachova činu a konečně i prožitků z listopadu 1989.

Horáček vzpomíná na budování nakladatelství, vybavuje si požehnaně narůstající produkci. Prvním „pasečím“ titulem byl uhrančivý Váchalův *Krvavý román*, k němuž se v rozhovoru vrací vícekrát. Hovoří o lidech, kteří jej v jeho vydavatelských aktivitách provázeli. Velmi vřele mluví například o historicích, o Pavlu Bělinovi, Petru Čornejovi a dalších, s nimiž ho spojilo pevné přátelské pouto. Otevřeně ale informuje také o éře Vladimíra Pistoria a Jana Macháčka (s. 117 n.), která přinesla nakladatelství nejen ekonomické ztráty, ale především bolestná lidská zklamání. A dopustí se také snadno pochopitelné marnivosti – nad úspěšnými nakladatelskými počiny nebo třeba nad rekonstrukcí Váchalova Portmonea v Litomyšli či zřízením tamější restaurátorské školy. Jde o skutky vskutku olbřímí, při jejichž realizaci musel propojit síly desítek „těch správných“ lidí. Nad *Velkými dějinami zemí Koruny české*, jejichž svazky nakonec čítají dohromady přes čtrnáct tisíc stran kvalitních textů, neváhá Ladislav Horáček přiznat: „To je taková moje velká pýcha.“ (s. 100) Jak by nebyla!

Hovor příjemně plyne v zákrutách, některá fakta si jistě historikové ověří, neboť – jak podotkl Ladislav Horáček na konci knihy – „cokoli je v tomto rozhovoru řečeno, nemusí být pravda“ (s. 146). „Žert ke společnosti, ve které jsem se celý život pohyboval, vždycky patřil,“ přiznává zpovídaný nakladatel (s. 106). A jakže to vlastně bylo s tou slzící paní učitelkou, která dětem ze stupínku sděluje zvěst o smrti milovaného vůdce Stalina? Oba rozmlouvající si uvědomí, že Ladislav Horáček začal do školy chodit až na podzim 1953, tedy půl roku po odchodu sovětského státníka na věčnost. „No, plakala a měla projev. Ale ty vzpomínky jsou tak rozmazaný, že jsem si to možná i vymyslel, že to mohlo být i v nějakém filmu,“ velkoryse připouští nakladatel. „Ono to … autentický je, jen je otázka, jestli zrovna u mě. Pak nám hned umřel Gottwald, takže ten školní start byl ostrý.“ (s. 44 n.) Není to kouzelné?

O fakta ale v knížce tolik nejde, kdo bude hledat v rozhovoru informace pro biografické heslo do slovníku, bude nejspíše zklamán. Jde o představení osobnosti, jaké klasická historiografie zatím moc hodnotit neumí. Umíme změřit úspěch u politiků, u umělců či sportovců, ale Horáčkův životaběh ukazuje kamsi jinam, hlouběji. Při bilanci čtvrtstoletí nakladatelského působení se zamyslí: „Je to naprosto senzační. Nikdo mě nekontroluje a neříká, co mám a nemám vydat. Dělal jsem si, co jsem chtěl. Chtěl jsem vydat knihu, tak jsem ji vydal. To je strašná svoboděnka… Kapitalismus v podobě rodinné firmy, která zaměstnává pár kamarádů, práce založená na důvěře mezi lidmi, práce, která lidi baví, protože má smysl, je to, co mi naprosto vyhovuje.“ (s. 144 n.) A svérázný kapitalista dodá: „Peníze musí být vždy prostředkem k podnikání

a nikdy jeho cílem. Pokud někdo podniká, aby vydělal hodně peněz, a kromě nich po sobě nic nezanechá, žil zbytečně." (s. 146)

Rozhovor Petra Placáka s Ladislavem Horáčkem, doplněný hezkou obrazovou přílohou, vtáhne především pamětníky, kteří žili ve stejné době, chodili do stejných hospůdek a potkávali stejné lidi. Připoutá ale dozajista také zájem profesionálních historiků i širší čtenářské obce, především příznivců dobrých knih. Ano, Ladislav Horáček byl v lecčem samorostle osobitý a břitce vyhraněný – od žádného politika by nikdy nevzal žádné vyznamenání, ale od kardinála Dominika Duky je přijal (s. 105), fandit milované fotbalové Slavii přestal poté, co ji koupil svérázný podnikatel a „pravicový" politik Aleš Řebíček (s. 92), a s nedůvěrou hleděl na (téměř všechny) předlistopadové komunisty. „Devadesát osm procent lidí, kteří byli před listopadem v KSČ, byli křiváci všech křiváků, což se dokonale vyjevilo po listopadu 1989," píše rezolutně v souvislosti s hodnocením jednoho svého bývalého spolupracovníka (s. 118). Jeho charakteristiky některých jednotlivců by věru nemohly zaznít v nedělní dívčí škole. Dodejme, že s Placákem shlížejí spíše skepticky také na akademickou vědu. Pohled do Horáčkova světa, dialogicky umně zprostředkovaný Petrem Placákem, ovšem podle mě navozuje především tázání po smyslu života, otázky po podstatě lidské existence a člověčího štěstí, otázky, které má smysl si stále klást.

Jiří Křesťan

CHERNYSHOVA, Natalya: *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era.* London – New York, Routledge 2013, 290 stran, ISBN 978-0-203-36202-0.

Je příznačné, že kniha začíná sugestivní otázkou „Nebylo něco shnilého ve státě sovětském?" a vtipem o Brežněvovi, jak přivede poprvé do svého sídla matku, ukáže jí luxusní auta, skvělé vybavení na dače a matka se na závěr zeptá: „Co budeš dělat, až se vrátí komunisti?" Autorka tak připomíná rozpor mezi oficiální marx-leninskou propagandou a realitou pohlavárů hromadících pozemské statky, současně se ale opírá o výpovědi pamětníků, kteří považovali éru Leonida Iljiče Brežněva za poměrně příznivou z hlediska lepší dostupnosti předmětů denní spotřeby (samozřejmě v kontextu sovětské reality). Přínosem úvodní části knihy je v každém případě analýza dosavadní literatury k tématu spotřebitelské kultury v Brežněvově éře (1964–1982). Jinak je kniha rozdělena do sedmi kapitol, jejichž názvy dobře korespondují s obsahem.

První dvě kapitoly (Mezi selháním a úspěchem: ekonomika a konzumentská politika v Brežněvově době, Nové definice norem socialistického konzumu) jsou koncipovány více obecně a zabývají se rozsáhlejšími, z hlediska tématu základními pojmy. Autorka studuje problematiku komplexně, neopomíjí vývoj cen, strukturální změny ve výrobě i dovozu a dochází k závěru, že Brežněvova éra sovětskému spotřebiteli postupně vytvořila mnohem přátelštější prostředí s neporovnatelně většími možnostmi než dříve. K pramenům, které používá, patří i vtipy, dokonce analyzuje beletrii nebo filmovou tvorbu a odraz konzumerismu v nich, současně nerezignuje na vymezování používaných termínů. Symbolem zmíněné proměny by mohla být věta z jakési brožury vydané roku 1983, která by se o dvě desetiletí dříve nemohla v oficiálním tisku objevit: „Blahobyt jednotlivce je hlavním cílem stranické ekonomické politiky." (s. 18)

Následující kapitoly jsou mnohem konkrétnější a zabývají se nakupováním včetně neodmyslitelných úplatků či front (Nakupování jako způsob života: zážitky a hodnoty sovětských zákazníků), kdy se konzumerismus ukazuje nejen jako symbol, ale také jako motor ekonomické, a hlavně sociální změny. Autorka neopomíjí generační faktor v přístupu ke spotřebě a definici spotřebitelů (Struktura spotřeby: třída a generace), kdy ukazuje na dynamické změny v závislosti na věku. Následující dvě kapitoly spolu úzce souvisejí: první (Od „skromného"

k „módnímu“: nové postoje k oblečení a módě) pojednává o socialistické sovětské módě, jejím vývoji a střetu se západním, případně jen zahraničním (jugoslávským, československým) světem; druhá (Zavřít dveře před socialismem: nábytek a interiéry) o touze vylepšovat domácnost, která někdy přerůstala do karikatury sebe samé. V závěrečné kapitole (Technologie v domácnosti brežněvovské éry) se jistě pamětníkům připomene fakt, že mít peníze například na televizní přístroj nutně neznamenalo možnost si ho koupit, a že tedy kvalitní spotřební zboží mělo vyšší (nejen) symbolickou hodnotu, než byla jeho nominální cena.

Mnohotvárný konflikt mezi konzumenty, jejich očekáváním, stavem výroby a trhu, propagandou týkající se výkonnosti průmyslu a zároveň zdánlivě všudypřítomným marx-leninským diskurzem vytváří poměrně nepřehlednou situaci, kterou se (pochopitelně) nedařilo rozkrýt ani státem monitorovanému masovému umění (literatura, film, časopisecké vtipy), s nímž autorka operuje; je proto namístě, že využila mnoha jiných pramenů. Zůstává však otázkou, zda se tyto poměry podařilo autorce dostatečně analyzovat na nepříliš velkém rozsahu necelých dvou set stran vlastního textu (nepočítaje v to soupis pramenů a literatury apod.); krátkost (a někdy bohužel i zkratkovitost) této knihy je tak jejím možná jediným zásadnějším neduhem.

Dalibor Vácha

MACEK, Jiří: *Vítězslava Kaprálová*. Autorská spolupráce: Jaroslava Macková a Josef Kaprál. Druhé, rozšířené a upravené vydání. Průhonice, Litera Proxima 2014, 274 s., ISBN 978-80-260-7065-8.

Česká skladatelka a dirigentka Vítězslava Kaprálová (1915–1940) představuje pro hudebního spisovatele Jiřího Macka téma vskutku celoživotní. Monografii o ní mu vydal Svaz českých skladatelů již v roce 1958. Je dobře, že se před nedávnem nechal přesvědčit členy Společnosti Vítězslavy Kaprálové a uvolil se k textu po dlouhých letech vrátit. Výsledkem je monografie doplněná a revidovaná. Autor v ní mohl využít nových odborných prací i memoárových textů (zejména vzpomínek jejího manžela, spisovatele Jiřího Muchy, vydaných pod názvem *Podivné lásky* v roce 1988 v nakladatelství Mladá fronta), ale mohl nahlédnout taktéž do archivních pramenů, jež byly v době psaní první verze knihy neznámé či badatelům nepřístupné. Jde o soubory korespondence, ale také o deníky Vítězslavy Kaprálové, vypovídající o její tvorbě a práci, ale rovněž o jejím osobním vnitřním světě. Kromě fondů archivu hudebního oddělení Moravského zemského muzea v Brně autor využil archivu skladatelčina bratrance Josefa Kaprála i jeho pamětí, jejichž části zakomponoval přímo do knihy.

Existovala ovšem ještě jedna příčina, proč zůstala původní monografie ochuzena o některé informace. Lze to demonstrovat na příkladu, jejž autor popisuje slovy: „O jejím celoživotním vztahu k Bohuslavu Martinů, který se později stal výrazným podnětem zájmu řady publicistů, bylo vhodné vzhledem k žijící paní Charlottě Martinů, se kterou jsme měli v naší republice velmi dobré přátelské vztahy, taktně psát jen velmi citlivě.“ (s. 7) Jiří Macek (ročník 1932) totiž náleží ke generaci, které se dostalo slušného vychování, jehož zásady si většina vrstevníků přenesla přes roky válečné i přes brutalitu počátku 50. let. Ohled na živé lidi dokázal Jiří Macek při psaní první verze monografie nadřadit nad vlastní slávu spisovatelskou. Dodejme, že takt prokázal i při přípravě druhého vydání knihy, kdy již mohl psát o některých skutečnostech otevřeně.

Mackova kniha je poctivým vyprávěním příběhu, což je vlastně docela osvěžující v záplavě biografií všelijak a někdy trochu podivně se vyrovnávajících s (post)moderními metodologickými teoriemi a podněty. Mackův příběh není možná ve všech místech plynulý, občas se zadrhne a vrací, uvízne v tůňkách dlouhých citací, ale svým obsahem je strhující. Knihu autor rozčlenil docela

jednoduše podle míst pobytů Vítězslavy Kaprálové: Brno, Praha, Paříž. Všímá si geneze jejích děl klavírních, vokálních a orchestrálních a podrobně analyzuje podněty ovlivňující její život a tvorbu, neboť je přesvědčen o determinaci člověka realitou, již sdílí s jinými lidmi ve vzájemných stycích. Základní příběh Kaprálové charakterizuje Macek slovy: „Tragédie mládí, které chce život naplnit, tragédie hledání, nepředstavitelného usilovného hledání, a posléze – už na posledním stupni vítězství – znemožnění dokončit a stanovit konečný soud." (s. 9)

Studentka brněnské a pražské konzervatoře, žačka skladatele Viléma Petrželky a dirigenta Zdeňka Chalabaly, poté Vítězslava Nováka a Václava Talicha, kterou posléze na pařížské École Normale de Musique vedl Bohuslav Martinů a dirigent Charles Munch, byla opravdu mimořádným talentem a nevšední osobností. Největší pozornost věnuje autor podrobnému rozboru jejích kompozic a ohlasům na ně i na její vystoupení v roli dirigentky. Zaznamenává též poctivě, jak ji ovlivnily tvůrčí osobnosti, s nimiž se setkávala. Za cenný považuji zejména popis brněnského hudebního prostředí po vzniku Československé republiky (rodinnými přáteli byli např. Otakar Šourek, Vladimír Helfert či Ludvík Kundera) a s tím souvisícího nelehkého vyrovnávání Kaprálové s dílem Leoše Janáčka (zejména s. 37), velmi zajímavé postřehy patří potom české umělecké kolonii v Paříži vpředvečer a na počátku druhé světové války. Opravdové vrcholy knihy ovšem představují s citem napsané pasáže o spolupráci mladé umělkyně se skladateli a učiteli Vítězslavem Novákem a Bohuslavem Martinů. Vítězslava Kaprálová nebyla jen oddanou žačkou, ale dokázala oba tvůrce zaujmout a inspirovat. Kniha ovšem nezapomíná ani na zásadní vliv rodičů, kteří byli prvotními podněcovateli jejího zájmu o hudbu. Poznamenali ovšem duši dcery také vzájemně neurovnaným osobním vztahem.

Brněnský skladatel, klavírista, sbormistr a pedagog Václav Kaprál zůstal pro „Vitulku" rádcem a autoritou ve věcech hudebních. A patrně nejen v nich. Vzešel z nuzných sociálních poměrů a po cestách do Sovětského svazu v letech 1933 a 1936 se stal propagátorem sovětské hudby (srv. s. 21 a 60). Dodejme, že později, před volbami v roce 1946 demonstroval veřejně kladný vztah ke komunistické straně (viz *Můj poměr ke KSČ: Projevy z řad pracující inteligence*. Praha, KSČ 1946, s. 43). Cit pro sociální otázky, obavy z hrozby fašismu, zaujetí progresivně naladěnými tvůrci (například Nezvalovou a Seifertovou poezií), to vše vedlo Kaprálovou k zájmu o levicové koncepty, jež ostatně považovala za slučitelné s láskou k vlasti. Díky autorovu citu pro postižení širších souvislostí skladatelčina osudu přináší kniha některé obecnější podněty pro pochopení vývoje intelektuálů a umělců v meziválečném období a v době ohrožení vlasti fašismem. Současně představuje výzvu k dalšímu zhodnocení vývoje hudební avantgardy u nás (k tomu srv. rovněž Mackovu knihu *Česká hudební avantgarda: Průvodce světem orchestru jedné pozoruhodné epochy*. Průhonice, Litera Proxima 2013, 2. vydání).

Publikace je vybavena soupisem použité literatury a pramenů, jmenným rejstříkem (který vždy důsledně nedodržuje abecední řazení jmen), rejstříkem a chronologickým seznamem skladeb Vítězslavy Kaprálové i anglickým, francouzským, německým a ruským resumé. Čtenář jistě promine drobné nepřesnosti (například chybné uvedení jména Milana Rastislava Štefánika v textu i v rejstříku – s. 232 a 263). Kniha má šanci zaujmout muzikology i historiky a snad podnítí zájem o osobnost skladatelky a lidí jí blízkých. Interes o ni ostatně ve světě neochabuje, jak napovídá kniha francouzského autora Nicolase Dernyho *Vitezslava Kapralova: Portrait musical et amoureux* (Paris, Éditions Le Jardin d'Essai 2015). Její osud je totiž inspirativní, poučný a lidsky dojímavý.

Jiří Křesťan

OPAT, Jaroslav: *Z časů válek a chaosu v Evropě: Vzpomínky a úvahy*. Praha, Ústav T. G. Masaryka 2014, 568 s., ISBN 978-80-86142-52-4.

Obecně prospěšná společnost Ústav T. G. Masaryka (o této instituci naposledy psal Josef Zumr: *Dějiny Ústavu T. G. Masaryka*. Praha, Ústav T. G. Masaryka 2012) se prezentovala pozoruhodnou knihou, jež přináší obsáhlé vzpomínky svého bývalého ředitele Jaroslava Opata, DrSc. (narozen 1924). Ten byl jmenován v březnu 1990 prezidentem Václavem Havlem (tehdy měl ústav statut nadace) na místo zesnulého prvního ředitele Karla Kučery, jenž však ve funkci působil jen jeden měsíc (zemřel na začátku února, tedy ještě před formálním obnovením ústavu v březnu 1990). V roce 1995 se Jaroslav Opat stal ředitelem nově ustaveného Masarykova ústavu Akademie věd ČR (obě paralelně a v symbióze existující instituce veřejnost občas zaměňuje). Zasloužil se o vybudování masarykovského výzkumného a edičního centra, mnohé z jeho podnětů přinášejí plody i v současnosti. Už jen léta 1990–1997 (v prosinci toho roku Opat z funkce ředitele Masarykova ústavu odešel), naplněná nadějemi i trpkými a nečekanými zklamáními, by vydala na samostatnou knihu vzpomínek. Život Jaroslava Opata je však košatější. Díky jeho knize můžeme sledovat pouť pozoruhodného svědka a aktéra druhou polovinou 20. století a počátkem století jedenadvacátého. Je také naším současníkem, s nímž můžeme sdílet dnešní pocity.

Je možno říci, že Pravda navštívila občas Jaroslava Opata dříve nežli ostatní. A lidem takto „obdarovaným“ se nežije lehce. Dějištěm Opatových „let učňovských“ (v jeho případě označení odpovídá, vyučil se truhlářem) je rodná Vysočina. Část druhé světové války prožil jako totálně nasazený ve Vídni, kde zažil ničivé bombardování (viz s. 25). Poznal tvrdou fyzickou práci (již jako pětiletý hoch přišel o maminku), a to formovalo jeho houževnatou povahu a zvyk čelit problémům s otevřeným hledím. A tak Opat neváhal opatřit jednu kapitolu vzpomínek titulkem „Členem KSČ“ a hned jít k jádru názvem její první podkapitoly: „Proč?“ Přesvědčivě tu vysvětluje, v čem byla politika komunistické strany přitažlivá pro mladé lidi, po zkušenostech z velké hospodářské krize a z let boje za národní svobodu.

Vzpomínky Jaroslava Opata přinášejí zajímavou reflexi roku 1956 a prvních pokusů o kritiku stalinismu v prostředí československé vědy (byl v tu dobu učitelem na Vysoké stranické škole při ÚV KSČ). Za velmi cenné považuji líčení trampot s knihou *Dějiny KSČ*. Opat byl pověřen úkolem vypracovat kapitolu o letech 1948–1955, získal přístup k utajovaným archiváliím, ale musel řešit otázku loajality vůči straně. Na poradě 2. června 1959, kde jej zástupce vedoucího oddělení agitace a propagandy ÚV KSČ Jaroslav Kabrhel vyzval, aby svůj text „věrně upravil“ podle platných stranických tezí, reagoval emotivně: „Nikdo mne nepřinutí, abych se podepisoval pod něco, o čem vím, že to pravda není. Tak daleko moje stranická kázeň nesahá.“ (s. 84). Straničtí byrokraté ovšem nakonec kapitolu „očesali“ natolik, že ji za „svou“ už nemohl považovat. Knihu spolu se souběžně vycházejícím *Přehledem československých dějin* Opat charakterizuje slovy: „Byly to práce ideologické, ne vědecké.“ (s. 87) Za cennou „přidanou hodnotu“ výkladu o druhé polovině 50. let pokládám informace o některých komunistických politicích, s nimiž Opat přišel v té době do styku (například o Gustavu Barešovi či Rudolfu Vetiškovi). Lidsky dojemné momenty obsahují črty k miniportrétu tehdejšího ředitele Ústavu dějin KSČ a dřívějšího velitele Státní bezpečnosti Jindřicha Veselého (s. 86 n. a 125–134), jenž v březnu 1964 spáchal sebevraždu.

Obsáhle se Jaroslav Opat věnuje svému obvinění z roku 1961 z účasti v „protistranické skupině“, již údajně vedl nevidomý Klement Lukeš k vyzrazování informací Jugoslávii (s. 91–108), přičemž zpochybňuje věrohodnost některých archivních dokumentů. Zajímavý je samotný popis stranického vyšetřování, v němž sehrál aktivní roli třeba tehdejší tajemník ÚV KSČ pro ideologii Václav Slavík. Výsledkem šetření

bylo Opatovo vyloučení ze strany a ztráta zaměstnání (do roku 1963 dobýval uran v dole v Lešeticích). Návrat k vědecké práci v roce 1964, zkušenosti z osmašedesátého, nové represe na počátku „normalizace“, návrat „k lopatě“ a konečně rozhodnutí z poloviny 70. let věnovat se systematicky i v nepříznivých podmínkách masarykovské problematice, to vše líčí Opatovy paměti. Jejich autor si všímá také polemik v disentu a v československém exilu (podrobně se věnuje například polemice o odsunu Němců – s. 369 n.). Občanskou statečnost osvědčil Jaroslav Opat mimo jiné podpisem Charty 77. Je zajímavé, že přišel s nápadem zorganizovat petici odvolávající se na závěry helsinské konference už v roce 1975, kdy to sdělil Jiřímu Hájkovi a Zdeňku Mlynářovi, a poté o tom mluvil i s Pavlem Kohoutem a Ludvíkem Vaculíkem.

Vzpomínky Jaroslava Opata jsou psány přesvědčivě, faktograficky bohatě a s osobní vervou, typickou pro jejich autora. Pisatel se nespolehl jen na svou paměť a na svůj osobní archiv, konfrontoval je s dokumenty uloženými ve veřejných archivech a využil i odbornou literaturu. Text oživují portréty řady lidí, s nimiž přišel do kontaktu (připomenu alespoň ještě jméno Milovana Djilase, s. 222–231 a 331–336). Opat se nevyhýbá líčení všední reality, ba ani dobovým anekdotám. „Jaký je rozdíl mezi elektrickým vedením s vysokým napětím a vedením KSČ? – Žádný, obojí je životu nebezpečno!“ zní například vtip ze začátku 60. let (s. 118). Nakladatele chválím za zařazení kvalitní obrazové přílohy, bibliografie Opatových prací, sestavené Janou Malínskou (v obsahu je mylně uvedena jako „bibliografie masarykian“), a jmenného rejstříku. Lze očekávat, že vzpomínky Jaroslava Opata zaujmou především historiky a politology.

Jiří Křesťan

SAK, Robert: *Čekej na mne.* České Budějovice – Pelhřimov, Jihočeská univerzita – Nová tiskárna Pelhřimov, s.r.o. 2015, 414 s., ISBN 978-80-7394-493-3 a 978-80-7415-103-3.

Chtělo by se hned na začátku říci, že jedinou potíží předkládaných pamětí je fakt, že se vydání nedožil jejich autor. Na druhou stranu mohou být čtenáři spokojeni s tím, že se Robertu Sakovi i přes nemalé zdravotní problémy podařilo dovést rukopis do stavu, z něhož bylo možno posléze vyloupnout jedno z jeho nejvýznačnějších děl, ač sám se nechal slyšet, že „kdyby bylo jenom po mé vůli, tahle kniha by nevyšla“ (s. 379).

Čtenář může na jejích stránkách sledovat řadu pozoruhodných změn v životě tohoto význačného kulturního historika – geografických (z rodného Charkova do Plzně, Prahy a nakonec do milovaných jižních Čech), politických (od rodinou ovlivněného komunisty přes pochybovače, protivníka režimu z konce 60. let až po nejistého sympatizanta Občanského fóra či pečlivého a docela skeptického pozorovatele proměn ve čtvrtstoletí od sametového převratu) a pracovních (archivář, vydavatelský redaktor, či spíš vydavatel, pomocný slévárenský dělník, vysokoškolský pedagog, ale hlavně, hlavně historik a spisovatel). Robert Sak se ale na čtyřech stech stranách pamětí vyrovnává zejména s příběhem, který se táhne po dobrých sedmdesát let jeho života – s příběhem jeho zdánlivě navždy ztracené a pak znovu snad zázrakem nalezené matky. Pátrání po jeho stopách jej vede do sovětského (ukrajinského) Charkova, Oděsy, meziválečného i válečného Československa, poválečného Sovětského svazu a nakonec do Izraele. Ani mě osobně stále nepřestává fascinovat skutečnost jako vystřižená z pokleslého románu, že svého prvorozeného syna Robika objevila matka prostřednictvím jeho nevlastního bratra (o němž Robert Sak vůbec nevěděl) po desítkách a desítkách roků díky moskevské televizi a ohromné náhodě.

Sakovy paměti se ovšem nezaobírají pouze životním během jednoho nevšedního českého historika (spisovatele!), ale také osudem jeho otce a ztracené matky

i cestami českých dějin a kultury druhé poloviny 20. století. Nebyl by to Robert Sak, aby na několika místech nepozvedl optiku nad rámec „obyčejných“ dějin jednotlivce a nezadíval se třeba na dějiny Židů v Oděse. Přesto nejvíce fascinující části pamětí se týkají na první pohled paradoxní vnitřní svobody zažívané při manuální práci v českobudějovické slévárně (v té době napsal nejen svůj životopis Ladislava Riegera, ale také legionářskou *Anabázi*), a jistě to nebude jen nostalgií, která někdy přichází při pohledu na doby těžké, ale už minulé. Podobně upoutají kapitoly o jeho polistopadových aktivitách na budějovické univerzitě, kdy si jako vyučující dokázal vytvořit srdečné vztahy s řadou studentů, jež nezřídka přerostly v přátelství překračující celé dekády biologického věku (nikoliv však věku duševního).

Důležitou součástí svazku je obrazový doprovod vybraný z rodinného archivu Sakových a přílohy, jež zahrnují Sakovu rusky vedenou korespondenci se ztracenou a opět nalezenou matkou. Doslovem knihu opatřil Vladimír Papoušek, význačný bohemista z Jihočeské univerzity, jehož si Robert Sak velmi vážil. Je příznačné, ale ne uklidňující, že se život Roberta Saka uzavřel s dopsáním jeho pamětí („příběhu Čecha dvacátého století“, abych parafrázoval název jedné z jeho skvělých knih). Není nutné znát Roberta Saka osobně či být detailně obeznámen s jeho knihami, aby si člověk jeho memoárový epilog *Čekej na mne* s potěšením přečetl.

Dalibor Vácha

TOMEK, Prokop: *Balony svobody: Letákové operace Svobodné Evropy 1951–1956*. Cheb, Svět křídel 2014, 175 s. + CD-ROM, ISBN 948-80-87567-55-5.

Jedna z posledních knih historika Prokopa Tomka pojednává velmi komplexním způsobem o propagandistických balonových operacích Svobodná Evropa v letech 1951–1956. Přestože tyto akce zdánlivě tvořily pouze okrajovou epizodu studené války, dosah Tomkovy monografie je mnohem širší. Autor totiž neomezil svůj výzkum pouze na vojenské a technické aspekty sledovaného fenoménu, ale podařilo se mu na příkladu konkrétního média (letáku) zachytit obecnější vývoj exilové propagandy po strategické i obsahové stránce.

Zasílání letáků v milionových nákladech ze základen v Bavorsku na území Československa prostřednictvím balonů představovalo specifickou formu vedení propagandistické války, uplatňovanou v diplomaticky delikátní situaci, kdy se Západ chtěl vyhnout otevřenému vojenskému konfliktu. Proto byl projekt iniciován Národním výborem pro Svobodnou Evropu, jenž se formálně deklaroval jako nezávislá občanská iniciativa, ale ve skutečnosti byl financován vládními kruhy Spojených států. Ze stejného důvodu též nebyla k akci použita letadla, ale mnohem anonymnější balony. Tisíce vypouštěných balonů přitom neplnily propagandistickou funkci pouze díky obsahu shazovaných letáků – již jejich samotný výskyt nad územím Československa byl totiž symbolickým dokladem blízkosti světa za železnou oponou a jeho možnosti zasahovat zcela hmatatelně do domácích poměrů. V tomto směru byly balony účinnější než „nehmotné“ rozhlasové vysílání a vyvolávaly také podrážděnější reakce představitelů režimu (pokusy o sestřelování, neúspěšné mezinárodní protesty, domácí kontrapropaganda).

Tomek ve své knize postupně představuje jednotlivé letákové operace v kontextu jejich záměrů a propagandistického obsahu. Vysílání balonů začalo v srpnu 1951 krátkodobou průkopnickou akcí nazvanou Vítr svobody (*Wind of Freedom*). Na základě získaných zkušeností posléze došlo k přesnějšímu nasměrování tohoto instrumentu a k rozsáhlejší koordinaci jeho nasazení s rozhlasovým vysíláním. Operace Prospero v červnu 1953 proto již reagovala na konkrétní události (protesty obyvatelstva proti měnové reformě) a byla nově zacílena spíše na sociálně nespokojené stoupence režimu než na politickou opozici. Pokračováním

tohoto projektu byla souvislá řada letáků „Svobodná Evropa“, která tak tvořila svébytné periodikum, programově orientované na oslovení dělníků prostřednictvím otázek životní úrovně. Letákové texty již nevybízely k revoluci, ale pouze nabádaly obyvatelstvo k tomu, aby důsledně bralo vládu za slovo a dožadovalo se splnění jejích vlastních slibů. Tato strategie budování tzv. lidové opozice již vycházela z myšlenky gradualismu, tedy z předpokladu, že k odstranění státněsocialistické diktatury nedojde válkou či revolucí, ale postupným polidšťováním režimu.

Balonová aktivita vyvrcholila v květnu 1954 při příležitosti prvních poúnorových voleb do národních výborů. Tehdy byla v rámci operace Veto zahájena systematická kampaň, jež domácí režim veřejně vyzývala ke splnění deseti základních požadavků. Celá akce se zaměřila zejména na dělníky, zemědělce a funkcionáře komunistické strany. Mezi požadavky proto figurovala například emancipace odborových organizací, zvýšení mezd, svobodná volba zaměstnání, možnost volně vystoupit z jednotných zemědělských družstev, rozšíření výroby spotřebního zboží či posílení bytové výstavby. Také grafická stránka letáků se značně zdokonalila a zatraktivnila (objevovaly se na nich básně, karikatury či fotografie).

Zasílání letáků Svobodné Evropy posléze pokračovalo i v následujících letech. Po stránce tematické organizátoři například využívali srovnávání životní úrovně ve východním a západním bloku. Letáky též komentovaly dění uvnitř komunistické strany a zveřejnily například známý Chruščovův projev z 20. sjezdu sovětských komunistů, který byl jinak v Československu obtížně dostupný. Vysílání balonů skončilo v listopadu 1956 v důsledku zklamání z nezdaru polských a maďarských snah o uvolnění sovětského vlivu. Organizátoři balonových operací totiž dlouhodobě čelili kritice, že svými akcemi vzbuzují v domácím obyvatelstvu nepřiměřené naděje na pomoc Západu.

Autor uchopuje sledované téma z mnoha rozdílných perspektiv. Popisuje například technický vývoj balonů – mechanismus na rovnoměrný rozptyl letáků byl založen na postupném vypařování zmraženého plynu. Všímá si rovněž nezamýšlených negativních důsledků projektu – zmiňuje například případy zranění obyvatel způsobené výbuchem vodíku v nalezených balonech či leteckou nehodu údajně zaviněnou kolizí s balonem. A což je obzvláště důležité, táže se též po reakcích obyvatelstva na letákové kampaně. V tomto směru však bohužel narazil na tak výrazný nedostatek pramenů, že mu vůbec zabránil v bližším určení propagandistického vlivu letákových operací. Knihu uzavírá soubor anotací všech dochovaných čísel letáků Svobodné Evropy. Digitální fotografie této (téměř kompletní) řady jsou pak zveřejněny na přiloženém CD.

Jakub Šlouf

Abstracts

Articles

American Policy, the Korean War, and the Lessons of Munich (Part 2)

Petr Mareš

In Part 1 of this article, published in the last issue of *Soudobé dějiny* (vol. 22, 2015, nos. 1–2, pp. 9–29), the author discusses how the lessons from the mistakes of appeasement, including the signing of the Munich Agreement in autumn 1938, were projected in US foreign policy during the Second World War and at the beginning of the Cold War. In Part 2, based on published and unpublished American sources, he considers the influence of this factor on the US approach taken in the Korean War in the early 1950s. He seeks to demonstrate that the decision of the Truman Administration to substantially intervene in this conflict was a direct consequence of the negative attitude to the policy of appeasing an aggressor. This attitude was also shared by the American public, regardless of party affiliation and political sympathies. Arguments based on the rejection of appeasement, however, soon began to be used by the Republicans as ammunition in the election campaign against the incumbent Democrats and the choice of strategy also became a matter of dispute in the choice of strategy on the Korean battlefield after China entered the war. Whereas the White House wished to avoid an unlimited conflict with China, the Commander-in-Chief of the United Nation Command in Korea, General Douglas MacArthur (1880–1964), was in favour of an uncompromising approach and in fact ceased to obey President Harry S. Truman (1884–1972). After being relieved of his command by Truman, MacArthur became the chief critic of his policies and a hero of Truman's Republican opponents. In spring 1951, the Republicans organized a special Senate committee hearing on the circumstances of MacArthur's suspension. The author looks in detail at this exceptional clash in post-war US

domestic politics, which was meant to be triumphantly used against MacArthur, but gradually changed into a debacle in consequence of, among other things, the compelling testimonies of Secretary of State Dean Acheson (1893–1971) and Secretary of Defense George C. Marshall (1880–1959). In his conclusion, the author seeks to demonstrate how other US presidents returned to the 'lessons of Munich', and he argues that these lessons became Truman's lasting political legacy and as such became firmly rooted in American political discourse.

A Peculiar Unity: Gustáv Husák and the Struggles for Power in the Czechoslovak Communist Party, 1969–75

Michal Macháček

This article presents an analysis of Czechoslovak political history of the first half of the 1970s and the question of who would succeed General Ludvík Svoboda (1895–1979) as Czechoslovak President. The emphasis is on the role of Gustáv Husák (1913–1991), who emerged from the political crisis of 1968–69 as the most powerful actor, and was, at the 14th Congress of the Czechoslovak Communist Party, confirmed as General Secretary of the Party. Using Soviet archives, the author points to differences between the individual members of the Party leadership, and particularly to the lack of unity amongst the so-called 'healthy forces'. According to him, it is fair to talk about the disintegration of this bloc, which had been formed during the Prague Spring, into several smaller groups. The secretary of the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party, Vasil Biľak (1917–2014), was, in consequence of this and Soviet pressure, forced to abandon any ambitions to stand at the head of the Party, and had to be satisfied, instead, with the position of Number Two in the Party. The Soviet leadership derived social stability in Czechoslovakia from the firmness of the Czechoslovak Communist Party leadership, and in particular counted on the collaboration of Husák and Biľak, and it made this clear to both men. Svoboda's failing health prevented him from properly discharging his duties as President of Czechoslovakia, but he did not even try to hold on to the presidency, even though, in the interest of political stability, he was confirmed in office in March 1973, and remained something of a temporary solution. The article does not seek to challenge or confirm the hypothesis that he was forced to step down in May 1975; although, in any event, Svoboda was in no condition to have taken this step himself. Husák's efforts to become President kept running up against the question of the accumulation of offices and also the Czech-Slovak national factor, even though, thanks to centrist Czechoslovak policy and support from Moscow, he succeeded in achieving a 'peculiar unity' over this question in the CPCz leadership, so that on 29 May 1975 he became the first, and also the last, Czechoslovak President who was a Slovak. In Czech eyes, however, he remained a Slovak who had, after August 1968, considerably participated in the unfortunate re-imposition of hard-line Communism known as 'normalization', whereas for the Slovak nation he increasingly became a turncoat,

a 'Prague Slovak'. The article is followed by a number of relevant documents and biographical sketches of the Party members who were decisive in Husák's election to the presidency.

An Unwelcome Attempt at Emancipation: The Federal Assembly and the Czechoslovak Revolution of 1989

Adéla Gjuričová and Tomáš Zahradníček

The aim of this article is to chart out the efforts to strengthen the Federal Assembly as the supreme Czechoslovak legislative body during what became known as the Velvet Revolution beginning in late 1989, and to identify and explain the causes of the failure of these efforts. The authors are advocates of the 'new institutionalism', an approach that focuses on the less visible actors and processes, such as implicit customs, values, procedures, and myths, which institutions pass on to each other. In Communist Czechoslovakia, the legislature played a secondary role, and during the watershed year of 1989, the key political debates and negotiations also avoided the legislature; it did not become the stage on which politics were played out, nor even an arena in which to demonstrate who was more powerful. That began to change in late November 1989, after the fall of the old Communist leadership and during the change in political régime. The authors explain the principles of the operation of the Federal Assembly and its political composition, and demonstrate how, in the person of its spokesman, Anton Blažej (1927–2013), the Communist majority began to take action in the Federal Assembly, and came out in favour of the principles of democracy and a fully fledged role for the legislature, and eventually became a possible obstacle to the election of Václav Havel (1936–2011) to the Czechoslovak presidency. Events, however, took a different turn. The Civic Forum became the new centre of power, and achieved the decisive position also in the 'government of national understanding', which was formed in the Federal Assembly, but without the participation of the deputies to that legislature. The Federal Assembly again quickly became dependent on the executive, and its role did not begin to grow until the spring of 1990, after the Civic Forum was represented there by co-opting new deputies.

Places of the Memory of Communism in the Czech Republic: Their Documentation and Interpretation

Oldřich Tůma

The author recapitulates the documentary results of the grant-funded project 'Stories of Places: A Topography of the Memory of the Nation', carried out at the Institute of Contemporary History, Prague, and he outlines their interpretation with

regard to memory studies as a discipline of historical research in its own right. The project entailed research on commemorative events, their actors and victims, from the period of the Communist régime, from 1948 to 1989, in what is today the Czech Republic. This project was inspired by the large German project 'Places of Memory of the Communist Dictatorships' (Erinnerungsorte an die kommunistischen Diktaturen) organized by the Federal Foundation for the Reappraisal of the SED Dictatorship (Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur). As part of the project, places that have been considered sites of memory are defined as those that have been created with the aim of public commemoration, most often as artistic installations with a historical message (such as commemorative plaques, sculptures, monuments, crosses, and inscriptions), and also places that use historical artefacts as a means of education (such as museums and education paths or heritage trails). The places of memory that have been identified and documented are presented to the public in two ways: by means of a regularly updated database called 'Places of Memory of the Communist Dictatorship' (Pamětní místa na komunistický režim; at, so far only in Czech, www.pametnimista.usd.cas.cz), and by means of a specially designed map called 'Shifts in Memory: A Topography of the Contemporary Memory of the Nation and Reflections on It' (Posuny paměti: Topografie soudobé paměti národa a její reflexe'; for the texts, so far only in Czech, see www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/2013/06/mapa_Posuny_pameti_data.pdf; for the illustrations, see www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/2013/06/mapa_Posuny_pameti.pdf). This web database comprises more than 600 places of memory, organized from three different perspectives – according to region, theme, and time –, which are discussed in some detail in the article.

The author, with some scepticism, comments on the current boom in concepts and publications about historical memory in the Czech social sciences, and he states that it is not the ambition of this project to include itself in this intensive discourse. None the less, the documentation that has been collected may well be a natural source of contemplating collective memory related to the Communist period of Czech history. From the database it follows that the vast majority of the preserved places of memory have come into being after the Changes beginning in mid-November 1989, and that, in comparison with other periods, what they commemorate is mostly the Communist repression of the 1950s and its victims. In the Czech Republic, however, there are practically no particular regions of the memory of Communism; the means of recalling the Communist past in the individual regions is highly similar from one place to the next, though the actual themes of the places of memory are different. A distinct feature of these places of memory is their spontaneous emergence, usually at a local initiative, and their unusualness in their efforts to achieve the political shaping of the memory of Communism 'from above'. The author then considers in detail how the Prague Spring of 1968 has been reflected in places of memory.

Terror, Failure, Resistance: Conflicting Memories of Armed Resistance to Communism

Markéta Devátá

This article is concerned with the memory and commemoration of acts of armed force which were committed as part of the civilian resistance to the Communist régime in its 'founding period' after February 1948. It focuses on how memory is constituted around this minority form of anti-Communist resistance, particularly by means of memorial sites in the process of their formation in the period before the Changes that began in mid-November 1989 and also afterwards. In the first part of the article, the author looks at armed conflicts at the edge of the Iron Curtain, that is, on the western borders of Communist Czechoslovakia. She seeks to demonstrate that the way of looking at border crossings by people fleeing to the West is still considerably influenced by the memory and commemorative activities of veterans of the former border guards, amongst whom dominates the image of these refugees as internal enemies of the State. The second part of the article is devoted to instances of so-called 'political murder', that is, acts of violence against Communist politicians, which are connected particularly with villages. Most of these stories are gradually being forgotten; society does not want to recall them. An exception, however, is the memory of the sad events in the village of Babice, in the Bohemian-Moravian uplands, in 1951, which has repeatedly been used by politicians. In the third part of the article, the author considers the social discourse about the ethical dimension of armed anti-Communist resistance, which is almost exclusively focused on the atypical case of the group led by the Mašín brothers, and the process of forming the memory of the three resistances (the first, against Austria-Hungary during the Great War; the second, against the German occupying forces during the Second World War; and the third, against the Communist régime during the Cold War). She describes the commemorative activities of the Confederation of Political Prisoners as part of the strategy to bolster the social standing of the third, anti-Communist resistance, and she points to certain analogies between the unchallenged memories of political prisoners and the memories of the former border guards in contemporary historiography.

Occupation, Fraternal Assistance, Devastation: The Soviet Army, 1968–91, in the Memory of Czech Society

Marie Černá

In this article, the author raises the question of what now, more than twenty years later, the 'stay' (*pobyt*, as it was officially called), of the Soviet Army in Czechoslovakia means to the inhabitants of the country. How, she asks, is it recalled in the public space and the mass media, and what images are most frequently evoked in

this connection? Whereas the Soviet-led intervention by troops of the Warsaw Pact countries in August 1968 holds a lasting place in Czech memory and historiography, the subsequent stay of Soviet troops in the country has far fuzzier contours. Though in this connection the term 'occupation' (*okupace*) is regularly used today, there is no simple agreement about its political meaning. In the article, the author seeks to indentify the changes in the communicated meanings of the occupation, when the original nation-wide consensus of its rejection was squeezed out by the reality of officially imposed friendship and the 'twinning' (*družba*) of Czechoslovak and Soviet towns. Under its façade, by contrast, people developed variously accented and motivated attitudes, such as keeping their distance or being accommodating, the plurality of which has largely survived in the collective memory unchallenged to this day. The author, however, points mainly to the fundamental shift in the perception of the stay of the Soviet Army, which took place after the Changes beginning in mid-November 1989, when, the degradation of the buildings occupied by the Soviets and the land that they stand on, and the gradual rectification of this, have become the main topics, rather than related aspects of political power.

The Monument to Freedom and Unity, Berlin: Concerning the Debate about the Need for 'Positive' Monuments in Germany

Tomáš Vilímek

This article relates the still unfinished story of the Monument to Freedom and Unity in Berlin. which is intended to commemorate the great changes of autumn 1989, and it looks at the related German debate about the culture of remembrance in their country. That debate is at present connected mainly with the crimes of Nazism, and people are now heard arguing that in addition to memory and 'negative' monuments Germany also sorely needs to develop 'positive' collective remembrance. One of the specific attempts to make this idea a reality is the Initiative for a Monument to German Unity (Initiative Denkmal Deutsche Einheit), which emerged in the Bundestag in 1998. From it comes the Berlin project discussed here, which, even seventeen years later (unlike the Memorial to the Murdered Jews of Europe), has yet to be built. The author discusses the changes in the conception of the monument and the competition for its design; although the second competition resulted in a winning design, that was not unanimously accepted, and disputes about the monument continue to this day.

Discussion

Hits and Misses in Cloudy Constellations: Five Biographies of Václav Havel

Miloš Havelka

This review article is concerned with the most important recent books about the life and works of Václav Havel (1936–2011) as a key figure of Czechoslovak and Czech history in the last fifty or so years. The books under review are Eda Kriseová, *Václav Havel: Jediný autorizovaný životopis* (Prague: Práh, 2014; published in English as *Vaclav Havel: The Authorized Biography*, trans. Caleb Crain), Martin C. Putna, *Václav Havel: Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století* (V. H.: A spiritual portrait in the context of twentieth-century Czech culture. Prague: Knihovna Václava Havla, 2011), Daniel Kaiser, *Disident: Václav Havel 1936–1989* (Prague and Litomyšl: Paseka, 2009) and *Prezident: Václav Havel* (Prague and Litomyšl: Paseka, 2014), Jiří Suk, *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989* (Politics as theatre of the absurd: V. H. from 1975 to 1989. Prague and Litomyšl: Paseka, 2013), and Michael Žantovský, *Havel* (Prague: Argo, 2014). Havelka seeks to identify not only the strength and weaknesses of these biographies, but also the discontinuities and continuities of Havel's thinking, the successes and failures of his politics, and the many dimensions of his personality, which the authors have to various degrees succeeded in conveying. First of all, he summarizes the publications and puts them into the context of criticism of Havel's thinking and politics since the 1960s, and especially from the 1990s onward, which has been articulated from different, often contradictory, intellectual and political positions. He then moves on to the books under review.

Eda Kriseová, a writer, dissident, and later a colleague of Havel's at Prague Castle, calls her biography (essentially a re-edition of the 1991 publication) a 'dissident romance'. She portrays Havel as a positive hero of times past and as a model for the present. Whereas in the early 1990s, according to Havelka, her biography largely fulfilled its purpose, which was quickly to familiarize the reader with Havel and his ideas, considering the needs of the times, it now seems too personal and superficial.

In his biography of Havel, the literary historian Martin C. Putna, who for some time was also the director of the Václav Havel Library in Prague, thoroughly and sometimes inventively explores the spiritual roots, inspirations, and connections of Havel's thinking and attitudes. This enables Putna to make some interesting links between family tradition and national culture, and between purely individual horizons and efforts and influence on a large part of society. He builds grand interpretations in his interpretations, and presents them in a readable way, but his portrait, according to the reviewer, remains too one-sided and fails to show Havel's personality in something at least approaching its entirety, from which it be would then be possible to convincingly explain a number of aspects of his decision-making and conduct.

The two volumes of the biography by the journalist Daniel Kaiser are, in comparison with the other works, the largest, in terms of what they cover, but, according to the reviewer, they are the least straightforward. Kaiser primarily concentrates on politics, which seems rather one dimensional, and his efforts to achieve objective completeness and be above the fray, together with his endeavour not to omit anything important or interesting, collide with his own implicit political convictions. In the process, he tends simply to describe events and arrange them, disrupting the narrative with the repetition of some worn-out journalistic platitudes. Nevertheless, he makes good use of some hitherto neglected or unknown material.

The book by the historian Jiří Suk is not a biography in the true sense of the word. Rather, it is a penetrating work of history and political science, which does not over simplify, but instead presents a telling and compelling picture of a politician in the maelstrom of history. Among the strong points of Suk's interpretations is the fact that he structures meanings, often with the help of his own meta-historical concepts. He puts his findings into new contexts, and usefully takes into account previously neglected material about the dissidents, which he has found in the files of the State Security Services (Státní bezpečnosti – StB).

In his biography, published in Czech, English (*Havel: A Life*. London: Atlantic Books, 2014), and other languages, the former translator, politician, diplomat, and now director of the Václav Havel Library, Michael Žantovský depicts, according to the reviewer, Havel's personality in much more contoured and balanced way than the previously discussed authors have done. Drawing on his previous experience as a psychologist, together with an intimate personal knowledge of Havel, Žantovský has achieved what his predecessors, who were by and large more interested in politics, did not even really attempt to do – namely, to relate concrete social and political situations to Havel's fundamental convictions about life and art and his intellectual disposition, in order to offer a biographical explanation of Havel's political programme.

History in the Service of the Story: Thoughts on Igor Lukeš's *On the Edge of the Cold War*

Petr Mareš

Lukeš, Igor. *Československo nad propastí: Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948*. Trans. from the English by Jan Jirák and Ladislav Köppl. Prague: Prostor, 2014, 383 pp., ISBN 978-80-7260-292-6.

The book under review is a Czech translation of Igor Lukeš's *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague* (New York and Oxford: Oxford University Press, 2012), whose Czech title translates as 'Czechoslovakia on the edge of the abyss: The failure of US diplomats and secret services in Prague, 1945–48'.

The first of the three reviews, published here as part of the section 'Three Readings of One Book', is conceived on the broader plan of an analysis of US-Czechoslovak relations in the years immediately after the Second World War. The book, according to the reviewer, is the result of extensive research in all of the important American and Czech archives. Moreover, it is to the author's great credit that he conducted numerous interviews with people involved in the described events and has made use of the unpublished manuscripts they provided him with. He offers a highly attractive, indeed gripping, account, thanks to which the reader gets a very good idea of what it was that led to the Communist takeover in late February 1948.

But this picture is neither complete nor balanced. In this work about the failure of US diplomats and the US secret services in Prague, its greatest strength, according to the reviewer, is, somewhat paradoxically, the revealing passages about the activities of the Czechoslovak intelligence services against the US Embassy and its representatives in Czechoslovakia. What is problematic, however, is the interpretations based on insufficient sources, factual imprecision, and careless interpretation or even intentional shifts, which the reviewer exposes by analysing the withdrawal of the US Army from Czechoslovakia, the role of Czechoslovakia in post-war US policy, and the character of the US Ambassador to Czechoslovakia, Laurence A. Steinhardt (1892–1950). Lukeš, according to the reviewer, too readily accepts the idea that Czechoslovakia was of great importance as an American 'testing ground' to determine the possibilities of maintaining friendly relations with the Soviet Union, while he fails to take into account essential shifts in developments. Above all, however, he presents a contrived portrait of Steinhardt as an originally capable and responsible diplomat who, in consequence of professional failures in his Prague mission, ceased to take an interest in Prague events, paying more attention to his private affairs than his ambassadorial duties.

Almost a Historical Novel

Vít Smetana

Igor Lukeš's highly readable but academically uneven *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague* (2012), published in Czech as *Československo nad propastí: Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948* (Prague: Prostor, 2014), according to the reviewer, offers a number of compelling conclusions, but also contains long passages depicting sensational stories of marginal importance, as well as a number of mistakes in its description of events that often took place elsewhere or in circumstances completely different from those the author relates. The reviewer seeks to demonstrate that these errors stem from Lukeš's often insufficiently critical approach to the sources, his neglecting other important documents, and his ignoring a large part of the scholarly literature that has already been published about this topic. Though the reviewer agrees with the author that the post-war work of the US ambassador to Czechoslovakia,

Laurence A. Steinhardt, had its weak aspects, the reviewer sees Lukeš's criticism as unfounded. On the other hand, he appreciates that Lukeš is the first historian to try to deal more systematically with American intelligence activities in Czechoslovakia immediately after the war and that he brings his depiction to life using personal stories about secret agents and diplomats. The author's skill at presenting the material in a gripping way, but also his tendency to indulge in unsubstantiated story-telling, lead the reviewer to ask whether Lukeš should not perhaps direct his efforts to writing historical novels.

A Failure or the Declining US Interest in Czechoslovakia?

Jan Koura

Igor Lukeš's *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague* (2012), published in Czech as *Československo nad propastí: Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948* (Prague: Prostor, 2014), offers, according to the reviewer, a number of fresh observations and new pieces of information, and it merits praise mainly for charting out the activity of the US secret services in post-war Czechoslovakia, which the author has achieved using largely hitherto unused sources. Nevertheless, Lukeš's claim that for the Americans post-war Czechoslovakia was a laboratory of future European developments, playing a key role for them in that sense, is highly debatable. Though that may have been true in 1945, their interest in Czechoslovakia rapidly waned with the worsening international situation, and two years later their attention was primarily turned to other European countries. The author also considers American public diplomacy and propaganda in post-war Czechoslovakia, which the US Administration, despite the urgings of Ambassador Laurence A. Steinhardt, greatly underestimated, something Lukeš has completely ignored in this work. It is therefore unfair of Lukeš to assign all of the blame for the American approach to Steinhardt.

Reviews

A Different View of the Economic Rebirth of the Countries of the Eastern Bloc

Antonie Doležalová

Myant, Martin, and Jan Drahokoupil. *Tranzitivní ekonomiky: Politická ekonomie Ruska, východní Evropy a střední Asie.* Trans. by Petra Luňáčková, Eva Starobová, Michal

Vintr, Růžena Vintrová, Jana Votápková, and Milan Žák. Prague: Academia, 2013, 577 pp., ISBN 978-80-200-2268-4.

The two authors (a Scottish historian and Czech sociologist) of this publication, which was originally published in English as *Transition Economies: Political Economy in Russia, Eastern Europe, and Central Asia*, Wiley-Blackwell, 2011, present a picture of economic transformation as fundamental institutional change on the wide canvas of the whole post-Communist bloc, basing their research on a wide variety of sources. In this comparative analysis, covering the countries of central and eastern Europe and also the former Soviet Union in the period from the later years of the Communist system to the financial crisis of 2008, they offer explanations for how and why the individual post-Communist countries have developed in various ways, how far they have come in this development, and in what respects the state they have reached differs from their previous economic states and from the economies of the developed capitalist countries. The authors' fundamental contribution to the discussion is a proposed typology of models of capitalism in the post-Communist countries.

The reviewer raises questions about the selection of the countries included in the analyses, the possibilities of their comparison from the viewpoint of various economic indices, and the absence of an analysis of the state of economic theory in the countries under consideration here, which helped to create the possibilities of the transformation strategies and to set their limits.

Science and Scholarship in the Service of the Common People

Jan Randák and Marek Fapšo

Olšáková, Doubravka. *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století.* (Šťastné zítřky, vol. 10.) Prague: Academia, 2014, 678 pp., ISBN 978-80-200-2318-6.

The two reviewers praise this volume, whose title translates as 'Science and Scholarship Goes to the People! The Czechoslovak Society for the Dissemination of Political and Scholarly Knowledge and the Popularization of the Sciences in Czechoslovakia in the Twentieth Century', as a work on a hitherto neglected topic of Communist adult education in which a fundamental role was played by the Czechoslovak Society for the Dissemination of Political and Scholarly Knowledge, which was founded in 1952, and was, from the mid-1960s, operating under the name of the Socialist Academy. In addition to the reviewers' acknowledgement of the wealth of facts presented here and the compelling interpretations of particular topics, they also find conceptual and methodological shortcomings in the work, which, in their opinion, have made it impossible to get more out of the topic. The author has thus failed, they argue, to give a more well-rounded account of the relations between

centralized decision-making and the practical application of adult education at the regional level, and does not provide an answer to the important questions of how Communist adult education was special, and in what respect it was merely following more universal modern efforts to educate the masses.

Trade-union Holidays as a Corrective to the View of Czechoslovak Communism

Peter Heumos

Čornejová, Alžběta. *Dovolená s poukazem: Odborové rekreace v Československu 1948–1968*. (Šťastné zítřky, vol. 13.) Prague: Academia, 2014, 250 pp. + 16 pp. illustrations, ISBN 978-80-200-2363-6.

The reviewer places this book, whose title translates as 'Holidays with a voucher: Trade-union holidays in Czechoslovakia, 1948–68', into the context of research on social history, which has in recent years considerably changed Czech research on the Communist period, after two decades of being fundamentally under the influence of the concept of totalitarianism. The book, according to the reviewer, is outstanding in that it presents a detailed, reliable, clear, and convincing discussion of an important aspect of everyday life in Czechoslovakia from the Communist takeover in late February 1948 to the Prague Spring of 1968. The author clearly demonstrates how trade-union holidays changed over the long-term, and soon ceased to be understood as merely a privilege for deserving workers, becoming instead a matter entirely of the masses. She thereby elucidates how, under pressure from below, ideological proclamations related to productivism and the mania for the big ultimately came to nothing.

The Role of Violence in the Last Phase of the Communist Dictatorship

Karel Hrubý

Sabrow, Martin (ed.). *1989 und die Rolle der Gewalt*. Göttingen: Wallstein, 2012, 428 pp., ISBN 978-3-83-53-1059-9.

This volume of essays came out of a lecture series organized by the Zentrum für Zeithistorische Forschung, Potsdam, in 2009, which sought to explain the demise of the Communist régimes of central and Eastern Europe in late 1989. The reviewer, in a thematic cross-section, presents the contents and main ideas of the individual articles, more than half of which are about various aspects of the collapse of the Communist dictatorship in the German Democratic Republic. The articles confirm that although violence was an integral element of the system right to the end, because

of its internal weaknesses and the reform policies of the Soviet Union it could no longer forestall definitive collapse, and the Party élites, with the exception of those in Romania, did not even try to use force to its full extent. The range of topics in the volume, however, does not include the role of society, whose democratic elements were an essential factor of the unexpectedly rapid collapse of the dictatorships.

Of the Tower, the Kingdom, and a Writer Who Disappeared

Jiří Křesťan

Papoušek, Vladimír. *Věž a království: Olga Barényiová – studie o díle*. Prague: Filip Tomáš – Akropolis, 2014, 176 pp., ISBN 978-80-7470-076-7.

The title of the volume under review translates as 'The Tower and the Kingdom: The Works of Olga Barényiová'. Its author, Vladimír Papoušek, is a historian of literature whose main research interest here is the analysis and interpretation of the novels, short stories, plays, and essays of the writer Olga Barényi(ová) (1905–1978). The author looks at the contemporaneous responses to her work and sensitively searches for the connections between her style and modernist literature and other trends in art, while acknowledging that the quality of her works varies considerably. The reviewer sets straight past claims that little information exists about her life, and points out that Prague archives contain a good deal of information that still awaits patient research and verification. Barényiová's identity and fate are veiled in confusion, legend, and mystification, which she herself helped to foster. Among other things, the author rebuts the long-standing claim that she was of noble German-Hungarian origin, and reveals that she was in fact born in a bourgeois Czech family in Kroměříž, Moravia. She published under various names, and as the wife of a Wehrmacht officer later parted ways with the Czech nation, and, shortly after the war, fled to what became West Germany.

A Guide to Protectorate Fashion

Petr Tolar

Burianová, Miroslava. *Móda v ulicích protektorátu: Život – oděv – lidé.* Prague: Národní muzeum and Grada, 2013, 286 pp., ISBN 978-80-7036-397-3 and 978-80-247-5020-0.

The book under review, whose title translates as 'Fashion in the Streets of the Protectorate: Life, Clothes, and People', helps, according to the reviewer, to provide a picture of one of the lesser known areas of everyday life in the Protectorate of Bohemia and Moravia, which lasted from mid-March 1939 to early May 1945.

In a comprehensive way, the author acquaints the reader with styles of dressing in this period amongst the various social strata and for various occasions, as well as the fashion trends and their models, but she also looks at practical concerns about getting clothes and recycling them in circumstances of material shortage and rationing. One of the weaknesses of the publication, according to the reviewer, is that it pays too little attention to gentlemen's fashion, covered in practically only one of its eight chapters.

Cinematic Scenes of a Collectivized Countryside

Vladimír Březina

Slinták, Petr, and Hana Rottová. *Venkov v českém filmu 1945–1969: Filmová tvář kolektivizace*. Prague: Academia and Ústav pro studium totalitních režimů, 2013, 483 pp., ISBN 978-80-200-2302-2 and 978-80-87211-92-2.

In the past twenty-five years or so, the process of collectivization in Czechoslovakia has been discussed by historians from many angles and in great detail. The authors of the volume under review, however, approach the topic differently, considering changes in rural Czechoslovakia in the 1950s and 1960s as they were portrayed by film-makers. The authors consider the remarkable developments in the portrayal of the topic, from primarily ideological propaganda filmed in the early years after the Communist takeover to the many-layered artistic works of the later 1960s, in which film-makers also incorporated criticism of the recent past and tried to consider ethical questions of their times. The reviewer particularly appreciates the chapters concerned with groups of themes in cinematography and analyses of important films of those days, such as religion, the arts, traditional ways of life, family, and the land as the 'soul of the countryside'.

The Yugoslav Jews between the Millstones of the 'Final Solution'

Jan Pelikán

Almuli, Jaša. *Ostali su živi.* Belgrade: Zavod za udžbenike, 2013, 561 pp., ISBN 978-86-17-18265-0.

The author of the work under review comes from a Belgrade family of Sephardic Jews. During the Second World War he was interned in Italian camps. After liberation, he worked as a Yugoslav journalist. Towards the end of his career he returned to his roots, and began systematically to collect Yugoslav Jews' testimony about their lives, particularly during the Second World War. The book under review is the most recent of five publications in which he has compiled these testimonies.

The recollections recorded here are, according to the reviewer, of fundamental importance for the documentation of the lives of members of the Jewish Communities in the Balkans during the Second World War, but they also contain much important information about interethnic and interconfessional links, as well as about everyday life in this part of Europe in the first half of the twentieth century.

How They Voted for the Popes in the Last Century

Marek Šmíd

Šefčík, Marcel, *Konkláve: Pápežské voľby v 20. a 21. storočí.* Trnava: Dobrá kniha, 2013, + 134 pp., ISBN 978-80-7141-765-1.

The volume under review, whose title translates as 'Conclaves: Papal Elections in the Twentieth and Twenty-first Centuries', by a specialist on Church history, considers a topic that has hitherto not been systematically discussed in Czech and Slovak historiography – namely, the changes undergone by the papal conclave in the twentieth century and the beginning of the twenty-first century. According to the reviewer, the author, in his attempt to offer as much information as possible, does not provide a guideline with which the reader, left to fumble blindly, might distinguish between the important and the less important, and he also fails to take into account important foreign publications.

Chronicle

Professor Mečislav Borák at Seventy

Dušan Janák

The author looks back at the career of the historian Mečislav Borák (b. 1945) on the occasion of his seventieth birthday, and discusses a large selection of his publications. He emphasizes Borák's well-rooted regional interests in Těšínsko (Cieszyn Silesia, Těšín Silesia, or Teschen Silesia) and Czech Silesia, which, however, Borák has successfully moved beyond to precisely include the Czechoslovak and international context, as well as linking together micro- and macrohistory. He has always been interested in ordinary people, whose life stories he has put into the larger framework of 'big' history in an interesting and original way. He has repeatedly returned to topics that have interested him, each time coming up with new facts and views, allowing him to review and expand previous conclusions, and to add considerably to our knowledge of these histories. Before the Changes of late 1989,

Borák focused on topics of the German occupation and the resistance to it. Later, he expanded his areas of interest to include research on acts of political oppression against the people of Czechoslovakia and, more broadly, central and eastern Europe, from the late 1930s to the mid-1950s. He was a pioneer in research on the courts of retribution. A distinctive area of his research was his work on the history of the Shoah and various forms of persecution of the Jews. Another of his later key topics was the Katyn massacre and its victims from the Bohemian Lands. From here Borák proceeded to search for, record, and make sense of cases of the political persecution of Czechs and Slovaks in the Soviet Union. His most recent field of research is the Polish minority and inter-ethnic relations in the context of Czechoslovak-Polish and Czech-Polish contemporary history. His academic career has long been connected with the University of Ostrava, the University of Silesia in Opava, the Silesian Museum, also in Opava, and the Institute of Contemporary History, in Prague. Professor Borák has published two dozen specialist books and more than 150 articles. He has participated in at least three dozen research projects, worked extensively as an editor, expert, and consultant, and also written works of journalism and popular history. Of the more than a dozen documentary films he has worked on as a screen-writer and narrator, the film *Zločin jménem Katyň* (A Crime Called Katyn), was particularly well received, and won a number of prizes at international film festivals.

Czechoslovak Volunteers in the International Brigades during the Spanish Civil War

Martin Počátko

On 23 May 2015, in the Waldstein Palais, Prague, the seat of the Czech Senate, a conference called 'Czechoslovak Volunteers in the International Brigades during the Spanish Civil War' was held under the aegis of the President of the Senate Milan Štěch. It was organized by the Czech Association of Freedom Fighters in collaboration with the Institute of Contemporary History, Prague, and the Historical Institute, Prague. Though the name of the event could lead one to believe that it was mainly about the fate of the Czechoslovak volunteers in the Spanish Civil War from 1936 to 1939 and the role they played there, the individual contributions actually went beyond the borders of the Iberian peninsula and provided insight into this conflict from both the Czechoslovak and the international perspective. In the first block of the conference, the papers given discussed the important events in the conflict, considered questions that historians in this connection most often raise today, and looked at the approach taken to the warring sides by the Western powers, the Soviet Union, and Czechoslovakia. The second block was about Czechoslovak participants in the conflict and their often tragic fates during the Second World War and afterwards, particularly after the establishment of the Communist régime, when they became targets of State oppression.

Environmental History in the Czech Republic and Slovakia: A Recapitulation

Markéta Šantrůčková

A 'Workshop on the Environmental History of the Czech Republic and Slovakia' was held in the south Moravian village of Kobylí from 5 to 7 June 2015. It was attended by more than 200 scholars from the Czech Republic, Slovakia, and Germany, to discuss the contemporary state of environmental history in education and academia in these three countries, related general questions of method, and possible future development in this area of research in central Europe, particularly in the Czech Republic and Slovakia. In their papers and during the discussions that followed, scholars from various fields revealed a variety of approaches and topics in environmental history, and also the fact that in the Czech Republic and Slovakia the field has clearly already put down roots.

Contributors

Vladimír Březina (b. 1974) is a Senior Researcher in the Brno branch of the Institute of Contemporary History. His research ranges from the history of the early modern age and regional history to Czechoslovak history after 1945, particularly the agricultural policy of the Czechoslovak Communist Party and the collectivization of agriculture. His publications include *Rytířský stav v Čechách a na Moravě v raném novověku: Rod Bukůvků z Bukůvky od středověku do 20. století* (České Budějovice, 2008) and, together with Jaroslav Pospíšil, *Jankovice: Historie a současnost obce* (Brno, 2011).

Marie Černá (b. 1972), a sociologist, is a Senior Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. Her chief research interest is the history of Czech society from 1945 to 1989, particularly the subject of vetting in the Communist system. She is a co-author of *Prověrky a jejich místo v komunistickém vládnutí: Československo 1948–1989* (Prague, 2012). In recent years she has been involved in the 'Czechoslovakia 38–89' project, making computer programmes presenting students with milestones in Czech and Czechoslovak contemporary history.

Markéta Devátá (b. 1968), a Russianist and historian, is the Academic Secretary of the Institute of Contemporary History, Prague. Her research is on the ideologization of the social sciences in Czechoslovakia after 1945, higher education in the twentieth century, Russian and Ukrainian academic institutions in interwar Czechoslovakia, and places of memory linked with the Communist past in the Czech Republic today. Her publications include *Marxismus jako projekt nové společnosti: Dvě studie ke společenským vědám (1945–1969)* (Prague, 2014) and, with Doubravka Olšáková, Vítězslav Sommer, and Peter Dinuš, *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Prague, 2010).

Antonie Doležalová (b. 1966) is a Docent in the Department of Institutional Economics, at the Faculty of Economics, the University of Economics, Prague, and the

Institute of Economic and Social History, Charles University, Prague. Her areas of specialization are the history of economic policy in the first half of the twentieth century, particularly Czech economic thought, fiscal and monetary policy, altruism, philanthropy, and nationalism and partisan politics in economic policy. She is the author of *Rašín, Engliš a ti druzí: Československé státní rozpočty v letech 1918–1938* (Prague, 2007), *Ekonomie, filantropie, altruismus* (Prague, 2008), and *Politické stranictví a ekonomický zájem* (Prague, 2008).

Marek Fapšo (b. 1988) is a doctoral student at the Faculty of Arts, Charles, University, Prague, and also teaches at an elementary school. His main research areas are modern history and the theory and methodology of the historical sciences.

Adéla Gjuričová (b. 1971) is a Senior Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. Her primary academic interest is change in the ideological discourse of the Czech right-wing from late 1989 onwards. She heads a group researching Czechoslovak parliamentarism in the period of the post-Communist transformation. Together with Jaroslav Cuhra, Jiří Ellinger, and Vít Smetana, she is the co-author of the fourth volume of *České země v evropských dějinách* (Prague and Litomyšl, 2006), a textbook covering the period 1918–2004, and, together with Michal Kopeček, Petr Roubal, Jiří Suk, and Tomáš Zahradníček, she is a co-author of the monograph *Rozděleni minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (Prague, 2011).

Miloš Havelka (b. 1944) is a Professor of Philosophy at the Faculty of Humanities, Charles University, Prague. He also lectures at the Faculty of Arts, Charles University, and at the CEVRO Institute, Prague. For many years he was Editor-in-Chief of *Sociologický časopis* and its English edition, *Czech Sociological Review.* He specializes in the history of sociology, philosophy, historiography, and the problem of knowledge in the social sciences. He is also a translator and editor of the works of Max Weber. Among his many publications is the two-volume anthology with commentary, *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Prague, 1995) and *Spor o smysl českých dějin 1938–1989: Posuny a akcenty české otázky* (Prague, 2006), as well as the monograph *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny 'české otázky' 1895–1989* (Prague, 2001). Some of his articles are published in the volume *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění* (Brno, 2010).

Peter Heumos (b. 1938) read history at the universities of Göttingen, Prague, and Bochum. Before retiring in 2003, he worked for years at the Collegium Carolinum, Munich. His chief research interests are the social movement in the Bohemian Lands from the late nineteenth century onward, the political system in Czechoslovakia, Czechoslovak exiles during the Second World War, society in Communist Czechoslovakia, and, most recently, the workers from the end of the Second World War to the Prague Spring of 1968. In addition to many articles and a number of essay volumes that he compiled and edited, his publications include *Die Emigration*

aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938–1945 (Munich, 1989) and *'Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!' Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968* (Prague, 2006).

Karel Hrubý (b. 1923) is a sociologist. A political prisoner in the 1950s, he has lived in Basle since 1968. In 1983–91, he was Editor-in-Chief of *Proměny*, the arts and politics quarterly of the Czechoslovak Society of Arts and Sciences, published in New York. He was a leading member of the Czech Social Democrats in exile and their last chairman from 1989 to 1993. His main scholarly interest is the sociology of changing political systems in the Hussite period and today. He is the co-editor of many essay volumes, including, with Milíč Čapek, *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (Ann Arbor, 1981). He is the author of *Solidární společenství: Socialistická internacionála 1951–1992* (Prague, 1996).

Dušan Janák (b. 1948) is a Docent in the Institute of Central European History and Dean of the Faculty of Public Policy at Silesian University, Opava. He also works in the Silesian Museum, Opava. His long-term research interests are twentieth-century Czech and Czechoslovak history in the context of central and eastern Europe, particularly in political and economic development, the history of Silesia and Czechoslovak-Polish relations after 1945, and the persecution of the population by totalitarian régimes. His publications include, with Zdeněk Jirásek as co-author, *Sovětští poradci a ekonomický vývoj v ostravsko-karvinském revíru* (Opava, 1996) and, with Mečislav Borák, *Tábory nucené práce* (Opava, 1996), as sole author, *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955: Historické souvislosti, právní základy a politické aspekty* (Opava, 2002), and, most recently, again with Zdeněk Jirásek, *Z historie československých vystěhovaleckých družstev v Sovětském svazu (1923–1939)* (Opava, 2014).

Jan Koura (b. 1984) is a Researcher in the Institute of World History, the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His research is in the fields of contemporary world history, particularly the history of the United States, US foreign policy and transatlantic relations in the twentieth century. He is the author of *Zápas o východní Středomoří: Zahraniční politika Spojených států amerických vůči Řecku a Turecku v letech 1945–1953* (Prague, 2013).

Jiří Křesťan (b. 1957), an archivist and historian, is in charge of Department VI of the National Archives, Prague. His principal area of scholarly interest is the history of Communism and Socialism in the Bohemian Lands, particularly the life and work of Zdeněk Nejedlý, about whom he published *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého* (Prague, 1996) and the large biography *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění* (Prague, 2012). Among his most recent publications is *Případ Václava Talicha: K problému národní očisty a českého heroismu* (Prague, 2014).

Michal Macháček (b. 1986) is a doctoral student at the Institute of Czech History, the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His main research interests are the Communist movement and Czecho-Slovak relations in the twentieth century, particularly the life and work of Gustáv Husák, about whom he has written a book, which is forthcoming.

Petr Mareš (b. 1953), is a historian, diplomat, and former politician. He currently works at the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic as Special Envoy for the Eastern Partnership. In the 1980s and 1990s, he worked as a historian, archivist, and then as head of the Department of American Studies at the Institute of International Studies, the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. From 1998 to 2002, he was a member of the Czech parliament, and from 2002 to 2004 he was Deputy Premier of the Czech Government and Chairman of the Freedom Union party. He then worked in the diplomatic service, including a posting as Ambassador to the Netherlands. As a historian he is concerned chiefly with the history of US foreign policy, the Cold War, and film. In addition to many articles, he published, with Jiří Fidler, *Dějiny NATO* (Prague, 1997).

Jan Pelikán (b. 1959) is a Docent at the Institute of World History, Charles University, Prague. His field of specialization is the modern history of the Balkans, particularly the south Slav area. His publications include *Jihoslovanská krize: Kořeny a souvislosti* (Prague, 1996), *Jugoslávie a východní blok 1953–1958* (Prague, 2001), *Jugoslávie a Pražské jaro* (Prague, 2008), and, as co-author, *Dějiny jihoslovanských zemí* (Prague, 1998).

Martin Počátko (b. 1990) is a doctoral student at the Department of History, the Faculty of Arts, Pavol Jozef Šafárik University, Košice. His research interests are Czechoslovak-French relations from 1945 to 1968, particularly in politics, diplomacy, trade, and the arts.

Jan Randák (b. 1977) is a Researcher in the Institute of Czech History, Charles University, Prague. His academic interests are in nineteenth and twentieth-century Czech history, particularly the years of revolution, 1848–49, and the construction of national stories, historic myths, and national heroes during the Communist régime.

Vít Smetana (b. 1973) is a Senior Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. His research includes the history of international relations and diplomacy during the Second World War and the first phase of the Cold War, particularly the British role and British-Czechoslovak relations. His publications include *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)* (Prague, 2008) and, with Jaroslav Hrbek, the two-volume *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa 1944–1945* (Prague, 2009).

Markéta Šantrůčková (b. 1980) is employed at the Silva Tarouca Research Institute for Landscape and Ornamental Gardening, Průhonice. Her main research interests are historical geography, particularly the changes, development, and values of the historical cultural landscape and historical gardens and parks. She is the author of *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína: Vznik a vývoj parků v Krásném Dvoře, Jemčině, Petrohradě a Chudenicích* (Prague, 2014) and, with Zdeněk Lipský and Martin Weber, *Vývoj krajiny Novodvorska a Žehušicka ve středních Čechách* (Prague, 2011).

Marek Šmíd (b. 1979) is a Researcher in the History Institute of the Faculty of Arts, the University of South Bohemia, České Budějovice. His main research interest is Czech Church history in the context of twentieth-century Europe. He is the author of *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno, 2011).

Petr Tolar (b. 1990) is employed at head office of the Czechoslovak Association of Legionaries (Československá obce legionářská), Prague, where he lectures and organizes exhibitions. His research is mainly on the period of the Second World War, particularly everyday life in the Protectorate of Bohemia and Moravia, the resistance, and events at the end of the Occupation.

Oldřich Tůma (b. 1950) has been the Director of the Institute of Contemporary History, Prague, since 1998. He was originally trained in the history of the Byzantine Empire, but since the 1990s he has been concerned mainly with modern Czech and Czechoslovak history, particularly the years from 1968 to 1989, the history of central Europe, and the Cold War. In addition to a number of articles and essay collections, his publications include, as co-author with Věra Hrochová, *Byzantská společnost* (Prague, 1991), as sole author, *Zítra zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén* (Prague, 1994), and, as co-author with Jiří Kocian and Jiří Pernes, *České průšvihy aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1848–1989* (Brno, 2004).

Tomáš Vilímek (b. 1976) is a Senior Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. His research is focused on Czechoslovak and East German history under the Communist régimes and democratic revolutions from a comparative perspective, methodology in contemporary history, and coming to terms with the past. In addition to a number of articles, his publications include *Solidarita napříč hranicemi: Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968* (Prague, 2010) and *'Všichni komunisté do uren!' Volby v Československu v letech 1971–1989 jako politický, společenský a státněbezpečnostní fenomén* (forthcoming).

Tomáš Zahradníček (b. 1971) is a Senior Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague, and the Institute of Czech History, Charles University, Prague. He is the co-founder and current director of the virtual Muzeum České Sibiře. His

research areas are twentieth-century Czech and central European political and cultural history, the international relations of this region, and the history of political thought. His publications include *Jak vyhrát cizí válku: Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918* (Prague, 2000), *Polské poučení z pražského jara: Tři studie z politického myšlení (1968–1981)* (Prague, 2011), and, with Adéla Gjuričová, Michal Kopeček, Petr Roubal, and Jiří Suk, *Rozděleni minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (Prague, 2011).

Contents

Articles

Petr Mareš — American Policy, the Korean War, and the Lessons of Munich (Part 2) 259

Michal Macháček — A Peculiar Unity: Gustáv Husák and the Struggles for Power in the Czechoslovak Communist Party, 1969–75 299

Adéla Gjuričová and Tomáš Zahradníček — An Unwelcome Attempt at Emancipation: The Federal Assembly and the Czechoslovak Revolution of 1989 348

The Czech Memory of Communism

Oldřich Tůma — Places of the Memory of Communism in the Czech Republic: Their Documentation and Interpretation 366

Markéta Devátá — Terror, Failure, Resistance: Conflicting Memories of Armed Resistance to Communism 396

Marie Černá — Occupation, Fraternal Assistance, Devastation: The Soviet Army, 1968–91, in the Memory of Czech Society 440

Tomáš Vilímek — The Monument to Freedom and Unity, Berlin: Concerning the Debate about the Need for 'Positive' Monuments in Germany 465

Discussion

Miloš Havelka — Hits and Misses in Cloudy Constellations: Five Biographies of Václav Havel 474

Three Readings of One Book

Petr Mareš — History in the Service of the Story: Thoughts on Igor Lukeš's *On the Edge of the Cold War* 503

Vít Smetana — Almost a Historical Novel 524

Jan Koura — A Failure or the Declining US Interest in Czechoslovakia? 540

Reviews

Antonie Doležalová — A Different View of the Economic Rebirth of the Countries of the Eastern Bloc 547

Jan Randák and Marek Fapšo — Science and Scholarship in the Service of the Common People 553

Peter Heumos — Trade-union Holidays as a Corrective to the View of Czechoslovak Communism 561

Karel Hrubý — The Role of Violence in the Last Phase of the Communist Dictatorship 564

Jiří Křesťan — Of the Tower, the Kingdom, and a Writer Who Disappeared 572

Petr Tolar — A Guide to Protectorate Fashion 579

Vladimír Březina — Cinematic Scenes of a Collectivized Countryside 586

Jan Pelikán — The Yugoslav Jews between the Millstones of the 'Final Solution' 589

Marek Šmíd — How They Voted for the Popes in the Last Century 593

Chronicle

Dušan Janák — Professor Mečislav Borák at Seventy 596

Martin Počátko — Czechoslovak Volunteers in the International Brigades during the Spanish Civil War 605

Markéta Šantrůčková — Environmental History in the Czech Republic and Slovakia: A Recapitulation 610

Annotations 614

Abstracts 625

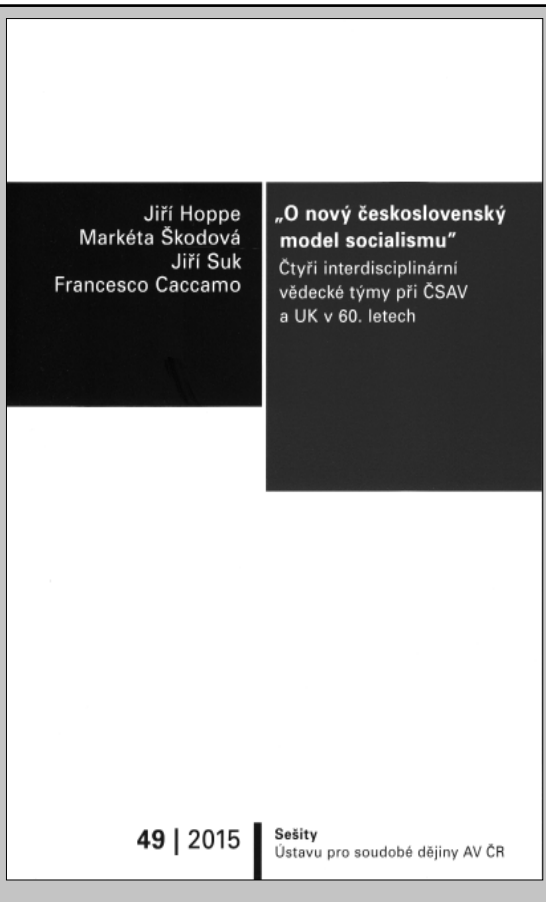

Jiří Hoppe – Markéta Škodová – Jiří Suk – Francesco Caccamo: *„O nový československý model socialismu." Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech.* (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, sv. 49.) Praha, ÚSD AV ČR, v. v. i. 2015, 141 s., ISBN 978-80-7285-194-2

Autoři v knize představují dílčí výsledky bádání o čtyřech mezioborových vědeckých týmech, které v 60. letech minulého století významně ovlivňovaly jak společenskovědní prostředí, tak státní a politickou moc v Československu:
tým pro teoretické problémy plánovitého řízení národního hospodářství (vedoucí Ota Šik);
tým pro společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce (Radovan Richta);
tým pro výzkum vertikální sociální diferenciace československé společnosti (Pavel Machonin);
tým pro rozvoj demokracie a politického systému naší společnosti (Zdeněk Mlynář).
U jejich zrodu stála zejména snaha zajistit rychlejší zvyšování životní a civilizační úrovně tím, že se vytvoří a rozvinou originální československé prorůstové koncepce. Takto vzniklé reformní snahy jsou v publikaci analyzovány a zasazeny do širšího historického kontextu let 1963–1969.

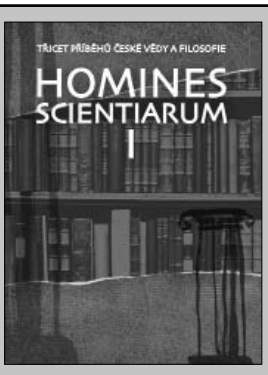

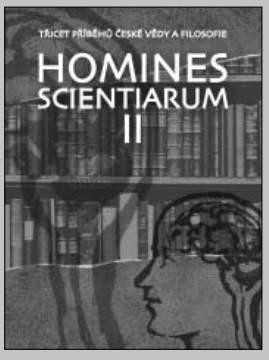

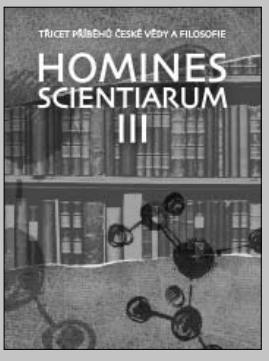

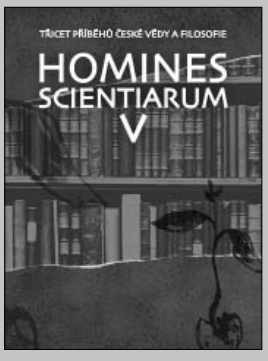

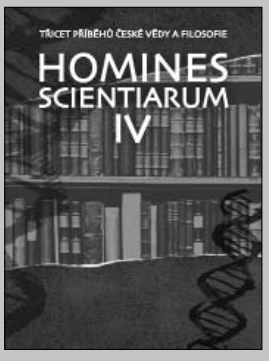

Homines scientiarum I–V: Třicet příběhů české vědy a filosofie. Praha, Pavel Mervart – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. 2015, 1114 stran, ISBN 978-80-7465-167-0 a 978-80-7285-188-1

Komplet pěti knižních svazků a pěti DVD přináší třicet portrétů osobností české vědy a vzdělanosti ve 20. století. Jedná se o výsledek projektu, na němž spolupracovaly Ústav pro soudobé dějiny AV ČR (Kabinet dějin vědy) a Filozofická fakulta Univerzity Pardubice. Netradiční představení tvůrčího života vědců kombinací audiovizuálního dokumentu a obsáhlejšího rozhovoru podává bohatý obraz českých intelektuálních dějin uplynulého století. Přestože přináší také nové poznatky a dosud neznámé pohledy, má zároveň obecně přístupnou podobu. Autoři zvolili promyšlený výběr oborů a zaměření osobností, od filozofů po zástupce věd o živé i neživé přírodě, vědecky aktivních v různých dobách, doma i v zahraničí. Na vzniku se podílel tvůrčí kolektiv ve složení: Dominika Grygarová (celková redakce včetně obrazového doprovodu), Tomáš Hermann, Antonín Kostlán, Michal V. Šimůnek, Soňa Štrbáňová (výběr osobností, vedení rozhovorů, zpracování kapitol), Tomáš Petráň a Martin Čihák (režiséři audiovizuálních dokumentů).